

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XI

1974

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

XI

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA, doctor în istorie; H. DAICOVICIU, doctor în istorie;
ȘT. FERENCZI, doctor în istorie; I. KOVÁCS, doctor în istorie;
I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU, membru al Academiei R.
S. România; G. A. PROTOPOPESCU, doctor în istorie; L. VAJDA,
doctor în istorie; N. VLASSA.

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:

Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca,

str. Emil Isac nr. 2

Tel. 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.

Toute correspondance

sera envoyée à l'adresse:

Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj-Napoca (România).

str. Emil Isac nr. 2

1974 — SUB STINDARDUL CELOR TREI MARI EVENIMENTE ISTORICE

Sub semnul eforturilor susținute, întregul popor român a întâmpinat cu rezultate cât mai bune pe planul edificării noii societăți marile evenimente ale anului 1974 — a XXX-a aniversare a eliberării patriei și al XI-lea Congres al Partidului Comunist Român.

De asemenea, oamenii muncii din antica Napocă — Clujul anilor socialismului de astăzi — au adăugat sărbătoririi celor două evenimente cardinale pe cel de al treilea — aniversarea a 1850 de ani de existență atestată a municipiului de pe malurile Someșului. Contextul istoric a oferit prilejul unui bilanț complex al succesei repurtate, dar și de analiză și prospectare a posibilităților de mai bine, de a ridica activitatea în toate domeniile pe o treaptă superioară de dezvoltare.

Însăși dialectica dezvoltării societății socialiste generează permanent noi și noi resurse de progres în toate sferile producției materiale și vieții sociale.

Sub semnul hotărîrilor de importanță cardinală pentru dezvoltarea României contemporane luate de Congresul al X-lea și de Conferința Națională a Partidului Comunist Român din iulie 1972, moment considerat pe bună dreptate istoric, în viața partidului și a întregului nostru popor, România Socialistă luptînd cu deosebită energie pentru realizarea obiectivului fundamental — făurirea societății socialiste multilateral dezvoltate, a întâmpinat marile aniversări ale anului 1974.

România era acum 30 de ani la răscruce de istorie!

În vara anului 1944 se ascuțise la maximum criza regimului dictaturii militaro-fasciste. Aveau loc reorientări profunde în rîndurile claselor dominante și ale aparatului de stat; pe primul plan al vieții social-politice acționa contradicția dintre majoritatea poporului român și dictatura militaro-fascistă.

În aceste condiții Partidul Comunist Român a reușit să realizeze — așa cum preconizase încă din anii 1940—1941 — o largă alianță de forțe politice, care a reunit — din motive diferite — toate partidele, organizațiile și personalitățile nefasciste, de la clasa muncitoare și pînă la cercurile Palatului regal, pe platforma luptei pentru răsturnarea dictaturii antonesciene, scoaterea țării din războiul hitlerist și alăturarea ei la coaliția antifascistă.

Insurecția națională, armată, antifascistă și antiimperialistă din august 1944 a constituit o puternică expresie a voinței poporului român de a-și hotări singur soarta.

Acest act de răscruce în istoria contemporană a României va rămîne, așa cum arăta președintele Nicolae Ceaușescu, „veșnic în con-

știința poporului român, amintirea sa transmițându-se din generații în generații ca un simbol strălucit al eroismului maselor populare, al spiritului revoluționar al comuniștilor, al tuturor militanților din țara noastră¹.

Inițiată de P.C.R., organizată și înfăptuită în colaborare cu alte forțe antihitleriste, în condițiile favorabile create de ofensiva sovietică din zona Iași—Chișinău, insurecția națională armată, antifascistă și anti-imperialistă a răsturnat dictatura antonesciană, a scos România din alianța cu Germania nazistă și a alăturat-o Națiunilor Unite; ea a răsturnat planurile comandamentului militar german și ale lui Antonescu de a transforma arcul carpatic românesc într-un puternic bastion, pentru menținerea dominației hitleriste în sud-estul și centrul Europei; de a transforma orașele și satele, cîmpiile mănoase, munții și pădurile patriei noastre în teatrul unui nimicitor război, mărind jalea oamenilor și distrugînd tot ceea ce geniul harnicului și talentatului nostru popor crease de-a lungul veacurilor!

Insurecția a adus maselor largi muncitoare drepturi și libertăți publice, a deschis poporului român calea consolidării independenței și suveranității naționale, prin instaurarea unui regim democrat-popular și înfăptuirea unor profunde transformări revoluționare cu caracter economic și social.

Victoria insurecției a contribuit la prăbușirea sistemului de apărare german din Balcani, a deschis direcția strategică a văii Dunării spre Budapesta și Viena. Germania hitleristă a fost lipsită de peste o jumătate de milion de ostași români, de resursele petroliere și agroalimentare românești, crescînd în aceeași proporție potențialul militar și economic al coaliției antihitleriste².

Este deci clar faptul că prin amploarea consecințelor militare și politice, imediate și de perspectivă, insurecția poporului român a reținut atenția opiniei publice mondiale, a numeroase oficialități din țările coaliției antihitleriste, precum și din statele neutre, care au apreciat la superlativ acțiunea curajoasă a României, chiar și reprezentanți ai taberei adverse au trebuit să recunoască amploarea și forța insurecției din România, temeinicia cu care ea a fost pregătită și condusă.

Ziua de 23 August, marcînd evenimentul cardinal al istoriei noastre contemporane — insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă — se înscrie pe coordonatele majore ale actualității românești ca cea mai mare sărbătoare a poporului român.

Eliberarea României de sub jugul fascist, urmată de eliberarea părții de nord-vest a Transilvaniei, Armata română luptînd umăr la umăr cu Armata sovietică, participarea României cu întregul potențial militar și economic la lupta împotriva fascismului pînă la victoria finală, au creat premisele încrederii mereu crescînde a maselor largi populare în politica consecventă a P.C.R., fapt ce a generat un deosebit

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilaterale dezvoltate*, Edit. politică, București, 1970, p. 364.

² Gen. mr. Eugen Bantea, *Insurecția națională din august 1944 — moment culminant al luptei antifasciste din România*, în „Era socialistă”, nr. 15/1973, p. 29—31.

avînt revoluționar în ce privește înlăturarea claselor dominante de la conducerea țării și preluarea puterii politice de către forțele consecvent democratice, abolirea monarhiei și trecerea la construirea desfășurată a societății socialiste înspre o Românie modernă.

Acestea sînt coordonatele esențiale care subliniază importanța istorică a evenimentului de acum trei decenii.

De la memorabilul august 1944 și pînă azi, poporul român a dobîndit realizări istorice. Sub conducerea Partidului Comunist Român, clasa noastră muncitoare, exponentă a intereselor vitale ale întregului popor, a înfăptuit, în strînsă alianță cu țărănimea și intelectualitatea, cu toți oamenii muncii, fără deosebire de naționalitate, o orînduire socială superioară, orînduirea socialistă.

Partidul a concentrat cu consecvență eforturile poporului, resursele materiale și umane ale țării pentru asigurarea progresului multilateral al forțelor de producție, factor determinant în dezvoltarea socială, în ridicarea bunăstării poporului. Politica de industrializare socialistă, care a reprezentat și reprezintă în condițiile țării noastre o necesitate socială vitală, asigură dezvoltarea economiei naționale ca un complex echilibrat, unitar, caracterizat prin diversificarea, creșterea proporțională și îmbinarea armonioasă a tuturor ramurilor economice, repartizarea judicioasă a obiectivelor economico-sociale pe întregul teritoriu național.

Una din marile realizări ale politicii partidului este cooperativizarea agriculturii. Ea a permis crearea economiei socialiste unitare, a schimbat profund viața satelor, a situat agricultura pe linia modernizării continue, asigurînd premisele sociale pentru progresul larg al acestei ramuri de bază a economiei naționale, pentru sporirea contribuției sale la satisfacerea necesităților societății.

În strînsă corelație cu dezvoltarea și modernizarea tuturor ramurilor economiei naționale, partidul și statul nostru au acordat și acordă o atenție permanentă punerii în valoare a posibilităților superioare pe care le oferă orînduirea noastră pentru dezvoltarea învățămîntului, științei, înflorirea artei și culturii — parte integrantă a edificării societății socialiste multilateral dezvoltate.

Obiectivul suprem al politicii partidului, rațiunea însăși a construcției socialismului rezidă în ridicarea neîncetată a bunăstării poporului, satisfacerea în condiții tot mai bune a nevoilor materiale și spirituale ale celor ce muncesc. Dezvoltarea dinamică a economiei, creșterea neîncetată a venitului național asigură, paralel cu realizarea unui vast program de investiții, construirea pe întreg cuprinsul țării a mii de obiective economice și social-culturale care determină ridicarea la un nivel superior de cultură materială și spirituală a județelor, orașelor și satelor patriei, înfăptuirea sistematică a măsurilor pentru creșterea nivelului de trai al poporului.

Partidul dezvoltă larg activitatea de formare a conștiinței socialiste, de educare a întregului popor în spiritul ideilor marxism—leninismului, al concepției dialectice materialiste despre lume și viață, acordă o atenție deosebită largirii orizontului cultural al oamenilor muncii, însușirii de către ei a cuceririlor revoluției tehnico—științifice contemporane.

Detașament activ al mișcării comuniste și muncitorești internaționale, Partidul Comunist Român a dezvoltat de-a lungul anilor și dezvoltă în continuare relații largi de colaborare cu partidele comuniste și muncitorești din întreaga lume, cu forțele revoluționare democratice, antiimperialiste de pretutindeni, aducându-și contribuția la cauza unității mișcării comuniste și muncitorești internaționale, la întărirea coeziunii frontului antiimperialist. În acest larg context de realizări economice, social-politice și cultural-științifice, rolul Partidului Comunist Român în viața patriei noastre apare ca factor determinant. De aceea după evenimentele de importanță majoră din viața României contemporane — Congresul al X-lea și Conferința Națională a P.C.R. din iulie 1972 —, Congresul al XI-lea al P.C.R. ce a avut loc între 25—28 noiembrie 1974, constituie un moment de importanță istorică. Congresul a abordat o problemă complexă ce vizează întreaga arie a vieții economice și social-politice a României, constituind o veritabilă piatră de hotar în dezvoltarea construcției societății socialiste multilaterale în patria noastră, în trecerea României înspre comunism.

Astfel, s-au adoptat directivele viitorului plan cincinal, primul program al partidului, modificări în Statutul P.C.R. Desigur că pe baza documentelor aprobate, în concordanță cu sarcinile perioadei următoare, se vor face simțite noi îmbunătățiri în viața internă și activitatea politico-organizatorică, pornind de la adevărul fundamental că atît construcția internă cît și formele și metodele de activitate ale partidului trebuie să fie strîns legate de realitățile specifice, de obiectivele distincte rezultate din aplicarea principiilor generale ale marxism—leninismului la condițiile concrete ale țării³.

Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român a intrat în memoria noastră, a tuturor, așa cum am voit să fie, așa cum a fost, așa cum va rămîne: un act istoric.

Prin Programul adoptat la Congres în unanimitate, prin Directivele unanimității, fiecare din noi intră în raporturi directe cu istoria. Este semnul major al maturizării noastre politice și civice în cei treizeci de ani de viață liberă. Am văzut, în zilele mărețe ale Congresului, Partidul gîndind arhitectura viitoare a țării și împlinirea personalității umane. Sintem mîndri că avem un asemenea partid.

Unanim, înaltul „forum“ a destinat, în continuare, ca secretar general al partidului pe tovarășul Nicolae Ceaușescu — nume simbol pentru continua ascendență a patriei noastre pe drumul civilizației și progresului.

„Nu voi considera nimic mai presus decît poporul meu, partidul, socialismul“ — arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu la Congres, cuvinte pline de măreția viitorului spre care România merge cu pași siguri.

Puternic ancorat în realitățile contemporane, Clujul — vechiul centru de cultură și elevate tradiții revoluționare — a devenit în anii socialismului și un puternic centru industrial.

³ Gheorghe Pană, *Activitatea organizatorică și exercitarea rolului conducător al partidului nostru în etapa actuală*, în „Era Socialistă“, nr. 6/1974, p. 9—10.

Peisajul pe care îl oferă Clujul contemporan oglindește strădaniile Partidului Comunist Român, ale întregului nostru popor, de-a transforma România într-o țară modernă care să-și aducă un aport din ce în ce mai substanțial la schimbul de valori materiale și culturale al contemporaneității.

Momentul în care Clujul și-a sărbătorit cei 1850 de ani i-a conferit posibilitatea de a-și întări eforturile constructive, de-a obține realizări și mai substanțiale în contextul dezvoltării societății socialiste multilaterale pe plaiurile minunate ale patriei noastre.

Oamenii muncii clujeni, creatorii de bunuri materiale și spirituale, mobilizați de marile tradiții ale unui glorios trecut și de dinamica plină de inedit și avânt creator a zilelor noastre, în luptă cu clipele istoriei contemporane obțin zi de zi realizări de mare pondere în contextul general creator al României moderne. Este clar un fapt: că sub stindardul celor trei mari evenimente istorice ale anului 1974, avântul creator care a cuprins masele generează perspectiva marilor realizări ale Clujului modern — antica Napocă, și că municipiul de pe Someș, azi Cluj-Napoca, se înscrie în orbita de lumină și civilizație pe care Partidul Comunist Român o prevede și pe care conduce harnicul și talentatul nostru popor.

GEORGE PROTOPOPESCU

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

1974 — sub stindardul celor trei mari evenimente istorice	III
C. KACSÓ — N. BURA, Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Sarasău (jud. Maramureș)	1
<i>Unveröffentlichte Stücke aus dem Bronzeverwahrfund von Sarasău (Bez. Maramureș)</i>	4
H. DAICOVICIU — N. VLASSA, Considerații privind unele descoperiri arheologice din zona Cluj-Napoca	5
<i>Considérations sur certaines découvertes archéologiques de la zone de Cluj- Napoca</i>	18
EUGEN STOICOVICI — FLORICA STOICOVICI, Aurul din argintul dacic	19
<i>L'or dans l'argent dacique</i>	21
ȘT. FERENCZI, Contribuții la problema <i>limes</i> -ului de vest al Daciei (Partea a II-a/3)	23
<i>Beiträge zur Frage des West-Limes von Dazien</i> (II./3. Teil)	39
IOAN MITROFAN, <i>Villae rusticae</i> în Dacia Superioară (II)	41
<i>Villae rusticae dans la Dacie Supérieure</i> (II)	59
DAN ISAC, Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. <i>Iuppiter „Verospi”</i>	61
<i>Beiträge zur religiösen Ikonographie des römischen Dakien. Juppiter „Verospi”</i>	78
VASILE MOGA, Un nou monument de la Apulum reprezentînd pe <i>Iuppiter tronans</i>	81
<i>Un nouveau monument dédié à Iuppiter tronans à Apulum</i>	83
CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ, Diana de la Ostrov	85
<i>Diana from Ostrov</i>	91
DORIN ALICU — ADRIANA RUSU, Cîteva reprezentări ale Gorgo- nei Meduza în Dacia intracarpatică	93
<i>Einige Darstellungen der Gorgo Medusa im Innerkarpatischen Dazien</i>	101
I. I. RUSSU, Epitaful călărașului Ulpius Eptatralis	103
<i>Der Grabstein des Reiters Ulpius Eptatralis</i>	109
SILVIU SANIE, <i>Dea Placida</i>	111
<i>Dea Placida</i>	114
DOINA BENEĂ — ANA ȘCHIOPU, Un mormînt gnostic de la Dierna	115

N. VLASSA, Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna	125
<i>Ein gnostisches Grab in Dierna</i>	141
NICOLAE LASCU, Dimitrie Cantemir și Ovidiu	143
<i>Dimitrie Cantemir e Ovidio</i>	150
MIHAIL DAN, Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (I)	151
<i>[Le commerce entre les villes de Cluj et Cracovie dans le dernier décennie du XVIIe siècle (I)]</i>	
FRANCISC PAP, Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (I)	169
<i>[Der siebenbürgische Handel der Stadt Cluj in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in der Zollregister (I)]</i>	
MAGDALENA BUNTA, Clujul medieval în gravuri	185
<i>La ville médiévale de Cluj, en gravures</i>	197
IOAN POP — LIVIU MOLDOVAN, Răscoala țăranilor din Saschiz (1673—1678)	199
<i>Der Aufstand der Keisder Bauern (1673—1678)</i>	213
VIORICA POP, O masă pictată din secolul al XVII-lea în Muzeul de istorie al Transilvaniei	215
<i>Une table peinte de XVII-ème siècle dans le Musée d'histoire de la Tran- sylvanie</i>	217
E. CRIȘAN, Prima „Taxa pharmaceutica” (listă de prețuri farma- ceutice) din Transilvania (II)	219
<i>[Die erste „Taxa pharmaceutica” (Preisliste für Apotheken) in Sieben- bürgen (II)]</i>	
LIVIU BOTEZAN, Ideea eliberării iobagilor din Transilvania de dependența feudală, reflectată în actele conscripției cziră- kyene	243
<i>Die Idee der Befreiung vom Feudaljoch der Leibeigenen Siebenbürgens widergespiegelt in den Czirákyischen Konskriptionsakten</i>	252
MARIA MIREL, Mișcarea țăranilor români de la Sînmihai (Mihai Viteazul, jud. Cluj) în anul 1850	253
<i>Die Bewegung der rumänischen Bauern aus Sînmihai (Mihai Viteazul, Bez. Cluj) im Jahre 1850</i>	261
GEORGE CIPĂIANU — ANA MARIA CIPĂIANU, Ziare maghiare din Transilvania și Ungaria despre inițiative și acțiuni cul- turale ale românilor din monarhia habsburgică (1860—1863)	263
<i>Journaux hongrois de Transylvanie et de Hongrie sur des initiatives et des activités culturelles des Roumains de la monarchie des Habsbourg (1860—1863)</i>	270
DUMITRU V. FIROIU, Locul Dietei de la Sibiu (1863—1864) în istoria politică a Transilvaniei	271
<i>La Diète de Sibiu (1863—1864). Sa place dans l'histoire politique de Tran- sylvanie</i>	281
E. GLODARIU, Societăți culturale românești din monarhia austro- ungară și Academia Română	283
<i>Rumänische Kulturvereine der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und die Rumänische Akademie</i>	292

PETRU BUNTA, Primul statut cunoscut al Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara	295
<i>Die ersten bekannten Statuten des Temesvarer Allgemeinen Arbeitervereins</i>	309
MARIA MAGDALENA JUDE, „Amicul poporului” și problemele agriculturii raționale	311
<i>„Amicul poporului” (Der Volksfreund) und die Fragen der rationellen Landwirtschaft</i>	321
ANA MARIA ARDOS, Date privind participarea Transilvaniei la expoziția mondială de la Viena (1873)	323
<i>Über die Teilnahme Siebenbürgens an der Weltausstellung in Wien (1873)</i>	333
NICOLAE CORDOȘ, Un profesor clujean — pionier al aeronauticii	335
<i>Ein Professor von Cluj — Vorläufer der Aeronautik</i>	352
IOAN PISO, László Barkóczy, András Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns	353
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	355

PIESE INEDITE DIN DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA SARASĂU (JUD. MARAMUREȘ)

În anul 1961 în raza localității Sarasău (comună suburbană aparținând municipiului Sighetu Marmăției), pe locul numit *Răstoace*, a fost descoperit un depozit de bronzuri. O parte din piesele găsite — zece topoare cu disc și spin — au fost recuperate de Fr. Nistor, directorul Muzeului din Sighetu Marmăției, fiind apoi publicate, împreună cu alte descoperiri de bronzuri din Maramureș¹.

Ulterior, în același punct de hotar, în locuri disparate și la distanțe destul de mari unul de altul, la suprafață, au mai fost găsite alte trei topoare cu disc și spin, două întregi și unul fragmentar, care, prin grija prof. N. Bura, au ajuns în colecția Școlii generale de 10 ani din localitate².

Având în vedere identitatea tipologică a noilor descoperiri cu cele din anul 1961, precum și corespondența locurilor de descoperire, considerăm că și aceste trei piese au aparținut, foarte probabil, aceluiași depozit. Faptul că topoarele au fost găsite disparate, la suprafață, ne îndeamnă să credem că descoperitorii depozitului (acesta fiind găsit cu prilejul unor arături cu tractorul) n-au adunat decât o parte din piese, lăsând restul pe loc sau chiar împrăștiindu-le. De altfel, Fr. Nistor și Al. Vulpe, publicând depozitul, nu exclud posibilitatea ca acesta să fi avut inițial un număr mai mare de piese.

Socotim utilă publicarea acestor trei topoare, ele completând conținutul depozitului de la Sarasău, îmbogățind în același timp numeric repertoriul bronzurilor descoperite în Maramureș.

1. — Topor cu disc și spin, tip B 3a. Spinul de formă conică. O parte din discul rotund lipsește din vechime. Secțiunea barei de sub disc, hexagonală. Manșonul cilindric are capetele îngroșate și rotunjite. La mijlocul manșonului se află, pe ambele fețe, câte o mică proeminență triunghiulară. Secțiunea lamei, hexagonală. O parte din tăiș ruptă din vechime. Toporul este în bună parte nefinisat, fiind vizibile „cusăturile” mai ales pe bara de sub disc și pe partea inferioară a discului. Se observă impurități de turnare. Patina verde-albăstruie (fig. 1,a).

¹ Fr. Nistor și Al. Vulpe, *Bronzuri inedite din Maramureș în colecția prof. Fr. Nistor din Sighetu Marmăției*, în *SCIV*, 20, 2, 1969, p. 182, fig. 1B și 2A; Al. Vulpe, *Arte und Beile in Rumänien*, I, 1970 (PBF, IX, 2), nr. 424—429, 452, 497—499, pl. 81 A.

² Punctul de hotar *Răstoace* se află în dreapta și stînga șoselei Sighetu Marmăției—Satu Mare (km. 4—6), pe terasa superioară stîngă a riului Tisa și aparține I.A.S.-Sighet. Piesele din anul 1961 au fost descoperite pe locul „Coceniștea”. Cele trei piese prezentate aici au fost descoperite de către elevii Școlii generale de 10 ani din Sarasău, una în anul 1969, alta în anul 1971, iar cea de a treia la o dată neprecizată după 1961; toporul fig. 1 a, în stînga șoselei, pe locul „Pe zănoage”, toporul fig. 1 b, în dreapta șoselei, pe locul „Pe țarmure”, iar toporul fig. 1 c tot în stînga șoselei, în apropiere de cimitir.

Dimensiuni: lung. — 24,9 cm; diam. discului — 5 cm; lung. barei de sub disc — 3,5 cm; lung. manșonului — 5,8 cm; diam. manșonului — 2,5 cm; lăț. lamei sub manșon — 2 cm; lăț. tăișului — 4,7 cm.

2. — Partea superioară a unui topor de același tip. Deși sînt vizibile și aici cusăturile de turnare, toporul este mai bine lucrat. Ruperea toporului pare să se fi produs încă în vechime (fig. 1,b).

Dimensiuni: lung. păstrată — 12,6 cm; diam. discului — 5,7 cm; lung. barei de sub disc — 3 cm; lung. manșonului — 6,6 cm; diam. manșonului — 2,8 cm; lăț. lamei sub tăiș — 2 cm.

3. — Topor de tip B 3a. Se deosebește de cele precedente prin faptul că discul are formă ovală, secțiunea barei de sub disc ovală, iar secțiunea lamei hexagonal-alungită. Patina este de culoare închisă, la fel ca și pe unicul exemplar cu aceleași secțiuni din cele anterior publicate (fig. 1,c).

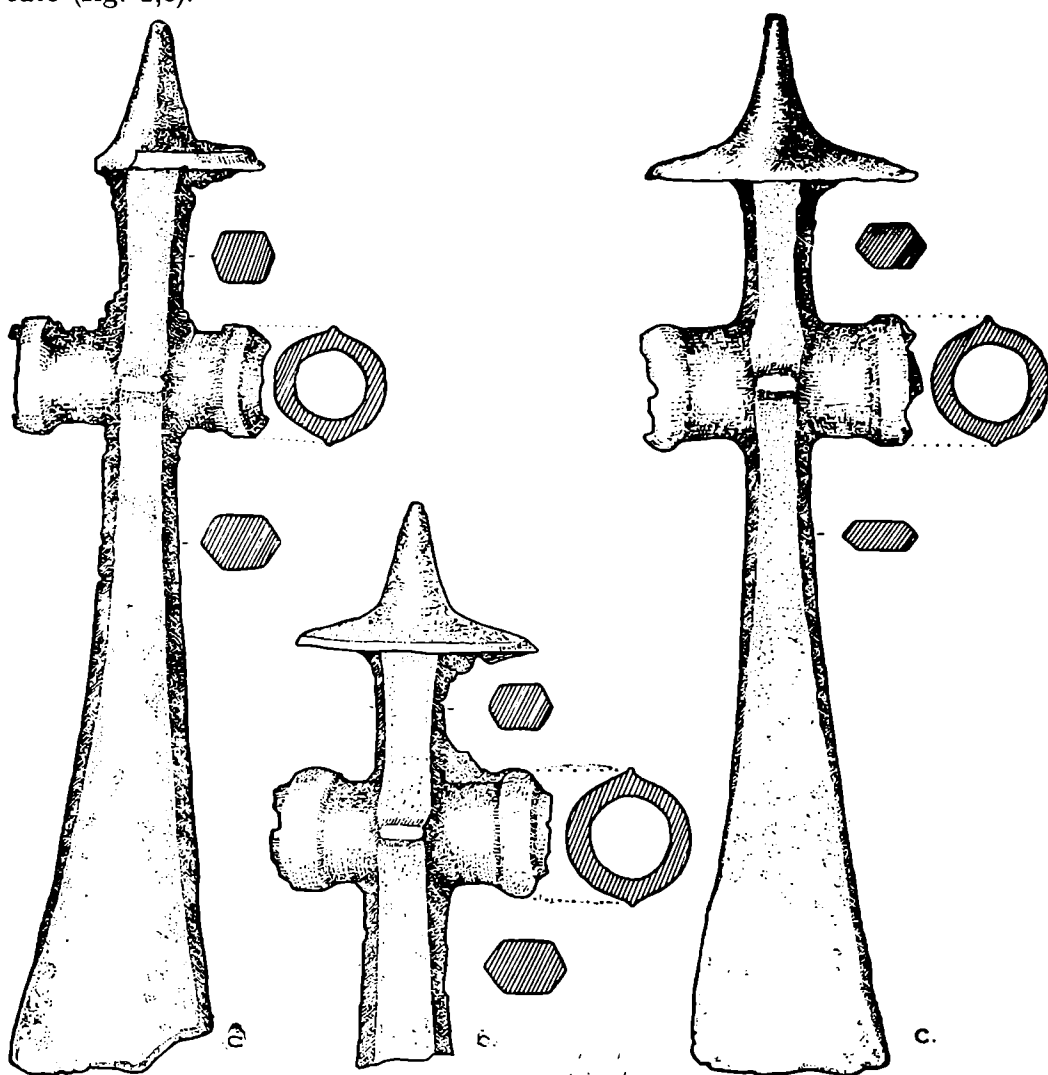

Fig. 1 — Cele trei topoare cu disc și spin din colecția Școlii generale de 10 ani de la Șarasău.

Dimensiuni: lung. — 24,6 cm; diam. discului — 6,1/3,7 cm; lung. barei de sub disc — 3,3 cm; lung. manșonului — 6,2 cm; diam. manșonului — 2,6 cm; lăț. lamei sub manșon — 1,5 cm; lăț. tăișului 4,3 cm.

Cele trei topoare mai sus prezentate, care se adaugă conținutului depozitului de la Sarasău, nu modifică încadrarea cronologică propusă, ele aparținând, ca și majoritatea celorla deja publicate, topoarelor de

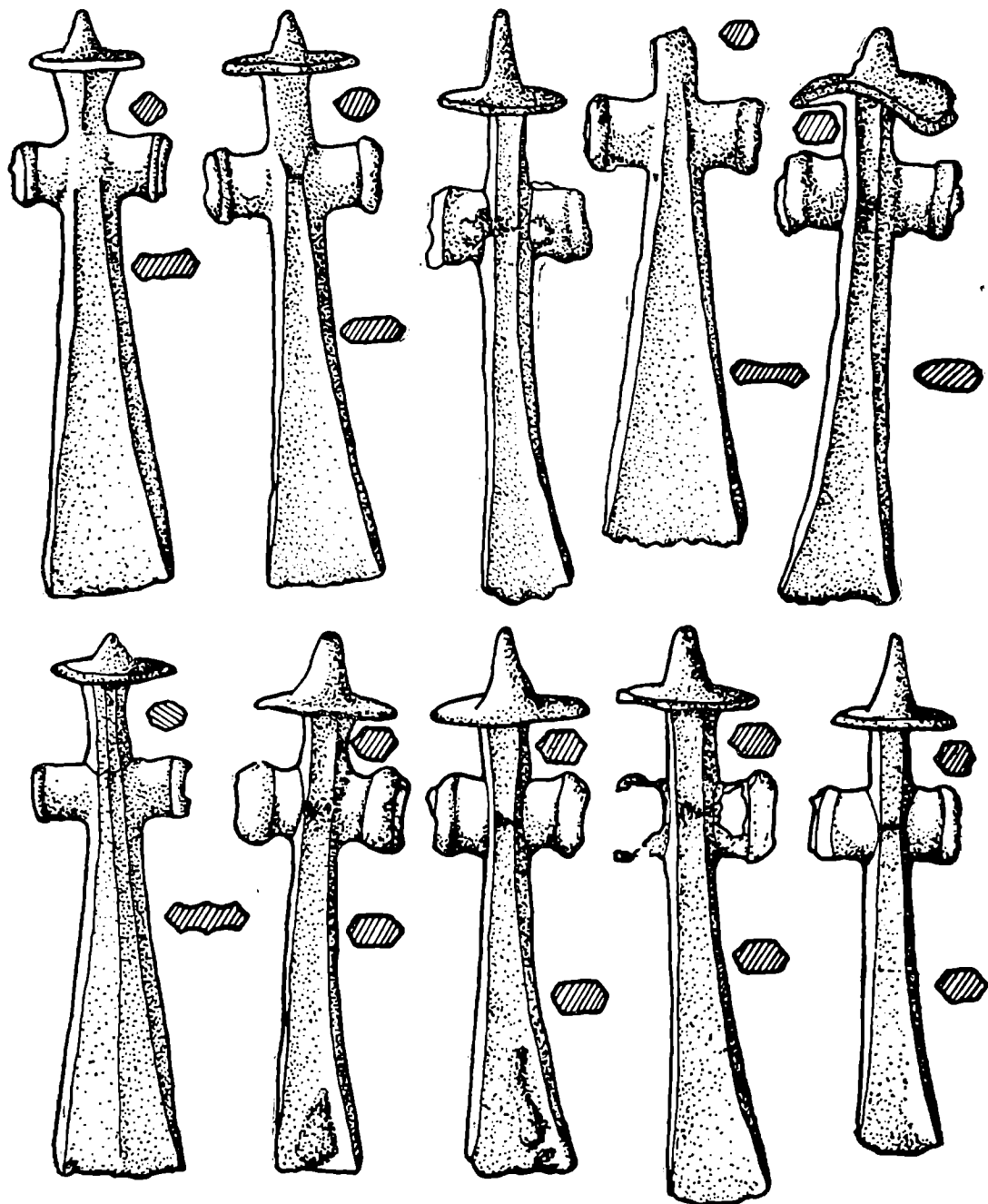

Fig. 2 — Depozitul de bronzuri de la Sarasău — col. Fr. Nistor (după Fr. Nistor și Al. Vulpe).

tip B 3a, întâlnite în număr mare în depozitele aparținând seriei Uriu—Domănești din perioada Bronz D. Alături de topoarele de tip B 3a, în depozitul de la Sarasău sînt prezente și trei exemplare aparținînd tipului B 4a³.

Deși nu se poate exclude faptul că depozitul de la Sarasău să fi conținut un număr și mai mare de obiecte, el pare să fi fost alcătuit exclusiv din topoare cu disc și spin. Avînd în vedere această compoziție, considerăm depozitul de la Sarasău, la fel ca și altele cu conținut exclusiv de arme, cum ar fi depozitul de la Sîrbi⁴, mai de grabă ca o depunere cu caracter de ofrandă, poate în cinstea unei zeități războinice sau a unei victorii⁵.

Desigur, această apreciere este doar ipotetică, pe de o parte datorită faptului că depozitul de la Sarasău, la fel ca majoritatea depozitelor de bronzuri, este o descoperire întîmplătoare, fără consemnarea exactă a condițiilor de descoperire, pe de altă parte și datorită faptului că în Maramureș, unde a fost descoperit acest depozit, aproape 50% din depozitele de bronzuri se concentrează în perioada Bronz D⁶, în finalul căreia se produc aici substanțiale modificări de ordin istoric, prin pătrunderea și apoi generalizarea culturii ceramicii canelate. Acest fenomen, ilustrat de un număr destul de mare de descoperiri (Sighețu Marmăției, Tisa, Crăciunești, Birsana, Bogdan Vodă etc.) a provocat în mod firesc tulburări, a căror consecință a fost ascunderea unor valori. Nu poate fi exclusă deci nici posibilitatea ca depozitul de la Sarasău să se încadreze în această categorie.

C. KACSÓ — N. BURA

UNVERÖFFENTLICHTE STÜCKE AUS DEM BRONZEVERWAHRFUND VON SARASÁU (BEZ. MARAMUREȘ) (Zusammenfassung)

Es werden drei unveröffentlichte Stücke vorgelegt, die sich in der Sammlung der Allgemeinen 10-klassigen Schule von Sarasău befinden und wahrscheinlich zu dem, im J. 1961 entdeckten Bronzedeot gehören. Die drei Äxte (Abb. 1 a—c) sind vom Typ B 3a (Nestor). Sie beeinflussen nicht die für den Verwahrfund von Sarasău vorgeschlagene Datierung Periode Bronze D (Depotreihe Uriu-Domănești). Die Verfasser interpretieren in Hinblick auf die Zusammensetzung des ausschliesslich aus Streitäxten bestehenden Fundes das Depot von Sarasău ebenso wie andere, die nur aus Waffen bestehen, als Opfergaben.

³ Fr. Nistor și Al. Vulpe, *op. cit.*, fig. 1B, 11—13; Al. Vulpe, *op. cit.*, nr. 497—499, pl. 81A, 6, 8, 10.

⁴ Fr. Nistor și Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 182, fig. 2B și 3A; Al. Vulpe, *op. cit.*, nr. 403—412, 454, 505, pl. 29; 32; 36.

⁵ V. pentru această problemă considerațiile lui W. A. v. Brunn, *Mittel-deutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, I, Berlin, 1968; Fr. Nistor și Al. Vulpe, *Depozitul de brățări de bronz de la Vadul Izei*, în SCIV, 22, 4, 1970, p. 630; A. Mozsolics, *Újabb kardletek a Magyar Nemzeti Múzeumban*, II, în ArchÉrt, 1972, p. 200 și urm.

⁶ C. Kacsó, *Catalogul descoperirilor de bronzuri și aur din epoca bronzului în județul Maramureș*, în Marmăția, III, 1973.

CONSIDERAȚII PRIVIND UNELE DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DIN ZONA CLUJ — NAPOCA

În paginile care urmează vom discuta câteva descoperiri arheologice din vatra orașului Cluj-Napoca sau din hotarul lui. Unele se publică pentru prima oară, altele, deși cunoscute, ridică probleme care merită să fie reexaminare, iar altele au fost publicate sau încadrate greșit și o îndreptare ni se pare necesară.

Începem tocmai cu o asemenea îndreptare, în cazul descoperirilor hallstattiene de la Cluj-Mănăstur, făcute de Șt. Kovács în anii 1911—1912. Autorul săpăturilor nu le-a publicat, M. Roska definește descoperirile, fără să insiste, drept hallstattiene târzii¹, iar după I. H. Crișan, aici avem de-a face cu o așezare care a avut trei niveluri de locuire distincte: primul din epoca bronzului, al doilea din sec. V—IV, iar al treilea din perioada prefeudală².

Însemnările lui Șt. Kovács nu mai există, dar cercetarea inventarului descoperirilor, întocmit chiar de autorul săpăturilor, nu confirmă cătuși de puțin existența unor niveluri distincte; dimpotrivă, din inventar reiese că vestigiile, aparținând unor epoci foarte diferite, au apărut amestecate³.

I. H. Crișan a selecționat din materialul descoperit, în condițiile arătate, de Șt. Kovács, o serie de fragmente ceramice⁴ pe care le consideră ca aparținând, tipologic, unor forme „evident mai evolute decât cele din sec. VI—V”; comparându-le apoi cu descoperirile din mormintele daco-celtice transilvănene, el constată „o anterioritate tipologică a unor forme și o asemănare izbitoare care merge uneori pînă la identitate cu ceramica așezărilor sau a necropolelor din sec. V—IV i.e.n. din spațiul extracarpatic al țării noastre”⁵. Tocmai această împrejurare îl face pe

¹ M. Roska, *ErdRep*, p. 133, nr. 229.

² I. H. Crișan, *CDGTr*, p. 65—66.

³ Dăm aici un singur exemplu: un fragment ceramic (nr. inv. VI 6662), pe care I. H. Crișan (*op. cit.*, pl. XVIII/2) îl consideră ca aparținând nivelului din sec. V—IV, face parte dintr-un lot întreg (nr. inv. VI 6662—6702) de cioburi datate, în inventar, de Șt. Kovács în prima vîrstă a fierului. Ele au fost găsite, potrivit inventarului, în pata de pămînt nr. 9, la adîncimea de 50—58 cm, dar împreună cu un craniu de pisică, o falcă de porc, fragmente de lipitură arsă, așchii de hidrocvartit, un pumnal preistoric de os, alt pumnal de os fragmentar, un fragment ceramic gotic, fragmente de cahle medievale, fragmente ceramice medievale, fragmente ceramice din epoca modernă, fragmente ceramice din epoca bronzului, cioburi hallstattiene și un craniu de oaie din epoca modernă. Asemenea situații — foarte numeroase — interzic orice separare sigură a materialului pe niveluri.

⁴ I. H. Crișan, *op. cit.*, pl. XVIII/1—6; XIX/1—2, 4, 6—8, 10; XXI/2.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 65.

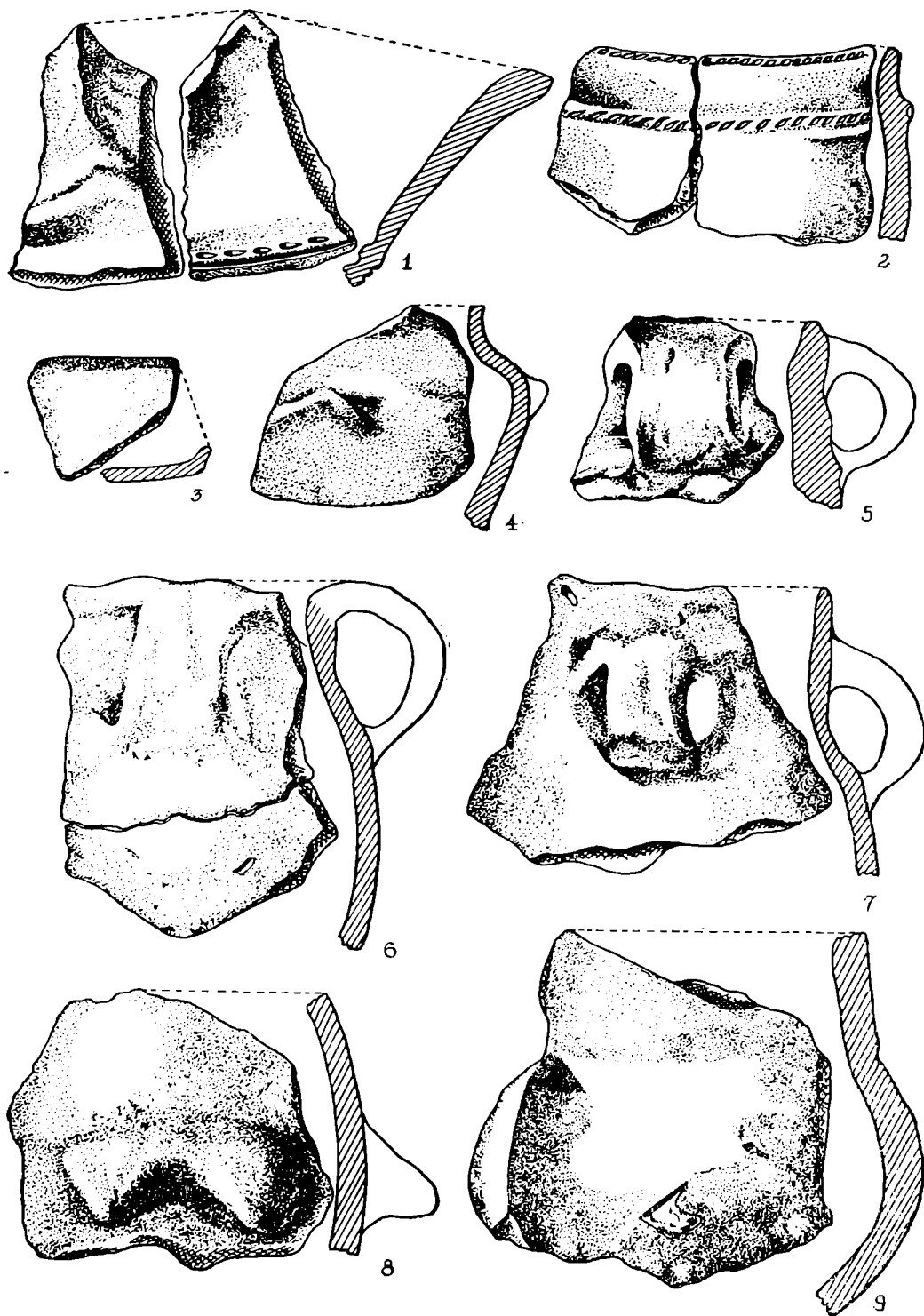

Fig. 1 — Ceramică Basarabi de la Cluj — Mănăştur.

autor să dateze aşezarea în sec. V—IV şi, mai precis, între 450—300 î.e.n.⁶

O examinare atentă a materialului ne-a obligat să respingem această concluzie. Nu există, în descoperirile de la Mănăştur, nimic tipic dacic. O parte din fragmentele publicate de I. H. Crişan aparţin, e drept, primei vîrste a fierului⁷, dar unei perioade mai vechi decît aceea presupusă de autor; altele aparţin epocii bronzului⁸.

Fără îndoială, determinarea cronologică a fiecărui fragment ceramic hallstattian din săpăturile lui Şt. Kovács este dificilă, dacă nu chiar imposibilă. Totuşi, există o serie de forme (chiar fragmentare!) şi de ornamente suficient de tipice pentru a încadra materialul hallstattian de aici (sau măcar cea mai mare parte a lui) în *cultura Basarabi* din prima parte a perioadei Hallstatt C (aproximativ 800—650). Iată lista acestor fragmente, păstrate la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca:

1. Fragment de oală cenuşie cu toartă lată⁹. Nr. inv. VI 6526 (fig. 1/7).

2. Fragment de buză evazată, cenuşie¹⁰. Nr. inv. VI 6540 (fig. 2/6).

3. Fragment din pîntecele unei ulcele gălbui-cenuşii, în interior de culoare neagră şi lustruită; decorat cu o proeminenţă orizontală¹¹. Nr. inv. VI 6329 (fig. 1/4).

4. Fragment de vas cenuşiu-roşiatic cu toartă lată, şanţuită, trasă direct din buză¹². Nr. inv. VI 6387 (fig. 1/6).

5. Fragment dintr-un vas bitronconic, negru la exterior, gălbui în interior, decorat cu o „creastă“ pe pîntece¹³. Nr. inv. VI 6638 (fig. 1/9).

6—7. Fragmente de ceşcuţe cenuşii, ornamentate cu incizii paralele, orizontale şi verticale¹⁴. Nr. inv. VI 6600 şi VI 6576 (fig. 2/1—2).

8. Fragment de vas gălbui cu buza dreaptă, crestată, ornamentat cu briu crestat sub buză¹⁵. Nr. inv. VI 6483 (fig. 1/2).

9. Fragment de ulcică cenuşie, decorată cu incizii orizontale pe gît¹⁶. Nr. inv. VI 6442 (fig. 2/7).

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 66.

⁷ De exemplu, pl. XVIII/1—2, 5—6; XIX/1—2, 4, 6—8, 10; XXI/2.

⁸ De exemplu, pl. XVIII/3—4.

⁹ Cf. Al. Vulpe, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 113, fig. 5/4. Atribuit greşit de Şt. Kovács epocii bronzului.

¹⁰ Cf. idem, *op. cit.*, p. 113, fig. 5/1 şi p. 115, fig. 6/9—10. Încadrat eronat de Şt. Kovács în epoca bronzului.

¹¹ Cf. idem, *op. cit.*, p. 115, fig. 6/9—10.

¹² Cf. Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 242, fig. 39/1—2 şi p. 243, fig. 40/1—2.

¹³ Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 113, fig. 5—6.

¹⁴ Cf. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 242, fig. 39/3—7. Încadrate greşit de Şt. Kovács în epoca bronzului.

¹⁵ Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 115, fig. 6/11. Atribuit greşit de Şt. Kovács epocii bronzului.

¹⁶ Cf. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 242, fig. 39/1 şi p. 243, fig. 40/1. Încadrat eronat de Şt. Kovács în epoca bronzului.

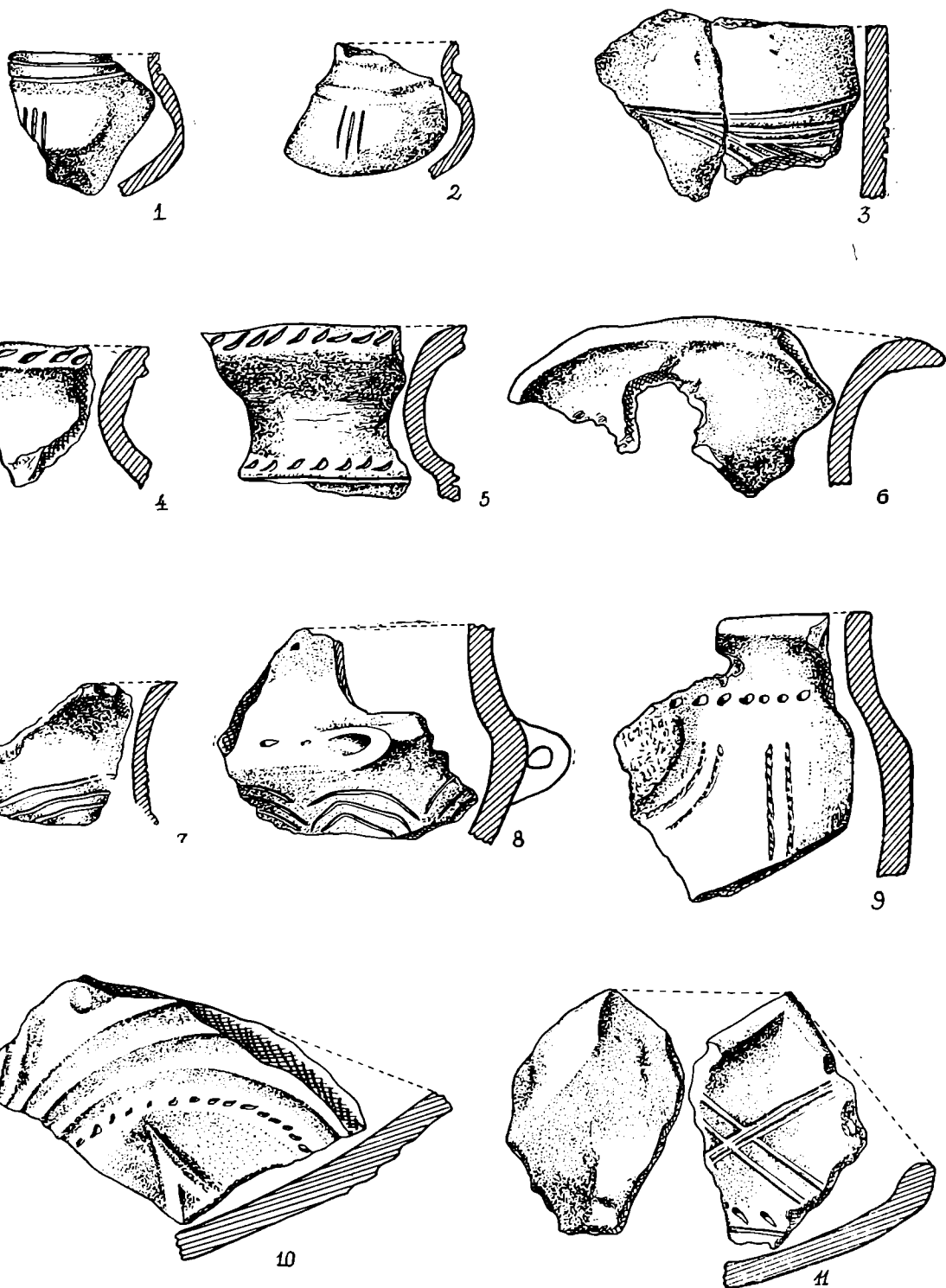

Fig. 2 — Ceramică Basarabi de la Cluj — Mănăştur.

10—11. Fragmente de oale negre cu buza răsfrîntă și crestată. Primul e decorat cu un briu crestat pe git¹⁷. Nr. inv. VI 6560 și VI 6574 (fig. 2/5, 4).

12. Fragment din buza unei străchini negre, lustruite¹⁸. Nr. inv. VI 6652 (fig. 1/3).

13. Fragment de vas cenușiu cu o toartă mică, perforată orizontal. Sub toartă, pe pîntece, se află o ghirlandă de linii paralele incizate¹⁹. Nr. inv. VI 6527 (fig. 2/8).

14. Fragment de fund de vas cenușiu, ornamentat cu caneluri înguste²⁰. Nr. inv. VI 6547 (fig. 2/10).

15. Fragment de vas negru-cenușiu, decorat în chip asemănător²¹. Nr. inv. VI 6477 (fig. 2/3).

16. Fragment de vas cenușiu cu buza dreaptă, ornamentat cu mici alveole pe git, precum și cu șiruri paralele de împunsături succesive; a avut și un buton, azi rupt²². Nr. inv. VI 6410 (fig. 2/9).

17. Fragment de vas lobat negru, lustruit, ornamentat cu benzi subțiri lustruite, paralele²³. Nr. inv. VI 6409 (fig. 1/1).

18. Fragment de vas lobat, negru-cenușiu, plat (tipsie?), ornamentat în interior cu o incizie în cruce²⁴. Nr. inv. VI 6485 (fig. 2/11).

19. Fragment dintr-o oală neagră la exterior, gălbuie în interior, ornamentat cu doi butoni conici apropiați. Nr. inv. VI 6637 (fig. 1/8).

20. Fragment de vas cu toartă lată, de culoare cenușiu-gălbuie; asemănător cu nr. 1. Nr. inv. VI 6370 (fig. 1/5).

Așadar, din repertoriul așezărilor dacice transilvănene din sec. V—IV²⁵ punctul Cluj-Mănăstur trebuie eliminat. În schimb, harta arheologică a Ardealului se îmbogățește cu o așezare sigură Basarabi, prea răscolită însă, din păcate, în epocile ulterioare pentru a avea șanse rezonabile de a o explora sistematic.

*

O problemă în care au fost exprimate opinii diverse este aceea a datării binecunoscutei necropole celtice de la Apahida. Șt. Kovács, care a efectuat aici săpături sistematice, dezvelind 21 de morminte de incinerare, o data în sec. III—II²⁶. Mai recent însă, coiful de bronz placat

¹⁷ Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 113, fig. 5/3. Atribuit eronat de Șt. Kovács epocii bronzului.

¹⁸ Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 115, fig. 6/5; Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 219, fig. 24.

¹⁹ Pentru ornament, cf. Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 242, fig. 39/1—3. Greșit încadrat de Șt. Kovács în epoca bronzului.

²⁰ Pentru ornament, cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 115, fig. 6/8 și p. 122, fig. 9/1. Atribuit eronat de Șt. Kovács epocii bronzului.

²¹ Încadrat greșit de Șt. Kovács în epoca bronzului.

²² Cf. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 116, fig. 7/7. Greșit atribuit de Șt. Kovács epocii bronzului.

²³ Atribuit eronat de Șt. Kovács epocii bronzului.

²⁴ Încadrat greșit de Șt. Kovács în epoca bronzului.

²⁵ I. H. Crișan, *CDGTr*, pl. XXVII.

²⁶ Șt. Kovács, în *DoljCluj*, II, 1911, p. 53.

cu aur descoperit aici și datat cu multă probabilitate în sec. IV î.e.n.²⁷, dimpreună cu unele considerente de ordin mai general privind diferitele necropole celtice din Transilvania, l-au făcut pe I. H. Crișan să conchidă că cimitirul de la Apahida ar începe în faza Latène B, continuând în faza Latène C²⁸. Problema merită discutată aici.

S-a arătat mai sus care a fost datarea propusă de Șt. Kovács. De altminteri, covârșitoarea majoritate a pieselor ieșite la iveală aici, indiferent dacă e vorba de cele salvate de E. Orosz²⁹ sau de cele descoperite de Șt. Kovács, se încadrează în faza Latène C. Această încadrare cronologică este valabilă pentru ceramica lucrată la roată (vase în formă de carafă, vase mari cu profil bitronconic sau oval, vase scunde, străchini), pentru cele mai multe arme (săbii, vîrfuri de lance, *umbones* de scuturi, cuțite de luptă) și pentru obiectele de podoabă (fibule de fier, brățări de bronz cu semiove mari)³⁰. Numai coiful menționat mai sus, aparținând, fără îndoială, unei căpetenii, precum și două vîrfuri de lance păstrate în colecția E. Orosz, descoperite în același mormînt, pot fi datate în faza Latène B.

În aceste condiții, e firesc să ne întrebăm dacă începuturile necropolei de la Apahida, privită în ansamblul ei, pot fi în adevăr plasate încă în Latène B (sec. IV î.e.n.). Nu excludem această posibilitate, mai ales pentru că de aici se cunosc numai vreo 50 de morminte (21 săpate sistematic), dar nici nu putem ignora împrejurarea că *un singur mormînt* conține materiale susceptibile de a fi încadrate în Latène B. Pînă la eventuale noi descoperiri, ne îngăduim să formulăm ipoteza că atît coiful, cît și cele două vîrfuri de lance databile în Latène B (deci *confectionate* încă în Latène B) au putut fi utilizate și în faza următoare (Latène C)³¹.

O mențiune specială merită cele șase vase de lut ars lucrate cu mina: două străchini păstrate la Muzeul din Aiud, un vas mare, bitronconic, prevăzut cu proeminente-apucători (fig. 3/4), un vas mare cu gura largă (fig. 3/1), o cană cu toartă ușor supraînălțată (fig. 3/3) și un vas mic decorat cu proeminente (fig. 3/2). Prezența acestor vase în necropola de la Apahida l-a făcut pe I. H. Crișan să considere că localnicii daci se înmormîntau aici împreună cu celții³² sau măcar că

²⁷ Vezi M. Rusu și O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970, p. 4 și pl. III—V, IX—X.

²⁸ I. H. Crișan, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 48.

²⁹ Și publicate de I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 37—70.

³⁰ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 41—48.

³¹ Ipoteza ni se pare cu atît mai plauzibilă, cu cît e vorba de un mormînt de căpetenie, care putea conține anumite obiecte transmise din tată-n fiu. Să nu uităm, apoi, că cele două vîrfuri de lance și coiful au fost găsite împreună cu o sabie, un cuțit de luptă, alt vîrf de lance și două vase. Din aceste piese de inventar s-a păstrat un singur vas (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 44), pe care nimic nu ne obligă să-l datăm în Latène B. Sabia și cuțitul de luptă s-au pierdut, dar altă sabie, din alt mormînt, precum și alte două cuțite de luptă descoperite la Apahida se datează în Latène C (I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 45—46).

³² I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 51.

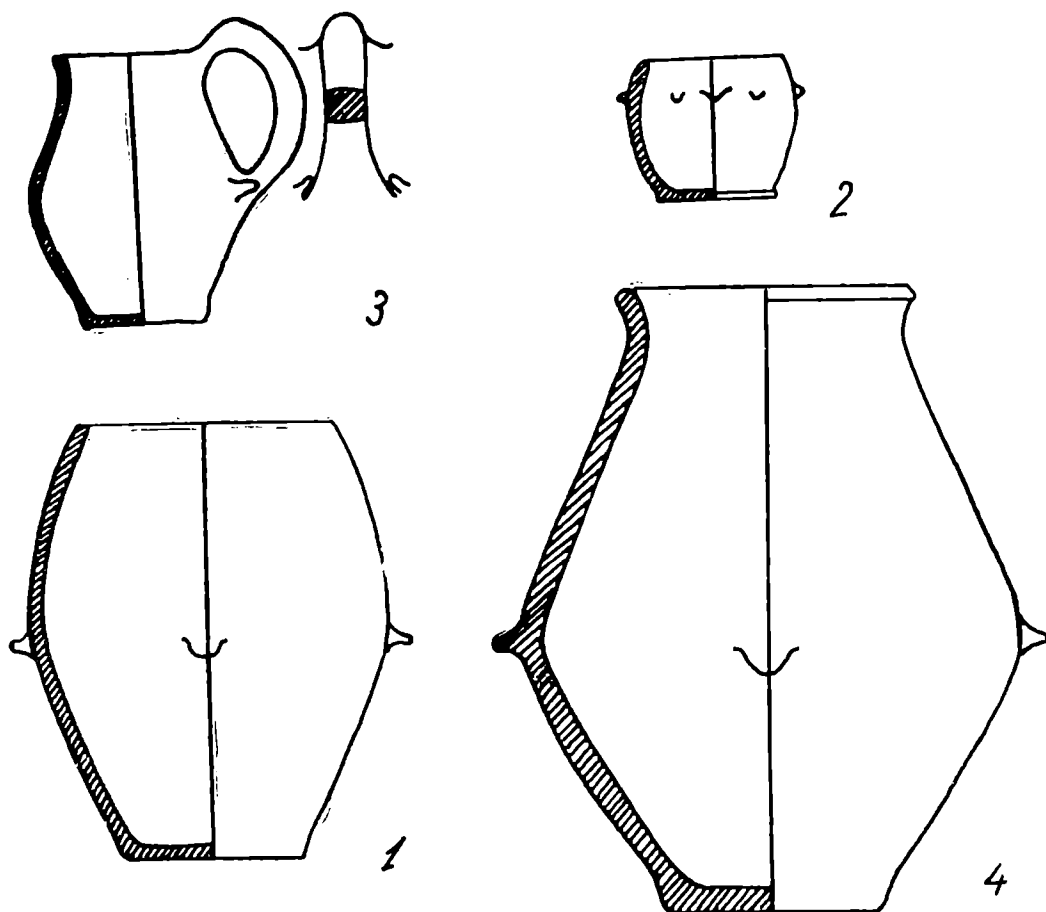

Fig. 3 — Vase lucrate cu mîna din necropola de la Apahida.

avem de-a face cu „o conviețuire pașnică daco-celtică”³³, cu „prezența populației dacice într-o formă imposibil de precizat”³⁴.

Notăm, în legătură cu aceste concluzii, următoarele:

a) Nici unul din vasele lucrate cu mîna n-a ieșit la iveală în săpăturile sistematice conduse de Șt. Kovács; toate au fost descoperite mai mult sau mai puțin întâmplător, intrînd apoi în compoziția colecției lui E. Orosz sau ajungînd, pe căi greu de precizat, la Muzeul din Aiud.

b) Potrivit constatărilor lui I. H. Crișan, care a cercetat cu atenție etichetele lipite de E. Orosz pe vasele din colecția lui, cele patru exemplare despre care se știe cîte ceva au fost descoperite în trei morminte deosebite, împreună cu vase sau cu alte obiecte de factură celtică tipică³⁵.

c) Noi nu cunoaștem, deocamdată, ceramica *celtică* lucrată cu mîna din Transilvania. O astfel de categorie de vase trebuie însă să fi exis-

³³ Idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 42.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 48.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 42.

tat, judecînd după descoperirile făcute chiar în centrul lumii celtice și chiar în perioade mai tîrzii decît aceea în care se încadrează necropola de la Apahida³⁶.

Fără a infirma în mod categoric prezența unor elemente autohtone, dacice, în necropola de la Apahida, aceste observații pot da de gîndit. În principiu, sîntem de părere că simpla descoperire a unui vas lucrat cu mîna într-un cimitir celtic nu poate demonstra caracterul etnic neomogen al celor îngropați acolo și nu certifică întotdeauna nici măcar prezența unei alte populații într-o zonă restrînsă din jurul complexului sepulcral.

Necropola de la Apahida se prezintă, așadar, ca o tipică necropolă celtică de incinerare, deși nu e exclusă nici prezența unor morminte de înhumare³⁷.

Deosebită intrucitva este necropola de la Dezmir, descoperită în timpul anului 1938 și verificată printr-un sondaj, în același an, de Al. Ferenczi și Șt. Kovács³⁸, care au dezvelit trei morminte de incinerare. Un nou sondaj, efectuat în 1963, n-a dat absolut nici un rezultat, dar cu acel prilej s-a achiziționat pentru Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj un alt vas găsit în timpul anului 1938³⁹.

Atît descoperirile fortuite de la Dezmir, cît și inventarele celor trei morminte cuprind, alături de piese de incontestabilă factură celtică (vase de lut ars, un fragment de brățară de bronz cu incizii transversale adînci, o fibulă de bronz de tip Latène C₁, o sabie de fier, o pereche de foarfeci de fier, piese de harnașament), și obiecte care nu pot fi atribuite celților. Este vorba, în primul rînd, de o serie de vase mari (fig. 4/4,5), derivate din vasele bitronconice ale epocii scitice (Hallstatt D)⁴⁰, lucrate cu mîna, prevăzute cu proeminente-apucători și decorate cu butoni. Există și alte vase lucrate cu mîna, de exemplu cești cu toarta suprainălțată (fig. 4/1,3) și o strachină (fig. 4/2).

Vasele mari cu proeminente-apucători, la care se adaugă împreriarea că au fost descoperite în timpul anului 1938 și resturile unui mormînt de înhumare (fragmente dintr-o calotă craniană și un fragment dintr-un os lung), ar putea sugera ideea că avem de-a face, într-un fel sau altul, cu o prezență scitică tîrzie la Dezmir. Totuși, ni se pare că această ipoteză de lucru nu rezistă unei examinări atente.

În adevăr, faptul că o parte din vasele mari au fost descoperite sigur împreună cu obiecte celtice din Latène C exclude un eventual carac-

³⁶ În cunoscuta așezare de la Manching, de exemplu, o mare parte din ceramică e lucrată cu mîna (informație K. Weidemann de la Römisch-Germanisches Zentralmuseum din Mainz). Ceramică celtică lucrată cu mîna (de exemplu de la Heidesheim și Ülversheim), din așezări, dar și din necropole, se află expusă la Landesmuseum din Mainz.

³⁷ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 48.

³⁸ Descoperirile de la Dezmir n-au fost exhaustiv publicate decît tîrziu, de I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 91—100, deși ele au fost amintite de M. Roska, *ErdRep*, p. 66, nr. 28 și în *Közlemények — Cluj*, IV, 1—2, 1944, p. 56, nr. 23, precum și de I. Hunyadi, în *DissPann*, ser. II, nr. 18, 1944, p. 49—50.

³⁹ I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 64—66.

⁴⁰ Idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 96—97.

Fig. 4 — Vase lucrate cu mîna din necropola de la Dezmir.

ter celto-scitic al necropolei, căci în Transilvania nu se cunosc nicăieri vestigii scitice atît de tîrzii, iar tipul de vas cu proeminente-apucători este mai evoluat decît cel din mormintele scitice. Nu credem nici în existența, pe același loc, a unei necropole scitice de inhumatie și a unui cimitir celtic de incineratie, deoarece biritualismul se întîlnește frecvent la celți.

În aceste condiții, devine clar că majoritatea vaselor lucrate cu mîna, prezentînd forme derivate din tipuri mai vechi transilvănene, dar inexistente în olăria celtică, trebuie atribuite localnicilor daci. Spre deosebire de necropola de la Apahida, în cadrul căreia prezența autohtonilor nu ni se pare demonstrată, cimitirul de incineratie de la Dezmir poate fi considerat celto-dacic și reprezintă o interesantă ilustrare a

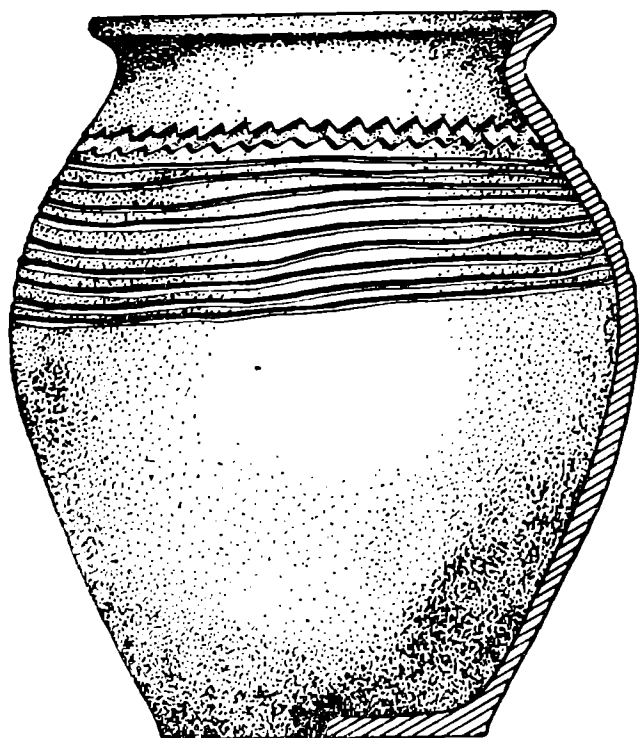

Fig. 5 -- Baciul: urna din mormintul 1.

Iancu⁴³, mormintul din str. 30 Decembrie⁴⁴ și mormintele din str. Plugarilor⁴⁵. Acestea nu sînt însă singurele care pot fi datate după părăsirea provinciei. În apropierea Napociei, în satul Baciul, au fost descoperite întîmplător trei morminte de incinerare, rămase pînă acum inedite⁴⁶. Dăm în continuare o scurtă descriere a inventarului lor salvat.

Mormintul 1. Urnă fragmentară (azi restaurată), lucrată la roată din pastă poroasă, de culoare castanie-cenușie, cu buza ușor răsfrîntă, umărul bombat și fundul plat. Ornamentată pe gît cu o linie vălurită incizată, iar pe umăr cu caneluri circulare paralele (fig. 5). Î: 22,5 cm;

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 99—100; idem, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciurmești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 64—66.

⁴² I. Mitrofan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 666.

⁴³ Sarcofagul e semnalat de N. D. Covaciu, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 221. C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 198—200, 204—206, l-a datat și i-a deslușit semnificația istorică. Cf. și Oct. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 11—12.

⁴⁴ N. Vlassa, în *Materiale*, IX, 1970, p. 530—531, fig. 3/1—6.

⁴⁵ Oct. Floca, *op. cit.*, p. 13—16, 47—48; Wanda Wolski, în *Apulum*, IX, 1971, p. 585—597; Ioana Hica, *Urme de locuire din secolul al IV-lea e.n. la Cluj-Mănăștur*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 171.

⁴⁶ Mormintele au ieșit la iveală cu prilejul lucrărilor la șoseaua Cluj—Zălau (1970), în curtea casei cu nr. 171 A. Proprietarul, prof. J. Szabó, a salvat vasele și a semnalat descoperirea Muzeului de istorie al Transilvaniei prin prof. A. Palkó. La începutul lunii august 1970, I. Mitrofan a efectuat un sondaj pe locul în chestiune, dar n-a mai aflat nici un alt mormint.

conviețuirii celor două populații pe teritoriul larg al Clujului în sec. III î.e.n.⁴¹.

Prezența dacică în necropola de la Dezmir nu poate surprinde, căci această zonă la est de orașul modern a fost locuită, în același timp, de celți și de daci. În adevăr, săpăturile lui I. Mitrofan au pus în lumină, la numai cîțiva kilometri de Dezmir, o așezare dacică ale cărei începuturi pot fi plasate în Latène C⁴².

*

Se știe că dăinuirea populației daco-romane pe teritoriul Napociei după retragerea aureliană este documentată în bună măsură de morminte: sarcofagul „creștinat” din str. Avram

D. gurii: 15 cm; D. fundului: 10,5 cm. După spusele descoperitorului, a conținut cenușă și oase calcinate.

Mormîntul 2. a) Urnă lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă, amestecată cu pietricele, de culoare neagră, cu buza răsfrintă, umărul proeminent și fundul inelar. E ornamentată pe buza cu alveole, pe gît cu caneluri circulare subțiri, iar pe umăr cu un șir de alveole dreptunghiulare, realizate cu roțița dințată. Fundul poartă urmele lăsate de degetele olarului în acțiunea de desprindere a vasului de pe roată, cît timp aceasta se mai învîrtea (fig. 6/1,2). Î: 22,2 cm; D. gurii: 13 cm; D. fundului: 10,4 cm. În momentul descoperirii, urna era mai mult de jumătate plină cu oase calcinate, aparținînd unui om adult.

b) Cuțit de fier, găsit în urnă, rupt în două. Are un singur tăiș și un mîner cu „ureche”. Vîrfurile lipsește (fig. 6/3). L. păstrată: 20,5 cm; L. lamei: 8,5 cm; L. mînerului: 12 cm; l. lamei: 2 cm.

c) Cataramă de bronz fragmentară, deformată de focul rugului funerar (fig. 6/4). Dimensiuni: 4,7×2,4 cm.

d) Strachină de tip Sîntana de Mureș, lucrată la roată din pastă bună, cenușie și săpunoasă, cu buza răsfrintă, umărul carenat și fundul inelar (fig. 6/5). Î: 8 cm; D. gurii: 19,4 cm; D. fundului: 6,5 cm. Strachina s-a găsit cu gura în jos, pe urnă, servindu-i deci acesteia drept capac.

Mormîntul 3. a) Urnă lucrată la roată din pastă fină, cenușie, săpunoasă, cu buza teșită, umărul ușor bombat și fundul inelar. E ornamentată cu trei dungi circulare în relief pe gît (fig. 7/1). Î: 25 cm; D. gurii: 15,1 cm; D. fundului: 9,6 cm. În urnă s-au găsit oase calcinate de adult.

b) Fragmentele unei străchini asemănătoare celei din mormîntul 2. A servit, probabil, tot drept capac.

c) Gît de ulcior cu „guler”, lucrat la roată din pastă fină, cenușie, săpunoasă (fig. 7/2). D. gulerului: 11,8 cm; D. gurii: 4,7 cm.

d) Două fragmente (de fund și de perete) dintr-un vas cu pereții groși, lucrat la roată dintr-o pastă poroasă (asemănătoare cu pasta urnei din mormîntul 1), cu fundul plat purtînd urmele desprinderii de pe roată.

Inventarul celor trei morminte prezintă, după cum ușor se poate constata, o asociație de elemente de cultură materială romană și de elemente aparținînd culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov. De certă tradiție romană sînt urnele din mormintele 1 și 2; cea dintîi are o analogie destul de bună în vasul descoperit în mormîntul de pe str. 30 Decembrie⁴⁷, iar ornamentarea cu roțița dințată de pe cealaltă se întîlnește în epoca romană, de exemplu la Obreja⁴⁸ și la Noșlac (aici chiar pe cioburi de culoare neagră)⁴⁹. Strachina din mormîntul 2 e frecventă în cultura Sîntana de Mureș — Cerneahov⁵⁰, iar catarama de

⁴⁷ Vezi nota 44.

⁴⁸ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 44, fig. 17/8.

⁴⁹ Informație I. Mitrofan.

⁵⁰ Vezi, de exemplu, Șt. Kovács, în *DoljCluj*, III, 1912, p. 281, fig. 38.

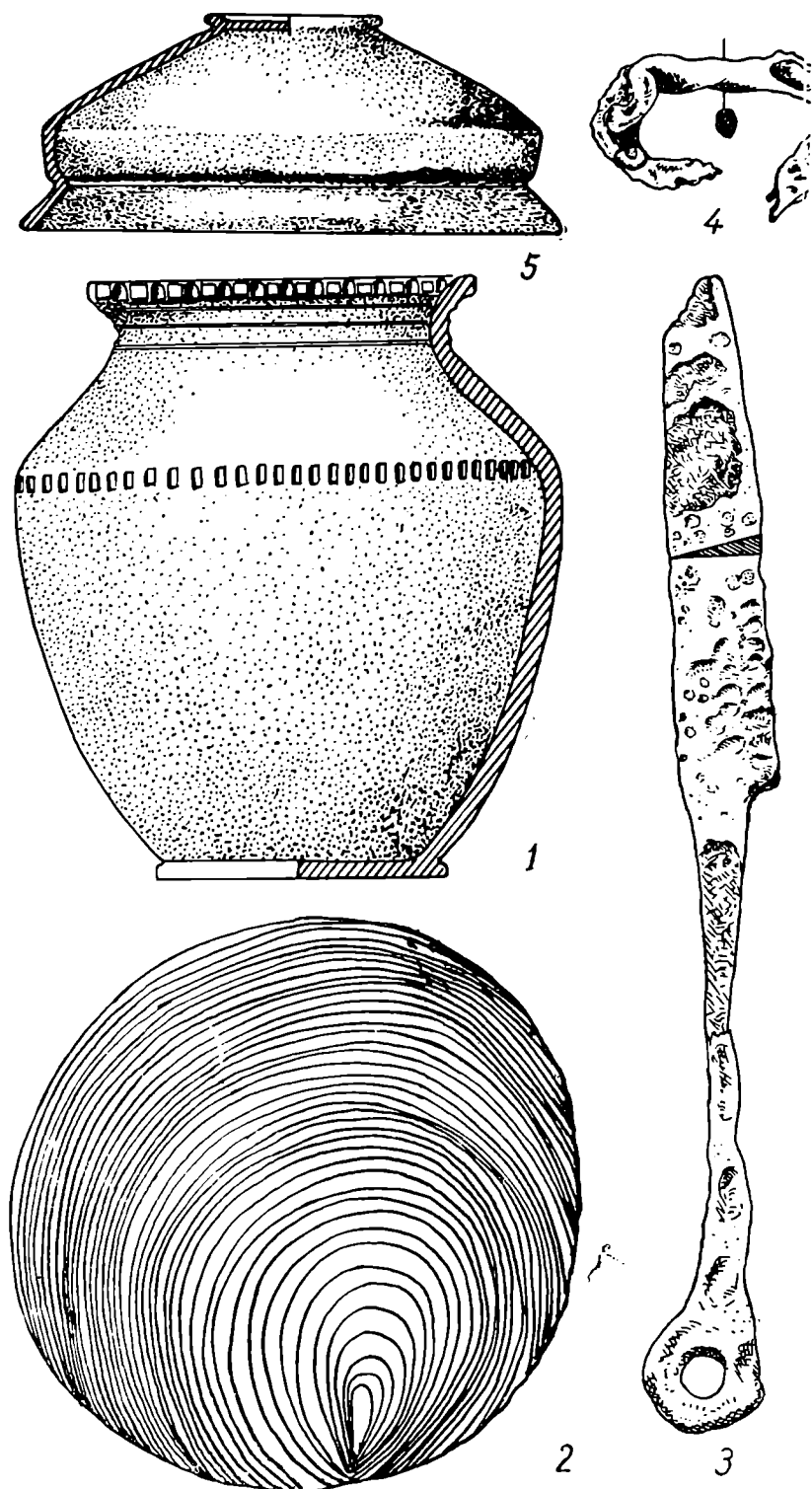

Fig. 6 — Băciu: inventarul mormîntului 2.

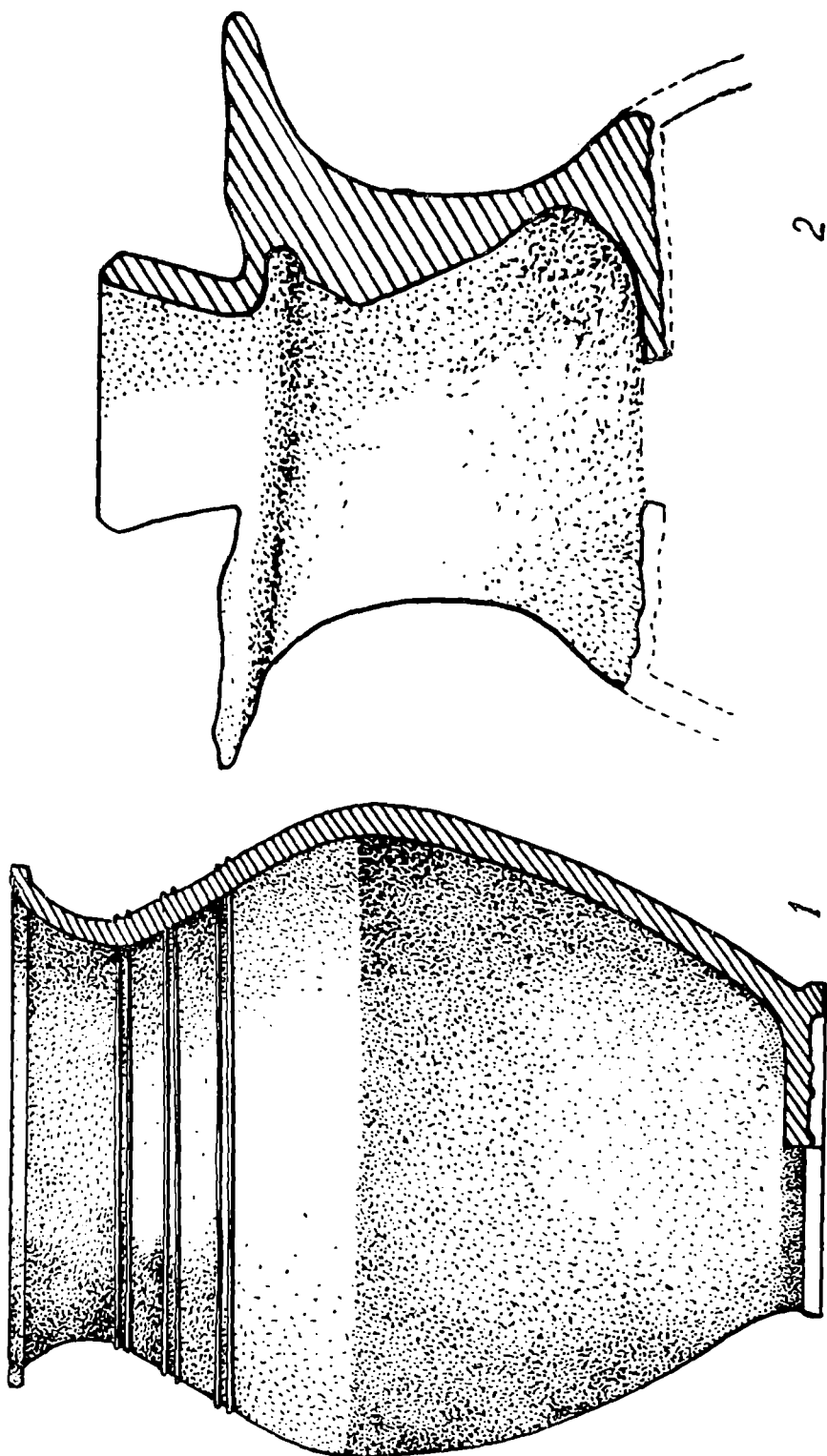

Fig. 7 — Baci, mormintul 3: 1, urna; 2, gît de ulcior.

bronz are o bună analogie în cimitirul de la Tg. Mureș⁵¹. În sfârșit, urna din mormîntul 3 se găsește în secolul al III-lea e.n., în cimitirul de la Sintana-Arad⁵², dar această formă continuă și în secolul al IV-lea.

Elementele caracteristice ale inventarului încadrează în mod cert cele trei morminte în secolul al IV-lea e.n., iar ritul funerar folosit — incinerarea — ne obligă să le atribuim populației autohtone, rămase pe loc după retragerea aureliană.

H. DAICOVICIU — N. VLASSA

CONSIDÉRATIONS SUR CERTAINES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DE LA ZONE DE CLUJ-NAPOCA

(Résumé)

Les auteurs discutent quelques problèmes soulevés par certaines découvertes archéologiques de Cluj-Napoca et de ses environs.

On démontre que la céramique hallstattienne découverte à Cluj-Mănăstur n'appartient pas aux V—IV ss., mais à la civilisation de *Basarabi* (env. 800—650).

On conteste la datation en La Tène B des commencements de la nécropole celtique d'Apahida et on la situe exclusivement dans la phase La Tène C. On affirme également qu'à la différence de la nécropole contemporaine de Dezmir, le cimetière d'Apahida ne contient pas d'éléments daces.

On publie enfin trois tombes d'incinération découvertes par hasard à Baci, qui présentent, dans leur inventaire, une combinaison d'éléments romains provinciaux et d'éléments Sintana de Mureș—Cerneahov. Les tombes sont datables après 271 de n.è. et appartiennent à la population autochtone restée sur place au moment de la retraite ordonnée par Aurélien.

⁵¹ Idem, în *DolgoCluj*, VI, 1915, p. 282 și fig. 40/5—5 a.

⁵² E. Dörner, în *OmD*, p. 156, fig. 1/5.

AURUL DIN ARGINTUL DACIC

Cu ocazia prezenței la Cluj — în aprilie—iunie 1972 — a unei expoziții de obiecte illiro-dacice, a fost posibilă prelevarea pentru analize a unor cantități infime de metal¹.

În felul acesta au putut fi cunoscute mai în amănunt alte 17 obiecte diferite de argint (vezi anexa). Acestea, împreună cu probele studiate de noi anterior², totalizează 36 obiecte dacice de argint, studiate pînă în prezent.

Pentru comparație au mai fost analizate în plus 3 monede de argint din antichitatea greco-romană și una din evul mediu³.

Din studii de activare cu neutroni, executate în ultima vreme la monedele de argint grecești, rezultă că și acestea conțin aur⁴. Cercetarea ultimelor 17 obiecte de uz diferit a dus la următoarele rezultate (vezi anexa):

ANEXĂ

Aurul și cuprul din argintul dacic

Nr. ord.	Nr. inv.	Obiectul, localitatea	Ag %	Au %	Cu %	Forma de apariție a aurului
1	AR 129	Cupă, Agighiol	87,6	0,91	urme	Aur granular, negru
2	1698	Cnemidă, Agighiol	97,0	0,86	urme	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
3	—	Brățară spiralică, Bălănești	94,3	0,74	3,84	Aur coloidal, roșu-violet
4	—	Fibulă, Bălănești	—	2,59	—	Aur coloidal, roșu-violet
5	—	Inel spiralic, Bălănești	90,0	0,51	urme	Aur coloidal, roșu, granular, negru, lamelar, galben
6	IV 1569	Brățară, Bistrița	94,2	0,56	5,28	Aur granular, negru

¹ Pentru sprijinul acordat, mulțumim și cu acest prilej tov. conf. Hadrian Daicoviciu și lui Constantin Pop.

² E. Stoicovici—Fl. Stoicovici, *Monedele de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 375; E. Stoicovici—Fl. Stoicovici, *Compoziția argintului din obiectele de podoabă dacice*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 541.

³ E. Stoicovici—Fl. Stoicovici, *Monedele de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 375.

⁴ C. M. Kraay, V. M. Emeleus, *The composition of Greek silver coins. Analysis by neutron activation*, Ashmolean Museum, Oxford, 1962, p. 1—38.

(continuare)

Nr. ord.	Nr. inv.	Obiectul, localitatea	Ag %	Au %	Cu %	Forma de apariție a aurului
7	7007	Fibulă, Cojocna	81,40	2,73	1,29	Aur coloidal, roșu-violet
8	—	Cană, Oradea	96,20	1,03	0,84	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
9	—	Vas de argint aurit, Oradea	97,70	0,65	1,81	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
10	14560	Cupă, Sincăieni	93,80	1,58	0,31	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
11	14562	Cupă, Sincăieni	96,10	1,53	0,22	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
12	14550	Fragment de bol, Sincăieni	95,00	1,55	0,24	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
13	—	Fragment de cupă cu inscripție grecească, Sincăieni	91,10	1,45	0,55	Aur granular, negru, lamelar, galben
14	10544	Phalera cu cavalier, Surcea	83,30	1,85	4,96	Aur coloidal, roșu, lamelar, galben
15	10545	Picior de cupă, Surcea	88,00	1,76	3,93	Aur coloidal, roșu
16	II 1223/b	Brățară spiralică, Transilvania	—	1,88	—	Aur coloidal, roșu
17	MIC 1	Lanț ornamental, Transilvania	91,50	1,98	1,31	Aur coloidal roșu, lamelar galben

Argintul dacic are grade de finețe diferite, iar elementele metalice însoțitoare sînt aurul și cuprul. În unele cazuri s-a observat prezența staniului și a plumbului.

Aurul din obiectele de argint dacice este de cele mai multe ori coloidal, de culoare roșie-violetă, în 14 din 17 cazuri (82,4%). În ceea ce privește aurul granular, negru, din aliajele de argint, acesta apare doar în 4 probe (23,5% din cazuri). Este de remarcat faptul că anumite obiecte pot conține atît aur coloidal (roșu), cît și aur granular (negru), ca de exemplu în cazul inelului în spirală din argint de la Bălănești (vezi anexa, nr. 5).

Obiectele de argint analizate de noi în această tranșă au fost în mare parte aurite (în proporție de 64%). Pătura acoperitoare de aur s-a păstrat fragmentar, în plăci neregulate, fisurate.

În cele 17 obiecte cercetate de noi cu acest prilej, aurul apare, deci, în următoarele forme: a) ca aur coloidal roșu-violet; b) ca aur granular, negru; c) ca aur lamelar, galben.

În primele două cazuri aurul este dispersat intra- și inter-reticular, iar în cel de al treilea caz formează plăci metalice subțiri, de 0,2 mm grosime maximă, depuse pe suprafața obiectelor de argint.

Totalizînd analizele executate pînă în prezent pentru aliajele dacice de argint, numărul lor se ridică la 36, așa după cum am mai spus. Din acestea, 24 conțin aur coloidal roșu-violet (66,6%), iar 12 obiecte și monede dacice conțin aur granular, negru (33,4% din cazuri). Din totalul obiectelor de argint cercetate, 11 au fost aurite.

Problema originii aurului din obiectele și monedele dacice se simplifică și se clarifică într-o bună măsură dacă ținem seama de realitatea geochimică a minereurilor polimetalice, neferoase, din țara noastră, după care aceste minereuri conțin atît aur coloidal (roșu), cît și aur granular (negru).

Obiectele (respectiv monedele) care conțin aur coloidal provin, foarte probabil, din prelucrarea unui argint sau a unui minereu polimetalic din subsolul Daciei, iar obiectele de argint care au pus în evidență numai aur granular, negru, pot avea fie o origine dacică, fie una în afara teritoriului dacic.

EUGEN STOICOVICI — FLORICA STOICOVICI

L'OR DANS L'ARGENT DACIQUE

(Résumé)

L'analyse chimique de nombreux objets d'argent ou d'argent doré, de provenance dacique, met en évidence l'or colloïdal (rouge), granulaire (noir) ou lamellaire (jaune).

La présence de l'or colloïdal dans la composition des alliages d'argent, dans une proportion de 82,4% des preuves, plède logiquement pour l'origine autochtone des minéraux employés dans la métallurgie dacique pour obtenir l'argent.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LIMES-ULUI DE VEST AL DACIEI

(Partea a II-a/3)*

Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate
între anii 1947—1957 și în 1966

II

CONCLUZII

În timp ce aripile estică, nordică și sud-vestică ale sistemului defensiv al Daciei romane ne sînt „cunoscute” îndeajuns de sigur prin direcția și traseul lor, în legătură cu partea mijlocie-nordică a graniței de vest abia dacă am ajuns mai departe de tatonările ce nu s-au dovedit întotdeauna juste. Cunoașterea acestei părți necesită încă mulți ani de muncă asiduă din partea cercetătorilor ce se interesează de ea. Cu toată cunoașterea lacunară a porțiunii de graniță amintite, în cercul cercetătorilor ce s-au ocupat cu ea s-au cristalizat două poziții diferite. După concepția lui J. Ornstein¹⁶⁶, G. Téglás¹⁶⁷, Á. Buday¹⁶⁸, C. Daico-

* Partea I a acestei dări de seamă, cuprinzînd prezentarea unor probleme principiale și de metodică, precum și descrierea unor elemente de apărare romane situate la începutul defileului Crișului Repede [zona Hodișu — Bologa — Poieni (Ciucea) — Negreni], a apărut în SCIV, X, 2, 1959, p. 337—354; partea II/1, respectiv II/2, tratînd chestiunea unor întărituri romane reale sau presupuse, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 387—411, respectiv X, 1973, p. 545—568. În partea II/3, numerotarea punctelor cercetate, precum și a notelor, continuă pe cea din părțile precedente (adică partea II/1 și partea II/2), iar schițele-hărți asupra teritoriului investigat se găsesc, de asemenea, în partea a II/1, la sfîrșit, p. 410—411.

¹⁶⁶ În *A Szolnok-Doboka megyei Irodalmi-, Történelmi- és Ethnographiai Társulat I. Évkönyve*, [Dej], 1900, p. 14. Vezi și în *JÖAI*, III, 1900, Beibl., p. 219—220. „... Herr Josef Ornstein... hat im Jahrbuche des Vereines des Szolnok-Dobokaer Comitates für Literatur, Geschichte und Ethnographie I, 1900 in magyarischer Sprache Untersuchungen über die Westgrenze Daciens veröffentlicht, die er nachstehend in ihren Ergebnissen zusammenfasst: „Aus der natürlichen Beschaffenheit des Bihargebirges, über welches das Werk von A. Adolf Schmidt, 'Das Bihar-gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen' Wien, 1863 hinlänglichen Aufschluss bietet, ergibt sich, dass an der Westgrenze Daciens römische Befestigungen nicht vorauszusetzen sind, wie denn solche bisher auch nicht nachgewiesen zu werden vermochten. Gleiches gilt von dem unmittelbar anschliessenden siebenbürgischen Erzgebirge, wo bedinglich zum Schutze der Goldminen Garnisonen aus dem nahen Hauptwaffenplatze Apulum detachiert waren. Zu erforschen bliebe noch der militärisch auch jetzt nur schwer benutzbare Übergang von dem auf der Westseite des Erzgebirges gelegenen und wohl auch den Römern nicht unbekannten Kupferbergwerkes Rézbánya (Baia de Aramă) in das Thal des Aranyos-(Arieș-) Flusses auf der Ostseite...“

¹⁶⁷ În *Klio*, IX, 1909, p. 262. Pentru completare notăm că lucrarea lui P. Király (în *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, VI, 1891, p. 419—427) nu se ocupă de porțiunea tratată în darea de seamă de față.

¹⁶⁸ În *DolgSzeged*, III, 1927, p. 137; idem, *Erdély földjének római kora*, în *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, p. 134. Cf. și C. Brandis, în *RE*, IV, col. 1970.

viciu¹⁶⁹, C. Patsch¹⁷⁰ și M. Macrea¹⁷¹ — ca să amintim doar cercetători mai de seamă — fișia de graniță apărută (mai mult teoretic decît de fapt) se întindea pe interfluviul principal al apelor din Munții Apuseni, aproximativ pe traseul de diferită structură geologică al Găinei (1486 m), Cucurbetei Mari (1849 m) și Vlădeșei (1836 m), în direcția sud-nord, între castrul de la *Micia* (Vețel), în valea Mureșului¹⁷², și cel de la Bologa (*Resculum*?)¹⁷³, în valea Crișului Repede. Afirmția lui S. Laty-tyák despre presupusele porțiuni de „*limes-val*“ din masivul Bihorului¹⁷⁴, după cum am văzut, nu s-au dovedit a fi juste, valul semnalat de el avînd, foarte probabil, cu totul altă origine. În opoziție cu această părere, după J. Szilágyi, hotarul ce merge de la *Micia* pînă la Baia de Criș aproximativ spre nord-nord-est, se frîngea în această localitate aproape complet spre est, atîngînd împrejurimile Abrudului și ale Roșiei Montane și ținînd pînă la ieșirea estică din strîmtoarea Arieșului, pînă la Moldovenești. De acolo se curba din nou, spre nord, peste Crăiești și Micești, pînă la castrul de la Gilău, iar de aici, întorcîndu-se spre vest-nord-vest, mergea pe la poalele de nord ale Munților Gilăului direct la Bologa¹⁷⁵. Deoarece cu această ocazie ne ocupăm numai de porțiunea de *limes* dintre valea Arieșului — Crăiești — Micești (12) — Gilău (23) și Bologa, pentru mai ușoara înțelegere a celor ce urmează sîntem nevoiți să facem pe scurt cunoscută părerea autorului amintit.

În lucrarea citată, J. Szilágyi s-a străduit să traseze linia graniței de vest a Daciei „...pe baza celor mai vestice descoperiri ce atestau garnizoanele din provincia romană, întrucît acest lucru, din capul locului, era posibil pe baza datelor arheologice actuale (1943)...”

Această bază de lucru este în general justă în legătură cu provincia Dacia și poate fi acceptată, dar se pare că privitor la granița de vest nu poate fi aplicată, deocamdată, cu deplin succes. Motivul este insuficiența cercetărilor legate de periegeze pe teren. După J. Szilágyi — repetăm — „prima linie de apărare se frîngea adînc dinspre vest în corpul provinciei, pe traseul Abrud — Roșia Montană — Moldovenești —

¹⁶⁹ În *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 4, nota 2; idem, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 256; idem, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 300; idem, *TransAnt*, p. 95—96 și nota 1, p. 108; idem, *Dacica*, Cluj, [1969], p. 163, nota 2.

¹⁷⁰ *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, Wien—Leipzig, 1937, p. 139—140. Cf. și recenziile lui R. Syme, în *Germania*, 22, 1938, p. 199. Vezi, de asemenea, E. Fabricius, în *RE*, XIII, col. 643.

¹⁷¹ În *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198; în *SCIV*, VIII, 2, 1957, p. 219—220, 237—238; în *IstRom*, I, p. 376—377; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 108, 230. Vezi și V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 160, precum și schița-hartă de la sfîrșitul volumului.

¹⁷² C. Daicoviciu, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 4, notele 2 și 3; *Dacica*, p. 163, notele 2—3.

¹⁷³ M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198, notele 2—3. Cf. și harta lui H. Kiepert și R. Kiepert din *CIL*, III, suppl. pars posterior, pl. V, și aceea lui G. Finály, *Forma partium Imperii Romani intra fines regni Hungariae*, Budapest, 1911, precum și I. Ferenczi, în *Buletinul Universităților „V. Babeș” și „Bolyai”, din Cluj*, ser. științelor sociale, I, 1—2, 1956, p. 162—163 (varianta în l. maghiară).

¹⁷⁴ În *Erdészeti Lapok*, 1912, fasc. VIII, p. 9—12 (extr.).

¹⁷⁵ În *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94, 98.

Fig. 4 — Reproducerea unei porțiuni din schița dată de J. Szilágyi în legătură cu granița de vest a Daciei romane. (Vezi, în *Közl.*, III, 1, 1943, p. 91, fig. nr. 1). Liniile punctate arată ductul „liniei de apărare” („Sicher festgestellte Verteidigungslinie”).

Petreștii de Jos — Crăiești — Micești — Gilău — Bologa“. Harta lui anexată (fig. 4) arată același lucru¹⁷⁶ și pe ea — poate puțin cam prematur — a prezentat porțiunea de graniță în chestiune ca „fiind sigur stabilită... Gilăul (eventual chiar Viștea) și Bologa puteau să fie pe această porțiune cele două pietre de colț ale apărării...“ Astfel stăteau lucrurile în anul 1943.

Profesorul C. Daicoviciu, mult mai bun cunoscător al situațiilor din Dacia și care, în legătură cu *Micia* și *Abrudul*, a studiat mult mai aprofundat problema, a pus la îndoială pe drept cuvânt teoria de mai înainte, bazată pe insuficiente cunoștințe topografice. După dînsul, hotarul trebuia să fie mult mai la vest de linia dată de Szilágyi¹⁷⁷.

J. Szilágyi însă, cu toate observațiile juste și binevenite, nici măcar nu s-a oprit la prima afirmație, ci într-o nouă lucrare, menținîndu-și concluziile anterioare, a dublat „prima linie de apărare“ cu încă un „briu de apărare“ aproape paralel cu primul, situat cu vreo 5—6 km în spatele lui. Stabilind și mai îndeaproape traseul acestuia, în legătură

¹⁷⁶ Op. cit., p. 91, fig. 1.

¹⁷⁷ În *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

cu prima linie vorbește de Valea Căpușului, în legătură cu „a doua“ de Valea Nadășului¹⁷⁸.

Nouă ni s-a părut curioasă această afirmație, căci, deși cunoaștem bine regiunea în chestiune, de aproape 35 de ani, nu am putut observa nici măcar o singură urmă a elementelor „liniei de apărare“, afară de castrul roman de la Gilău. Deoarece nu ne putem gândi de-a dreptul la *limes*-șanț și val, ci, cel mult, la o linie de turnuri de apărare (adică la *turres* și *burgi*) sau, eventual, la câteva castre (?) ale auxiliilor, s-a impus cercetarea amănunțită pe teren a zonei în chestiune, cu atât mai mult cu cât elemente de fortificație de felul celor mai sus amintite se identificaseră în mod sigur în alte părți, în legătură cu apărarea graniței Daciei. Astfel s-a ridicat problema efectuării de periegheze pe o parte măcar a teritoriului amintit.

În cele de mai sus am reușit să trecem în revistă așezările fortificate sau cele susceptibile de așa ceva (pe baza numelui lor), de pe un teritoriu de circa 6800 km², așezări dintre care, unele, puține, erau și mai demult cunoscute, cele mai multe fiind însă nou descoperite. După înșiruirea acestora, neuitînd nici cele peste 60 de așezări deschise cercetate concomitent de noi (cf. articolului din *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1962, p. 31—58), dintre care pentru unele am dat doar scurte completări la cercetări mai vechi, putem spune că am cîștigat anumite puncte de sprijin în judecarea problemei porțiunii mijlocii-nordice a *limes*-ului de vest al Daciei. Nu am vrea să derutăm pe nimeni, afirmînd că ne-a reușit realizarea integrală a scopului propus. Concluzia definitivă se va putea trage numai după cunoașterea tuturor punctelor de interes arheologic, precum și după executarea mai multor săpături de verificare. Tocmai de aceea am dori să continuăm cercetarea, pentru găsirea și a altor suporturi solide pentru concluziile avansate acum. Totuși, socotim că putem risca — în orice caz cu mai mult temei decît J. Szilágyi — câteva păreri preliminare în legătură cu starea actuală și dezvoltarea viitoare a problemei.

Dintre cele 70 de puncte tratate de noi, 37, adică mai mult de jumătate (!), în pofida numelor lor suspecte, s-au dovedit lipsite de importanță arheologică. Acestea sînt următoarele: Aiton — „Dealul Cetății“ (2), Luna de Jos — Șovar (3), Fieiurdeni-Răscruci—Checichioara (4), Pata — „Cetatea lui Gelu“ (5), Borșa — Cetate (8), Satu Lung-Giula — Șuvaru (9), Săliște — Cetate (13), Cluj-Cartierul Mănăstur — „Cetatea Zînei“ (17), Luna de Sus — „Cetatea lui Dariu de pe Țigăneasa“ (19), Gilău — „Dealul Cetății“ (24), Gilău — „Pădurea Cetății“ (25), Mărișel — „Dealul Cetății“ (30), Măguri-Răcătau — Cetatea de la Dames (31), Șardu — Orhediu (34), Șardu — „Dealul Cetății“ (35), Mihăiești — Varcu (36), Așchileul Mare — Răjdîmb (37), Așchileul Mare — Cetate (38), Așchileul Mic — Lagăr (39), Așchileul Mic — Șanțuri (40), Căpușu Mic — Cetățea (39), Dumbrava — Muncel, Virful Cionchii (44), Căpușul

¹⁷⁸ În *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 4, 10, 36. În opoziție cu această părere, vezi din literatura de specialitate mai veche: K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, 1880, p. 52; H. Kematmüller, în *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, XIV, 1892, p. 220; B. Kuzsinszky, în volumul *A magyar nemzet története*, tom. I, Budapest, 1894, p. CLXX—CLXXI etc.

Mare — Ciomorvara (45), Mănăstireni — Glîmeia (47), Jebucu — „Dosul Dealului Cetății“ (50), Izvorul Crișului-Șăula-Stana — Virful Risigului (51), Izvorul Crișului — „Vizuina Vulpei“ (52), Văleni — „Dîmbul Rotund“ (58), Văleni — „Virful Șoimilor“ (60), Ciuleni — Cetățel (62), Buteni-Mărgău — Țigleul (63), Culmea Săcuieului (64), Zam-Sîncraiu — „Cărămidă“ (65), Zam-Sîncraiu — „Șanț“ (66), Huedin — „Dîmbul Cărămizii“, „Poarta de Fier“, „Cetatea Înaltă“ (68), Huedin — „Cetătea“ (69), Huedin — „Dealul Cetății“ (70).

Dintre cele 25 de puncte topografice care au dat materiale arheologice, însă de caracter neroman, unul a dat material neolitic tîrziu de tip Tiszapolgár: Gîrbău — Boboara, Virful Boborii (42); patru sînt databile în epoca cuprului cu ceramică de tip Coțofeni: Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (6), Florești — Cetatea (Fetei, respectiv Virfu Cetății, 18), Someșul Rece — Cetatea (29) și Văleni — Mălătăul Mare (59); 11 așezări au dat material sigur sau probabil din epoca bronzului: Cojocna — Cetate (probabil, 1), Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (Wietenberg, 6), Măcișu — Horhiș (probabil, 10), Băbuțiu — Grecea (probabil, 11), Florești — Cetatea Fetei (Wietenberg, 18), Mera — „Dealul Cetății“ (Otomani ?, 21), Gilău — Cimitir (probabil, 26), Gilău — Dîmbul Țiganilor (Otomani ?, 27), Gilău — Groapa lui Puri, Ierdegarcă (Wietenberg, 28), Someșul Rece — Cetate (Wietenberg ?, 29), Stana — „Cetatea Înaltă“ (probabil, 49); cinci așezări s-au dovedit a fi mai mult sau mai puțin sigur din prima vîrstă a fierului (majoritatea lor cu ceramică cu caneluri și cu slip metalic din Hallstatt A și A—B): Măcișu — Horhiș (? , 10), Florești — Cetatea Fetei (18), Someșul Rece — Cetate (29), Stana — „Cetatea Înaltă“ (perioada „scitică“ sau dacică timpurie ?, 49), Huedin — Bolic (67), două așezări se pot data în epoca Latène (dacic timpuriu, secolele III—II î.e.n.): Ugruțiu — Cetătea (41) și Stana — „Cetatea Înaltă“ (49); două așezări au dat vestigii din epoca prefeudală: Băbuțiu — Șanțul Grecilor (secolele V—VI e.n., 11) și Mera — „Dealul Cetății“ (secolele V—VI, 21); în sfîrșit, șase puncte au un material databil în epoca feudală: Bedeciu — Cetate (46), Gilău — Cimitir (feudal tîrziu, 26), Mănăstireni — Căpilna (urmele unei construcții, eventual mănăstiri gentilece, 48), Izvorul Crișului — Ordomanioș (așezare, 53), Bicălatu — „Cetatea Lupilor“ (urme de construcții medievale tîrzii, 57) și Văleni — Oarța (61). Menționăm că cinci puncte topografice de importanță arheologică nu au dat decît resturi indeterminate mai precis, avînd doar un caracter ce le atribuie epocii societății primitive. Acestea sînt: Cornești — „Cetatea Babei“ (14), Săvădisla — „Cetatea Păuca“ (16), Nearșova — „Dealul Cetății de pămînt“ (54), Nearșova — „Dealul Straja“ (55) și Bicălatu — „Cetatea Lupilor“ (57), iar într-un caz, cel al Virfului Turdeanului de la Domoșu (56), numai pe baza vestigiilor culese la suprafață nu s-a putut preciza, dacă așezarea de aici a existat în neolitic, în epoca bronzului, ori în prima vîrstă a fierului. Aceste probleme se vor rezolva, desigur, prin cercetările din viitor.

După cum se poate constata și din această simplă enumerare, cîteva (opt la număr) dintre așezările amintite mai sus sînt locuite în mai multe epoci: așa de exemplu Gheorgheni — „Dealul Cetății“ (Coțofeni-

Wietenberg, 6), Băbuțiu — Șanțul Grecilor (bronz, migrații, 11), Florești — Cetatea Fetei (Coțofeni, epoca bronzului, Hallstatt A, perioada slavă ? și epoca feudală, 18), Mera — „Dealul Cetății” (bronz, migrații, 21), Gilău — Cimitir (epoca bronzului, epoca feudală târzie, 26), Someșul Rece — Cetate (Coțofeni, epoca bronzului, Hallstatt A, epoca dacică, 29), Stana — „Cetatea Înaltă” (epoca bronzului, perioada scitică sau cea dacică timpurie, 49), Bicălatu — „Cetatea Lupilor” (epoca societății primitive și cea feudală târzie, 57).

În privința problemei noastre principale, problema *limes*-ului de vest al Daciei, s-au putut lua în considerare în total 17 puncte topografice: Aiton (2), Mărtinești — Gură Văii Rediului (7), Micești — Pe cărămidă (12), Cornești-Cheia — „Cetatea Babei” (14), Petreștii de Jos (15), Cluj-Mănăstur (17), Mera — „Colina Orat” (20), Suceagu — Ciova (Ciuha, 22), Gilău — castrul roman (23), Viștea (33), Gîrbău — Virful Boborii sau Boboara (42), Jebucu (50), Izvoru Crișului — Ordomanioș (53), Văleni — „Dîmbul Rotund” (58), Văleni — Oarța (61) și, în sfîrșit, Culmea Săcuieului (64). În cele ce urmează vom încerca să le analizăm pe rînd, cu specială privire la problema în discuție.

a) Comuna Aiton a ajuns vestită prin miliariul așezat de *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria civium Romanorum equitata*¹⁷⁹. Deși din punctul nostru de vedere, acesta încă nu este un fapt concludent, cu toate acestea P. Király căutase aici castrul pomenitei unități¹⁸⁰. J. Szilágyi, în citatele sale lucrări, nu a amintit această posibilitate, totuși împrejurimile comunei Aiton se cereau mai amănunțit cercetate. Pe teritoriul comunei propriu-zise au apărut și apar de mai multe ori urme romane. De exemplu, pe Urdingușa, situată la rîpa estică a Cioltului Mare (722 m), căzînd în hotarul Gheorghenilor, printr-o norocoasă întîmplare s-a descoperit o cotitură a drumului roman *Potaissa-Napoca*. Deși s-au făcut și săpături¹⁸¹ în hotarul Aitonului, nu avem totuși nici o informație despre castrul roman și nici noi nu am dat de așa ceva cu ocazia perieghazelor noastre pe teren.

b) La punctul topografic cu numele Gura Văii Rediului, care cade în hotarul satului Mărtinești (7), s-au aflat relativ numeroase fragmente ceramice romane. Aici, puțin spre apus, într-o vale laterală față de drumul imperial a fost, desigur, o așezare rurală mai mică sau numai o *villa rustica*, despre o întăritură romană neputîndu-se vorbi însă în mod categoric.

¹⁷⁹ CIL, III, 1627; J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, [Brașov], 1851, p. 222; M. J. Ackner, în JCC, 1856, p. 23; K. Torma, *Adalék...*, p. 29—34; idem, în ETTK, IX, 2, p. 114; C. Gooss, în *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg*, a. 1873—1874, p. 37; idem, în AVSL, XII, 1876, (extr.), p. 64; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, vol. I, Nagybecskerek, 1893, p. 11, 15.

¹⁸⁰ *Op. cit.*, vol. II, p. 11; V. Christescu (*op. cit.*, p. 111, 187) vorbește despre cohorta numai în legătură cu construirea drumului imperial și nu pomeneste și de un castru al ei!

¹⁸¹ Cf. M. Roska, în *DolgCluj*, VI, 1915, p. 48—50. În legătură cu problema *villae-lor rusticae* din provincia Dacia, cf. A. Bodor, în *A kolozsvári „Bolyai” Tudománygyetem Emlékkönyve*, [Cluj], 1956, p. 214—219, precum și I. Mitrofan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150.

c) După teoria lui J. Szilágyi (dată fiind importanța problemei îl cităm textual), „... la marginea vestică (sic !) a Munților Gilăului (greșeală, deoarece primele ramificații estice ale pomeniților munți se ridică la circa 16 km depărtare în linie dreaptă spre vest și sud-vest de Micești), lângă Pîriul Micușului (Mikesi-patak) care se varsă în Arieș (de fapt Valea Micușului se varsă în Arieș numai prin intermediul Văii Hăjdate !) la circa 18 km nord-vest de Turda, în hotarul „Monasteria“ al comunei Micești (Mikes) se ridică o dîlmă rotundă (La Cărmidă), unde, dintr-o clădire patrulateră alungită, din epoca romană, au fost scoase cărămizi cu stampila *L(egio) V M(acedonica)*; aici a fost deci un *burgus* ...”¹⁸².

În legătură cu această teorie, J. Szilágyi se sprijină pe citarea unui scurt articol al lui I. Téglás¹⁸³. Din nefericire însă, el nu a citit atent cele spuse de I. Téglás. În legătură cu clădirea romană, ale cărei dimensiuni le-a măsurat personal (12×7 m), chiar dacă ar fi fost un punct de pază militar, nu prea putea să conteze, după actualele noastre cunoștințe, fiind cu totul izolat și dispunînd de forțe minime¹⁸⁴. I. Téglás vorbește de „pietre de construcție în parte de bună calitate, mai mult sau mai puțin îngrijit cioplite“, observate personal. Cele mai interesante pietre cioplite ce zăceau împrăștiate au fost desenate și măsurate de el. În cea mai mare parte erau groase de 20—30 cm, lungi de 50—60 cm, dar a aflat și bucăți lungi de 70—76 cm. Pe o jumătate a unei pietre de 45 cm înălțime și 36 cm lățime s-au păstrat rămășițele parțiale ale unui relief primitiv. A mai avut ocazia să vadă un fragment de fus de coloană semicilindric, un capitel semicircular (!), precum și fragmentul lustruit al unei plăci de marmură (!), ba amintește, între materialele cărate mai înainte în comună, „un elegant capitel“, „un fus de coloană cilindric“, precum și fragmentele „unei pietre cu un ornament de briuri“. Credem că elementele arhitectonice, de un oarecare lux, descrise de I. Téglás se opun categoric unui presupus „*burgus*“, greu de conceput și din cauza micimii sale, ele neavîndu-și locul în cadrul unei construcții destinate dintru început unui scop militar. După cele descrise, ne putem gîndi cu mult mai degrabă la o *villa rustica*, decît la un *burgus*. Dacă prima linie de apărare a graniței de vest a Daciei — conform teoriei lui J. Szilágyi — ar fi trecut „prin fața castrului de legiune de la Turda (adică nemijlocit la vest de acesta, la poalele munților, de la nord-vest la sud-vest, pe linia Pîraielor Hăjdate și Feneș, ce curg în direcții tocmai opuse, cf. schiței noastre „... pe linia

¹⁸² În *Közlemények Cluj*, III, 1, 1943, p. 94; în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10.

¹⁸³ În *ArchÉrt*, XXII, 1902, p. 76—80.

¹⁸⁴ Cf. dimensiunile mult mai respectabile ale burgurilor de la Brebi (jud. Sălaj), de la Negreni (com. Ciucea, jud. Cluj), de la Băile Homorod (com. Căpîlnița, jud. Harghita) etc. A. Buday, în *DolgCluj*, III, 1912, p. 109—110, 125, fig. 7, p. 113. 126; V, 1914, p. 102—103, 107—108, fig. 8; C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1933—1935, p. 255; I. Ferenczi, în *ErdM*, XLVI, 1941, p. 193—199; în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 347—349; G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *Studia*, III, 8, 1958, ser. IV, fasc. 2, *Historia*, p. 26—27; idem, în *Studii și materiale*, *Țirgu Mureș*, II, 1969, p. 55—56; M. Moga, în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 134; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, [1959], p. 376—377; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 493—494 și fig. 10.

comunelor de astăzi Petreștii de Jos — Micești — Gilău...“ atunci, oricum, acest lucru trebuia să lase urme. Faptul că I. Téglás nu amintește de *tubi* și *tegulae mammatae*, elemente de *hypocaustum* la *villae rusticae* din Dacia, se poate datora și caracterului lacunar al descrierii sale. Cărămizile cu stampila *LVM* — sînt un lucru arhicunoscut — nu trebuie nici ele interpretate exclusiv de caracter militar, cum a făcut de exemplu J. Szilágyi cu cărămizile cu *ala Siliana* frecvent descoperite în jurul Viștei¹⁸⁵, ci, fără nici o forțare de interpretare, pot fi considerate ca un element ce dovedește dispersarea veteranilor din *Potaissa* în împrejurimi, fapt asemănător celui admis și de J. Szilágyi, căruia îi lipseau indiciile pentru un castru, în raportul Gilău — Viștea. În primăvara anului 1933 sătenii au descoperit în hotarul La Cărmidă un sarcofag roman de piatră, acoperit cu lespezi neregulate. În împrejurimile sarcofagului s-au ivit mai multe cărămizi cu stampila *LVM*¹⁸⁶.

Am cercetat și noi, pentru clarificare, punctul în chestiune, însă nu am putut sesiza nici aici, nici în împrejurimi, nici un fel de element de fortificație; credem deci că trebuie definitiv abandonată ipoteza existenței *burgus*-ului de la Micești (12); implicit, această porțiune a graniței de vest a Daciei este de căutat nu aici, ci în altă parte!

d) După afirmația lui B. Orbán planul „Cetății Babei“ de la Cornești-Cheia (14) ar fi de formă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, cu un val de pământ ce îmbrățișează cuprinsul interior al cetății, cu un „donjon“ la mijloc. Forma ei, precum și monedele de la Vespasian și Severus găsite în apropiere, ar indica originea romană, deși lipsa cărămizilor dovedește — chiar după Orbán — întrucitva contrariul. După cele constatate de noi, nu o putem considera nici dacică, cum făcuse I. Marțian, dar nici romană, ipoteză pentru care înclina cel mai mult B. Orbán, atît din pricina faptului că, dezmințind afirmația ultimului, se acomodează terenului și nu are un plan regulat, cît și din cauză că aici nu am putut observa nici un fel de urme romane. Urmele romane apărute în vatra satului actual Cheia aparțin cu siguranță unei așezări civile și nu militare.

e) Numai pe baza monumentului funerar al unui veteran, fost soldat al unității *N(umerus) CAMPESTROR(um?)*, monument de altfel nesigur din punctul de vedere al locului de proveniență, J. Szilágyi presupune la Petreștii de Jos (15) o fortificație romană¹⁸⁷. Afirmația este, probabil, luată de la P. Király, primul care — după cîte știm — a așezat aici sau în apropiere *Cohors III Campestris civium Romanorum*¹⁸⁸, identificînd numele cu cel dintr-o diplomă militară din a. 110 (CIL, XVI, nr. 57), găsită undeva pe teritoriul Ungariei. Această afirmație nu

¹⁸⁵ În *KözleményekCluj*, I, 1941, p. 118—119; III, 1, 1943, p. 94; în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10.

¹⁸⁶ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 2, p. 59, 73; *Dacica*, p. 212.

¹⁸⁷ În *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94. În această problemă J. Szilágyi s-a referit în zadar la W. Wagner (*Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 205), deoarece și acesta a publicat numai date și probleme cunoscute și accesibile lui. (Cf. J. Szilágyi, în *KözleményekCluj*, III, 1, 1943, p. 94, nota 49.) Vezi și în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 10, 36.

¹⁸⁸ Op. cit., vol. II, Nagybecskerek, 1894, p. 11.

este valabilă, căci nici P. Király, nici J. Szilágyi nu au luat ori n-au vrut să ia cunoștință de informația dată încă de K. Torma că „... la Petrid (Petreștii de Jos) a fost moșier și a locuit acolo Ferenc Lugossy, vestitul secretar al principelui ardelean Mihail I Apafi, care și-a preschimbat în adevărat muzeu frumosul castel de la Petrid, întrucît ca arheolog pasionat a cărat acolo statuile și alte fragmente de opere de artă apărute la Turda, Moldovenești și în alte localități... Erau acolo statui romane de trei stînjeni (= circa 6 m) înălțime, piramide ornamentale, sarcofage, lei funerari... proprietarii de mai apoi nedîndu-le nici o atenție, acestea s-au împrăștiat, s-au pierdut și au fost zidite...¹⁸⁹. Th. Mommsen, mai precaut și cunoscînd — poate — această latură a problemei, a pus inscripția CIL, III, 1607 (care a servit drept bază concluziilor lui P. Király și J. Szilágyi) între cele de proveniență incertă (*Daciae incertae*)¹⁹⁰.

Umblînd pe teren, localnicii nu ne-au putut da nici nouă vreo informație asupra unor resturi care s-ar putea pune în legătură cu așa ceva, nici noi nu am aflat nimic cercetînd mica depresiune tectonică, precum și înălțimile ce ofereau excelente puncte cu largă vizibilitate. Pe această bază credem că, deocamdată, dar foarte probabil pentru totdeauna trebuie să părăsim ideea „fortificației romane” de la Petreștii de Jos, iar urme romane sigure *in situ* se găsesc numai la Petreștii de Sus!

f) Resturile de pe ultima ridicătură mai impozantă a dealului Plecica de la Cluj-Mănăstur (19) sînt urmele destul de considerabile ale unei întărituri (?) circulare. Cu mare probabilitate ea este identificabilă cu cea pomenită de E. Jakab, considerată de acesta ca una din acele fortificații mai mici romane, ce împrejmuiuau (?) în puncte mai ridicate orașul *Napoca*. Deși în apropierea ei nu s-a descoperit nici un vestigiu de natură arheologică, credem că o putem asemui cu acele fortificații romane cu bază patrulateră, ale căror ruine se prezintă de obicei sub formă circulară, cunoscute de pe *limes*-ul meseșan și de pe cel someșan. În nici un caz nu poate fi luată drept „cetate” sau fortificație de ordinul celor pomenite de J. Szilágyi.

g) De pe „Colina Orat” de la Mera (20) se cunosc de mult urme de cultură materială (cărămizi, țigle, cioburi, monede, inscripții), indicînd o mică așezare ori, mai degrabă, o *villa rustica*. Urme de turn de pază sau fortificație — cum crezuseră unii — nu se pot identifica deocamdată, deși acest punct topografic s-ar încadra perfect în „a doua linie de apărare” din valea Nadășului a lui J. Szilágyi.

h) După cum se știe, K. Torma așezase un „castru roman” pe vîrfurile de deal Ciova (Ciuhă) sau Chintăul Gilăului de la Suceagu (22) care însă nu a mai fost atestat de nimeni. C. Daicoviciu, care a făcut cer-

¹⁸⁹ K. Torma, în *ArchKözl*, III, 1863, p. 146—150, de unde preia și B. Orbán, *Torda város...*, p. 426, vezi și nota 7, precum și I. I. Russu, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 883, nota 2; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 361.

¹⁹⁰ CIL, III, p. 253—254. Referitor la materialul roman provenit din acest loc, vezi și K. Torma, în *ArchKözl*, III, 1863, p. 146—150; C. Gooss, *Chronik*, p. 99; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 315; I. I. Russu, în *Materiale*, VI, 1959, p. 879—880.

cetări pe teren, n-a găsit decît urmele unui turn roman de apărare mai mic, eventual ale unei clădiri civile, însă presupusul castru nu l-a aflat nici aici, nici altundeva în împrejurimi. Cu toate acestea, J. Szilágyi îl ia de bun inserîndu-l în al său „sistem defensiv“. Nici noi n-am reușit să găsim urmele vreunei clădiri romane mai importante, identificabile cu un castru sau burg. Dar castru sau, cu atît mai mult, castre romane (deși J. Szilágyi lasă să se bănuiască) nu puteau să fie — cu excepția celui de la Gilău — nici în împrejurimile ceva mai îndepărtate; în hotarul „Podei“ (Pad-dúló) de la Mera, sau în hotarul „Păluta“ (Palota) de la Viștea, în nemișlocita apropiere a drumului imperial roman din valea Nadășului, pe prima terasă ce se întinde spre sud, deasupra haltei de cale ferată (denumită oficial Nădășel) de la Șardu se află numai urme de așezări civile (*villae rusticae*?).

i) Asupra castrului roman de la Gilău (23) nu insistăm. El este singurul punct întărit mai însemnat, avînd două turnuri avanpost, cunoscut momentan, pe Chișter și pe Chintăul Gilăului, care însă — după părerea noastră modestă, care o vom dezvolta mai pe larg cu altă ocazie — a avut cu totul altă menire, decît se crede în general, el formînd în primul rînd un element fortificat al regiunii aurifere din Munții Apuseni.

j) Deși n-o spune deschis, J. Szilágyi lasă cititorului impresia că s-ar afla o fortificație romană și în hotarul comunei Viștea (32). După cele spuse în lucrarea sa despre „prima linie de apărare, colțurile de bază ale acestei linii defensive ar fi fost Gilăul (Viștea) și Bologa“. Cu cîteva rînduri mai jos vorbește apoi de „fortificația-castru romană de la Viștea — Gilău (sic!) și de turnurile de pază din împrejurimi“. În a doua sa lucrare, de asemenea, își susține această presupunere. În schimb, răposatul colecționar învățător-director J. Székely, care a cercetat integral hotarul Viștei, nu a depistat decît trei puncte mai însemnate din epoca romană: la Mărtiniș (Martonos), la „Fintina cu butoi“ (Hordóskút) și la „Pălută“ (Palota). Primele două cu siguranță sînt resturi de *villa rustica*, locul lor necorespunzînd de loc unui castru roman, al treilea se află pe o ridicătură dominantă din preajma drumului imperial din valea Nadășului, loc excelent pentru un castru. Aici însă așa ceva nu s-a aflat, rămășițele de piese de *hypocaustum* (*tubi* etc.) indicînd o clădire mult mai modestă, foarte probabil, iarăși o *villa rustica* (fortificată?). Aici, deci nu ne putem aștepta la un „nou castru“, ci exclusiv la o stabilire a veteranilor veniți de la Gilău, fapt pe care îl relevă just, însuși J. Szilágyi, cu o altă ocazie.

k) După cum reiese din textul celei de-a doua lucrări a lui J. Szilágyi, poate ca și la Șardu (33), nu departe de Viștea, ar fi trebuit să existe un punct militar de pază roman. J. Szilágyi își bazează părerea pe o cărămidă cu stampila CHSS C(o)h(or)s I His(panorum) sau C(o)h(or)s I I(turaeroum) S(ag...), amintită de C. Daicoviciu. Într-adevăr, pe cuprinsul comunei au apărut urme romane, dar date fiind mărimea, caracterul și felul lor, ne putem gîndi mai degrabă la o *villa rustica* a unui veteran, decît la un „punct de pază“ sau, mai bine zis, la o fortificație. Urmele unui asemenea element nu le-am putut găsi pe teren.

l) Virfu Boborii sau Boboara (Bábavára) de la Gîrbău în nici un caz nu-l putem privi ca un punct de bază al celei de „a doua linii de apărare“, cum crede J. Szilágyi. După dînsul „... cea de a doua linie de apărare poate fi urmărită, după *Napoca*, în direcția Suceagu — Viștea — Gîrbău...“ După informațiile primite de la alții și la început neverificate la fața locului, K. Torma plasa la Virfu Boborii, un castru roman cu un perimetru de 300 de pași, identificîndu-l cu *Optatiana*. Prima informație falsă despre un „castru“ ce s-ar afla aici a fost corectată chiar de Torma, care, după o cercetare personală pe teren, nu mai vorbește decît de un „probabil turn de pază“ (*specula*). Dar nici măcar acest turn de pază nu este sigur, deoarece materialul de construcție al presupusei clădiri fusese cărat încă înainte de cercetarea ei. Cu ocazia perieghezei sale, K. Torma „a găsit și mai multe fragmente ceramice sigur romane“, noi însă nici de acestea n-am descoperit în arăturile de sub virful acoperit de iarbă. De fapt, fragmente ceramice se pot găsi, destul de numeroase, numai că acestea nu sînt de loc romane, ci aparțin culturii Tisa tirzie, Tiszapolgár și, eventual, Coțofeni. Virful Boborii de la Gîrbău este deci, în primul rînd, o așezare din epoca societății primitive peste care, eventual, au clădit și romanii. Inscripția provenind de aici indică mai degrabă o clădire civilă decît una militară. Așezarea din vale, de la Gîrbău, K. Torma însuși o consideră romană, și ea aparține într-adevăr acestei epoci. Aceasta o dovedesc, printre altele, inscripțiile provenind de aici, dar așezarea este de net caracter civil și nu militar.

Pe baza celor observate, chiar dacă eventual la Gîrbău va fi existat un turn de pază roman, dată fiind lipsa lui de importanță, el nu a putut juca un „rol“ de seamă în apărarea graniței, neputînd fi asemănat, de exemplu, cu atît de desele caestre din valea Agrijului ce apărau granița de nord-vest a Daciei.

m) Pe baza urmelor de la Izvoru Crișului, partea de hotar Ordo-manioș (53), ne putem gîndi la un grup mai mic de case (*villa?*) sau, eventual, la o modestă așezare (stație de poștă?) la punctul de trecere din Valea Nadășului în cea a Crișului (Repede). Nu s-au putut însă identifica urmele unui castru roman ori măcar ale unei fortificații mai mici. Personal, considerăm urmele romane de aici ca o nouă dovadă a drumului roman din valea Nadășului. Pe baza cercetărilor pe teren, avem tot mai mult impresia că porțiunea de drum dintre Căpușu Mic și Izvoru Crișului (făcînd parte din marele drum *Napoca* — Bologa) nu a existat în forma presupusă de K. Torma, formă corespunzînd aproximativ traseului șoselei actuale. Acest drum trecea mult mai degrabă pe valea Nadășului (ramura sudică) și apoi pe cea a Crișului (Repede). Mai nou, fără cercetări pe teren, M. Rusu s-a pronunțat însă tot pentru traseul imaginat de K. Torma.

n) De pe teritoriul Jebucului (50) sînt cunoscute urme romane aparținînd unei așezări civile. Denumirea de „Dosul dealului Cetății“ se datorează, foarte probabil, stîncilor de alabastru dinspre sat, care pe alocuri dau impresia că fac parte dintr-un zid. Aici deci nu putem căuta o fortificație romană.

o) În hotarul „Dîmbul Rotund“ al Vălenilor (58) unii dintre istorici și arheologi plasează, chiar dacă nu fără motiv, dar în orice caz fără suficientă bază, un castru roman. Săpăturile lui A. Buday nu au confirmat însă această presupunere, deoarece descoperirile apărute acolo pot data, cel mult, de la începutul secolului al XIX-lea, astfel încît continuarea *limes*-ului trebuie căutată în altă parte.

p) În partea de hotar cu denumirea Oarța a Vălenilor (61) se văd urmele unei foste așezări pe care poporul o crede din epoca romană. Aici însă a existat pînă în anul 1605 o mică așezare feudală, lucru confirmat și cu ocazia cercetării pe teren.

r) 1 Pe baza constatărilor de pe Meseș, continuarea *limes*-ului era de căutat în primul rînd pe Culmea Săcuieului (64), nu mai departe pe vale sau în Depresiunea largă a Huedinului. În aceasta din urmă ne putem aștepta cel mult la un castru sau, mai puțin probabil, la mai multe castre de felul celor de la Romita, Românași, Buciumi etc. Continuarea spre sud de la Poieni a *limes*-ului¹⁹¹ nu ar fi infirmată de burgul roman de la Negreni, deoarece și la nord de Pannonia, pe teritoriul quazilor, în afara *limes*-ului panonic, existau castre și burguri romane (cf. mărturiile arheologice ale dispozițiilor militare ale lui Marcus Aurelius¹⁹²). Aici însă nu am dat de nici o urmă arheologică.

2 Nu ne ocupăm, deocamdată, mai îndeaproape de castrul roman de la Bologa. Aceasta a făcut-o M. Macrea¹⁹³. Tocmai de aceea, vrem să legăm de el numai discutarea citorva ipoteze ivite o dată cu perspectiva ce se deschide asupra lui, privit fiind de pe Culmea Săcuieului.

Judecînd pe baza amplasării castrului de la Bologa, scopul acestuia nu era exclusiv acela al apărării văii Crișului (Repede). Totodată, el trebuia să închidă valea Sebeșului (Mic) și a Călatei. Dovada acestui fapt o vedem în următoarele: dacă castrul ar fi trebuit să bareze numai valea Crișului (Repede), atunci putea fi amplasat și mai înapoi cu circa 2 km, la confluența apei Călatei cu Crișul, pe o terasă de înălțime medie, bine păstrată, de acolo oferind și excelente condiții strategice. În acest caz, prima linie (cea a turnurilor) putea fi dusă de la capătul sudic al Meseșului propriu-zis, de pe linia Grebenului (979 m) — Dealul Cornii (906 m), în linie dreaptă spre sud sau, eventual, puțin spre sud-vest, spre cantonul CFR Bologa. În acest caz însă, ar fi rămas deschis drumul pe valea Sebeșului (Mic) — Săcuieu, drum pe care, prin localitățile Săcuieu — Alunișu (com. Sîncraiu, jud. Cluj), sau mai sus, pe trecătoarea Mărgău — Buteni, trupe mai mari inamice puteau să cadă în spatele apărătorilor romani și să învâluiască din flanc aripa

¹⁹¹ În legătură cu acestea, vezi prima parte a dării de seamă de față (în SCIV, X, 2, 1959, p. 342—347).

¹⁹² Cf. A. Gnirs, în *Sudeta*, IV, 1928, p. 120—153; E. von Nischer, *Unsere Heimat*, N.F., 1932, p. 227—252; J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933, p. 196—231; G. Dobiaš, în *Quaderni dell'Impero romano. Il limes romano*, fasc. VIII, Roma, 1938; Fr. Křížek, *Limes Romanus na Žitnem ostrově*, Bratislava, 1936, p. 410—432; V. Ondrouch, *Limes Romanus na Slovensku, Il limes romano in Slovacchia*, în *Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě*, fasc. 28, Bratislava, 1938; T. Kolník, în *AR*, IX, 1957, p. 814—817, fig. 331; vezi în plus materialele publicate în vol. *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 15—106.

¹⁹³ În *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 197—198, 201—202.

stîngă a apărării romane, rămasă fără sprijin. Romanii ar fi putut ocupa, ca punct al operațiilor militare, și bazinul propriu-zis al Călatei (= Depresiunea Huedinului), teritoriu sporadic locuit, cum o atestă descoperirile.

După cum reiese din cele spuse, amplasarea castrului de la Bologa dă dovadă de un deosebit talent strategic, cu folosirea resurselor geografice, el ocupînd de fapt o poziție-cheie în zonă. Prin aceasta — repetăm — se închideau cu o singură fortificație mare, văile Săcuieu — Sebeșul (Mic), Călata și Crișul (Repede). (Eventual de aceea s-a întemeiat tot aici cetatea medievală de la Bologa.)

Din Valea Drăganului în valea Sebeșului (Mic) oști mai numeroase „barbare“ ar fi putut cu greu să treacă. În acest caz, atacatorii ar fi avut de trecut două culmi paralele considerabile. În al doilea rînd, a doua culme, de la Măgura de la Vișag (1098 m) pînă la izvoarele Drăganului, pe o distanță de peste 45 km nu coboară nici o dată sub 1000 m, ba partea ei centrală, un platou înalt, alcătuit din rocă de dacit, atinge cu Vlădeasa chiar 1836 m¹⁹⁴. În conformitate cu cele de mai sus, devine clar motivul redresării pe direcția sud-vest a *limes*-ului ce se curbase spre sud de Măgura Priei sau Magașul (vîrfurile cel mai înalt al Munților Meseșului, 990 m), renunțîndu-se de bunăvoie la posibilitățile strategice oferite de această a doua culme.

3 După actualele noastre cunoștințe *limes*-ul meseșan începînd de la Tihău și terminîndu-se la Bologa, presărat neobișnuit de des cu caste¹⁹⁵, rămîne „fără sprijin“ la flancul stîng (spre sud de Bologa). Judecînd după concepțiile și cunoștințele actuale, între spărtura pe care o face Piriul Călata, între Culmea Săcuieu și Măgura de la Morlaca, precum și în valea Săcuieului, spre sud de Bologa, peste Mărgău, cu folosirea ușor accesibilei trecători de lingă Țigleu, în părțile mai înalte ale zonei de la poalele nordice ale ramificației vestice a Munților Gilăului, între Depresiunea Huedinului și spre sud de valea Crișului (Repede), *limes*-ul pare „incomplet“, necesitînd aici măcar un singur castru, ca să nu mai vorbim de dificultățile terenului dintre cele două caste, Gilău și Bologa, aflate chiar și în linie dreaptă la cel puțin 50 km distanță!

4 Locul acestui castru ar trebui căutat undeva pe linia principalelor căi de aprovizionare. Deși deocamdată sîntem reduși mai mult la tatonări, ipoteze și descoperiri incidentale, totuși putem schița, mai mult

¹⁹⁴ Cf. J. Ornstein, în *A Szolnok-Doboka megyei Irodalmi-, Történelmi- és Ethnographiai Társulat I. Évkönyve*, 1900, p. 14, precum și I. Paulovics, *op. cit.*, p. 10, 102.

¹⁹⁵ În legătură cu aceasta, vezi: I. Ferenczi, în *Buletinul Universităților „V. Babeș“ și „Bolyai“*, ser. științelor sociale, I, 1—2, 1956 (var. în l. maghiară), p. 163—164; idem, în *EmlKel*, p. 279, 290—292; I. I. Russu, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 306; idem, în *Materiale*, VI, 1957, p. 872.

sau mai puțin precis, direcția unei asemenea căi¹⁹⁶. Acest drum, rami-ficându-se la *Optatiana* (Sutoru) din drumul imperial *Napoca — Porolissum*, ducea spre Bologa (? *Resculum*) și mai departe spre vest, atin-gînd localitățile actuale Cuzăplac, Almașu, Fildu de Jos, Tetișu și Hue-din. Al doilea, mult mai puțin sigur, dedus din teoriile lui H. Finály¹⁹⁷ și K. Torma, ar fi dus pe traseul Gilău, Căpușu Mare, Dumbrava, Izvoru Crișului, Șăula, Huedin, Bologa¹⁹⁸.

5 În ciuda teoretizărilor aparent „logice” și ispititoare, trebuie să re-cunoaștem că indicii pe teren n-am găsit (vezi de exemplu cele spuse sub Zam — Sincraiu, nr. 65—66). Nu s-a adevărit nici măcar presupu-nerea lui I. Marțian¹⁹⁹ despre o cetate „dacică” legată de numele Zamu-lui, mai bine zis nu am reușit s-o identificăm, cu toată consultarea da-telor sale și interogarea localnicilor...

În concluzie putem spune următoarele: abstracție făcînd de castrul de la Gilău, care, desigur, nu poate forma un argument destul de solid în legătură cu problema părții mijlocii-nordice a *limes*-ului de vest al Daciei, așa cum o tratează J. Szilágyi, nu s-a reușit depista-re-a nici a unui punct fortificat mai important sau mai puțin important roman. Faptul vorbește de la sine...

Corespunzător sarcinii pe care ne-am propus-o, putem să afirmăm cu conștiința împăcată că nu am aflat pe teren urmele „primei linii de apărare” a lui J. Szilágyi, ducînd de la Petreștii de Jos — Crăiești — Micești — Gilău (Viștea) — Bologa, nici, urmele celei de a „doua linii de apărare”, trasată cu cinci-șase km mai spre interiorul provinciei, pe traseul: *Potaissa — Napoca — Suceagu* („Macedonica”²⁰⁰) — Viștea și Gîrbău. Fortificațiile formînd punctele de bază ale teoriei, de la Petreștii de Jos, Micești, Viștea, Șardu, s-au dovedit a fi inexistente pe teren. În privința acestora nu ne rămîne altceva decît să confirmăm părerea acad. C. Daicoviciu publicată prima dată încă în 1935:

„...Despre o continuare spre sud, către Mureș, a „limesului” nu pot preciza nimic. Cred, însă, că în această porțiune de hotar, dintre Crișul repede și Mureș, inutilitatea unui limes-zid va fi fost și mai evidentă, ținînd seama de faptul că Munții Apuseni închid de fapt orice acces dispre vest. Blocul izolator al acestui lanț de munți abia e despiciat de Crișul Alb, unde un castru ca cel de la Bologa, la străbaterea Crișu-lui repede, va fi putut închide accesul. Atît Arieșul, curgînd spre est,

¹⁹⁶ K. Torma, în *ÉTTK*, IX, 2, 1880, p. 113—116.

¹⁹⁷ În *ErdMúzÉvk*, III, 1, 1864, p. 9.

¹⁹⁸ Repetăm, după experiența noastră, acest drum presupus nu se confirmă pe teren.

¹⁹⁹ *Urme*, p. 22.

²⁰⁰ Cf. Th. Mommsen, *CIL*, III, p. 168. În legătură cu această *mansio*, presupusă de unii, cf. cele amintite în partea II/1, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 404, nota 65.

cît și Crișul Negru, spre vest, ies din cele două coaste ale acestui bloc izolator fără a-l despica...²⁰¹.

„...Așa cum fixează linia de frontieră d. Sz(ilágyi) J(ános)... ar însemna că regiunea cea mai importantă a Daciei, ținutul aurifer, să fi fost în bătaia primă a tuturor atacurilor din afară, iar centrele de exploatare a aurului, ca Roșia Montană (= *Alburnus Maior*) și Zlatna (= *Ampeium*) să alcătuiască punctele extreme, spre vest, ale acestui „limes”. Și ca o răsturnare categorică a tot ceea ce romanii au știut să creeze în materie de apărare, hotarul Daciei între Micia și Bologa — adică în părțile cele mai vitale ale provinciei, — e pus de d. Sz. J., să facă o „pungă” dintre cele mai neroade din punct de vedere militar...²⁰².

²⁰¹ În *AISC*, II, 1933—1935, p. 256. Menționăm aici că S. Dumitrașcu a urmărit cu cîțiva ani în urmă un val, numit curent de către localnici „Troian”, care are șanțul (debleul) dispus în partea vestică, ridicarea sa fiind astfel concepută încît să bareze intrarea pe valea lărgită, în formă de „golf” a Crișului Alb în Depresiunea Zarandului (*ActaMN*, VI, 1969, p. 483—491). Trebuie să precizăm în paranteză că, după cît se pare, această porțiune de val care a fost urmărită între Iercoșeni (la sud) și Comănești (la nord) se află la o distanță de 20—25 km mai spre răsărit de acel sistem de valuri uriașe de pămînt, care înconjoară centrul Cîmpiei Tisei și care a fost și este și acum obiectul unor discuții de nesfîrșit ale specialiștilor. În legătură cu acestea trimitem numai la S. Soproni, în *ArchErt*, 96, 1, 1969, p. 43—53 (cu toată bibliografia citată, aproape exhaustivă). Afirmatia pare să fie sprijinită și de dispunerea valului între zonele piemontane ale Munților Highiş-Drocea (Munții Zarandului) și Munții Moma-Codru, ambele fiind niște ramificații înaintate spre vest, respectiv sud-vest, ale masivului cristalin al Bihariei. Se presupune că valul (drumul ?) continua spre nord peste Munții Moma-Codru, răzbind în valea Crișului Negru în preajma orașelului Beiuș, și spre sud, peste coama joasă a Munților Highiş-Drocea, răzbind în defileul Mureșului și continuînd chiar pînă în Banat.

Orientarea valului, dispunerea frontului său îl îndeamnă pe S. Dumitrașcu să considere că valul a putut fi ridicat numai de o putere care își avea centrul în Bazinul Transilvaniei (mai precis care apăra zona auriferă a Munților Apuseni de atacuri dinspre vest). Cercetătorul orădean nu crede că „Troianul” să fie linia cea mai estică a sistemului de valuri din Cîmpia Tisei, pomenit mai sus, deoarece acestea au orientarea frontului tocmai opusă, spre est. Cele două elemente de fortificație par a se afla, dimpotrivă, opuse, față în față, „Troianul” asigurînd oprirea intrării în Munții Apuseni pe valea Crișului Alb, iar sistemul vestic apărînd Cîmpia Tisei, linia îndepărtată mult spre est a frontului Dunării, de un pericol ce se afla în munți, respectiv în Transilvania.

Fără a considera că valul este neapărat o parte din traseul graniței romane întărite dintre Mureș și Crișul Repede, S. Dumitrașcu înclină să creadă, deocamdată, că valul este un element al sistemului vestic de apărare, dintre *Micia* și Bologa (*Resculum*?), a regiunii aurifere din Munții Metaliferi ai Transilvaniei și, implicit, a Daciei romane. Trebuie recunoscut însă că ipoteza lui nu este sprijinită de nici un argument arheologic sau istoric direct, „afară de elementele de strategie militară ale Daciei romane, de argumente logice”. Fenomenele constatate pe alte porțiuni, mai bine cercetate ale sistemului de apărare din Dacia, chiar contrazic această ipoteză. Astfel, în nord-vestul și în nordul fostei provincii Dacia, pe o lungime de circa 330 km, în afară de cîteva cazuri cu totul excepționale, nu este cunoscut un *limes*-val continuu; apoi este foarte curioasă lipsa totală a tur-nurilor însoțitoare (*Begleitürme*), a întăriturilor mai mari de pămînt sau de piatră (*burgi*, *castella*) etc. De aceea, singura constatare valabilă rămîne semnalarea concretă a valului din Depresiunea „golf” a Zarandului, restul considerațiilor rămî-nînd, pînă la noi cercetări mai temeinice, în sfera unor largi, dar necesare ipo-teze.

²⁰² În *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

Afară de argumentele negative împotriva teoriei lui J. Szilágyi, există și argumente pozitive care o dezminț. Dacă partea mijlocie-nordică a *limes*-ului vestic al Daciei ar fi mers într-adevăr pe linia indicată de J. Szilágyi, cum s-ar putea explica bogatele urme romane (construcții, zidării, urme de minerit) din Depresiunea Ierii²⁰³, rămase, în acest caz, *extra fines provinciae*? Dacă ar fi numai posturi militare avansate, acestea nu ar contrazice teoria lui J. Szilágyi, cunoscându-se și din altă parte puncte fortificate *extra limites*. Avem însă de-a face cu simple așezări civile, de clar aspect economic, care aveau ele însele nevoie de a fi apărate. Este un caz similar celui relevat de C. Daicoviciu, în legătură cu așezările miniere de la Brad, Baia de Criș etc. rămase înăuntrul provinciei, astfel că probele de documentare ne silesc să nu acceptăm teoria lui J. Szilágyi.

Am dori să încheiem raportul nostru citind încă o dată cuvintele academicianului C. Daicoviciu, care nu numai că nu și-au pierdut valabilitatea, dar chiar și-au întărit-o: „...E adevărat, că nu știm încă pe unde trecea exact hotarul — *limes* — la nord de Mureș. El trebuie însă căutat mult mai la vest... de regiunea și centrele aurifere!...”²⁰⁴.

ȘT. FERENCZI

²⁰³ În legătură cu resturile romane din Depresiunea Ierii putem cita următoarele:

a) Băișoara (Kisbánya, Ércpatak, jud. Cluj). La vest de localitate au fost identificate urme ale exploatării aurului în epoca romană. S-au găsit și unelte de minerit. Muz. Aiud, nr. inv. 511—512, 555, 558. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432; G. Téglás, în *ÉTTK*, XIV, 1891, p. 52—53; S. Rákóczy, în *BKL*, L, 1910, p. 596.

b) Iara de Jos (Alsójárá, com. Iara, jud. Cluj). Pe locul „Groapa lui Papa” („Pápagödre”) de pe drumul spre Băișoara, s-au găsit urme de construcții (pietre, cărămizi — între care *tegulae mammatae*, *tegulae bipedales* —, tencuială, țigle de acoperiș și ceramică din epoca romană). Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432—433.

c) Surduc (Járaszurdok, Szurdok, com. Iara, jud. Cluj). În hotarul satului se află urme importante de spălare a aurului în epoca romană. Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432.

d) Făgetul Ierii (Bicălat, Bikalat, com. Iara, jud. Cluj). Pe teritoriul satului se află numeroase urme de spălare a aurului. Probabil din epoca romană. Cf. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 432.

e) Măgura Ierii (Măgura, Járomagura, Magura, com. Iara, jud. Cluj). În loc neprecizat s-a găsit a rîșniță romană de piatră. Cf. B. Cserni, *Alsófehér vármegye monográfiája*. I. *Alsófehérvármegye történelme*, [Aiud], 1901, vol. II, 1. p. 546.

f) Valea Ierii (Ércpatak, com. Iara, jud. Cluj). Urme de minerit roman. Cf. G. Téglás, în *ÉTTK*, XIV, 1895, p. 52—53.

g) Petreștii de Mijloc (Petridul de Mijloc, Középpeterd, com. Petrești, jud. Cluj). Descoperiri izolate din epoca romană. Blocuri de piatră fasonate, vâzute de I. Téglás în biserica și în peretele ei. (Cf. *Rep. ms.*, în curs de întocmire).

h) Petreștii de Sus (Petridu de Sus, Felsőpeterd, com. Petrești, jud. Cluj). În partea de hotar „Cermei” (Csermely), de la vest de sat, sub construcții de clădiri de piatră din epoca romană, de unde s-au scos multe cărămizi utilizate de localnici. Cf. *Rep. ms.* Menționăm că aceste ultime două localități, deși nu cad în Depresiunea Ierii, sînt în nemijlocită vecinătate, deci, după părerea lui J. Szilágyi, ar cădea în afara provinciei romane.

²⁰⁴ C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319.

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES WEST-LIMES VON DAZIEN

(II./3. Teil)

(Zusammenfassung)

Das Problem des römischen Grenzschatzes erweckte seit 100 Jahren das Interesse der Wissenschaftler, die sich mit dem Leben und der Geschichte der Provinz Dazien beschäftigten. Nach den ersten Forschungen von K. Torma, G. Téglás, A. von Domaszewski, Gr. Tocilescu, A. Buday, C. Daicoviciu, M. Macrea, V. Christescu, I. Paulovics, J. Szilágyi, A. Radnóti, D. Tudor trugen auch andere mit wichtigen prinzipiellen Ergänzungen und mit Beobachtungen im Gelände zur Kenntnis dieses so wichtigen und interessanten Systems bei. Gestützt auf die Ergebnisse ihrer Beobachtungen nahmen verschiedene Forscher sehr unterschiedliche Stellungen sowohl vom prinzipiellen als auch vom praktischen Standpunkt ein.

Während die östlichen, nördlichen und südwestlichen Flügel des Verteidigungssystems in grossen Zügen durch ihre Richtung und Linienführung genügend „bekannt“ waren, kam man im Bezug auf den Mittelteil des westlichen Grenzabschnittes (von Westsiebenbürgen) kaum weiter als zu Vermutungen, die sich nicht immer als richtig erwiesen. Die Kenntnis dieses Abschnitts erfordert noch viele Jahre eifriger Arbeit seitens der Forscher. Trotz der lückenhaften Information über den genannten Grenzabschnitt bildeten sich doch unter den Forschern, die sich damit befassten, zwei verschiedene Stellungnahmen heraus. Nach der Auffassung von J. Ornstein, G. Téglás, A. Buday, C. Daicoviciu, C. Patsch, M. Macrea und V. Christescu erstreckte sich der (mehr theoretisch als faktisch) verteidigte Grenzstreifen längs der Hauptwasserscheide des Siebenbürgischen Mittelgebirges (Munții Apuseni), ungefähr auf der Linie der Berge mit verschiedener geologischer Struktur, Găina (1486 m), Cucurbeta (1849 m) und Vlădeasa (1836 m) in Südnordrichtung, zwischen dem Kastell von *Micia* (Veșel) im Mureschtal und dem von Bologa (*Resculum*?) im Tal des Crișul Repede.

Im Gegensatz zu dieser Auffassung, nach einer neueren Behauptung von J. Szilágyi, bog die Grenze, die von *Micia* (Veșel) bis nach Baia de Criș ungefähr Nord-Nordost verlief, bei dieser Ortschaft fast vollkommen nach Osten ab, berührte die Umgebung von Abrud und *Alburnus Maior* (Roșia Montană) und ging bis zum östlichen Austritt des Arieșflusses aus der langen Klamm, nach Moldovenesti. Dort bog sie neuerlich ungefähr gegen Norden ab, über Crăiești und Micești bis zum Römerkastell von Gilău; von hier aber ging sie, mit einer Wendung nach West-Nordwest bis zum Nordabhang des Munții Gilăului genannten kristallinischen Massivs, geradewegs nach Bologa (siehe die beiliegende Karte).

Prof. C. Daicoviciu, der erfahrene Kenner der Verhältnisse in Dazien, der mit Bezug auf *Micia* und Abrud das Problem gewiss eingehender untersucht hatte, bezweifelte mit Recht die obige, auf ungenügenden topographischen Kenntnissen beruhende Theorie. Ihm zufolge musste die Grenze viel weiter im Westen verlaufen, als die von Szilágyi gegebene Linie.

Trotz der richtigen Einwände blieb aber J. Szilágyi nicht nur bei seiner ersten Behauptung stehen, sondern wiederholte sogar seine früheren Behauptungen in einer neuen umfangreicheren Veröffentlichung und verdoppelte „die erste Verteidigungslinie“ mit noch einem „zweiten Verteidigungsgürtel“, ungefähr parallel mit dem ersten und etwa 5–6 km hinter diesem.

Dem Verfasser schien diese Behauptung merkwürdig, denn — obzwar er die betreffende Gegend seit fast 35 Jahren kennt — konnte er keine einzige Spur von Elementen der „Verteidigungslinie“ entdecken, ausser dem Römerlager von Gilău. So ergab sich das Problem der Durchführung von Geländebegehungen wenigstens auf einem Teil dieses Gebietes. Im Sommer 1947 eröffnete sich ihm die Möglichkeit, systematisch einen Teil des betreffenden Gebietes zu durchstreifen. Die Ergebnisse dieser Geländeuntersuchung wurden seit 1950 durch neue Periegesen bereichert, die hauptsächlich aufgrund von Arbeiten und toponomastischen Karten des Prof. Szabó T. Attila und Gergely Béla durchgeführt wurden.

Im Laufe der Geländeforschungen gelang es dem Verfasser, die befestigten oder die einer Befestigung fähigen Siedlungen (aufgrund ihres Namens 70 topographische Punkte) auf einem recht bedeutenden Gebiet von 6800 km² in Augenschein zu nehmen. Nach ihrer Aufzählung und mit Berücksichtigung auch der 60 offenen, vom Verfasser gleichzeitig untersuchten Siedlungen (die Gegenstand eines anderen Artikels bilden), kann man sagen, dass gewisse Stützpunkte bei Beurteilung des Problems der Mitte des West-Limes von Dazien erzielt wurden. Der Verfasser will niemanden irreführen und behaupten, dass er das gesteckte Ziel vollständig erreicht hätte. Die endgültige Schlussfolgerung wird natürlich nur nach Kenntnis sämtlicher archäologischer Siedlungen, die jemals in diesem Gebiet bestanden, gezogen werden können. Dennoch glaubt der Verfasser, dass man — gewiss mit mehr Berechtigung als J. Szilágyis Vorgehen, nur „aufgrund der westlichsten Entdeckungen, welche Garnisonen der römischen Provinz beglaubigten“ — einige vorläufige Meinungen mit Bezug auf den heutigen Stand und die zukünftige Entwicklung der Frage riskieren kann.

Unter den in vorliegender Arbeit behandelten Siedlungen erwiesen sich eine aus dem Neolithikum, vier aus der Kupfer-, 11 aus der Bronzezeit, fünf hallstatt-, zwei latènezeitliche, fünf „prähistorische“, vorläufig undefinierbare, 17 römische, zwei frühmittelalterliche und sechs mittelalterliche. Unter allen diesen — mit Ausnahme des Römerlagers von Gilău — gelang es keinen einzigen römischen befestigten Platz festzustellen. Die Tatsache spricht für sich...

Im Rahmen der Aufgabe und des Zieles, das er sich steckte, kann der Verfasser mit ruhigem Gewissen behaupten, dass er im Gelände keinerlei Spuren der „ersten Verteidigungslinie“ J. Szilágyis fand, die von Petrești de Jos nach Crăiești—Micești—Gilău (Viștea) — Bologa führen soll, ebenso wenig wie Spuren der „zweiten Verteidigungslinie“ in Richtung Turda (*Potaissa*) — Cluj (*Napoca*) — Suceagu („*Macedonica*“) — Viștea und Gîrbău. In dieser Hinsicht kann er sich nur der am besten von Prof. C. Daicoviciu erstmalig 1933 und abermals 1943 ausgesprochenen Meinung anschließen: „...Es ist richtig, dass wir noch nicht wissen, wo der *Limes* nördlich des Muresch (und südlich des Crișul Repede) verlief. Er muss aber weit westlicher der Gegend und des Gebietes der Goldgewinnung vom Westen Siebenbürgens gesucht werden...“

Ausser den negativen Argumenten zur Theorie J. Szilágyis gibt es positive Argumente, die der Verfasser gleichermaßen ablehnt. Wenn der Mittelabschnitt des westlichen dakischen *Limes* tatsächlich auf der von Szilágyi angegebenen Linie verlief, wie könnte man in diesem Falle die reichhaltigen römischen Spuren (Bauten, Mauerwerk mit Mörtel, Bergbaureste usw.) aus dem Iara-Tal erklären, die in solchem Falle *extra fines provinciae* geblieben wären? Wenn es sich nur um vorgeschobene Militärposten handelte, würden sie nicht Szilágyis Theorie widersprechen, da auch anderwärtig befestigte Punkte *extra limites* bekannt sind. Es handelt sich aber um einfache Zivilniederlassungen von deutlich wirtschaftlichem Charakter, die ihrerseits geschützt werden mussten! Es ist ein gleichartiger Fall, wie der von Prof. C. Daicoviciu bezüglich der Bergbausiedlungen von Brad, Baia de Criș etc. hervorgehobene, die innerhalb der Provinz blieben; so zwingen uns die dokumentarischen Beweise, die Theorie J. Szilágyis abzulehnen, dass nämlich der West-Limes Daziens westlich des vom Verfasser durchforschten Gebietes zu suchen wäre.

VILLAE RUSTICAE ÎN DACIA SUPERIOARĂ (II)*

Dintre cele semnalate prin periegeze ori descoperiri întâmplătoare și care ar putea să întrunească condițiile unei *villa rustica* le amintim pe următoarele⁵³:

Apadia, com. Brebu, jud. Caraș-Severin.

La est de sat, în hotarul dinspre Delinești, pe terenul ușor în pantă numit Buzna Cozlarului situat pe malul drept al pârului Gura Matului, pe o suprafață patrulateră, de circa 90×66 m, s-au constatat urme de zidărie, cărămizi romane și mortar⁵⁴.

Bățalar, com. Bretea Română, jud. Hunedoara.

În partea de hotar dinspre Streisîngiorgiu, în dreapta drumului, s-au aflat substrucții de clădiri, mozaic pentru padiment și multe țigle, probabil dintr-o *villa*⁵⁵.

Bobîlna, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara.

La circa 1,5 km de Bobîlna, spre Rapoltu Mare, pe locul numit Fîntîna din pîriu, s-au găsit substrucții de clădiri, cărămizi, tencuială și țigle romane dintr-o gospodărie rurală⁵⁶.

Brezova, com. Sarmizegetusa, jud. Hunedoara.

Pe dealul Drăgaia, pe locul numit Lab, urmele unei *villa rustica*. În apropiere un mormînt de cărămizi, țigle și lespezi de marmură, cu trei ulcioare de lut cenușiu și o monedă de la *Philippus Iunior* (247—249)⁵⁷.

Caransebeș

Săpăturile începute anul trecut⁵⁸, la sud-est de oraș, în terenul agricol de pe malul drept al Sebeșului, au scos la iveală o parte dintr-o clădire cu *hypocaustum* și în apropierea ei temeliiile unui zid cu mult

* Partea I-a a acestui studiu a apărut în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150.

⁵³ Specificăm că textul, ilustrația și numerotarea notelor continuă în mod unitar partea I-a a studiului, menționînd doară că în partea a II-a a acestuia, cînd ne vom referi la bibliografia în care sînt semnalate descoperirile, întrucît ele sînt prezentate de obicei în articole în care sînt înșirate mai multe descoperiri și de multe ori de mixtură, vom indica numai autorul și publicația, volumul și paginația respectivă.

⁵⁴ B. Milleker, *Délm*, III, p. 207.

⁵⁵ G. Téglás, în *FöldrKözl*, XIX, 1891, p. 79; id., în *Hunyadv. Tört*, 1902, p. 154.

⁵⁶ G. Téglás, în *FöldrKözl*, XIX, 1891, p. 85; în *Hunyadv. Tört*, 1902, p. 149—150.

⁵⁷ O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 40—41.

⁵⁸ Sub egida muzeului din localitate, de către Eugen Iaroslavschi și Maria Dingă-Petrovsky, cărora le aducem mulțumiri pentru amabilitate.

mai gros, probabil de incintă. În teren se văd urmele și a altor construcții. Toate, se pare, aparținând unei *villa rustica*.

Călacea, com. Gîrbou, jud. Sălaj.

În hotarul satului s-au descoperit, în 1879, ruinele unor clădiri considerate ca făcînd parte dintr-o gospodărie rurală din epoca romană, lângă ea monede republicane romane⁵⁹.

Chinteni, jud. Cluj.

Cu prilejul unor perigheze făcute la sud de comună, în hotarul numit Pustafalău, pe o mică terasă de la marginea pădurii de pe malul stîng al Pîriului Clujului, pe o suprafață de aproximativ 200×150 m⁶⁰ s-au aflat urme de ziduri de piatră legate cu mortar de la 6 clădiri, puține cărămizi și țigle, olane și chiar tuburi patrulatere de la instalații de *hypocaustum*, tuburi de apeduct și ceramică romană și dacică⁶¹, se pare dintr-o *villa rustica*⁶².

Ceramica romană provine de la vase obișnuit întîlnite în provincie. din pastă fină cărămizie și cenușie și pastă dură. Cele cîteva fragmente de vase dacice aflate sînt din pastă dură consistentă, lucrate cu mîna, bine arse, unul ornat cu benzi de linii în formă de girlandă, și din pastă cenușie fină, modelate la roată, ca: un fragment de capac și un fragment din piciorul unei fructiere cu lustru de nuanță castanie.

Ciugudul de Sus, com. Unirea, jud. Alba.

La est de sat, în terenul arabil numit Herțe s-au găsit: substrucțiile a două clădiri, multe fragmente de țigle și fragmente de vase romane, un fragment de lucernă din lut cu urmele unei stampile, un capitel de coloană, un bloc de piatră (1,42×0,44 m), servind probabil ca prag, și o monedă din bronz, foarte uzată, se pare de la *Traianus*⁶³.

Deva

În afară de *villa rustica* descoperită în partea de sud-est a orașului⁶⁴ urme ale unei ferme ar putea fi și la sud de aceasta, în hotarul La vii, în locul numit la Rochii, unde s-au aflat ruinele unor construcții și cărămizi de mozaic⁶⁵.

Dezmir, com. Apahida, jud. Cluj.

În partea de hotar Sub colină, lângă locul numit Crișeni, s-au descoperit urme de construcții, țigle și cărămizi dintr-o gospodărie ro-

⁵⁹ K. Torma, *Limes*, 1880, p. 91.

⁶⁰ I. Mitrofan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 666. În timpul ultimei periegheze făcute în 1973, terenul fiind proaspăt arat s-au putut face observații cu mult mai amănunțite.

⁶¹ S-a mai aflat și ceramică de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului și din epoca feudală.

⁶² Din informațiile primite de la localnici tot de aici provin și cîteva blocuri de pietre cioplite, o bază de coloană, fragmente de țigle, una cu sigla I imprimată, spartă pe jumătate și olane, existente în 1959 în curtea casei cu nr. 272, precum și o țiglă care se spune că avea imprimate vreo 5 litere și un cuțit, dispărute.

⁶³ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 435—437.

⁶⁴ Liviu Mărghitan, *op. cit.*, p. 6, 15—65.

⁶⁵ O. Floca, în *Rep. ms.*

Fig. 13 — Altar de ia Dezmir (Crişeni), dedicat lui *Silvanus*.

mană⁶⁶. Între ruinele unei clădiri, în 1863, s-a găsit un mic altar votiv⁶⁷ (fig. 13), *CIL*, III, 863 (= 7661), dedicat zeului *Silvanus* în sănătatea lui *Aelius Iulianus* de către *Securus*.

Dîrju, jud. Harghita.

În valea Pîriul cu bani, parte de hotar a comunei, s-au găsit urmele unei ferme agricole din epoca romană⁶⁸.

Drîmbar, com. Ciugud, jud. Alba.

Pe o mică terasă de pe capătul unui deal din terenul arabil din stînga văii Hăprița, pe o suprafață de peste 1 ha, se află fragmente de cărămizi, țigle, olane, tuburi de apeduct și bucăți de blocuri din piatră de la clădiri din epoca romană, se pare, de la o *villa rustica*⁶⁹.

Gușterița, oraș Sibiu.

Pe teritoriul cimitirului evanghelic și în grădina parohiei s-a dat de substrucții de clădiri, ceramică romană și autohtonă cu influență romană⁷⁰. Tot din acest teritoriu s-ar putea să provină și un altar anepigraf⁷¹.

Hațeg, jud. Hunedoara.

Între linia ferată și șoseaua Hațeg—Subcetate resturi de ziduri și cărămizi romane⁷².

Inlăceni, com. Atid, jud. Harghita.

Descoperirea, în anul 1956, la est de castru, pe locul denumit Culmea lui Istók, a unui altar închinat lui *Liber* și *Libera* de *P. Divius Italicus*, comandantul *coh. IV Hisp.* (originar după cum reiese din altă inscripție găsită tot la Inlăceni⁷³, din *Mauretania Caesarensis*), precum și a unor urme de locuire romane, loc unde altădată s-au descoperit și monede romane, au dus la dovada că aici se afla o *villa rustica*⁷⁴.

Jucul de Sus, com. Jucu, jud. Cluj.

La sud de sat, pe terasa numită Budulău Mic, aproape de dealul Țigla, la suprafața terenului arabil, se află ruine de construcții, țigle, olane și fragmente de vase din epoca romană⁷⁵. În timpul sondajelor făcute aici, în 1898, s-a dat de foarte mult mortar, padiment, țigle și ceramică⁷⁶.

⁶⁶ K. Torma, *op. cit.*, p. 17; M. Roska, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 106, 107.

⁶⁷ K. Torma, în *ArchKözl*, V, 1865, p. 13.

⁶⁸ S. Ferenczi, *Az egykori Kászonszék régészete*, 1938, p. 18.

⁶⁹ I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1964, p. 99, 101.

⁷⁰ M. J. Ackner, în *MCC*, I, 1856, p. 85; C. Gooss, *Chronik*, p. 78.

⁷¹ M. J. Ackner, în *AVSL*, IV/I, 1851, p. 26—27.

⁷² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 312.

⁷³ *CIL*, III, 6257.

⁷⁴ Z. Székely, în *ArchMold*, V, 1967, p. 135—136.

⁷⁵ I. Mitrofan, periegheză, în 1957.

⁷⁶ G. Finály, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, 430—431.

Leșnic, com. Vețel, jud. Hunedoara.

În hotarul de vest al satului printre ruinele unei ferme romane s-a găsit și o țiglă cu stampila unui atelier particular (*CIL*, III, 8075, 38) atestat și la *Micia*⁷⁷.

Peșteana, com. Densuș, jud. Hunedoara.

Dintre urmele de clădiri romane văzute pe la jumătatea secolului trecut în vatra satului⁷⁸, I. Marțian amintește ruinele a trei incinte: una, dinspre Hațeg, cu circumferința de 180 m, a doua, dinspre Sarmizegetusa cu circumferința de 250 m, și a treia, la confluența Densușului cu valea Hațegului, cu circumferința de 300 m, în interiorul cărora sînt urme de ziduri⁷⁹.

Petreștii de Sus, com. Petreștii de Jos, jud. Cluj.

La vest de sat, în hotarul numit Cermei, s-au aflat substrucții din piatră de la clădiri și cărămizi din epoca romană⁸⁰.

Pintic, oraș Dej.

În partea de vest a hotarului, pe un teren ușor în pantă, s-a dat de urme de clădiri din piatră și de ceramică. Tot aici, în 1860, s-a găsit un altar funerar⁸¹ (*CIL*, III, 853) pus lui *Aelius Dines* de către *Aurelius Ditungentus*, după nume traci⁸².

Rapoltu Mare, jud. Hunedoara.

Pe teritoriul satului, într-o vie, în 1884, s-au descoperit fundații de piatră de clădiri și țigle romane⁸³.

Rediu, com. Aiton, jud. Cluj.

În hotarul satului au fost identificate ziduri de clădiri, cărămizi, fragmente de vase romane și un basorelief fragmentar, reprezentînd două figuri umane⁸⁴.

Sînnicoară, com. Apahida, jud. Cluj.

Pe locul numit După capul satului, în anul 1930, s-au descoperit ziduri în *opus incertum* groase de 1—1,50 m, cărămizi, țigle, resturi de instalație de *hypocaustum* și ceramică de calitate inferioară⁸⁵.

⁷⁷ K. Torma, în *AEM*, VI, 1882, p. 143; G. Téglás, *Hunyadv. tört.*, 1902, p. 148.

⁷⁸ J. F. Neigeblaur, *Dacien*, p. 46—47; J. Vass, în *Erdély*, 1868, p. 97—98.

⁷⁹ I. Marțian, *Rep.*, nr. 501.

⁸⁰ I. Téglás mss., în *Rep. ms.*

⁸¹ K. Torma, în *ArchKözl.*, V, 1865, p. 12—13; id., *Limes*, 1880, p. 20, E. Orosz, în *ErdM*, XXV, 1908, p. 257.

⁸² I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—40, p. 153—155; IV, 1941—1943, p. 211; V, 1944—1948, p. 287—288; id., în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 463—464.

⁸³ G. Téglás, *op. cit.*, p. 150.

⁸⁴ I. Téglás, în *ArchErt.*, XXVI, 1906, p. 361—362.

⁸⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, 1/2, 1928—1932, p. 62. Grosimea prea mare a zidurilor, mai ales ultimul, neobișnuită, ni se pare că ar indica mai degrabă fundația unei incinte.

Straja, com. Berghin, jud. Alba.

În terenul arabil numit Șesul Mic, pe o suprafață de circa 100×60 m, se află foarte multe fragmente de vase romane: cărămizi, țigle, olane și urme de ziduri, probabil de la clădirile unei *villa rustica*. Tot aici s-au descoperit o statuie și alte monumente, care, însă, nu s-au păstrat⁸⁶.

Șardu, com. Sînpaul, jud. Cluj.

La aproximativ 1 km nord-est de sat, într-o vale se găsesc urmele unor construcții romane, iar pe ogor, în jur, fragmente de țigle și cărămizi⁸⁷.

Șeica Mică, jud. Sibiu.

Urmele de construcții, țiglele, ceramica, monumentele, dar mai ales cunoscutul perete de *aedicula* (fig. 14) descoperite pe teritoriul acestei comune⁸⁸ duc la presupunerea că aici se afla o *villa rustica*.

Viștea, com. Gîrbău, jud. Cluj.

La nord-est de sat, pe locul numit Palota situat în dreapta văii Nadășului, s-au constatat urmele unei clădiri romane cu *hypocaustum*, țigle și ceramică⁸⁹.

Din prezentarea acestor *villae rusticae*, identificate prin cercetări, mai ales, sau semnalate numai prin periegeze sau descoperiri întâmplătoare și care ar putea să întrunească condițiile unei *villa rustica*, deși foarte puține,⁹⁰ în raport cu numărul celor ce vor fi existat și, care, după cum s-a arătat în partea introductivă, trebuie să fi fost foarte mare,⁹¹ se pot face totuși suficiente observații în legătură cu acest gen de ferme aflate pe teritoriul Daciei Superioare.

Ele erau situate și aici, ca și în alte părți ale Imperiului roman, în văi sau pe terasele dealurilor⁹², în imediata apropiere a unui fir de apă, de obicei un pîrîu, în terenuri fertile, izolate de așezările satești și la oarecare distanță însă nu prea mare, de marile artere de circulație⁹³ pe care se puteau transporta cu ușurință bunuri și nu prea departe de orașe sau castru, prezență absolut necesară pentru desfacerea surplusului de produse. Cele mai multe se aflau în preajma drumului imperial *Ti-biscum—Porolissum*, în zonele orașelor *Tibiscum*, *Sarmizegetusa*, *Apulum*,

⁸⁶ I. Berciu, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 200; I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1964, p. 93, 101.

⁸⁷ G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244.

⁸⁸ J. F. Neigebaur, *Dacien*, 253—254; S. Mökesch, în *MCC*, II, 1857, p. 167; III, 1858, p. 335; F. Kenner, în *AÖG*, XXIV, 1860, 392—394; C. Gooss, *op. cit.*, 107—108; J. Hampel, în *ArchÉrt*, XXV, 1905, p. 7—9.

⁸⁹ G. Finály, *ibidem*; E. Orosz, în *ErdM*, XX, 1909, p. 90—91; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 63.

⁹⁰ Considerații asupra multora dintre acestea vezi în studiul nostru: *Villae rusticae în provincia Dacia, în In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—271.

⁹¹ Vezi notele 7 și 8.

⁹² *DA*, V, 1, p. 881; Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 739.

⁹³ Dar totuși suficientă pentru a fi ferite de tentațiile jafului sau obligațiile ospitalității.

Fig. 14 — Perete de *adricula* de la Șeica Mică.

Potaissa, *Napoca* și *Porolissum*, nelipsind nici din preajma altor drumuri importante sau, mai puțin însemnate, ca a celor ce veneau spre *Apulum*, de-a lungul Mureșului, în zona importantului centru civil și militar *Micia*,⁹⁴ sau dinspre valea Oltului, a celui de la *Apulum* pe valea Tîrnavei Mari, sau de la *Napoca* pe valea Someșului Mic, ori din zonele de nord și est a castrelor de graniță⁹⁵ (fig. 15).

Cu toată sărăcia, după cum s-a putut observa, a descoperirilor făcute în aceste *villae rusticae*, majoritatea fiind amplasate în terenuri cultivabile sau în vatra unor localități actuale, — mai păstrîndu-se, după cum s-a constatat la cele cercetate, doar din fundații și pe alocuri în unele cazuri, puțin și din pereți, acolo unde zidurile erau din piatră, ori numai din acoperiș dacă era cu țigle, cînd clădirile erau din material perisabil, rămășițe din diferite instalații interioare sau cîteva monumente —, cu toate acestea, în multe cazuri, s-au putut face interesante constatări, identificîndu-se la unele chiar și zidurile de incintă, la toate clădirea principală și mai peste tot o bună parte din construcțiile anexe.

Zidurile de incintă, după cum s-a văzut, ale căror fundații s-au păstrat pe tot perimetrul la *villa* de la Hobița-Grădiște, aproape pe jumătatea lungimei lor la Ciumăfaia și Deva — la ultima putîndu-se urmări și traseul laturilor pe care zidurile au fost scoase — identificate pe o mică porțiune la Aiud, și se pare și la Caransebeș și Sînnicoară și semnalate la mijlocul veacului trecut și la Sîntămăria-Orlea⁹⁶, erau făcute din pietre de stîncă și uneori de rîu legate cu mortar în tehnica *opus incertum*⁹⁷. Ele aveau grosimea de 0,70 la 0,95 m și uneori, cum ar fi la Sînnicoară, chiar și mai mare și erau puțin adîncite în sol, cu excepția celor de la Deva, unde erau clădite pe un fundament de piatră adîncit în solul antic pînă la 1,40 m. Pereții, în situațiile unde s-a surprins puțin și din ei, la Hobița-Grădiște, s-a observat că erau cu 0,10—0,15 m mai înguști. Traseul zidurilor era obișnuit rectiliniu, încadrînd o suprafață dreptunghiulară, la Deva, sau urmînd într-o anumită măsură formele de teren, la Ciumăfaia și Hobița-Grădiște, în ultimul caz împrejmuid o suprafață de formă neregulată. Aria îngrădită de aceste ziduri, acolo unde s-a putut constata, era de 0,26 ha, la Deva de 0,58 ha la Hobița-Grădiște, de peste 1 ha la Ciumăfaia și dacă ținem seama de mărturiile mai vechi și de răspîndirea ruinelor pe teren, de peste 3 ha la Sîntămăria-Orlea. Suprafețe asemănătoare⁹⁸ pare să fi avut și cele de la Apadia, 0,60 ha, Drîmbar, peste 1 ha și Chinteni, circa 3 ha.

Clădirea principală — locuința proprietarului — construită, după cum sa constatat într-o singură etapă, dar uneori și în două etape, prin

⁹⁴ Care, deși nu e cunoscut să fi ajuns vreodată la rang de *municipium*, din descoperirile făcute, se pare că întrunea totuși toate atribuțiile unei așezări urbane, destul de înfloritoare.

⁹⁵ Desigur, ele trebuie să fi fost și în preajma altor trasee ce străbăteau provincia și în zonele altor centre și chiar în jurul celor amintite trebuie că au fost cu mult mai multe, țînind seama de frecvența relativ mare în unele teritorii chiar și numai a acestor amintite aici, și că peste tot se află ruine romane, dintre care unele ar putea să corespundă acestora.

⁹⁶ R. Popa, *op. cit.*, p. 439.

⁹⁷ Dar și cu pămînt, ca în cazul celor de la Hobița-Grădiște.

⁹⁸ Țînînd seama numai de întinderea urmelor arheologice pe teren.

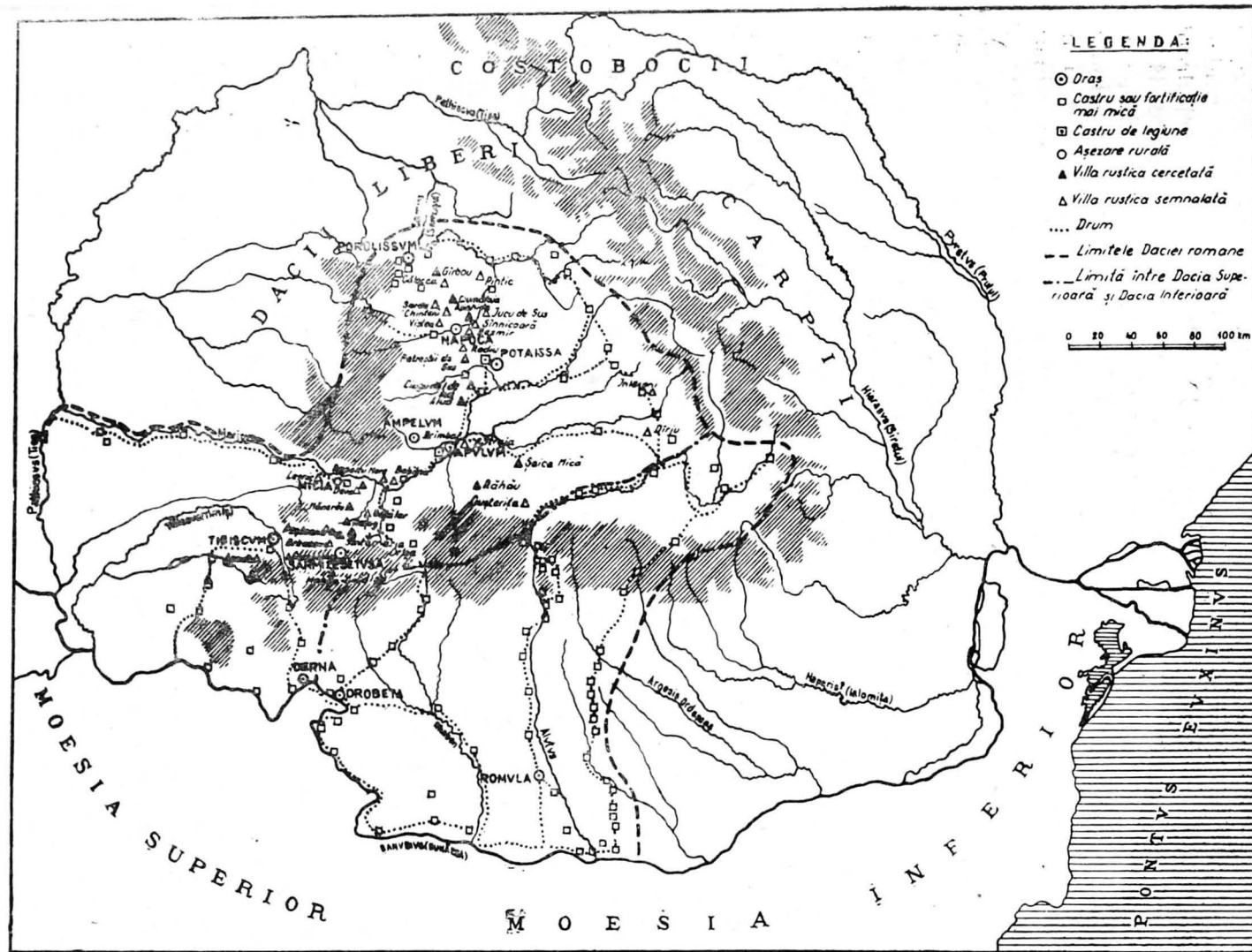

Fig. 15 — Harta Daciei romane cu orașe și caste și cu *villae rusticae* cercetate sau numai semnalate în Dacia Superioară.
<https://biblioteca-digitala.ro>

adăugiri, ca de exemplu la Ciumăfaia și probabil la Apahida, sau suferind unele refaceri, în care se disting chiar trei etape, ca la Sîntămăria-Orlea, este prezentă în toate aceste *villae rusticae* cercetate, ba mai mult, în cazul celei de la Gîrbău, fiind identificată, deocamdată, numai aceasta. De forme patruleter, de cele mai multe ori dreptunghiulare, locuințele proprietarilor ocupau spații cuprinse între 348 și 577 m² (22 × 15,80 m la Sîntămăria-Orlea și 30 × 19,25 m la Mănerău). Unele, și anume, cele de la Aiud, Deva și Mănerău aveau de-a lungul întregii fațade porticuri⁹⁹, cele de la Aiud și Ciumăfaia, se pare și încăperi pentru altare la intrare¹⁰⁰, iar altele încăperi cu abside exterioare: una, la Gîrbou¹⁰¹, două, la Ciumăfaia și trei, la Apahida. Zidurile, din care s-au păstrat numai din fundații și arareori la Aiud, Apahida, Mănerău și Sîntămăria-Orlea și din pereți, erau clădite obișnuit din pietre legate cu mortar, în *opus incertum*¹⁰², uneori și cu cărămidă, *opus mixtum*, ca la Aiud, Ciumăfaia, Deva și poate și în alte multe locuri, unde sînt presupuse *villae rusticae* și unde e semnalată cărămida, unii pereți fiind numai din cărămidă, *opus latericium*, sau din lespezi, *opus caementicium*, la Apahida sau, se pare din lemn, la Hobița-Grădiște, și erau late de 0,50 la 0,80 m, dar cîteodată zidurile interioare puteau fi și mai înguste de 0,40 la 0,50 m și chiar numai de 0,35 m. Toate erau acoperite cu țigle și olane. Alcătuite din 5 pînă 12 încăperi, între ele se comunica prin uși largi de 0,90 m, la Sîntămăria-Orlea și de 1,30—1,40 m la Apahida și Ciugudul de Sus, fixate în praguri de piatră la Apahida și Ciugudul de Sus sau de marmură la Hobița-Grădiște, iar lumina pătrundea în interior, după cum s-a putut deduce la Apahida prin geamuri de sticlă. Peste tot, unde s-au făcut cercetări și chiar și în unele presupuse, în unele camere ori locuri, s-au găsit rămășițe de la instalații de *hypocaustum* constînd din *praefurnium*, canale, stilpi din cărămizi pentru susținerea *pavimentum*-ului, *tegulae mammatae* sau tuburi patruleter, prin care se conducea căldură în pereți, iar unele — ca cele de la Aiud, Deva, Chinteni și Drimbar — erau prevăzute cu instalații pentru apă, ori cu baie, ca cele de la Apahida și Hobița-Grădiște sau chiar cu canalizare, ca cea de la Gîrbou. Majoritatea încăperilor au fost padimentate, fie cu un strat, format din var amestecat cu pietriș sau nisip și cu cărămizi pisate, gros de 4 la 10 cm și netezit, *opus signinum*, fie cu bucăți de mozaic ca de exemplu la Deva, în ambele ferme, la Mănerău, Bătălar și Jucul de Sus, sau cărămizi, fixate într-un strat de mortar, ori numai cu cărămizi așezate pe solul nivelat și bătătorit, ca în unele încăperi de la Hobița-Grădiște, fie numai pietruite, ca în unele la Gîrbou și Hobița-Grădiște, sau chiar numai bătătorite. În multe clădiri *pavimentum*-ul nu era la același nivel ci la nivele diferite, chiar și în încăperile care nu erau încălzite, probabil în funcție

⁹⁹ În unele cazuri, ca la Aiud, Chinteni și Ciugudul de Sus, susținute, se pare, și cu coloane.

¹⁰⁰ Presupuse, după cum s-a arătat, de către cei care au făcut cercetări în aceste locuri, ca turnuri de veghe.

¹⁰¹ Amintim că a fost dezvelită numai o parte din clădire.

¹⁰² Cîteodată pietrele, la Hobița-Grădiște, erau legate între ele și cu pămînt, nu numai cu mortar.

de destinația încăperii. Unele, ca în cazul celei de la Apahida, aveau pe pereți ornamente reliefate din stuc, *stuccatura*, sau tencuiala pereților, ca de exemplu la Apahida, Ciumăfaia, Deva și Răhău, pictată în culori ca: roșu cu verde, galben cu alb ori albastru și galben.

Destinația sau destinațiile pe care le-au avut aceste încăperi sînt greu de stabilit, de cele mai multe ori fiind numai bănuite, descoperirile fiind sărăcicioase și în rare cazuri concludente. Remarcăm însă că alături de camerele încălzite, ce serveau pentru locuit, bucătării sau dependințe utilitare, în aproape toate clădirile se afla cîte o încăpere care, uneori după poziția centrală pe care o ocupa, ca la Ciumăfaia și Mănerău, pe unde, în ambele cazuri, era și singurul loc prin care putea pătrunde lumina în unele încăperi, ori după cum indică țiglele aflate numai pe lături în ceea de la Apahida, pare să fi constituit o mică curte interioară, corespondentă *atrium*-ului¹⁰³, prevăzută, ca de exemplu la Gârbou, cu *impluvium*.

Peste tot în aceste *villae rusticae*, cercetate, cu excepția celei de la Gârbou unde s-a dezvelit, după cum s-a arătat, numai o parte din clădirea principală, s-au aflat și construcții anexe, de la una, la Apahida, Mănerău și Răhău pînă la patru clădiri, la Ciumăfaia, Deva, Hobița-Grădiște și se pare Sîntămăria-Orlea¹⁰⁴, din care s-au păstrat, de asemeni, numai din fundații și într-un loc, la Mănerău, puțin și din pereți, cînd zidurile erau din piatră și numai din acoperișul de țiglă sau cărbune și cenușă în situația cînd clădirile erau din material perisabil. Acolo unde s-a constatat că gospodăriile erau împrejmuite de ziduri, ca cele de la Hobița-Grădiște, Deva și Ciumăfaia și unde de fapt, exceptînd pe cea de la Chinteni cunoscută numai din periegeze, după cum s-a putut observa, s-au descoperit și cele mai multe construcții anexe. Aceste clădiri erau plasate mai toate de-a lungul zidului de incintă, făcînd corp comun cu acesta. Ele erau dreptunghiulare și se compuneau din una sau două încăperi, constituite într-o singură etapă, sau în mai multe etape ca în cazul celor de la Deva. Cele mai multe aveau zidurile din pietre legate cu mortar în *opus incertum* sau erau făcute numai din lemn ca unele dintre cele de la Hobița-Grădiște, Aiud și Mănerău și erau acoperite fie cu țigle, ca la Aiud, Ciumăfaia și Hobița-Grădiște, fie numai cu șindrilă, ca la Deva. Unele aveau paviment din var amestecat cu pietriș și cărămizi pisate lucrat, ca și la clădirea principală, în tehnica *opus signinum*.

După materialele găsite în interiorul lor, aceste construcții puteau servi fie ca locuințe pentru personalul auxiliar, ca ateliere pentru prelucrarea materiei prime, ca în cazul unora de la Deva, fie ca adăposturi pentru animale sau magazine pentru depozitare. Un loc aparte între acestea, avînd o destinație specială, ni se pare că-l ocupau clădirile cu ziduri groase, de piatră și padimentate în *opus signinum* de pe latura nordică de *villa* de la Deva și cea de pe latura estică de la Hobița-Grădiște; ultima dintre aceste clădiri cu tencuiala pereților interiori

¹⁰³ Caracteristică, se pare, multor *villae rusticae* mici și mijlocii din zonele nordice, vezi și DA, V, 1, p. 880.

¹⁰⁴ Și chiar cinci la Chinteni, după cum, pare-se, reiese din ruinele constînd din pietre, mortar și puține cărămizi, țigle și olane, aflate pe teren.

pictată. Dacă prima clădire, prin dimensiunile ei reduse, nu putea să îndeplinească probabil numai funcțiunile unui turn de veghe, cealaltă, prin poziția, spațiul și confortul pe care îl putea oferi, se pare că a servit ca locuință unei persoane ce avea, pare se, o oarecare importanță în cadrul fermei, poate, socotim noi, unui administrator, *villicus*¹⁰⁵.

În afară de anexele înșiruite de-a lungul zidurilor, la Ciumăfaia și Hobîța-Grădiște s-au mai aflat și cîte o construcție amplasată în zona centrală a curții. Cea de la Hobîța-Grădiște, cu ziduri groase de 0,90 m ce închideau o suprafață, cu mult mai mare decît locuința stăpînului, de 36,60×18,40 m, pare să nu fi avut acoperiș, îndeplinind se pare, rolul unei curți interioare¹⁰⁶, ce putea fi folosită pentru ocrotirea mai degrabă a turmelor și în care se găseau, după cum s-a observat și două încăperi din lemn acoperite cu țigle, ce serveau probabil pentru adăpostirea uneltelor sau ca locuințe pentru îngrijitori; același rost pare că l-a avut și construcția secundară de la Apahida în care ruinele de cărămizi găsite, după cum am arătat, sînt mai curînd ale unei încăperi. Tot o construcție centrală, servind însă de data aceasta ca locuință, se pare, pentru angajați, trebuie să fi fost, de asemenea, și construcția secundară de la Mănerău; compusă din 3 încăperi, obișnuite, în care, în cea din mijloc, s-au aflat urmele unui cuptor, clădit din pietre ca și cuptoarele folosite de daci¹⁰⁷, urme de tencuială și de padiment. În ceea ce privește construcțiile complexe descoperite parțial în afara incintei la Deva, care, fie că au fost padimentate, fie că au avut *hypocaustum* și pereți pictați, după confortul ce pare să-l fi oferit presupunem că erau locuințe ce trebuie să fi ținut tot de fermă, locuințele unor membrii ai familiei proprietarului.

Ceramica romană aflată în aceste *villae rusticae*, atît în cele cercețate cît și în cele numai semnalate, provine de la vase de dimensiuni, forme și tipuri obișnuite în provincie: din pastă fină cărămizie și cenușie, unele date cu vopsea, în benzi sau pe tot corpul, unele decorate cu motive geometrice sau vegetale, stampilate, s-au într-un caz, la Aiud, cu motive animaliere reliefate¹⁰⁸, din pastă bună, de obicei cenușie de la *dolia*, ornamentate cu benzi de linii ondulate și orizontale, incizate și din pastă dură de la oale ce au de multe ori pe umăr sau pe corp motive executate cu roțița dințată sau linii orizontale incizate apoi *lucernae* la Apahida, Deva, Hobîța-Grădiște și Ciugudul de Sus și un antefix la Ciumăfaia. Nu lipsesc nici produsele de import, prezente prin fragmente de vase de *terra sigillata* la Ciumăfaia, Deva și Hobîța-Grădiște și amfore la Deva și Hobîța-Grădiște. O distincție între ceramica găsită în clădirea principală și anexe nu se poate face, subliniem numai că ceramică fină s-a aflat totuși, după cum era și firesc, mai multă în locuințele proprietarilor.

¹⁰⁵ Fapt ce ar explica într-o oarecare măsură simplitatea construcției clădirii principale și sărăcia materialului aflat în ea.

¹⁰⁶ Anterioară probabil incintei.

¹⁰⁷ Vezi I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 148, 150. Reamintim că în aceeași încăpere cu cuptorul s-a găsit și vasul lucrat cu mina din pastă grosolană.

¹⁰⁸ Reprezentînd un șarpe.

Alături de ceramica romană în unele *villae rusticae* cercetate ca în cele de la Aiud, Deva, Sîntămăria-Orlea și se pare Mănerău și în câteva presupuse la Chinteni, Gușterița și poate Sînnicoara, s-au aflat și puține fragmente de vase dacice, de la oale din pastă dură, lucrate cu mîna, ornamentate cu butoni, brîu alveolar sau benzi din linii și de la cești la Deva, și din pastă cenușie fină, modelată la roată, dintre care amintim fragmente de fructiere de la Aiud, Sîntămăria-Orlea și Chinteni¹⁰⁹. Ea a fost găsită în majoritatea cazurilor, deocamdată, acolo unde s-a putut stabili, numai în clădirile anexe și numai într-un singur caz, la Sîntămăria-Orlea, în clădirera principală.

Celelalte materiale descoperite în cadrul acestor *villae rusticae* sînt piese de uz gospodăresc, ca: fiare de plug, la Aiud și Hobîța-Grădiște, seceri, la Aiud și Deva, tesle, dălți și cuțite din fier, fragmente de rîșnițe și prîsnele, legate de ocupațiile practicate. Au mai apărut: lanțuri din cîte 3 zale masive din fier, la Aiud, Deva și Sîntămăria-Orlea, piese mărunte din fier și bronz ca chei, la Aiud, Ciumăfaia și Hobîța-Grădiște, un fragment de lacăt la Hobîța-Grădiște, fragmente de sticlă pentru geamuri la Apahida, balamale, zăvoare, scoabe, cuie și piroane de la construcții. S-au mai aflat: un trepied, la Aiud, un opaiț din fier, la Ciumăfaia, un minier de oglindă și părți din corpul unei casete din bronz ornamentate, la Mănerău, fragmente de vase de sticlă, la Ciumăfaia, Hobîța-Grădiște și Sîntămăria-Orlea, *mortarium*, la Aiud, un călcîi de lance, la Aiud și virfuri de săgeți, la Deva, Hobîța-Grădiște și Sîntămăria-Orlea. Au ieșit la iveală și accesorii vestimentare și de podobă ca: o cataramă, la Apahida, fibule, la Apahida și Deva, ace de păr, la Apahida, Deva și Hobîța-Grădiște și mărgеле, la Deva. S-au aflat și monede: 3 la Deva, de la *Traianus*, *Hadrianus* și *Severus Alexander*, una la Ciugudul de Sus, se pare de la *Traianus*, 2 la Hobîța-Grădiște, de la *Antoninus Pius* și *Elagabalus*, cîte una la Ciumăfaia și Sîntămăria-Orlea, de la *Septimius Severus*, 5 la Apahida, dintre care 4, care au putut fi determinate, de la *Septimius Geta* la *Iulia Maesa*, 2 la Măneru, dintre care una de la *Elagabalus* și una, într-un mormînt din cărămizi lîngă cea de la Breazova¹¹⁰, de la *Philippus Iunior*.

De asemenea, după cum s-a arătat, s-au găsit un *stilus* de bronz, la Apahida, un fragment de vas cu litere scrijelate, la Ciumăfaia, două fragmente de cărămizi cu litere imprimate în pasta crudă, la Aiud și Mănerău, cărămizi cu ștampila *LDP*, la Hobîța-Grădiște, cu ștampila \A/ la Leșnic și țigle cu ștampilă(?) la Chinteni. Au fost descoperite 7 altare la Ciumăfaia, dedicate lui *Silvanus*, *Fortuna*, *Apollo*, *Mercurius*, *Minerva* de către *Aelius Iulius*¹¹¹ și lui *Hercules* de către *P. Aelius Maximus*, primul a fost aflat în clădirea principală iar celelalte la circa

¹⁰⁹ Ceramică dacică s-a aflat și la Răhău, dar sub nivelul roman, vezi K. Horedt și colab., *op. cit.*, p. 215.

¹¹⁰ Vezi O. Floca, *op. cit.*, p. 40.

¹¹¹ E una și aceeași persoană a cărei nume, în partea I-a a studiului (*ActaMN*, X, 1973, p. 136) în loc de *Aelius Iulius*, cum de fapt trebuia să fie scris, apare din greșeală sub numele de *Aelius Iulianus*, nume care, de altfel, după cum vom vedea în cele ce urmează, apare și el într-o inscripție, însă la Dezmir.

15 m de aceasta, un altar la Dezmir, închinat lui *Silvanus*, pentru *Aelius Iulianus* de către *Securus*, un altar la Inlăceni, în cinstea lui *Liber* și *Libera* pus de *P. Divius Italicus, praefectus cohortis IIII Hispanorum*, un altar funerar la Pintic pus lui *Aelius Dines* de către *Aurelius Ditugentus* și, se pare, legate de cea de la Răhău, două inscripții funerare, găsite aici, care pomenesc pe *T. Flavius Rufinus*, veteran din legiunea *XI Claudia* și pe membrii familiei sale, apoi un basorelief la Rediu și statue (?) la Straja.

Din cele arătate cu privire la puținele vestigii păstrate se poate face totuși constatarea că *villae rusticae*, cercetate pînă în prezent, în Dacia Superioară, după planul clădirilor descoperite, numărul și poziția pe care o aveau în teren aceste clădiri, — atît cele care au fost înconjurate cu ziduri, ca cele de la: Hobița-Grădiște, Deva, Ciumăfaia și se pare la Aiud, Sîntănăria-Orlea, Caransebeș și Sinnicoara, cît și cele de la Apahida, Mănerău și Răhău¹¹², unde s-au dezvelit numai cîte două clădiri și la care incintele n-au fost sesizate, dar la care, prin asemănarea cu primele¹¹³, socotim că trebuie să fi fost, dacă nu de piatră cel puțin de lemn¹¹⁴, — se încadrează între tipurile de *villae rusticae cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte*, cu un pronunțat caracter agricol, întîlnite atît în *Italia* cît și în *Africa*, dar mai ales în provinciile din nordul imperiului¹¹⁵, în *Gallia*¹¹⁶, *Germania*¹¹⁷ și *Pannonia*¹¹⁸, unde sînt mult mai frecvente.

Tehnica și materialul folosit în ridicarea construcțiilor e aceeași ca peste tot în Imperiul roman, predominînd — cînd zidăria era, ca de altfel în majoritatea cazurilor, din pietre legate cu mortar — sistemul în *opus incertum* tehnică simplă, mai puțin pretențioasă și deci mai puțin costisitoare și mai la îndemîna oricui. Nu au lipsit însă nici zidurile, sau porțiunile de zid, făcute din lespezi, îngrijit clădite și legate cu mortar, *opus caementicium*, ca de exemplu la Apahida și poate la Deva și Hobița-Grădiște, sau din pietre și cărămizi, *opus mixtum*, ca în cele de la Aiud, Ciumăfaia, Deva și se pare și în alte multe locuri, în care nu s-au făcut cercetări, ori numai din cărămizi, *opus latericium*, ca la Apahida și, desigur, multe din construcțiile anexe, după cum s-a observat la Aiud, Hobița-Grădiște și Mănerău, vor fi avut pereții dacă nu și acoperișul, din lemn¹¹⁹. Dat fiind faptul că cele mai multe din clădiri au fost acoperite cu țigle și că mai peste tot s-au aflat și olane, rezultă că acoperișurile acestor construcții erau constituite în pante, probabil în două ape, respectîndu-se indicațiile vitruviene¹²⁰, pentru ca

¹¹² În această categorie cred că trebuie încadrată și cea de la Gîrbou unde, după cum s-a arătat, s-a cercetat numai clădirea principală, și aceasta numai parțial.

¹¹³ Ca plan și amplasamentul clădirilor.

¹¹⁴ Vezi și A. Bodor, *op. cit.*, p. 214, 215.

¹¹⁵ *DA*, V, 1, p. 878—879.

¹¹⁶ Vezi și R. Agache, *La villa gallo-romaine dans les grandes plaines du nord de la France*, în *Archeologia*, 55, 1973, p. 38.

¹¹⁷ W. Held, în *Zeitschrift für Archäologie*, 6, 1972, 1, p. 45, 51.

¹¹⁸ Edit B. Thomas, *op. cit.*

¹¹⁹ Vezi și *DA*, V, 1, p. 880, și W. Held, *op. cit.*, p. 45, 52.

¹²⁰ Vitruvius, *De architectura*, VI, 1.

apa de ploaie să se scurgă cât mai repede și să fie mai rezistente la zăpezi în timpul iernii. De asemenea, ca și în celelalte provincii cu climat rece din nordul imperiului în toate clădirile principale s-au aflat urme de instalații de *hypocaustum*, la Apahida chiar două instalații, ce încălzeau una sau mai multe încăperi și din care s-au păstrat, după cum s-a arătat, din *praefurnium*, din canale, resturi de piloni, făcuți din cărămizi pătrate legate între ele cu mortar sau chiar din tuburi puse în cap, din *pavimentum*-ul suspendat, *suspensura*, *tegulae mammatae* sau tuburi patruleter, *tubuli*, pentru condus căldură prin pereți. În afară de acest sistem de încălzire specific lumii romane, în unele încăperi din construcțiile anexe și poate chiar și în clădirile principale se foloseau și cuptoare de încălzit, mult mai simple, clădite din lespezi și pietre de riu, de genul celor cunoscute și în lumea dacică¹²¹, ca cel aflat într-una din încăperile construcției anexe de la Mănerău, cuptoare care acum prăbușite nu se mai pot distinge cu ușurință din dărîmăturile zidurilor; așa s-ar putea explica unele urme de arsură și dărîmături din unele încăperi din interiorul altor *villae rusticae*. Tot datorită climatului, mult mai rece decît în zonele mediteraniene, aici *atrium*-ul pare se că a fost redus, după cum s-a arătat, la o mică curte interioară, prezentă mai în toate clădirile principale¹²². Există și aici, ca și în celelalte părți ale imperiului, unele încăperi cu absidă exterioară al căror rost ne este mai puțin clar, după urmele de *hypocaustum*, întîlnite în unele, cît și după grosimea pereților, de obicei mai mare decît în restul încăperilor ele puteau fi folosite ca băi sau, probabil, ca încăperi cu etaj dintre care unele încălzite. Interesant e și faptul că astfel de abside la *villae rusticae* cercetate pînă în prezent în Dacia Superioară n-au apărut, deocamdată, decît la clădirile principale din nordul provinciei¹²³ la Apahida, Gîrbou și Ciumăfaia, și nu mai puțin semnificativ că, la ultima, numai în faza a doua, de reamenajări și extindere a clădirii¹²⁴, ceea ce ne face să ne gîndim la o răspîndire a caselor cu astfel de construcții fie numai în anumite zone ale provinciei, fie la o datare mai tîrzie a lor, fie și la una și la alta¹²⁵.

Cele mai multe dintre *villae rusticae* cercetate, dintre care unele ca cele de la Aiud, Deva, Hobița-Grădiște, Răhău și poate Sîntămăria-Orlea, probabil din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia¹²⁶, se

¹²¹ Dar folosite, după cum s-a observat și cu alte împrejurări, și în așezări romane.

¹²² Vezi și DA, V, 1, p. 880; W. Held, *op. cit.*, p. 51.

¹²³ Construcția de la Gornea, cf. N. Gudea, *O locuință rustică din epoca romană la Gornea*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 569—593, pe baza celor descoperite, înclinăm să o socotim mai curînd un edificiu cu caracter militar sau comercial.

¹²⁴ E adevărat că și în clădirea de la Deva apare un sistem absidal de construcție și se pare tot ulterior, dar aici el este interior și aplicat ca o căptușală pe pereții din fundul unei încăperi înguste.

¹²⁵ Observații în acest sens privind însă „ieșindurile semicirculare” și demne de reținut și care se integrează ca zonă și timp cu cele observate de noi cu privire la „abside” au fost făcute și asupra unor obiective cu totul de altă natură, cf. D. Alicu, *Turnuri de porți la castelele romane din Dacia*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 118—120 și pl. III.

¹²⁶ Vezi observațiile făcute de cei care au cercetat aceste *villae rusticae* și descoperirile de monede și inscripții.

pare, după cum s-a putut constata la Deva și la Ciumăfaia, că la început erau destul de modeste, constituite dintr-o casă de locuit, simplă, și probabil citeva anexe. Cu timpul unele dintre acestea, în funcție de unele conjuncturi ca de exemplu rentabilitatea terenului și mărimea lotului, vor fi, după cum, de asemenea, s-a putut constata la Ciumăfaia, Apahida, Deva și Sintămăria-Orlea, amplificate prin lărgirea casei de locuit a proprietarilor, prin dotarea lor cu diferite instalații și dependențe și prin construirea de noi clădiri anexe¹²⁷ și ziduri de incintă¹²⁸, devenind unități agricole bine încheigate, majoritatea ajungând la maximul de dezvoltare, se pare, între cea de-a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului al III-lea, mai restrîns în perioada severilor¹²⁹, unele, ca cea de la Deva, luînd aspectul unei mici așezări. Dar, totuși, după suprafața mică cuprinsă între zidurile de incintă, a existenței, se pare, a unei singure curți, după dimensiunile nu prea mari ale locuinței stăpînului și numărul redus al clădirilor, care reflectă într-o oarecare măsură un anumit stadiu de dezvoltare, în comparație cu unele din alte provincii ale imperiului¹³⁰, ele par să nu fie trecut de limitele unor gospodării cu domenii mijlocii¹³¹.

Aceste gospodării aveau un pronunțat caracter agricol. Acest lucru reiese din faptul că peste tot sînt amplasate în terenuri cu sol fertil și că multe dintre materialele descoperite în interiorul lor, între care unelte, sînt legate de muncile agricole. Din faptul că erau situate în imediata apropiere a unei surse de apă, de obicei nu prea mare, dar suficientă pentru nevoile fermei și, mai ales, pentru întreținerea animalelor. Din modul cum erau înșiruite construcțiile — ce pot fi definite ca locuințe pentru angajați, adăposturi pentru animale, pentru utilaje și unelte și depozite pentru cereale —, toate în cadrul unei curți nu prea mari, însă suficientă pentru asigurarea unei bune activități, în unele, fiind loc chiar și pentru depozitarea furajelor¹³². Dar cu tot caracterul pronunțat agricol pe care trebuie că l-au avut aceste *villae rusticae*, cu toate acestea, în unele se practicau și unele meșteșuguri, întreaga activitate căpătînd un aspect de mixtură, chiar dacă meșteșugul respectiv ocupa un rol secundar, ca de exemplu la Deva, unde se confecționau pietre de rișnițe, după cum rezultă din bucățile de pietre aflate în diferite faze de prelucrare, găsite într-una din construcțiile anexe. O situație asemănătoare poate să fi fost și la Hobița-Grădiște și la Leșnic¹³³,

¹²⁷ Pentru situații similare vezi: W. Held, *op. cit.*, p. 50 și R. Agache, *op. cit.*, p. 43—45.

¹²⁸ Care, la unele, după cum s-a constatat la Ciumăfaia, pare să nu fi fost construite de la început, cel puțin, din piatră, ci mult mai târziu, în faza de plină prosperitate.

¹²⁹ Perioadă în care se înscriu majoritatea monedelor și monumentelor descoperite. De fapt e bine cunoscută și din alte domenii de activitate politica dusă de aceștia față de provinciile dunărene, cf. C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 165; M. Macrea, *op. cit.*, p. 78—94.

¹³⁰ *DA*, V, 1, p. 879; vezi și R. Agache, *op. cit.*, p. 38, 49.

¹³¹ Vezi și A. Bodor, *op. cit.*, p. 217 și M. Macrea, *op. cit.*, p. 295.

¹³² Fapt practicat, considerăm, în unele cazuri, mai ales pentru perioada de iarnă, acolo unde curtea era destul de mare.

¹³³ Poate și la Chinteni.

dacă admitem că ștampilele *LDP* și *\A/* aflate pe cărămizi și țigle indică numele proprietarului fermei respectiv marca atelierului, unde în acest caz, putea să fie și câte o cărămidărie¹³⁴.

Aceste *villae rusticae* constituiau, în cea mai mare parte —, după cum rezultă din altarele votive de la Ciumăfaia, pietrele funerare de la Răhău și din monumentele aflate în alte locuri unde se presupune că erau astfel de ferme, ca peretele, de *aedicula* de la Șeica Mică și inscripția de la Inlăceni. — proprietățile unor veterani sau militari, între care trebuie să fi fost și mulți coloniști și poate chiar și mulți autohtoni¹³⁵, care au transpus în noile condiții create, pe un teren, considerăm, deja existent¹³⁶ noi forme de viață.

Pentru muncile cîmpului, a creșterii animalelor și pentru treburile gospodăriei, proprietarii își recrutau mina de lucru dintre localnicii între care erau situate aceste *villae rusticae*¹³⁷, care aserviți — în condițiile existente în acea perioadă în politica agrară a Imperiului roman¹³⁸, — constituiau mijlocul cel mai simplu și totodată cel mai ieftin în obținerea forței de muncă¹³⁹, fiind folosiți ca angajați în perioada de plină activitate în cîmp, dar și ca angajați permanenți pentru diferite activități curente, în gospodărie ori practicarea unor meserii¹⁴⁰. În aceste două cazuri din urmă, se impunea și prezența continuă a acestora în cadrul gospodăriei, explicîndu-se în acest fel și existența ceramicii dacice în anexele mai multor *villae rusticae* și într-un caz chiar în clădirea principală, indicînd totodată, pe lângă alte argumente ca cele de ordin epigrafic, numismatic și arhitectonic, se pare și o mai mare vechime față de celelalte, în care localnicii continuau să se folosească încă și de

¹³⁴ Lucru cu totul posibil dacă ținem seama de apropierea primei de *Sarmizegetusa* și a celeilalte de *Micia*, unde era nevoie tot timpul de astfel de materiale pentru construcții, și de faptul că de la Hobîța-Grădiște mai e cunoscută o astfel de cărămidărie, cf. M. Macrea, *Note au sujet des briqueteries en Dacie*, în *Dacia*, IX—XII, 1945—1947, p. 276—279, și că țigle purtînd aceeași marcă ca cele de la Leșnic, după cum s-a arătat, s-au găsit și la *Micia*.

¹³⁵ Cum ar fi mulți dintre cei care au pactizat cu romanii și încă de la început, cf. Dio Cassius, *Istoria Romană*, LXVIII, 11, 1. Vezi și M. Rostovzev, *op. cit.*, p. 264—265.

¹³⁶ Fenomen petrecut și în alte provincii, anterior, cf. J. Harmand, *Ferme et village en Gaule romaine*, în *Archeologia*, 33, 1970, p. 18; R. Agache, *op. cit.*, p. 45. De altfel, prin analogie cu situația din *Gallia*, unde în timpul cuceririi ei de către romani sînt întîlnite astfel de gospodării (C. I. Caesar, *De bello Gallico*, I, 5; VI, 30, 43; VII, 14), socotim că și la daci, ținînd seama de stadiul de dezvoltare la care ajunsese societatea dacică în pragul cuceririi de către romani, ele erau prezente (vezi și *DA*, V, 1, p. 871), purtînd pecetea tehnicii lemnului, material perisabil.

¹³⁷ I. Winkler și colab., *op. cit.*, p. 76—77. Vezi și Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 380.

¹³⁸ Ca reducerea numărului sclavilor și munca nerentabilă a acestora, fenomen care în unele provincii cu proprietăți mari, deja existente, au dus la răspîndirea unei noi ferme de dependență, aceea a colonatului.

¹³⁹ Pentru situația autohtonilor din mediul rural cf. I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 141—161.

¹⁴⁰ Vezi și M. Rostovzev, *op. cit.*, p. 265; Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 380, 384—385 și R. Agache, *op. cit.*, p. 47—48.

vasele lor tradiționale¹⁴¹. Desigur, vor fi fost folosiți și sclavi, dar în situația deja existentă în economia imperiului și mai ales în agricultură unde numărul sclavilor scade din ce în ce mai mult și, în condițiile create aici, a existenței mîinii de lucru din abundență, mai puțin costisitoare a băștinașilor, mulți dislocați de pe pămînturile lor, socotim că numărul sclavilor trebuie să fi fost foarte redus¹⁴² și că ei erau folosiți, după cum pare să rezulte și din inscripții, mai curînd în treburile casei¹⁴³.

Villae rusticae erau locuite tot timpul anului și se pare că activitatea lor era dirijată în permanență de către proprietari, care, după cum reiese din peretele de *aedicula* de la Șeica Mică, luau și ei parte efectivă și muncile cîmpului și numai în rare cazuri, după cum pare să rezulte din unele descoperiri, locuiau și în afara proprietății lor, ca de exemplu la Hobița-Grădiște, unde am arătat că putea fi și un *villicus*, sau în cazul lui *P. Aelius Maximus* de la Ciumăfaia care putea locui și la *Napoca*¹⁴⁴. Petrecîndu-și viața pe domeniile lor, proprietarii acestor *villae rusticae* căutau să-și facă traiul, pe cît era posibil, cît mai îndestulat și cît mai plăcut, imitînd în condițiile diferite din mediul rural, confortul și viața din mediul urban. Astfel, peste tot întîlnim camere padimentate și instalații de *hypocaustum*, la unele instalații pentru apă și baie, la multe pereții pictați în diferite culori sau la unele, decorați cu ornamente în relief executate din stuc și geamuri din sticlă. Unele locuințe aveau porticuri de-a lungul întregii fațade, coloane, altare, pare se, la intrare și poate și statui și, se pare, chiar încăperi cu etaj. Unii își procurau chiar și vinuri sau ulei de import¹⁴⁵. Dar nici educația nu era lăsată mai prejos după cum pare să indice, *stilus*-ul și fragmentul de vas cu litere scrijelate sau fragmentele de cărămizi cu litere incizate în pasta lor crudă, iar altarele aflate, închinatelor unor zeități din panteonul roman¹⁴⁶, vin să confirme și ele gradul de romanizare al acestora.

Din cele arătate rezultă și o altă trăsătură a acestor *villae rusticae* și anume că, pe lîngă tot caracterul lor profund agrar, ele nu erau numai simple centre de exploatare agricolă și într-o oarecare măsură meșteșugărească, ci, ca și alte părți ale Imperiului roman¹⁴⁷, erau, alături de orașe, castre și sate, și mici centre de răspîndire în mediul rural, însă pe arii foarte vaste, a civilizației și culturii romane.

IOAN MITROFAN

¹⁴¹ I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 159—161.

¹⁴² Despre situația și numărul sclavilor în agricultura provinciei Dacie, vezi D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 140—150.

¹⁴³ În orice caz, sclavi folosiți în agricultura Daciei nu sînt cunoscuți pînă în prezent în inscripții.

¹⁴⁴ Dacă acesta e identic cu aceeași persoană semnalată în *CIL*, III, 855.

¹⁴⁵ După cum pare să reiese din fragmentele de amfore aflate la Hobița-Grădiște și Deva.

¹⁴⁶ Dintre care *Silvanus*, zeitate ocrotitoare a gospodăriilor și a ogoarelor, întîlnită des pe monumentele din Dacia Superioară, este prezentă de două ori și în aceste *villae rusticae*.

¹⁴⁷ Vezi *DA*, V, 1, p. 880—881.

VILLAE RUSTICAE DANS LA DACIE SUPÉRIEURE (II)

(Résumé)

Parmi les *villae rusticae* supposées, signalées grâce aux découvertes accidentelles (voir l'introduction et la présentation des *villae rusticae* étudiées à l'occasion des fouilles dans la première partie de cette étude, en *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150) nous présentons celles de: Apadia, Bățălar, Bobîlna, Breazova, Caransebeș, Călacea, Chinteni, Ciugudul de Sus, Deva, Dezmîr (fig. 13), Dîrju, Drîmbar, Gușterița, Hațeg, Inlăceni, Jucul de Sus, Leșnic, Peșteana, Petreștii de Sus, Pîntic, Rapoltu Mare, Rediu, Sinnicoară, Straja, Șardu, Șeica Mică (fig. 14) et Viștea, qui remplissent ou pourraient remplir les conditions caractéristiques de telles propriétés.

La plupart de ces *villae rusticae*, situées dans des vallées ou sur les terrasses des collines, tout près des cours d'eau, se trouvaient dans la proximité de la route impériale *Sarmizegetusa — Porolissum*, mais on en rencontrait aussi sur d'autres trajets ou bien dans les zones frontalières de la province (fig. 15). Celles que nous avons étudiées étaient construites en pierres liées de mortier, parfois en briques ou en bois et couvertes de tuiles pour la plupart; elles comprenaient un bâtiment principal — la demeure du propriétaire, douée d'un certain confort, d'installations de chauffage, de paviments, de murs couverts de peintures, de vitres en verre, d'installations pour l'eau courante et même de bains — et plusieurs bâtiments-annexes qui l'entouraient, situés d'habitude tout au long de l'enceinte des murailles (au moins là où l'on a pu constater les traces de cet enclos). Ces bâtiments servaient de demeure pour les travailleurs parfois d'ateliers, comme abris pour le bétail, pour les outils, ou bien comme granges pour les céréales.

Parmi les vestiges découverts à l'occasion des fouilles nous rappelons en premier lieu la céramique; il s'agit dans la plupart des cas de céramique romaine, mais dans certaines *villae* l'on a trouvé aussi, à côté de celle-là, quelques exemplaires de céramique dacique. Il s'y ajoutent des objets ménagers et des outils, de petites pièces en fer et en bronze provenant des constructions, des accessoires vestimentaires, des bijoux, des instruments pour écrire, des tuiles et des briques couvertes de lettres ou bien estampillées, des inscriptions dédiées aux dieux du panthéon romain, des monuments funéraires et des pièces de monnaie qui couvrent une période de temps de *Trajan* à *Elagabal*.

Ces données concernant la position de ces *villae rusticae*, les vestiges et l'emplacement des bâtiments — là où ils ont été mis à jour — prouvent qu'elles faisaient partie de la catégorie des *villae rusticae* à bâtiments dispersés à l'intérieur d'une enceinte et qu'elles avaient un caractère agricole évident, bien que, toujours d'après ces découvertes, on ait pratiqué certains métiers dans quelques-unes d'entre elles.

D'après les inscriptions, la majorité des propriétaires de ces *villae rusticae* étaient des vétérans, mais il y avait aussi des colons et des autochtones, qui employaient comme main d'œuvre pour leurs domaines les indigènes du voisinage; une des preuves en est la céramique dacique découverte à l'intérieur de ces *villae*. Il y avait aussi des esclaves, paraît-il, mais ils étaient peu nombreux.

Ces *villae rusticae* — dont la plupart datent des premières années après la fondation de la province, qui vont atteindre leur plein développement sous la dynastie des Sévères et dont l'activité était toujours dirigée, paraît-il, par leurs propriétaires — ont largement contribué, par le mode et les conditions de vie de leurs habitants, à côté des villes, des *castra* et des villages, à la diffusion sur une aire très vaste de la civilisation et de la culture romaines.

CONTRIBUȚII LA ICONOGRAFIA RELIGIOASĂ A DACIEI ROMANE. IUPPITER „VEROSPI“

Este îndeobște cunoscut că una din caracteristicile cele mai importante ale artei provinciale romane este șablonul iconografic. Acest aspect este cu prisosință relevat atât în ceea ce privește plastica funerară, cât și în privința reprezentărilor cu caracter religios. Imitatori, uneori pînă la servilism, ai artei clasice grecești, romanii au vehiculat și impus chiar o serie de canoane rigide în viața artistică a provinciilor. În același timp însă, această trăsătură asigură o anumită unitate a artei din provincii și constituie un element, cel artistic, al romanizării. Cu ajutorul unor „modele“ pe care le aveau la dispoziție, artiștii cioplitori, sau de cele mai multe ori doar artizani, confecționau pentru și pe gustul diferitelor categorii de coloniști o serie de monumente sculpturale, de obicei replici ale unor prototipuri bine cunoscute. Abaterile uneori de la acestea sînt nesemnificative și se datorează unui plus de imaginație creatoare sau, dimpotrivă, unui minus de rafinament artistic. Uneori tradițiile locale ale provinciei Dacia au determinat apariția unor tipuri de monumente specifice doar acestei zone a Imperiului, ca o dovadă a valențelor creatoare ale elementelor noii civilizații impuse autohtonilor. În această lumină sînt considerați, de exemplu, misterioșii „Cavaleri danubieni“, apoi medalioanele funerare lucrate aparte combinate cu lei apotropaici, reliefurile mitriace cu trei registre¹ etc. Marea majoritate a produselor artistice confecționate în Dacia romană se înscriu însă în aceleași limite ale artei provinciale în general, caracterizată prin schematism, șablonizare și nu de puține ori prin barbarizare.

Șablonul iconografic caracteristic unei mari varietăți de monumente sculpturale din provincia Dacia este specific și în cazul reprezentărilor lui Iuppiter de tip „Verospi“ sau „tronans“. Înainte de a discuta cîteva aspecte legate de iconografia lui Iuppiter, considerăm necesare unele precizări privind acest cult, cel mai bine reprezentat printre divinitățile pantheonului greco-roman din Dacia romană. Cult oficial al Imperiului, protector al statului, provinciilor și al împăratului², este conservator prin ritual și semnificații și universalist datorită atributelor zeului principal din pantheon. Ajuns la concurență cu misterele orientale, mai ales începînd de la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., cultul lui Iuppiter se manifestă și în continuare cu deosebită vigoare, dovadă fiind cele

¹ D. Tudor, în *Dacia*, N.S. V, 1961, p. 324 sqq. și într-o comunicare ținută în cadrul sesiunii științifice a Muzeului de arheologie din Constanța, 1973; D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 327; E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris, 1955, p. 395.

² RE, X, 1, s.v. *Iuppiter*; Roscher, *LexMyth*, II, 1, s.v. *Iuppiter*; DA, III, 1, s.v. *Jupiter*.

aproximativ 240 de inscripții ce-l atestă, cu epitetele de *optimus* și *maximus* (două treimi din inscripții), cu alte epitete, în asociere cu Iuno, Minerva și alți zei și zeite ori genii. Caracterul strict oficial al acestui cult este întărit cu un pregnant aspect militar, zeul fiind unul dintre *dii militares*, alături de Mars și mai târziu de Mithras și Dolichenus. Militarii ridică în Dacia circa 56% din totalul inscripțiilor (evident raportate la acelea ale căror dedicanți se pot determina), din care majoritatea covârșitoare în cele două centre de legiune, *Apulum* și *Potaissa*. Astfel din categoria dedicanților militari fac parte soldați și ofițeri de toate gradele, de la simpli *milites* la *praefecti* și *legati legionis*. Lista dedicanților cuprinde apoi, în ordine descrescândă, pe magistrații orașelor și satelor, pe augustali și sacerdoți, sclavi și liberi, înalți demnitari ai provinciei (6 *procuratores* și chiar un *legatus Augusti* în persoana lui *M. Statius Priscus*: CIL, III, 1299), și, în fine, membri ai colegiului fabrilor. Din punctul de vedere al numelui dedicanților, cu toată dificultatea cunoscută de atribuire etnică, se poate totuși remarca faptul că aproximativ 73% dintre persoanele ce ridică inscripții sînt purtători de nume romane (unii italici), mulți cu *tria nomina*. Restul sînt purtători de antroponime grecești, illirice, orientalo-semitice, traco-romane, dacice și celtice. Ca repartiție geografică a inscripțiilor, remarcăm gruparea majorității lor în cîteva centre militare și urbane puternice, cu o viață religioasă intensă, precum *Apulum* (circa 90), *Potaissa* (circa 40), *Micia*, *Ulpia Traiana*, *Napoca* etc.³

Față de numărul mare al inscripțiilor, reprezentările lui Iuppiter se prezintă într-un număr neașteptat de redus. Explicația acestui fapt rezidă în caracterul oficial și conservator al acestui cult, ridicarea de inscripții fiind un act de loialitate față de stat și împărat. Rigiditatea și răceala acestui cult contrasta evident cu caracterul misterios al religiilor orientale, ce se adresau în primul rînd conștiinței individului⁴.

³ Toate aceste date sperăm să le putem relua în cadrul unui studiu mai complet și mai amănunțit în legătură cu adorarea principalei divinități greco-romane în Dacia romană. Istoricul, dar în egală măsură și arheologul, are la ora actuală relativ puține studii exhaustive în legătură cu religiile Daciei romane, domeniu insuficient cercetat sistematic și considerat din păcate adeseori ca „minor” și la îndemîna oricui. Atît de frecvent citata lucrare de „cabinet” a lui L. Webber Jones, *The Cults of Dacia*, University of California, Publications in Classical Philology, 1929, este de mult depășită și totalmente incompletă și, deci, inutilizabilă. În rest există cîteva studii mai vechi și mai noi, unele destul de incomplete, referitoare la anumite culte ale Daciei romane. Dintre cele mai vechi spicuiem: D. O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Serapis en Dacie*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, 1927; O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în EDR, VI, 1935, p. 204 sqq.; M. Macrea, *Culte germanice în Dacia*, în AISIC, V, 1944—1948, p. 219—260 etc. Lucrări mai noi: M. Macrea, *Cutul lui Sabazius la Apulum și în Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 61—80; D. Tudor, *Jupiter Dolichenus în Dacia inferioară*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 145—149; A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—239; D. Isac, *Deus Aeternus în provincia Dacia*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 537—546; C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Inférieure*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 643—658; M. Bărbulescu, *Der Diana-kult im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 203—223 etc.

⁴ Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 25.

De aici poate o anumită rețineră în a dedica și reprezentări, mai ales că aspectul estetic propriu-zis al unor astfel de reprezentări le făcea poate mai puțin „gustate”, decât bunăoară o statueta a zeiței Venus, a Dianei sau chiar al lui Liber, divinități ce se bucurau de o mai mare popularitate decât una oficială. Este un fapt sigur că unele divinități cu mare priză în provincie, așa-numitele divinități „populare”, bănuite a avea rădăcini în epoca dacică, cum sînt Diana, Liber și Libera, „Cavalerii danubieni” sau chiar Silvanus, se bucurau de mai multă atenție din partea artiștilor provinciei.

Fără îndoială că orice încercare de alcătuire a unei scheme tipologice a reprezentărilor unei divinități, în cazul nostru Iuppiter, este susceptibilă de îmbunătățiri și completări în măsura în care se descoperă, pe cale arheologică sau întîmplător, noi piese. O asemenea schemă tipologică se poate alcătui ținînd cont de mai multe elemente. Un prim element este *materialul* din care este confecționată piesa, în majoritatea cazurilor piatră de diferite varietăți (calcare, gresii, tufuri vulcanice), metal (în special bronz), argilă, pietre semiprețioase etc. Un al doilea element important este *forma* monumentului. Cele mai numeroase reprezentări sînt tridimensionale, adică statui și statuete, apoi reliefuri, iar pentru geme, reprezentarea incizată. Din prima categorie fac parte monumente din piatră și bronz, teracotele, iar din categoria reliefurilor, diferitele tăblițe votive („reliefuri”) din piatră și mai rar din argint și bronz. După cum se observă are loc o îmbinare a celor două elemente, *materialul* și *forma*. Fără îndoială că alcătuirea unei scheme tipologico-iconografice trebuie să aibă în vedere și funcționalitatea reprezentărilor, acestea putînd apare și pe lucerne, mozaicuri, monede etc. Rămîne o problemă și anume caracterul religios al unor reprezentări de pe vasele de *terra sigillata*, produse de serie și de import, care folosesc o motivistică la modă, specifică în același timp de la atelier la atelier. *Terra sigillata* cu reprezentarea unor divinități poate fi considerată în legătură cu un cult oarecare în cazul în care este descoperită într-un templu sau conține, sub forma unei invocații, numele zeului respectiv⁵. Prin îmbinare cu elementele de mai sus, în ultimă instanță *înfățișarea* și *atributele* divinității sînt definitorii în alcătuirea unor serii tipologice. Din acest punct de vedere un Iuppiter *fulminans* din piatră sau bronz, statueta sau relief, nu face parte din aceeași serie tipologică cu piese ce-l reprezintă pe zeu șezînd pe tron. În schimb mai multe monumente confecționate din materiale diferite, avînd formă și funcționalitate diferită, dar comune datorită înfățișării, poziției și atributelor zeului respectiv, fac parte din același tip iconografic.

Respectînd criteriile enunțate mai sus se pot contura următoarele tipuri iconografice ale lui Iuppiter din provincia Dacia.

A. *Iuppiter pe tron*, de tip fidiac sau „Verospi”⁶. Din această categorie fac parte mai ales piese sculptate din piatră, de dimensiuni mari, destinate templelor.

⁵ J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, I, Paris, 1904, p. 305.

⁶ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 186; II, 1, p. 14—15; III, p. 6; IV, p. 8 etc. (monumente din piatră și bronz).

*B. Iuppiter în picioare*⁷, cu *chimation* lung și torsul descoperit, cu fulmenul în mîna stîngă și sceptrul în dreapta și cu vulturul la picioare⁸.

*C. Iuppiter de tip „fulminans”*⁹, cu fulmenul în mîna dreaptă și cu sceptrul în stînga. În cadrul acestui tip principal se disting două categorii de piese, marea majoritate din bronz. Prima, neatestată deocamdată în Dacia, îl prezintă pe zeu în ipostaza de aruncător de fulgere, în genul cunoscutei statui din bronz de la Dodona¹⁰. A doua categorie, întîlnită mai frecvent și atestată și în Dacia, îl înfățișează pe zeu ca păsător al fulgerului, în poziția „pe antebraț”. Unele diferențe nesemnificative survin uneori prin prezența unei mantii cu care este înveșmîntat. Din Dacia se cunoaște o statuie de la *Potaissa*¹¹, alta din castrul de la *Drobeta*¹² și a treia, probabil, de la Orșova¹³. Din același tip fac parte și reprezentările de pe două tăblițe din bronz, una de proveniență certă de la *Tibiscum*¹⁴ și a doua, probabil, tot de la *Tibiscum* și pierdută azi¹⁵ putînd fi în schimb considerată ca un import din sudul Dunării.

Neîncadrabile într-o serie tipologică propriu-zisă, dar distincte ca obiecte, sînt o aplică din bronz cu bustul lui Iuppiter descoperită în Transilvania¹⁶ și o toartă de lucernă de la Cristești¹⁷, cu reprezentarea capului zeului plasat între aripile larg deschise ale unei acvile.

În provincia Dacia cea mai răspîndită înfățișare a zeului este aceea de tipul „Verospi”. Modelul inițial îl constituie de fapt celebra și nu mai puțin controversata statuie colosală cioplită din fildeș și aur de către Fidias la jumătatea secolului al V-lea î.e.n. pentru templul din Olimpia. După descrierea lui Pausanias (V, 11 1—11), Zeus era reprezentat pe un tron bogat ornamentat, avînd în mîna stîngă ridicată sceptrul iar în cea dreaptă un glob pe care stătea o Nike înaripată. Veșmîntul divinității îl constituia un *chimation* ce îi lăsa descoperit torsul și îi acope-

⁷ Idem, *op. cit.*, II, 1, p. 12, nr. 1, 2, 3, 5; IV, p. 7, nr. 7 etc.

⁸ Ca de exemplu două piese din marmură, descoperite la *Drobeta*, respectiv *Pontes*, importate în mod cert din sudul Dunării și de o calitate artistică superioară: a) D. Tudor, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 185, nr. 6, fig. 4. Muzeul „Porțile de Fier” *Drobeta-Turnu Severin*, inv. 120, 28×12 cm; b) D. Tudor, *OltR*³, p. 381, fig. 103, 2, același muzeu, inv. 7110, 36×11 cm. Altă statuie, fragmentară, provine de la *Ulpia Traiana* (Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa, 22×15 cm). Un cap, probabil de la o statuie de același tip și tot din marmură, de la Cioroiul Nou: D. Tudor, *OltR*³, p. 219, fig. 59, 3, Muzeul Olteniei Craiova, 6 cm; alt cap, tot din marmură (o predilecție, se pare, pentru acest tip de reprezentare) de la *Apulum*, 8,3 cm: I. Mitrofan, în *Apulum*, IX, 1971, p. 336 sq., nr. 3, fig. 3a,b (*sigur* un cap de Iuppiter, nu „probabil”).

⁹ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 7, nr. 1, p. 8, nr. 1, 4; IV, p. 5, nr. 6 etc.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, IV, p. 1, nr. 1.

¹¹ C. Pop, *Iuppiter de la Potaissa*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465 sq., fig. 1.

¹² Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, 71—73, p. 84 sq., nr. 6 a, fig. 18.

¹³ D. Isac, *Monumente votive romane din Banat*, în *Banatica*, I, 1971, p. 116 sq., nr. 2, fig. 2a,b.

¹⁴ Idem, *Cîteva bronzuri romane păstrate în Muzeul Lugoj*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 187—189, nr. 1, fig. 1.

¹⁵ Idem, în *Banatica*, I, 1971, p. 112 sq., nr. 1, fig. 1.

¹⁶ *RömRum*, p. 193, F 7, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj, 8,8 cm. O piesă analogă de la *Carnuntum*, vezi R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, pl. IX, 15.

¹⁷ Muzeul județean din Tîrgu Mureș, inv. 4302, 12 cm, fragment din argilă cenușie.

rea partea de jos a trupului. Considerată încă din antichitate drept o minune artistică, statuia din Olimpia a fost, alături de cealaltă celebră operă a lui Fidias, Athena Parthenos, poate cel mai cunoscut monument de artă al antichității clasice, la care mulți autori greci și latini fac adeseori referire. Descrierea lui Pausanias și câteva monede din Elis sînt aproape singurele elemente de o relativă exactitate care permit o reconstituire a tipului fidiac al lui Zeus. De altfel istoricii de artă sînt de părere că nici o replică ulterioară nu redă cu fidelitate tipul de Zeus creat de marele artist elen din secolul al V-lea î.e.n. Cu toate acestea două celebre statui din secolul al IV-lea î.e.n., păstrate în Muzeul Vatican, par a se apropia de prototipul fidiac. Este vorba de un bust, așa-numitul Iuppiter „Otricoli” și mai ales de statuia din marmură cunoscută sub numele de Iuppiter „Verospi”¹⁸. Această replică a operei lui Fidias îl reprezintă pe zeu cu fața încadrată de păr și barbă abundente, iar fața exprimă voință și forță. Divinitatea este așezată pe tron, fiind înveșmîntată cu o mantie ce cade de pe umărul stîng și acoperă toată partea de jos a corpului. În mîna dreaptă, ușor sprijinită pe coapsă, ține mănunchiul de fulgere — *fulmen* — iar în cea stîngă, cu antebrațul ridicat deasupra umărului, are celălalt atribut caracteristic, scep-trul. Aceste două elemente iconografice, adică mantia ce atîrnă cu un capăt pe umărul stîng lăsînd descoperit bustul, precum și scep-trul din mîna stîngă, sînt invariabile în cadrul tuturor reprezentărilor de acest tip. Iuppiter „Verospi” este încălțat cu sandale, iar în partea stîngă, la picioare, este reprezentat vulturul cu aripile strînse și cu ciocul întors spre zeu. Această statuie din secolul al IV-lea î.e.n. constituie prototipul pentru nenumăratele replici făcute din epoca elenistică pînă în epoca imperială tirzie, o atare reprezentare fiind întîlnită pe un *aureus* al împăratului Licinius din 317 e.n.

Și în Dacia reprezentările din seria „Verospi” sînt monumente de dimensiuni mijlocii și mari, confecționate din diferite varietăți de piatră, ca gresii, pietre vulcanice, marmură etc. Caracterul de șablonizare este foarte pregnant, indicînd, cu variații ne semnificative, cunoașterea perfectă a prototipului. Respectarea strictă a canoanelor religioase și artistice impune un caracter hieratic și rigid al acestor monumente, care nu se remarcă în general printr-un grad prea înalt de frumusețe și gust artistic. Vestimentația zeului o constituie invariabila mantie cu un capăt petrecut peste umărul stîng, lăsînd descoperit bustul. Depinzînd de gradul de îndeminare artistică a meșterilor și mai puțin de calitatea pietrei, uneori sînt reprezentate și sandalele, în general prinse de laba piciorului printr-o baretă petrecută printre primele două degete (nr. 2, 9, 15, 16, 18). De cele mai multe ori însă nu se observă o preocupare pentru redarea acestui auxiliar de îmbrăcăminte, labele picioarelor fiind executate grosolan și schematic (nr. 6, 7, 12, 17), deși mai rar au fost reliefate degetele (nr. 4, 5). Cu excepția a patru piese (nr. 1, 2, 3, 8), marea majoritate a acestora prezintă capul și brațele împreună cu atributele sparte. Scep-trul era de obicei sculptat din același bloc, din motive

¹⁸ DA, III, 1, p. 703 sqq., (despre iconografia tipului fidiac), fig. 4226; cf. și Roscher, *LexMyth*, VI, s.v. *Zeus*, col. 724 sqq.

tehnice lesne de bănuir, sub forma unei semicoloane lipite de spătarul tronului (nr. 5, 14, 15, 16, 17 etc.). În cazul unui singur monument de la *Apulum*-Partoș (nr. 1), sceptrul era confecționat dintr-un alt material, respectiv din metal, fier sau bronz, fiind introdus în spațiul rămas liber între degetele strînse în pumn. Cît privește atributul din mîna dreaptă, în majoritatea cazurilor acesta este spart împreună cu mîna, locul său fiind indicat de spărtura din regiunea coapsei sau a genunchiului. Față de modelul inițial, uneori fulgerul este înlocuit cu o *patera* (nr. 1, 4, 8, 12), nelipsind nici atributul obișnuit, *fulmen*, mult stilizat (nr. 2, 3). Vulturul, nelipsit de la picioarele lui Iuppiter, este plasat fie în stînga, conform canonului (nr. 1, 2, 6, 7, 14, 15, 16, 18), fie în dreapta (nr. 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 17). Pasărea este redată de obicei cu aripile strînse, cu conturul schematizat și penajul nefiresc, alteori este pur și simplu incizată sau schițată pe una din laturile tronului (nr. 7, 9, 10, 17). De puține ori ea reprezintă un element funcțional major, printr-o reprezentare amănunțită inclusiv a penajului (nr. 16). Pe monumentul de la Cristești este înfățișată cu aripile larg deschise și ocupînd un spațiu important pe partea laterală a tronului (nr. 14, pl. II, fig. 3b).

Tronul constituie elementul principal în determinarea formei întregului monument. În cazurile în care piesele sculpturale nu se disting prin calități artistice deosebite, forma lor urmează unghiuri drepte, întreg corpul divinității fiind sculptat după unghiurile tronului (nr. 7, 8, 17 etc.). De o calitate artistică superioară este în schimb o piesă din marmură de la *Apulum*-Partoș (nr. 2), ce vădește un perfect echilibru între subiectul principal și tron, ornamentat pe ambele laturi cu un motiv ce sugerează picioarele tronului și pe care îl reîntîlnim pe alte două piese de la *Apulum* (nr. 6, 7) și pe un monument din Muzeul Brukenthal (nr. 16). Acest ornament al părților laterale ale tronului se prezintă ca un patrat cu conturul dublat avînd unghiurile unite prin două bare ce se încrucișează sub forma literei „X”. De cele mai multe ori însă tronul este nedecorat sau doar sugerat de poziția șezîndă a zeului (nr. 9, 18). În aproape toate cazurile partea din spate a monumentelor este dreaptă și finisată, ca o dovadă a faptului că acestea erau privite din toate părțile.

Calitatea execuției acestor piese se înscrie între coordonatele specifice ale artei provinciale, iar caracterul lor hieratic pronunțat le conferă aspectul unor produse artistice strict dependente de canoane. Puține piese dovedesc o execuție mai îngrijită sau cel puțin corectă. Face excepție mai sus-pomenita statuie din marmură de la Partoș (nr. 2), executată în secolul al II-lea al e.n., probabil, de către un meșter străin, ipoteza unui import fiind mai greu de admis. Tot o execuție reușită vădește fără îndoială și sculptura din Muzeul Brukenthal (nr. 16), mai ales în ceea ce privește aspectul și decorarea tronului, a draperiei și în redarea musculaturii. Același lucru se poate remarca, într-o proporție mai mică însă, și privitor la statuia de la Cristești (nr. 14), ce se distinge mai ales prin fidelitatea execuției penajului vulturului. Restul monumentelor sînt de o calitate artistică mediocră sau chiar foarte slabă (nr. 4, 11, 15, 17 etc.).

O ultimă problemă ridicată de acest studiu, înainte de a trece la prezentarea propriu-zisă și amănunțită a pieselor, este legată de locul de proveniență a lor și de scopurile cărora le-au fost destinate. Din câte cunoaștem pînă acum, am putut identifica un număr de 18 piese de acest fel. Două dintre ele sînt fragmente (nr. 11, 13), iar alta a fost recent descoperită și va fi publicată separat (nr. 8). Despre o altă reprezentare, poate de același tip, de la *Porolisum*¹⁹, nu putem face nici o apreciere, oricît de sumară, întrucît nu am putut-o identifica. Astfel, cele 18 monumente sculpturale de care avem pînă acum cunoștință, au fost descoperite după cum urmează: *APULUM*, nr. 1—7, probabil și nr. 8; *ULPIA TRAIANA*, nr. 9—11; *MICIA*, nr. 12—13; *CRISTEȘTI*, nr. 14; *DRAGU*, nr. 15; *Incertae*, nr. 16—18, provenind toate cu siguranță din Transilvania.

O primă constatare este aceea că acest tip de monument nu este atestat, cel puțin pînă acum, în *Dacia Inferior*. De altfel și inscripțiile dedicate zeului și descoperite pe teritoriul Olteniei sînt foarte puține²⁰, în comparație cu atestările epigrafice din Dacia intracarpatică și Banat. Sub cuvenita rezervă a lacunelor descoperirilor, fenomenul merită totuși a fi luat în considerație și nu poate fi pus, după opinia noastră, exclusiv pe seama atît de des invocatei lipse a pietrei de pe teritoriul Olteniei romane. Cauza noi o întvedem în felul diferit de penetrație a unor elemente de artă și de religie în Dacia intracarpatică și Banat (*Dacia Superior*), respectiv în Oltenia (*Dacia Inferior*). Din acest punct de vedere sîntem îndreptățiți a întrezări posibilitatea existenței unei „granițe culturale” corespunzătoare în linii mari liniei de demarcație administrative ce separă teritoriul Daciei intracarpatică de cel extracarpatic. Influențele italice și norico-pannonice în Dacia au fost sesizate mai demult și au fost pe bună dreptate considerate prioritare²¹. După părerea noastră însă această situație este caracteristică, în special, Daciei Superior, unde influențele italice și panonice sînt deosebit de puternice. De asemenea, este un fapt cunoscut că *Dacia Inferior* este cu predilecție orientată spre lumea romană sud-dunăreană²². Se constată astfel că o serie de tipuri de monumente funerare de origine nord-italică sau norico-pannonică sînt întîlnite exclusiv în *Dacia Superior*. Este cazul trunchiurilor de piramidă cu muchiile arcuite servind ca și coronamente, iradiate în Dacia intracarpatică dinspre *Aquileia* prin *Noricum* și *Pannonia* (22 de piese)²³. Tot astfel medalioanele funerare lucrate aparte, de origine norico-pannonică, sînt întîlnite pînă acum doar pe teritoriul

¹⁹ C. Daicoviciu, în RE, XXII, 1, s.v. *Porolisum*, col. 268. Din păcate nu putem să ne dăm seama despre ce fel de reprezentare a lui Iuppiter ar putea fi vorba, piesa neputînd-o identifica, fapt pentru care nu o putem supune discuției.

²⁰ CIL, III, 8024, 8025, 8026, *Romula*; D. Tudor, *OltR*³, SE, 380, Cioroiul Nou; *ArhOlt*, 83—85, p. 111, nr. 5, Orlea. Mai multe inscripții provin de la *Drobeta*, deci tot de pe teritoriul Daciei Inferior: CIL, III, 8015, 14216²; *ArhOlt*, 71—73, p. 79 sq.; *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 422.

²¹ C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 143 sq.

²² M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 356 sq.

²³ H. Daicoviciu, *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă cu muchiile arcuite*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 333—352; C. Pop, în *Apulum*, IX, 1971, p. 371 sq.

Daciei Superior într-un număr de aproximativ 40 de piese²⁴. Un tip special de medalion, combinat cu lei apotropaici, se pare că își are obârșia chiar în Dacia intracarpatică²⁵, fiind o dovadă a contribuției originale a provinciei traiane la îmbogățirea repertoriului artei provinciale. Ediculele funerare, tipuri de monumente originare din Orient, se răspindesc în Dacia tot prin filieră vestică, fiind atestate exclusiv în *Dacia Superior* de unde provin peste 90 de piese²⁶. Un simbol al latinității și în același

²⁴ C. Pop—V. Moga—I. Al. Aldea, *Noi medalioane lucrate aparte din Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 503—516 (v. harta de răspîndire).

²⁵ D. Protase, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 331; D. Protase, în *StCl*, III, 1961, p. 141.

²⁶ O. Floca—W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 4—50 (v. harta de răspîndire). Acest studiu, valoros sub aspect tehnic (excelente clișeele) și fără îndoială o încercare interesantă de a repune în discuție problema originii și a căilor de pătrundere a acestui tip de monument funerar, nu reușește totuși să explice, într-un mod convenabil, lipsa ediculei funerare din *Dacia Inferior*, unde elementele „orientale”, chiar în accepțiunea dată de autori, sînt bine reprezentate. De aceea, explicația dată de autori — „împrejurare ce se datorează poate și păstrării cu totul sporadice a monumentelor funerare din Dacia Inferior” — este o rezolvare prea comodă și simplistă a unui fenomen mult mai profund și pe care noi am încercat să-l explicăm, parțial, și în studiul de față. Nu dispunem de spațiul necesar și nici nu este momentul pentru a ne exprima mai pe larg rezervele în privința concluziilor autorilor referitoare la căile de pătrundere și la „purătorii” acestui tip de monument în *Dacia Superior*. Față de efortul vădit al autorilor de a-l atribui în cea mai mare măsură „orientalilor” (în paranteză fie spus, maurii nu sînt orientali, cum se afirmă la p. 46), ne simțim obligați a face cîteva fugare observații. Nu am înțeles prea bine dacă autorii optează pentru sirieni sau pentru orientali în sens larg, incluzîndu-i și pe africani. Studiul acesta nu reușește să ne convingă asupra largei răspîndiri a ediculei în Siria (p. 46). Deși nucleul de orientali de la *Micia* nu poate fi contestat de nimeni, totuși noi nu vedem aici un centru al „orientalismului” în Dacia, cel puțin din punct de vedere artistic. *Micia* a fost, poate, înainte de toate, unul dintre cele mai mari centre de pietrari din Dacia, aici fiind atestat unul dintre puținii lapicizi din Dacia, *M. Cocceius Lucius*. În acest centru, care folosea cu predilecție augit-ul-andezit de la Deva, au fost confecționate la comanda și după „gustul” fiecăruia, multe monumente de origine necontestată italică sau norico-pannonică, precum stele cu medalion, statui drapate, medalioane funerare lucrate aparte: O. Floca, în *ActaMN*, V, 1968, p. 111—123; L. David—L. Mărghitan, în *ActaMN*, V, 1968, p. 125—134 și în *ActaMN*, VI, 1969, p. 159—164, pentru a cita doar lucrările mai noi. Să nu uităm, apoi, faptul că în cazul Miciei, lucrările de construcție ale centralei electrice de la Mintia au dus, între 1966—1967, la descoperirea unui număr impresionant de monumente sculpturale, ceea ce conferă Miciei un oarecare avantaj cantitativ și aspectul de „centru al ediculei”. În privința relației pe care o văd autorii, „orientali”—edicule, aceasta este discutată sub două aspecte: a) originea orientală a tipului de monument și a unor elemente de veșminte și simboluri funerare de pe aceste monumente și b) o pretinsă concordanță dintre locurile de descoperire ale ediculelor și punctele de staționare ale unor unități de trupă siriene, „orientale”, precum și prezența unor comunități de orientali, culte orientale etc. Față de prima categorie de argumente, se poate aduce obiecția principală, potrivit căreia marea majoritate de simboluri și de motive funerare, la origine orientale, pătrund în Dacia, ca și monumentele propriu-zise nu direct din Orient, ci filtrate de romanitatea Italiei de Nord, a Noricului, Pannoniei și a celor două Moesii (mai ales pentru Dacia extracarpatică). Noi nu vedem neapărat folosirea unui tip de monument, la origine sirian să zicem, exclusiv de către sirieni, deoarece chiar autorii observă, la p. 47, elemente clare norico-pannonice în cazul unor piese de la Cristești, Șeica Mică, *Potaissa*, Zam-Sincrai (stelă familială nu ediculă) etc. „Preferința” pentru edicule, din punct de vedere etnic neapărat, nu este, deci, unilaterală. Este normal ca în marile centre urbane sau

timp motiv funerar, *Lupa Capitolina*, apare deocamdată doar pe monumente din *Dacia Superior*²⁷. De asemenea, statuile feminine, de tipul „La grande Ercolanese“, originare din Italia de nord, sînt proprii tot artei Daciei intracarpătice, după cum remarcă Lucia Țeposu-Marinescu²⁸. Dintre cultele italice, cu caracter „popular“, cel al lui Silvanus este cu deosebire preferat în Dacia, dovadă fiind cele peste 80 de inscripții și aproximativ 15 reprezentări, provenind toate, după cîte știm, tot de pe

cvasi-urbane, ca *Micia*, ori în zona castrelor auxiliare și de legiune să întîlnim orientali, sub forma antroponimelor, a unor culte etc. Dar de aici pînă a face legătura cu ediculele este cale lungă, căci procedînd prin excludere, elementele *neorientale*, romane și italice, celtice, tracice etc., sînt în *majoritate covîrșitoare*, după cum se știe de mult. Restrîngînd și mai mult discuția și aruncînd o privire asupra trupelor auxiliare din castre, de unde, sau de lîngă care au fost descoperite edicule, observăm că de fapt elementul sirian, respectiv trupe de sirieni sînt atestate, cu excepția Miciei, la *Tibiscum*, *Optatiana* și *Porolissum* (vezi I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia*, greșit citată, de fapt *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea“ și romanizarea provinciei*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 170 sqq.) de unde provin doar 4 (patru) pereți. Din restul castrelor auxiliare, sau zona lor, provin în total alte 11 piese. Și dacă dorim neapărat să vedem elementul vehiculant al acestora în soldații din trupele respective, atunci situația ar fi cam următoarea: Gherla, trupă de pannoni, *Germisara*, trupă neregulată de brittani, Gilău, trupă din *Pannonia*, Bologa, trupe de hispani și celți, Ilișua, trupă din *Pannonia*, Sărățeni, trupă din *Pannonia*, Tihău, trupă din *Pannonia*, Cristești, trupă cu teritoriul de recrutare nesigur, poate *Syria* (?), *ala I Bospornorum*. Rezultă, deci, că rolul trupelor siriene și orientale, în general, este cu mult mai scăzut decît au crezut autorii, și din contra, ediculele apar în zone militare supravegheate de unități venite din *Pannonia* și, în general, din vest. Preferința militarilor, și, în general, a orașenilor din marile orașe, pentru acest fel de monument se poate explica, cum au remarcat și autorii, datorită posibilităților materiale superioare pe care le aveau, ca și proprietarii de vile rustice. Aria de răspîndire a ediculei în *Dacia Superior* ne arată însă o anume „înghe-suire“ a punctelor de descoperire în nordul Daciei, în *Dacia Porolissensis*, în castre (de fapt la Gîrbău autorii au „plasat“ un castru care nu există) orașe și localități rurale. Nouă acest lucru ne sugerează posibilitatea existenței unei căi de pătrundere a acestui tip de monument dinspre *Pannonia*, prin „poarta“ care era localitatea *Porolissum*, pe unde mărfurile, dar și bunurile spirituale, veneau dinspre *Aquincum*. Tot astfel credem că trebuie privită *Micia*, unul dintre cele mai vestice puncte ale Daciei Superior, aflată pe drumul de legătură al Mureșului cu *Pannonia*. Colonii veniți dinspre vest, nu neapărat din *Pannonia*, au putut întemeia aici un „centru al ediculei“. Avem prin urmare suficiente motive de rezervă față de concluziile autorilor, care nu au reușit, după opinia noastră, să schimbe o părere acceptată de toată lumea și pe care noi o considerăm valabilă, anume: „*Aedicula* lipsește din Dacia Inferior. Ea pătrunde în provincia din interiorul arcului carpatic, ca majoritatea monumentelor funerare de altfel, dinspre vest și mai precis dinspre *Pannonia*...“ (*ActaMN*, V, 1968, p. 130). În încheiere, semnalăm descoperirea și la *Ulpia Traiana* a unui interesant perete, ieșit la iveală cu ocazia reluării săpăturilor arheologice de aici, în 1973, și care va fi publicat de C. Pop și A. Rusu; cf. L. Țeposu-Marinescu, în *SCIV*, 25, 3, 1974, p. 417—425.

²⁷ C. Pop, *Reprezentări cu Lupa Capitolina pe monumentele romane din România*, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 173 sqq. Situația nu poate fi schimbată de atestarea unei geme cu lupoaică, la *Romula*.

²⁸ L. Țeposu—L. Mărghitău, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 161: „Așa cum s-a constatat și în ceea ce privește alte tipuri de monumente funerare, și statuile dovedesc orientarea artei din Dacia Superior spre provinciile vestice învecinate, originea multora din forme aflîndu-se în nordul Italiei“, vezi și nota nr. 14; cf. și L. Țeposu-Marinescu, *Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior*, în *SCIV*, XXIII, 2, 1972, p. 215 sqq.

teritoriul Daciei superioare²⁹. O situație asemănătoare este relevată de cultul Diane, ale cărei atestări sînt în cea mai mare parte în *Dacia Superior*³⁰. Și exemplele pot continua, întărind ideea potrivit căreia cel puțin din punct de vedere artistic se pot distinge două zone diferite ale provinciei Dacia.

Revenind la reprezentările de tip „Verospi“ din *Dacia Superior* se observă gruparea marii lor majorități la *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Micia*, fapt care concordă cu marele număr de inscripții descoperite aici. Astfel de la *Apulum* se cunosc aproximativ 90 de inscripții închinat lui Iuppiter, la *Ulpia Traiana* 15 și la *Micia* 18. Prezența masivă în aceste localități a reprezentărilor de acest tip completează imaginea intensei vieți religioase ce pulsa în cele două mari metropole, respectiv în așezarea cvasi-urbană de la *Micia*. Statui destinate exclusiv cultului³¹, acestea erau plasate fie în temple capitoline, ce vor fi existat în toate marile centre urbane, fie în temple consacrate lui Iuppiter „cel prea bun și prea mare“. Existența unor temple închinat triadei capitoline, cel puțin în cazul celor trei localități amintite, poate fi bănuită³².

*

În continuare vor fi prezentate monumentele supuse studiului de față, insistînd mai mult asupra celor inedite și a celor care nu s-au bucurat de o analiză completă, fiind amintite fugar și fără un comentariu sau doar printr-un clișeu fotografic.

ALBA IULIA:

1. *Statuie* de calcar; înălțimea 80 cm; provine de la Partoș. Stare de conservare bună³³. Zeul este așezat pe un tron simplu, fără spătar, avînd în mîna dreaptă o *patra*. Capul este lucrat cu grijă, intervenindu-se cu burghiul la redarea capilaturii și a bărbii. Faldurile draperiei fac numeroase cute, mulindu-se corect pe picioare. Musculatura puternică a mîinilor și toracelui întregește aspectul de lucrare reușită. Din fotografia monumentului, dată de C. Daicoviciu, rezultă că vulturul se afla în stînga zeului, iar după aspectul degetelor mîinii stîngi se poate deduce că scepstrul din mîna era confecționat din metal. Sec. II—III e.n.

2. *Statuie* de marmură; înălțimea 96 cm; provine din același loc cu precedentă; se află la Muzeul O. Goga din Ciucea³⁴. La data publicării mîna stîngă și

²⁹ Vezi Adriana Rusu, *Cultul lui Silvanus în Dacia romană*, în *Sargetia*, X, 1973.

³⁰ M. Bărbulescu, *Der Dianakult im römischen Dazien*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 203—223 (v. harta de răspîndire).

³¹ DA, III, 1, p. 705.

³² La *Apulum* de exemplu, unde sînt atestate 5 inscripții închinat triadei: CIL, III, 1071, 1073, 1077, 1078, 1079.

³³ C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 306, nr. 5, fig. 6. Nu se mai află în Muzeul din Alba Iulia.

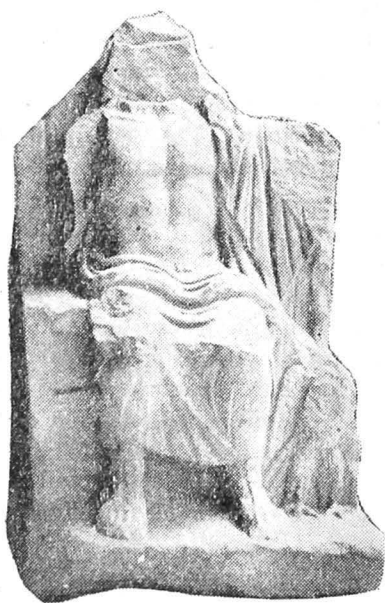
³⁴ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 173 sq., fig. 207. În afara reproducerii foto aflăm că „la... statuetta di Zeus proveniente da Alba Julia e ora proprietà Goga“, restul descrierii fiind neesențială. Piesa este de fapt ulterior publicată de C. Daicoviciu, cu aceeași fotografie, *op. cit.*, nr. 6, fig. 7, dînd locul precis de descoperire și înălțimea.

1

2

3

4

Pl. I — Statui reprezentînd pe Iuppiter. 1. Alba Iulia ; 2. Alba Iulia ; 3. Transilvania (Muzeul Brukenthal) ; 4. Dragu.

vulturul erau mutilate. Lucrare fără îndoială de calitate superioară, poate executată de un meșter străin, statuia de la Partoș se apropie vizibil de prototip. Atributul, *fulmen*, zeul îl ține în mîna dreaptă, iar vulturul este sculptat în stînga zeului. În picioare este încălțat cu sandale, iar tronul, ornamentat și corectitudinea faldurilor mantiei, alături de trăsăturile feței, sînt tot atîtea dovezi ale unei execuții superioare. În privința veșmîntului se remarcă unul din capetele sale așezat peste genunchi, într-un mod relevat și de statuia din Muzeul Brukenthal (nr. 16) și de cea de la *Micia* (nr. 12). Ornamentarea tronului pe părțile laterale, de fapt sugerarea scheletului acestuia, se mai întîlnește și în cazul altor piese de la *Apulum* (vezi mai jos). Sec. II e.n.

3. *Statuie* de calcar; înălțimea 105 cm; provine de la Partoș, actualmente se păstrează în Muzeul Național din Budapesta³⁵. Stare de conservare bună, lipsa unei părți din brațul stîng. Iuppiter este reprezentat cu mînunchiul de fulgere în mîna dreaptă și cu vulturul în dreapta, jos la picioare. Capul statuii, de o acuratețe remarcabilă, prezintă părul și barba realizate prin incizii numeroase și paralele, remarcîndu-se stăruitor detaliile, de la firele de păr pînă la ochii adînciți în orbite, cu pleoapele dublate. Draperia veșmîntului este corectă, unul din capetele sale fiind petrecut vertical prin poală. Degetele de la picioare sînt redată cu multă fidelitate ca și musculatura torsului. Este încă un monument remarcabil ce confirmă impresia existenței în *municipium Aurelium*, respectiv în *colonia Aurelia Apulensis* a unui templu capitolin și, fără îndoială, și a unui atelier de pietrari, mai ales dacă avem în vedere numeroasele monumente sculpturale descoperite în Partoș. Sec. II e.n.

4. *Statuie* de calcar dur (pl. III, 2); 50×22,5×23 cm³⁶; Muzeul de istorie din Alba Iulia, inv. 197/II. Stare de conservare bună, lipsa capului și a mîinii stîngi. În mîna dreaptă zeul are o *patera*, iar în partea dreaptă este sculptat destul de schematic un vultur cu aripile strînse și capul întors spre zeu. Mantia este reprezentată prin cîteva pliuri oblice. Contrastînd cu aspectul schematic general al piesei, se poate distinge totuși o încercare de scoatere în evidență a unor detalii, cum ar fi de exemplu profilarea degetelor de la picioare și a penajului păsării. Spatele monumentului este fasonat. Lucrare de nivel mediocru, databilă în sec. II—III e.n.

5. *Statuie* de calcar (pl. II, 1); 66×38×27 cm; Muzeul de istorie din Alba Iulia, inv. 23. Stare de conservare proastă, detaliile șterse, lipsa unei părți din cap și a brațelor. Este o reprezentare simplificată a lui Iuppiter pe tron. Atributul este neidentificabil datorită mutilării, în schimb, în dreapta jos se distinge vulturul extrem de schematic, o parte a lui apărînd incizată și pe partea laterală a unui tron, cu spătarul foarte înalt și cu aspectul unui „panou”. Draperia este neglijentă și nefirească, meșterul mulțumindu-se să execute cîteva șanțuri adînci pentru a sugera faldurile. Spatele piesei este fasonat, cum se observă de altfel în marea majoritate a cazurilor la aceste monumente destinate unei priviri din toate părțile. Sec. III e.n.

³⁵ I. Paulovics, *Savaria Capitoliuma*, în *ArchÉrt*, 1940, p. 27, pl. IX, fig. 20.

³⁶ Dimensiunile sînt date în ordinea următoare: înălțimea, lățimea, grosimea. Din motive tehnice nu am putut indica pretutindeni toate dimensiunile. Majoritatea acestor monumente sînt sparte, lipsind capul zeiței și brațele împreună cu atributul respectiv. Totuși, unele dintre ele sînt bine păstrate în rest, fapt pentru care starea de conservare am considerat-o ca fiind bună, atît cît se păstrează.

1

2

3a

3b

Pl. II — Statui reprezentînd pe Iuppiter. 1. Alba Iulia; 2. Transilvania (Muzeul de istorie din Aiud); 3a. Cristești; 3b. Cristești (latura stîngă).

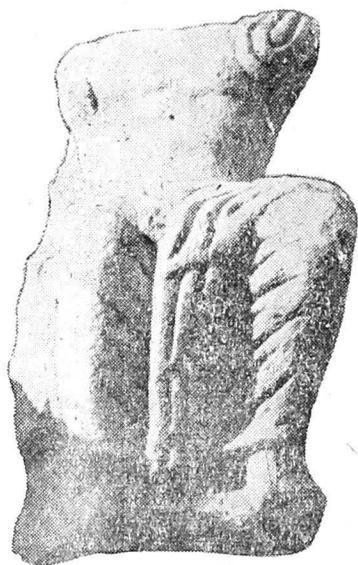
1

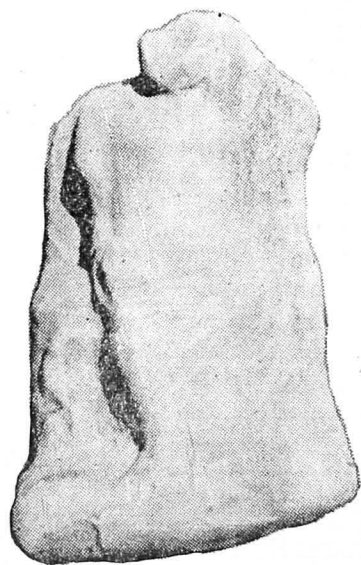
2

3

4

5

Pl. III — Statui reprezentînd pe Iuppiter. 1. Veşel; 2. Alba Iulia; 3. Transilvania (Muzeul de istorie al Transilvaniei); 4. Sarmizegetusa; 5. Sarmizegetusa.

6. *Statuie* de gresie calcaroasă (pl. I, 1); 60×40×35 cm; Muzeul de istorie din Alba Iulia, inv. 25. Stare de conservare proastă, lipsa capului, a brațelor și a unei părți din vultur și din labelle picioarelor. În general de o execuție mediocră, piesa se remarcă prin masivitate. Musculatura este rudimentară scoasă în evidență, ca și labelle picioarelor, fără profilarea degetelor. Totuși draperia este corectă, cu pliurile oblice spre dreapta. Vulturul, cu aripile strinse, la stînga. Partea laterală dreaptă a tronului este ornamentată printr-un patrat cu laturile duble, avînd în mijloc cele două bare încrucișate în forma literei „X”. Interesant este de remarcat faptul că cealaltă latură este ornamentată incomplet, meșterul uitînd să completeze patratul și să-i unească colțurile cu cele două bare. Sec. II—III e.n.

7. *Statuie de calcar* (pl. I, 2); 92×47×46 cm; Muzeul de istorie din Alba Iulia, inv. 28. Stare de conservare proastă, lipsa capului și a brațelor, deteriorarea părții de jos anterioare. Este un monument realizat în unghiuri drepte, prin subordonarea elementelor anatomice formei tronului. Musculatura este schematică, iar veșmîntul face cîteva pliuri oblice nefirești, dînd impresia că este prea strîns mulat. Vulturul apare în stînga jos, scos în evidență prin cîteva lovituri de daltă. Ambele laturi ale tronului sînt ornamentate cu motivul în formă de „X” descris mai sus, se pare o preferință a meșterilor pietrari de la *Apulum*. Un element interesant îl constituie „retezarea” părții superioare a statuii în regiunea umerilor unde este perfect drept. În locul unde ar fi trebuit să se găsească capul există o adîncitură perfect rotundă, adîncă de 3 cm și cu diametrul de 11 cm. Aceasta servea fie pentru ofrande, fie pentru fixarea, eventual, a capului statuii care era detașabil. Sec. III e.n.

8. *Statuie* de calcar descoperită lingă Teiuș; Muzeul Alba-Iulia, fără inventar³⁷, stare de conservare bună. Probabil că provine tot de la *Apulum*, de unde sînt semnalate cele mai multe monumente de acest fel din Dacia. Este o lucrare de calitate medie dar completă, în sensul că s-a păstrat capul zeului și atributul, o *patera*. Vulturul se află în dreapta. Sec. II—III e.n.

SARMIZEGETUSA (jud. Hunedoara):

9. *Statuie* de calcar (pl. III, 4); 79×45×40 cm; Muzeul județean Hunedoara — Deva, inv. 3595. Stare de conservare proastă, lipsa capului, a brațelor și a unei părți din postament³⁸. Zeul este înveșmîntat cu o mantie destul de artificial interpretată, pliurile fiind realizate prin niște șanțuri adînci și riguros paralele ceea ce îi conferă un aspect rigid. Capătul mantiei ce atîrnă în poală este, de asemenea, schematizat dîndu-i-se o formă geometrică, cele două cute adînci fiind unite prin trei pliuri transversale. Torsul, bine proporționat, prezintă o musculatură ușor reliefată. În schimb sandalele cu care este încălțat zeul sînt redată cu multă acuratețe, ca și degetele. În dreapta jos, abia schițată, se află pasărea mult alungită și cu ciocul întors în sus. Lucrare mediocră, sec. II e.n.

10. *Statuie* de marmură (pl. III, 5); 66×38 cm (lățimea); Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa, inv. S 45. Stare de conservare precară, spărtura unei părți din cap, toate detaliile puternic corodate de agenții externi³⁹. Ștergerea deta-

³⁷ Piesa ne-a fost semnalată de V. Moga, care o va publica.

³⁸ *RömRum*, p. 193, F 9 (= *Civiltă*, p. 200, F 4, pl. XX).

³⁹ Amintită de C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, p. 59, nr. 49: „Statua lui Jupiter, stînd pe tron, cu vulturul la picioare” și fotografia, fără comentarii, în C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, fig. 33.

liilor ne îngăduie totuși să deslușim, foarte aplatizat, vulturul aflat în dreapta și câteva cute oblice, destul de nesigur executate, ale veșmîntului. În general, elementele anatomice și celelalte detalii vestimentare sînt destul de puțin adîncite. Sec. II—III e.n.

11. *Statuie fragmentară* de calcar; înălțimea 60 cm, lățimea bazei 50 cm; Muzeul județean Hunedoara — Deva, fără inventar. Face parte dintr-o statuie de dimensiuni apreciabile din care s-a păstrat doar vulturul, în dreapta, și o parte din piciorul lui Iuppiter împreună cu soclul. Execuția labeli piciorului și a vulturului indică o lucrare rudimentară și nesigură, mai ales judecînd după înfățișarea mesagerului zeului, tratat ca o pasăre oarecare, cu trăsăturile neindivizualizate. Nu ar fi exclus să avem în față un rebut. Sec. II—III e.n.

VEȚEL (jud. Hunedoara):

12. *Statuie* de augit-andezit roșiatic (pl. III, 1); 65×45×35 cm; Muzeul județean Hunedoara — Deva, inv. 3549. Stare de conservare mediocră, lipsa capului, a unei părți din mîna stîngă și din sceptru, deteriorarea părții drepte de jos a monumentului⁴⁰. În mîna dreaptă, ușor depărtată de corp, se află o *patera*, dedesubtul căreia este sculptat, destul de sumar, vulturul. Mantia face cute bogate oblice spre dreapta, iar unul din capetele ei este trecut transversal peste genunchi. Musculatura rigidă, schematismul labelor picioarelor și execuția vulturului indică o piesă de o execuție interesantă dar mediocră, provenită din centrul de piatrari de la *Micia*. Sec. II—III e.n.

13. *Statuie fragmentară* din piatră nisipioasă; înălțimea 60 cm; Muzeul județean Hunedoara — Deva, fără inventar. Stare de conservare precară, cu numeroase mutilări, fiind vizibilă doar acvila în stînga și o parte din picioarele divinității⁴¹.

CRISTEȘTI (jud. Mureș):

14. *Statuie* de calcar (pl. II, 3a,b); 60×44×35 cm; Muzeul județean din Tg. Mureș, fără inventar. Stare de conservare bună atît cît se păstrează, lipsa capului, a brațelor și a părții inferioare a monumentului⁴². Este o statuie reușită, cu

⁴⁰ O. Floca, *O zeitate orientală. Jupiter Erapolitanus la Micia*, în *Materiale*, I, 1953, p. 776 sq., nr. 2, fig. 2 (capătul mantiei zeului atîrnă pe umărul stîng, după toate canoanele, nu drept, cum eronat se afirmă).

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 777 sq., nr. 3, fig. 3. Deși existența unui templu, chiar al lui Iuppiter Erapolitanus este posibilă, chiar în lipsa zidurilor (p. 779), nu același lucru îl putem afirma în privința identificării celor două statui cu această zeitate singulară de altfel în Imperiu. De altfel, chiar autorul remarcă cu deplină justete că toate elementele lor indică un tip propriu al „reprezentării clasice a unui Jupiter greco-roman”. Nu credem că analogiile din acest punct de vedere cu Dolichenus (care își păstrează *bipennis*-ul unui Baal, zeu al furtunilor) și Turmazgada (divinitate neantropomorfă) sînt potrivite, fenomenele de sincretism religios se manifestă prin păstrarea, ca în cazul lui Dolichenus, a unor elemente primare, chiar dacă haina pe care o îmbracă cînd pătrunde în Imperiu este romană. În fine, argumentul potrivit căruia „Jupiter Optimus Maximus obișnuit, fără alte epitete, nu are decît prea puține amintiri aici” — la *Micia* — ni se pare neconvincător, deoarece, așa cum am mai amintit, de la *Micia* se cunosc cel puțin 15 închinări lui IOM, *Micia* fiind din acest punct de vedere pe locul al treilea în Dacia întreagă, după *Apulum* și *Potaissa*.

⁴² J. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*, Cluj, 1944, p. 86 sq., fig. 22. Paulovics a fost primul, după cunoștința noastră, care a încercat să adune piesele de acest tip din Dacia, cu ocazia publi-

trăsături armonioase, scoase în evidență de eleganța și justa proporționalitate a torsului. Deosebit de interesantă apare tratarea vulturului din stînga zeului. Acesta are aripile deschise pentru zbor, iar penele sînt sculptate sub forma unor solzi mari, meșterul intervenind mult cu dalta pentru a scoate cît mai mult în relief pasărea, care ocupă o bună parte din latura stîngă a tronului (v. fig. 3 b). Laturile tronului, neornamentat, sînt finisate cu multă grijă cu ajutorul daltei dințate. Spatele sculpturii este finisat și el. Lucrare de valoare destul de bună, databilă în sec. II e.n.

DRAGU (jud. Sălaj):

15. *Statuie* de marmură cenușie (pl. I, 4); 121×78×36 cm; Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj, inv. I 433. Stare de conservare mediocră, lipsa capului, a brațelor, spart în față jos⁴³. Cel mai masiv dintre toate monumentele, se caracterizează în schimb printr-o execuție dintre cele mai grosolane. Cu excepția bustului, cu musculatura relativ reușită, celelalte elemente sînt schematice. Astfel mantia are o cădere nefirească, ea fiind sugerată prin cîteva pliuri de forma unor șanțuri dispuse dezordonat și inadecvat. În stînga zeului este plasat vulturul cu aripile strînse, avînd penajul redat sub forma unor solzi mărunți și cele trei ghiare puternice scoase în evidență. Deși sparte, se pot distinge la piciorul drept degetele și bareta sandalei cu care era încălțat. Spatele monumentului este lucrat drept. Lucrare de slabă valoare artistică, sec. II—III e.n.

TRANSILVANIA (locuri de descoperire necunoscute):

16. *Statuie* de piatră vulcanică (pl. I, 3); 103×62×40 cm; Muzeul Brukenthal Sibiu, inv. A 7589. Stare de conservare destul de bună, capul este spart longitudinal, lipsa brațelor, spărtura acvilei și a părții drepte de jos a piesei⁴⁴. Pe un tron, cu laturile ornamentate printr-un pătrat cu conturul dublat și cu o bară interioară orizontală, este așezat Iuppiter. Execuția acestui monument este remarcabilă. De la elementele de decor ale tronului, întîlnite atît pe cele două părți laterale, cît și pe cea anterioară, pînă la elementele anatomice și vestimentare, se poate remarca gradul înalt de măiestrie artistică a celui care a sculptat piesa. Draperia face falduri bogate, unul din capetele ei fiind petrecut peste genunchi. De remarcat capătul de sus al veșmîntului, ce coboară de pe umărul stîng, realizat cu ajutorul unor șanțuri adînci și drepte. Acvila din stînga zeului este reprezentată cu aripile desfăcute și cu trei ghiare puternice și ascuțite, penajul luînd obișnuita formă a unor solzi mărunți, executați cu multă acribie. Zeul este încălțat cu sandale, prinse de labelle picioarelor cu ajutorul baretei petrecute printre

cării unor monumente de la *Savaria* (vezi, supra nota nr. 35). În afară de piesa din Muzeul Național budapestan, cea de la Partoș și aceasta de la Cristești, el mai cunoștea încă altele două, cele notate de noi cu nr. 15 și 16, redată în lucrarea despre capitolul din *Savaria* doar prin reproduceri fotografice, fără comentariu. Este în schimb greșită afirmația sa potrivit căreia piesa de la Cristești ar fi făcut parte dintr-o construcție funerară.

⁴³ Credem că este același monument la care face referire G. Finály, în *ArchErt*, XXIV, 1904, p. 244 sq., citîndu-l pe C. Torma, cum că în apropierea comunei Dragu, printre resturi romane s-a găsit o acvilă din piatră și o statuie a lui Iuppiter: „az innen Kolozsvárra vitt durva művű Jupiter-szobor”; J. Paulovics, în *ArchErt*, 1940, p. 27, pl. X, fig. 21, cu o reproducere fotografică și indicația eronată „kolozsvári lelöhelyű”.

⁴⁴ J. Paulovics, *op. cit.*, p. 27, pl. X, fig. 22, cu reproducere fotografică și locul de păstrare.

primele două degete. Musculatura de la piept, reliefată cu grijă și cu oarecare eleganță conferă, o dată în plus, acestei piese o valoare artistică cu mult peste media obișnuită în cazul acestor monumente. Sec. II e.n.

17. *Statuie* de piatră vulcanică (pl. III, 3); 80×42×37 cm; Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj, fără inventar. Stare de conservare proastă, lipsa capului și a brațelor. De formă geometrică, lucrat în unghiuri drepte, acest monument este o mostră de rigiditate și lipsă totală de îndemînare artistică. Pe fundalul unui spătar înalt se profilează torsul descoperit al zeului, subdimensionat și cu musculatura atrofiată. Draperia este reprezentată extrem de stîngaci, abia schițată prin cîteva pliuri puțin adînci, convergente spre stînga sus și total nefirească deasupra genunchilor unde este realizată prin cîteva linii incizate în zig-zag. Labele picioarelor sînt și ele abia schițate ca și vulturul, abia vizibil undeva în colțul drept al monumentului. Sec. II—III e.n.

18. *Statuie* de calcar (pl. II, 2); 60×35×37 cm; Muzeul de istorie din Aiud, fără inventar. Stare de conservare bună atît cît se păstrează, restaurat, lipsa capului și a brațelor. Acest monument face parte din categoria celor masive, tronul fiind doar sugerat de poziția șezîndă a divinității. Torsul are mușchii puternic reliefați, delimitați prin cîteva incizii adînci, iar mantia, simplă, are cutele destul de schematice, sub forma unor șanțuri adînci. În picioare zeul este încălțat cu sandale, fiind vizibilă cureaua de prindere și tălpile lor. În stînga jos este sculptată pasărea, cu ciocul întors spre zeu și cu cele trei ghiare puternice de la fiecare picior. Lucrare de calitate artistică mediocră, databilă în sec. II—III e.n.

Reprezentările de tip „Verospi“ din Dacia fac dovada orientării și din acest punct de vedere al Daciei Superior spre provinciile din vestul Imperiului, aceste monumente fiind o atestare a comunității de elemente proprii artei provinciale care folosește ca prototipuri modele celebre ale antichității clasice grecești și romane.

DAN ISAC

BEITRÄGE ZUR RELIGIÖSEN IKONOGRAPHIE DES RÖMISCHEN DAKIEN. JUPPITER „VEROSPI“

(Zusammenfassung)

Der Juppiterkultus ist der verbreitetste unter den griechisch-römischen Religionen in der Provinz Dakien; er ist durch ungefähr 240 Inschriften belegt. Etwa 56% davon sind von Militärlpersonen verschiedener Grade gesetzt. Dieser Kultus mit ausgesprochen offiziellem und konservativem Charakter ist durch eine — verglichen mit den Inschriften — relativ geringe Anzahl bildlicher Darstellungen veranschaulicht. Vorliegende Arbeit ist der Versuch, eines typologischen Schemas der bildlichen, in verschiedenen Arten (als Statuen, Reliefs usw.) und aus verschiedenem Material (Stein, Metall, Ton) geformten Darstellungen. Nach Festsetzung gewisser Merkmale wie *Material*, *Form*, *Aussehen* und *Attribut* unterscheidet der Verfasser das Vorkommen von drei ikonographischen Typen: Juppiter nach Phidias oder „Verospi“, Juppiter im Himation, stehend mit dem Adler zu seinen Füßen und Juppiter *fulminans*. Die erste Kategorie beleuchtet die strenge Einhaltung der religiösen und künstlerischen Regeln, also Denkmäler von sehr hieratischem,

schematischem Aussehen und gewöhnlich künstlerisch minderwertig. Einige Abweichungen von der Regel, die für die folgenden Haupttypen zu einer gewissen Abwechslung führen können, sind manchmal dem persönlichen Beitrag der Künstler bei Ausführung dieser Denkmäler zu verdanken.

Die erste Kategorie — Darstellungen mit dem thronenden Juppiter — sind Provinzialnachahmungen der berühmten, von Phidias für den Tempel von Olympia gemeisselten Riesenstatue des Zeus, deren mehr oder weniger getreue Nachbildung die Marmorstatue des 4. Jhs. v.u.Z. aus dem Vatikan-Museum, die unter dem Namen Juppiter „Verospi“ bekannt ist, zu sein scheint. Darstellungen dieses Typs begegnen sehr häufig besonders in den Westprovinzen des Reichs. Aus Dakien sind bis jetzt 18 derartige Denkmäler bekannt, die aus folgenden Orten stammen: Alba Iulia (APULUM), Nr. 1—8; Sarmizegetusa (ULPIA TRAIANA), Nr. 9—11; Vețel (MICIA), Nr. 12—13; Cristești (Bez. Mureș), Nr. 14; Dragu (Bez. Sălaj), Nr. 15; *incertae* (aus Siebenbürgen), Nr. 16—18. Ikonographisch zeigen die Darstellungen, immer gleich, das Gewand, das den Unterkörper des Gottes verhüllt, dessen oberer Zipfel über die linke Schulter fällt. In der Rechten hält der Gott entweder das Bündel Blitze oder eine Patere, in der erhobenen Linken das Szepter. Der Adler befindet sich rechts oder links zu Füßen des Gottes. Denkmäler von grossen Ausmassen, waren sie für kapitolinische oder jedenfalls dem Juppiter geweihte Tempel bestimmt.

Der Verfasser erwähnt das Fehlen dieses Denkmaltyps in der *Dacia Inferior* (Oltenien) und stellt fest, dass diese Tatsache einem komplexen Phänomen, das er kurz in dieser Arbeit erörtert, zuzuschreiben ist. Dieses interessante und nicht genügend untersuchte Phänomen beruht auf den für das ausserkarpatische und das innerkarpatische Dakien verschiedenen kulturell-künstlerischen Einflüssen. *Dacia Superior* steht ohne Zweifel unter westlichem Einfluss; eine Reihe von Grabdenkmälern, wie Aedikulen, Bekrönungen in Form eines Pyramidenstumpfs mit eingeschwungenen Kanten, freistehende Medaillons, Grabstelen mit Medaillon, weibliche Gewandstatuen, aus Norditalien, Noricum oder Pannonien stammend, sowie auch italische Kulte, des Silvanus beispielsweise sind nur in der *Dacia Superior* belegt. Von diesem Gesichtspunkt sind *Dacia Superior* und *Dacia Inferior* zwei ganz verschiedene gesonderte „künstlerische“ Zonen, zwischen denen eine wahre „kulturelle Grenze“ gezogen werden kann.

Im weiteren werden die 18 Denkmäler analysiert, wobei grössere Aufmerksamkeit den unveröffentlichten oder nur unvollständig veröffentlichten, sowie den in der Fachliteratur nur erwähnten Denkmälern zugewendet wird.

UN NOU MONUMENT DE LA APULUM REPREZENTÎND PE IUPPITER TRONANS

De curînd în colecțiile Muzeului de la Alba Iulia a intrat un nou monument sculptural (fig. 1) care provine de la Teiuș unde, așa cum am fost informați¹, a ieșit la iveală în apropierea Mureșului, în timpul inundațiilor din primăvara anului 1970.

Piesa, lucrată din calcar, reprezintă tipul iconografic al lui Iuppiter „tronans“, cunoscut și de pe teritoriul Daciei romane², tip creat în lumea romană după modelul celebrei statui elenistice Iuppiter „Verospi“, adăpostită în muzeul de la Vatican³. Dimensiunile sînt de 71 × 37,5 × 30 cm, iar starea de conservare este foarte bună. Divinitatea supremă a pantheonului greco-roman⁴, așezată pe un tron neornamentat, apare sub înfățișarea unui om matur. Părul este realizat în tehnica inciziilor, ochii sub forma unor orificii oblice și lunguiete sînt deschiși, nasul drept și barba tăiată scurt întregește fața expresivă a zeului. Torsul nud, în cunoscuta manieră „jusqu'à la ceinture“⁵, se remarcă prin tratarea schematică a musculaturii. Mantia, drapată în regiunea genunchilor făcînd pliuri oblice spre dreapta, are obișnuitul colț atîrnat pe umărul stîng. Brațul drept, sprijinit pe genunchi, ține o *patra*, unul din atributele divinității. Jos, în partea dreaptă, se află vulturul, pasărea simbol și mesagerul zeului olimpien, din care se mai disting pieptul bombat și ghearele puternice.

Apariția monumentului la Teiuș este surprinzătoare, deoarece, după cît se știe, descoperirile de epocă romană⁶ din această localitate sînt, deocamdată, neconcludente. Din acest motiv nu credem că aici a putut exista o așezare romană, cît de cît importantă. Acest lucru ne îndreptățește să presupunem că piesa de mai sus a fost adusă de la Apulum, într-o perioadă pe care nu o putem preciza. În sprijinul ipotezei noastre am putea aduce cîteva argumente plauzibile care ar indica proveniența apulensă a monumentului. De pe teritoriul celor două orașe de la Apulum s-au descoperit alte șapte piese identice. Un lucru ni se pare demn de semnalat: două statui reprezentîndu-l pe Iuppiter, descoperite cu ani

¹ Informațiile în legătură cu apariția fortuită a monumentului le deținem de la tov. inginer I. Medrea, care a și donat piesa Muzeului de istorie din Alba Iulia și pentru care îi mulțumim încă o dată și pe această cale.

² O lucrare referitoare la tipul iconografic al lui Iuppiter „Verospi“, publicată în volumul de față aparține colegului Dan Isac, care publică un număr de 18 asemenea monumente din Dacia Superior.

³ R. Cagnat—V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 394, fig. 199.

⁴ DA, III, 1, s.v. *Jupiter*.

⁵ R. Cagnat—V. Chapot, *op. cit.*, p. 393—395.

⁶ T.I.R., L 34, p. 110, s.v. *Teiuș*.

Fig. 1 — Statuie reprezentînd pe Iuppiter de la Alba Iulia.

în urmă la Partoș⁷, înfățișează zeitatea în întregime, iar restul de cinci sînt acefale⁸, fiind sparte ca majoritatea statuilor din Dacia. De asemenea, de la Apulum și de pe vastul său teritoriu provin un mare număr de monumente epigrafice ce ilustrează pregnant larga difuziune a cultului divinităților capitoline. Analiza inscripțiilor dedicate lui Iuppiter Optimus Maximus cu diferite epitete între care Aeternus⁹, Conservator¹⁰, Fulgurator¹¹, Monitor¹², împreună cu alte divinități ca Iunona Regina, Minerva, Aesculapius, Mars etc. ne arată locul important al cultului lui Iuppiter în viața religioasă a marelui centru urban de la Apulum. Dedicantii inscripțiilor sînt din toate straturile sociale: înalți demnitari ai administrației orașului, ofițeri și soldați din legiunea a XIII-a Gemina, veterani, simpli particulari. Existența unor temple capitoline sau ale lui Iuppiter poate fi bănuită cu certitudine¹³. Din acest punct de vedere, în afara altarelor votive, atelierele de pietrari ce au funcționat pe teritoriul Coloniei Aurelia Apulensis au executat și statui așezate în incinta templelor.

Lucrate mai ales din piatră, statuile de tipul „Verospi” sînt atestate în multe provincii romane¹⁴, analogii numeroase fiind întîlnite și în Dacia intracarpatică¹⁵. La numărul lor se adaugă acum noua piesă apulensă, una dintre cele mai interesante și complete, bine conservată, o lucrare tipică de artă provincială, databilă în sec. II—III e.n.

VASILE MOGA

⁷ C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 306, nr. 5—6.

⁸ Piese mai vechi de la Apulum au numerele de inventar 23, 25, 28, 54. Colegul Cl. Băluță ne-a semnalat o nouă piesă descoperită la Apulum, pe care neputînd-o fotografia, îi dăm doar dimensiunile: 40×32×19,5 cm.

⁹ CIL, III, 1082, 1083.

¹⁰ CIL, III, 1020, 1084, 1085.

¹¹ CIL, III, 1086.

¹² CIL, III, 1032.

¹³ CIL, III, 1069.

¹⁴ S. Reinach, *RépStat*, I, 1897, p. 184, 186, 189, 190; II, 1, 1897, p. 13—15, p. 780, nr. 1—3.

¹⁵ Vezi supra nota nr. 2.

UN NOUVEAU MONUMENT DÉDIÉ À IUPPITER TRONANS À APULUM

(Résumé)

On présente une nouvelle pièce sculpturale romaine de la série connue de Jupiter „Verospi“. Cette pièce (fig. 1) a été découverte fortuitement à Teiuș (dep. Alba), mais elle est probablement originelle d'Apulum (Alba Iulia). Ici on a trouvé autres sept statues identiques et monuments épigraphiques dédiées à Jupiter. C'est une nouvelle preuve claire de la large diffusion du culte des divinités capitoline à Apulum et ainsi dans son *territorium*. La pièce peut être datée aux II—IIIèmes siècles de n.è.

DIANA DE LA OSTROV

În anul 1972 cu ocazia unor lucrări agricole în grădina casei cu nr. 45, aparținând sătenței Iozefa Iosivoni, din satul Ostrov (comuna Rîu de Mori, jud. Hunedoara), a ieșit la iveală o splendidă statueta romană din bronz, reprezentînd pe zeița Diana (fig. 1—1d). Dimensiuni: înălțimea 16,2 cm, lățimea maximă 4,6 cm, înălțimea feței 1,6 cm. Figurina, turnată destul de masiv, este goală în interior, păstrîndu-se excelent patina verzuie caracteristică bronzului. Starea de conservare este foarte bună, piesa suferind pe alocuri cîteva zgîrieturi (sînt vizibile clar în fig. 1a și 1d) datorate fie unor condiții de păstrare (mici deteriorări în decursul veacurilor), fie neatenției descoperitoarei¹ care a lovit din greșeală statueta în timpul greblatului. Este proprietatea Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa². Nr. inv. 1468.

Statueta înfățișează pe Diana, zeița vînătorii. Divinitatea este în picioare (fig. 1), fiind surprinsă într-o poziție ce sugerează o scenă cinetică. Centrul de greutate al corpului este plasat pe vîrfurile picioarelor, puțin îndoit, celălalt (pe a cărui talpă se observă un nit de fixare), adus lateral, fiind ușor înclinat spre spate. Personajul are figura cu trăsături de adolescentă (fig. 1a), față ovală, ochii mari și pupilele marcate (desigur, locul vopselei sau al unor pietricele colorate, astăzi pierdute), nasul drept, urechile ușor alungite, gura cu buzele cărnoase întredeschise, bărbia mică, gîtul prelung. Părul bogat se remarcă printr-o coafură foarte interesantă; șuvițele formează rulouri ordonate în genul unei calote care acoperă capul (pavilioanele urechilor sînt libere) și sînt strîns legate cu o panglică (*taenia*) în regiunea cefei într-un mic coc (fig. 1b). Corpul prezintă forme destul de pline, lucru ce se poate constata prin aerul ce îl degajă, în general, statueta și, în special, prin cuta adîncă de la baza gîtului (fig. 1a). Diana poartă două piese de îmbrăcăminte; un chiton scurt, pînă la genunchi, de tip doric³, ce face falduri verticale sau semicirculare, mulat după forma trupului, al cărui contur

¹ Sperăm ca exemplul tov. I. Iosivoni, ce a dus această frumoasă statueta la Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa, să fie urmat și de alți cetățeni din satele învecinate Ulpiei Traiana, care descoperind interesante vestigii romane în zonă (și desigur multe sînt încă tînuite sau vindute unor colecționari particulari!) le fac astfel cunoscute, piesele păstrîndu-se, totodată, la loc sigur în cunoscutul lăcaș de cultură din Sarmizegetusa.

² În cadrul unui repertoriu exhaustiv al bronzurilor figurate romane păstrate în Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa, se cere să fie menționată pe scurt și această reprezentare. Vezi, A. Rusu, E. Nemeș, C. Pop, în *Sargetia*, XI, 1974, nr. 2, fig. 2.

³ Spre deosebire de chitonul de tip ionic, ce acoperă și picioarele, chitonul doric este scurt pînă la genunchi. Cf. P. Paris—G. Roques, *Lexique des antiquités grecques*, Paris, 1909, p. 430—431, s.v. χιτών.

Fig. 1 — Diana de la Ostrov (fața).

Fig. 1a. — Diana de la Ostrov (detaliul capului).

Fig. 1b. — Diana de la Ostrov (spatele).

Fig. 1c. — Diana de la Ostrov (lateral dreapta).

Fig. 1d. — Diana de la Ostrov (lateral stînga).

te și o tolbă, confecționată, pare-se, din piele sau dintr-un alt material perisabil. Atît poziția corpului (picioarele pe vîrfuri), cît și partea inferioară a veșmîntului desfăcută în evantai (fig. 1c—1d) ca și cînd ar fi bătută de vînt⁴, indică clar că este vorba de Diana în caracteristica scenă a vînătorii. Zeița este, parcă, surprinsă încercînd să-și armeze arcul cu săgeata, în momentul opririi brusce, puțin dezechilibrată, după ce urmărise în fugă un animal.

⁴ Această formă a veșmîntului are reușite analogii în arta clasică a genului. Vom aminti aici — ca să ne limităm doar la Dacia — o reprezentare după un altar votiv de calcar, descoperit la *Apulum* (L. David-Teșosu, în *RömRum*, p. 224, piesa F 137 = *Civiltă*, p. 202—203, piesa F 19; M. Bărbulescu, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 210, nr. 3, fig. 2), o statueta de marmură provenită de la *Ulpia Traiana* (L. David-Teșosu, în *RömRum*, p. 223, piesa F 135 = *Civiltă*, p. 203, piesa F 21; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 212, nr. 27, fig. 11), o teracotă găsită la *Apulum* (M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 213, nr. 39, fig. 14) ș.a.

se ghicește astfel foarte ușor, iar deasupra un himation cu decolteu triunghiular, tiv și marginile late. Acesta este înnodat peste umeri, drapajul fiind alcătuit din pliuri fie verticale (în porțiuni din spate și părțile laterale), fie semicirculare (peste piept). Haina vaporosă se prinde peste mijloc cu un cordon torsionat. Încălțămîntea este cea specifică, adică sandale ușoare de vînătoare, cu barete, una scurtă orizontală plasată peste baza degetelor, cealaltă, mai lungă, situată vertical și prinsă de o curea răsucită, aflată la mijlocul gabei, curea ornamentată cu cîte două frunzulițe cu virful în jos. Brațele, ridicate la înălțimea pieptului, sînt întinse lateral și puțin oblic spre stînga. În căușul mîinii stîngi strîngea, probabil, arcul (astăzi pierdut), iar în pumnul celeilalte mîini ținea săgeata (de asemenea, dispărută). Desigur, personajul a avut pe spa-

Referindu-ne la descoperirile genului cunoscute în Dacia romană această piesă o plasăm în categoria „variantei transilvănene”⁵ a unor astfel de figurații (mai numeroase), categorie care înfățișează pe Diana în picioare în cadrul acțiunii cinegetice, spre deosebire de cealaltă grupă „variantea sud-dunăreană”⁶, unde divinitatea apare călare.

Sub aspect iconografic, acest tip de *Artemis*⁷ își găsește bune analogii, unele aproape perfecte, în arta sculpturală romană, cum ar fi de pildă bronzul păstrat în Biblioteca Națională din Paris⁸ (fig. 2), figurinele provenite de la Clermont-l'Hérault⁹ (fig. 3), Pagonda¹⁰ (fig. 4), Efes¹¹ (fig. 5) ș.a. Desigur, aceste mici opere de artă de factură provincială, confectionate uneori în serie, își au prototipul comun — și dacă facem această afirmație ne gândim la coafura interesantă (în primul rînd), la vestimentație și la faldurile, parcă plutitoare, ale îmbrăcăminții — într-o celebră statuie elenistică de marmură a Artemidei, expusă astăzi în Muzeul Louvre¹².

Sub raport artistic, statueta descoperită la Ostrov vădește o deosebită măiestrie a execuției. Deși cîteva amănunte anatomice (figura oarecum rigidă, ochii prea mari, brațele destul de lungi etc.) lasă să se întrevadă mîna unui meșter autohton, eleganța și aerul degajat ale acestui bronz — pe care din considerentele respective îl încadrăm cronologic în secolul al II-lea e.n. — fac ca cele cîteva constatări privitoare la unele detalii să nu fie prea mult luate în seamă. „Greșelile” de confectionare sînt inerente dacă se are în vedere că este vorba de o piesă turnată într-un tipar provincial, al cărui model, deși inspirat din „albu-mele artistice” ale vremii care circulau în lumea mediteraneană clasicizată, nu a putut imita la perfecțiune prototipul respectiv.

Cit privește originea figurinei de la Ostrov, înclinăm a crede că ea provine de la *Ulpia Traiana*, fiind produsul unei officine locale și ajunsă la Ostrov, localitate situată în apropierea capitalei provinciei nord-dunărene, într-o perioadă și în condiții rămase necunoscute. Această ipoteză o considerăm plauzibilă dacă se ține seama de faptul că distanța între Ostrov și Sarmizegetusa este mică, apoi de frecvența destul de mare a descoperirilor la *Ulpia Traiana* a monumentelor dedicate Dianei (6 inscripții¹³, 3 reliefuri votive de piatră¹⁴, o statueta de marmură¹⁵ și 2 bronzuri¹⁶), monumente ce ar putea indica popularitatea deosebită de care se bucura cultul zeiței vînătorii în metropola Daciei traiane.

⁵ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 215.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 217.

⁷ Pentru tipul artistic, folosim denumirea originală grecească de *Artemis*, tip adoptat de către arta romană.

⁸ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, Paris, 1897, p. 311, nr. 3.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 312, nr. 1.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 2.

¹¹ Idem, *op. cit.*, IV, 1910, p. 186, nr. 1.

¹² Idem, *op. cit.*, I, 1897, p. 144, pl. 285, nr. 419.

¹³ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 205, nr. 37—40 (inscripții cu proveniență sigură), nr. 53—54 (inscripții cu proveniență nesigură), cu bibliografia.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 211, nr. 7—9, cu bibliografia.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 212, nr. 27, cu bibliografia.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 34—35, cu bibliografia.

Fig. 2 — Figurina din Biblioteca Națională din Paris (după S. Reinach).

Fig. 3 — Bronzul de la Clermont-l'Hérault (după S. Reinach).

Fig. 4 — Statueta de la Pagonda (după S. Reinach).

Fig. 5 — Figurina de la Efes (după S. Reinach).

Frumusețea deosebită a acestei figurine, care poate sta alături de cele mai reprezentative opere de artă din provincia nord-dunăreană, ne determină a-i da denumirea de „Diana de la Ostrov“, denumire care sperăm că va fi acceptată de către specialiști, piesa ajungând poate la celebritatea cunoscutei statuete de bronz aurit „Diana de la Sarmizegetusa“¹⁷.

În încheiere, se cuvin câteva cuvinte despre locul de descoperire al figurinei. Din actuala așezare Ostrov, punct cunoscut în literatura arheologică românească¹⁸, provin un număr relativ mare de inscripții și monumente sculpturale romane din piatră, originare fie de la mormintele ce se aflau lângă drumul ce ducea la *Ulpia Traiana*¹⁹, fie aduse aici în decursul timpului din *Sarmizegetusa*²⁰. Printre acestea amintim cele încastate în zidul „ciclop“²¹ de incintă al curții bisericii din localitate (o bancă²², două busturi funerare²³, piese arhitectonice decorative²⁴ ș.a.) sau alte câteva sculpturi detașate²⁵. Nutrim speranța — mai ales dato-

¹⁷ C. Daicoviciu, *TransAnt*, fig. 20, fără comentariu; H. Daicoviciu, în *OmD*, p. 131—139; H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 222, piesa F 127, pl. 7 (= *Civiltă*, p. 204, piesa F 26); M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 212, nr. 34, fig. 13.

¹⁸ *Vezi Rep. ms; T.I.R.*, L 34, Budapest, p. 86.

¹⁹ C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 297.

²⁰ *CIL*, III, 1431, 1435, 1443, 1471, 1478, 1480, 1483, 1485, 1510, 1515, 1535.

²¹ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, 2, 1923, p. 192.

²² J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov, 1851, p. 75, nr. 44.

²³ *Ibidem*, nr. 19, 36—37; Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 194, nr. 3; V. Wollmann, *Monumente epigrafice și sculpturale romane din Ulpia Traiana* (în ms.), nr. 3—4, fig. 4—5.

²⁴ J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 74, nr. 21; Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 195, ornamentul nr. 2; V. Wollmann, *op. cit.*, nr. 5—8, fig. 6a-b—9.

²⁵ F. A. Marsigli, *Danubius Pannonico Mysicus*, II, Haga—Amsterdam, 1726, tab. 59; S. Hohenhausen, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Viena, 1775, p. 68, 71—78, 81—82, 132.

rită reluării săpăturilor arheologice la *Ulpia Traiana*, după o întrerupere de peste trei decenii — că se vor face câteva periegeze²⁶, exhaustive, absolut necesare, în zona largă a teritoriului capitalei Daciei pentru depistarea și salvarea unor monumente romane încă necunoscute sau recuperarea altora (dacă se mai păstrează) și a căror amintire este de mult uitată în colbul unor cronici scrise în veacurile trecute.

CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ

DIANA FROM OSTROV

(Abstract)

In 1972 a casual discovery in the village of Ostrov (Hunedoara district) revealed a splendid Roman bronze statuette, representing Diana (fig. 1—1d). Dimensions: 16,2 cm high, 4,6 cm broad. The piece is exhibited in The Archaeological Museum of Sarmizegetusa (inv. no. 1468).

This figurine, of an uncommon elegance, has good analogies in the classical art of the genre, as for instance the bronze in The National Library of Paris (fig. 2) or the pieces coming from Clermont-l'Hérault (fig. 3), Pagonda (fig. 4) and Ephesus (fig. 5). All these statuettes are supposed to imitate a famous prototype, an Hellenistic statue of Artemid from The Museum of Louvre.

The statuette from Ostrov, dated in the IInd c.o.e., maybe, comes from *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Ostrov is not far from the capital of the Trajanian province) being the work of a local artisan. It can stand together with the most important figurative representations discovered in Roman Dacia. Owing to its beauty it has been called „Diana from Ostrov“, a name under which, we hope, from now on we shall meet it in the archaeological literature.

²⁶ Așa cum a făcut parțial colegul V. Wollmann de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj, care a semnalat câteva interesante monumente (vezi V. Wollmann, *op. cit.*).

CÎTEVA REPREZENTĂRI ALE GORGONEI MEDUZA ÎN DACIA INTRACARPATICĂ*

Ne, vom ocupa în cele ce urmează de patru reprezentări ale Gorgonei, dintre care trei sînt inedite. Am ales aceste reprezentări din multitudinea imaginilor înfățișînd Gorgona, datorită caracteristicilor comune pe care le întrunesc. Ele se încadrează în categoria obiectelor detașate avînd atît rol ornamental, cît și funcțional.

1. *Ataș de situla* (fig. 1—1a), confectionat din bronz masiv, descoperit în anul 1969 în cetatea dacică de la Piatra Craivii. Starea de conservare este bună. Lipsa patinei caracteristică bronzului poate fi explicată numai prin curățirea obiectului în laborator. Dimensiuni: $8,9 \times 0,2$ cm. În partea superioară se păstrează un nit de cupru pentru fixare. Piesa se găsește în Muzeul de istorie din Alba Iulia.

Gorgona are fața ovală, cu obrații plini, nasul drept cu nările ușor dilatate, gura deschisă parcă într-un rictus de durere, sprincenele abia subliniate, ochii perforați cu pupilele marcate, probabil, în antichitate de un material deosebit. Printre șuvițele libere de păr, în regiunea timplorelor, orientate spre colțul ochilor, apar două capete de șarpe ale căror cozi se împletesc sub bărbia mică și ascuțită. Deasupra timplorelor sînt conturate două aripioare, cea din stînga puțin deteriorată, iar cea din dreapta conservată perfect. Chipul Meduzei este înscris într-un cadru rombic ornamentat la rîndul său cu solzi stilizați.

Această piesă este considerată ca parte inferioară a atașului unei situle datorită curburii duble a cadrului rombic. Îi lipsește însă inelul de prindere a torții care a putut fi rupt în antichitate sau distrus în timpul descoperirii ori curățirii în laborator¹.

Atașul cu Gorgonă de la Piatra Craivii nu este unic. Sînt mai cunoscute două, cu aceeași reprezentare, dintre care unul descoperit la Trier, celălalt cu locul de proveniență necunoscut, apropiate ca formă de cel prezentat², care le este însă din punct de vedere artistic net superior.

2. *Piesă ornamentală de harnașament* (fig. 2—2a), descoperită în anul 1968 în baraca militară nr. 5 din castrul roman de la Buciumi³. Starea de conservare este bună. Dimensiuni: $6,5 \times 0,6$ cm. În partea inferioară are două orificii pentru nituri, iar în partea superioară o fantă pentru agățat sau legat. Se păstrează în Muzeul de istorie și artă din Zalău.

Fața Meduzei este rotundă, cu pomeții proeminenți, ochii mari larg deschiși cu pupilele marcate și sprincene groase, nasul drept, teșit cu nările dilatate, gura întredeschisă cu colțurile buzelor lăsate în jos. Bucle groase de păr înconjoară figura Gorgonei. Un element deosebit sînt mîinile stilizate pe care le ține sub bărbie avînd degetul mic îndreptat spre colțul buzelor.

* Mulțumim tovarășilor H. Daicoviciu, L. Țeposu-Marinescu, I. Glodariu pentru informațiile bibliografice.

¹ Piesa este cuprinsă în teza de doctorat a tov. I. Glodariu, *Importuri elenistice și romane în Dacia* (sec. II î.e.n.—I e.n.), căruia îi mulțumim pentru informațiile date.

² H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. II. Trier*, Mainz, 1966, p. 101, nr. 255, p. 102, nr. 253, pl. 75.

³ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 74, pl. LXXXI—LXXXII.

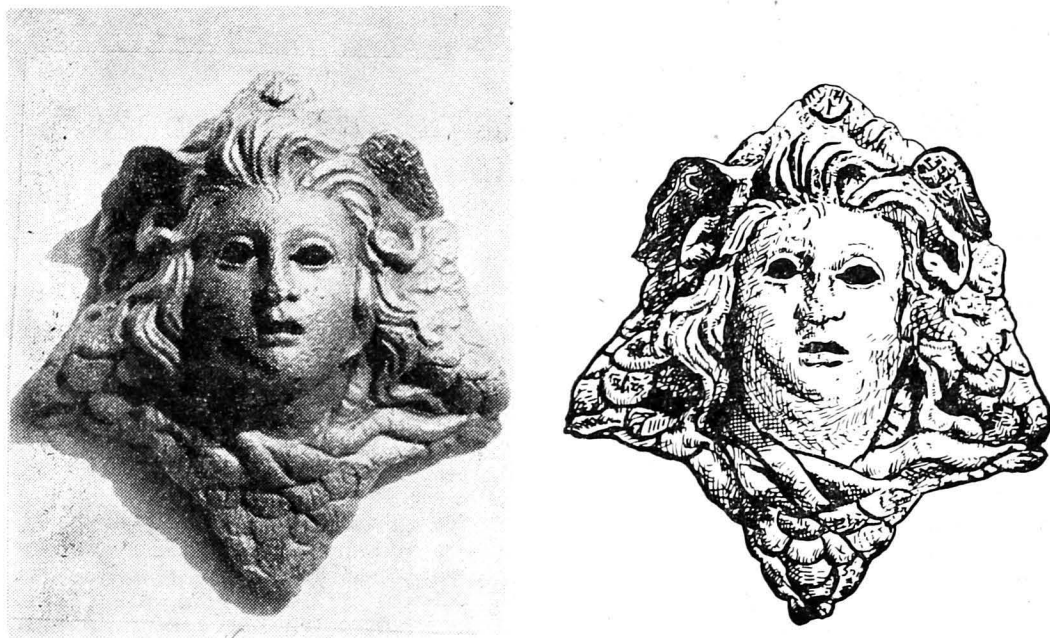

Fig. 1 — 1a. Ataș de *situla* (Piatra Craivii).

Ornamentul se deosebește prin lipsa unor detalii caracteristice reprezentărilor Gorgonei, de pildă aripioarele, șerpilor, și prin apariția unui amănunt anatomic mai rar întâlnit, mâinile. Ceea ce pledează pentru atribuirea acestei măști Gorgonei este fața rotundă cu pomeții reliefați, ochii mari, gura deschisă.

În Muzeul din Osnabrück se găsește o mască de femeie apropiată ca dimensiuni (6,7 cm), căreia îi lipsesc, de asemenea, atributele esențiale ale Gorgonei. Locul de descoperire nu se cunoaște și este datată aproximativ la sfârșitul secolului II e.n.⁴. Masca de la Osnabrück — deși îi lipsesc mâinile — este atribuită tot Meduzei.

3. *Medalion de plumb* (fig. 3—3a), descoperit în amfiteatrul de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁵, în săpăturile mai vechi. Starea de conservare este nesatisfăcătoare, lipsindu-i porțiunea inferioară a discului și pletele din partea dreaptă jos. Medalionul nu este bine curățat și poate datorită uzurii unele detalii sînt estompate. Dimensiuni: 9 × 0,9 cm. Figurina este expusă în Muzeul de arheologie din localitate.

Gorgona are fața rotundă cu pomeții puternic reliefați, ochii mari aproape rotunzi cu pupilele scoase în relief, nasul drept și țesit, gura deschisă cu limba scoasă. Părul se împletește în șuvițe groase și aripioarele sînt conturate schematic deasupra templelor. Tot schematic apar deasupra frunții trei capete de șarpe și alte două în dreptul pomeților obrazilor. Din cauza lipsei părții de jos a discului nu ne putem da seama dacă sub bărbie se împleteau cozile șerpilor. Cu toate acestea este piesa care întrunește aproape toate elementele caracteristice gorgoneionului.

În spate se observă o buclă de prindere din același material, lucru ce ne permite să credem că avem de a face tot cu o piesă ornamentală folosită ca medalion.

⁴ P. La Baume, *Besonders wertvolle römische Funde in Niedersachsen, Bremen und Hamburg*, în *Die Kunde*, Hannover, N.S., 22, 1971, p. 154.

⁵ O. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, [Deva, 1967], p. 21.

Fig. 2 — 2a. Piesă de harnașament (Buciumi).

4. *Aplică de bronz aurit* (fig. 4), reprezentind sub forma unei măști în alto-relief, chipul Gorgonei Meduza. Ea a fost descoperită în timpul săpăturilor arheologice din 1973 de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în partea nordică a complexului sacerdotal închinat zeilor medicinei Aesculap și Hygea. Starea de conservare este excelentă. Dimensiuni: $15 \times 14,4 \times 0,8$ cm. Se păstrează în Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa.

Figura tină și patetică a Meduzei are fața ovală, ochii mari migdalați, larg deschiși, cu pupilele marcate, fără îndoială în antichitate colorate, cu sprincenele gingaș subliniate, nasul lung, ascuțit, cu nările ușor dilatate, gura întredeschisă cu dinții mici și regulați și colțurile buzelor puțin lăsate în jos într-o expresie de furie abia disimulată. Părul este bogat, cu șuvițe libere frumos aranjate. Deasupra timplorelor, cu deosebită grijă, sînt conturate aripioarele. Pe margini, ascunse de buclele părului, se păstrează încă trei nituri de fier pentru fixare. Aceste nituri

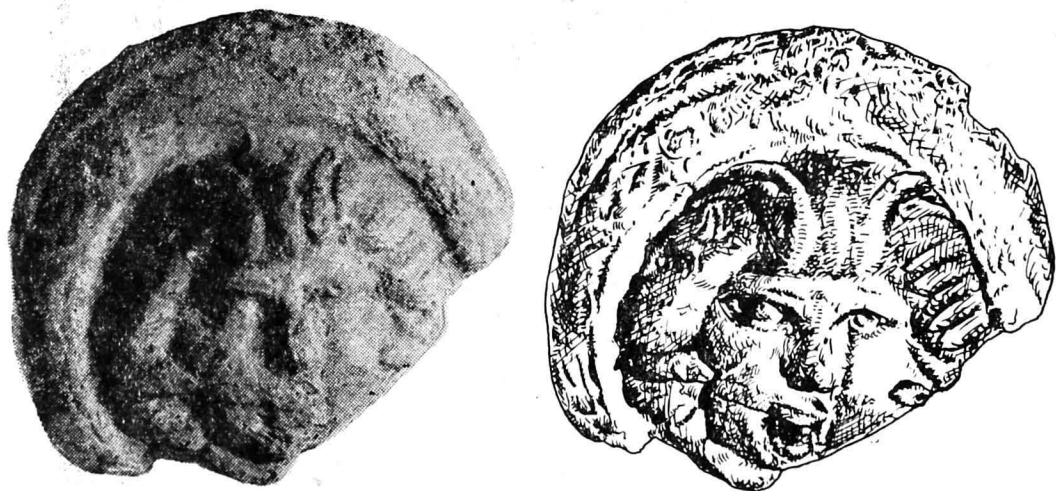

Fig. 3 — 3a. Medalion (Sarmizegetusa).

Fig. 4 — Aplică (Sarmizegetusa).

fac dovada concretă că piesa descoperită la *Ulpia Traiana* era folosită cu scop ornamental, în genul unei aplici, pentru decorarea fie a mobilierului, fie a unui interior.

*

Intrucît în lucrările noastre de specialitate nu s-a mai tratat un subiect asemănător, considerăm util a prezenta pe scurt problematica mitului Gorgonei ca o justificare a numeroaselor reprezentări din Dacia.

În mitologia greco-romană Gorgonele erau fiicele lui *Phorkys* și *Keto*. Două dintre ele, *Stheno* și *Euryale*, aveau darul nemuririi, a treia, *Meduza*, era muritoare. Ea este cea pe care legenda și arta au făcut-o celebră. Meduza avea o figură monstruoasă, respingătoare, fața rotundă, nasul turtit, o gură imensă cu dinții lungi ca de mistreți, aripi mari de aur, brațele de bronz, în părul vilvoi i se împleteau șerpi. Armele sale cele mai puternice erau ochii care scoteau fulgere și care pietrificau pe cel ce o privea⁶. Scriitorii antici localizează Gorgonele în Extremul Occident lângă Hesperide și împărăția morților⁷.

După cea mai cunoscută legendă Meduza a fost ucisă și decapitată de Perseu, iar capul ei a fost înmormîntat la Argos sau după alte versiuni ar fi fost dăruit de Perseu Athenei⁸.

Originile mitului Gorgonei nu sînt pe deplin lămurite. Interpretările criticii moderne nu au dat pînă acum rezultate definitive. Cel mai frecvent, Gorgonele sînt considerate divinități de origine preelenică sau personificarea unor fenomene naturale⁹. Unii consideră gorgoneionul un simbol „antisolar” și „antilunar”¹⁰, în sensul că este legat mai mult de infern.

În literatura antică se pare că prima mențiune a Gorgonei o avem la Hesiod (*Theogonia*, 178) și tot la el găsim prima descriere a ei¹¹.

În artă această figură monstruoasă era cunoscută înainte de a fi destinată Meduzei, ea fiind comună mai multor categorii de genii întâlnite, îndeosebi, în Orient¹². Către sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n. grecii au împrumutat din Orient tipul de gorgoneion¹³. Din această perioadă datează o mască din lut ars descoperită la Tirint și care a fost identificată ca reprezentînd o Gorgonă¹⁴. În timpurile arhaice Meduza este prezentată și în picioare, la grecii asiatici ea fiind înfățișată fugind numai spre dreapta, cu unul din picioare îndoit cu genunchiul aproape atingînd solul¹⁵. Gorgoneionul, reprezentarea figurată a capului Gorgonei, rămîne însă cea mai răspîndită imagine. El trebuia să producă o

⁶ W. H. Roscher, *LexMyth*, I, 2, p. 1696; DA, 2, p. 1616.

⁷ A. Giuliano, în *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, III, Roma, 1960, p. 982.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 982—983.

⁹ *Ibidem*, p. 983.

¹⁰ B. Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, în *RömMitt.* 1963, p. 72—73.

¹¹ A. Giuliano, *op. cit.*, p. 983.

¹² DA, II, 2, p. 1618.

¹³ DA, II, 2, p. 1619; A. Giuliano, *op. cit.*, p. 982.

¹⁴ A. Giuliano, *op. cit.*, p. 982.

¹⁵ DA, II, 2, p. 1620; A. Giuliano, *op. cit.*, p. 983.

impresie de oroare, de aceea în toată perioada arhaică își păstrează trăsăturile monstruoase descrise de legende.

Începînd cu secolul al V-lea î.e.n. se remarcă o schimbare în reprezentările Gorgonei. Rictusul începe să scadă, dinții sînt mai mici, părul nu mai este vilvoi și numărul șerpilor se reduce. Con tracția sprîncenelor rămîne singurul semn de furie. Acest tip mediu, imaginat la începutul secolului al V-lea î.e.n., va domina a doua jumătate a secolului¹⁶.

Tipul frumos apare încă din a doua jumătate a secolului al V-lea. Expresia sa nu mai are nimic bestial, nimic răutăcios. Urmează o perioadă îndelungată, perioadă în care tipul frumos devine frecvent, tipul mediu fiind din ce în ce mai rar reprezentat¹⁷.

Dacă pentru perioada arhaică s-a putut realiza o tipologie a reprezentărilor Gorgonei și, de asemenea, pentru perioada elenistică (tipologie întocmită cu mult subiectivism¹⁸), pentru antichitatea tîrzie acest lucru este greu de realizat. Multitudinea reprezentărilor care preiau unele caracteristici de la tipul arhaic sau mediu, renunță la o serie de alte caracteristici, sînt legate mai mult de rolul lor funcțional. Cu toate că funcția ornamental-decorativă a reprezentărilor Gorgonei devine preponderentă, ele nu își pierd complet rolul simbolic, rol care îl păstrează chiar și în epoca bizantină¹⁹. Gorgonele îi însoțesc pe greci și pe romani în toate actele vieții.

În arta romană Gorgona Meduza apare frecvent ca ornament pe sarcofage și monumente funerare²⁰, ca efigie în reprezentările sculpturale ale militarilor²¹, ale împăraților²², ale Minervei²³, pe scutul Minervei²⁴, ca reprezentări figurate pe capitele romane²⁵ sau ca reprezentări

¹⁶ DA, II, 2, p. 1625.

¹⁷ DA, II, 2, p. 1627.

¹⁸ S-au stabilit cîteva tipuri, cele mai răspîndite fiind: tipul frumos și calm, frumos și patetic, patetic blind, patetic violent, cf. DA, II, p. 1627—1629.

¹⁹ DA, II, 2, p. 1617.

²⁰ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 3, pl. 65, p. 26, pl. 127, p. 27, pl. 128—129, p. 123, pl. 253, p. 124, pl. 254, p. 126, pl. 256; D. Tudor, *Romula*, București, 1968, p. 63, fig. 34; L. Teposu-David, în *RömRum*, p. 258, nr. G₁₅₂ (= *Civiltă*, p. 256, nr. G₁₄₀, pl. XLV); Z. Kádár, în *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Budapesta, 1971, p. 105, nr. 112, fig. 95, p. 101—102, nr. 99, fig. 82; Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, în *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, fasc. 3, 1971, p. 133—134.

²¹ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 584—585; III, p. 162—163; IV, p. 362—364.

²² S. Reinach, *RépStat*, I, p. 575, pl. 933 (Caligula), p. 574, pl. 936 A (Hadrian), p. 574, pl. 936B (Marcus Aurelius), p. 575, pl. 936D (Geta), p. 581, pl. 942 (Traian), pl. 585, pl. 949 (Antoninus Pius), p. 589, pl. 957 (Lucius Verus), p. 599, pl. 974 (alte statui imperiale).

²³ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 90, pl. 202, p. 105, pl. 212, p. 162, pl. 319—320, p. 226—229, pl. 457—462, 462 A, 462 B, p. 237, pl. 473; J. Bracker, în *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 152, nr. A 54, fig. 33.

²⁴ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 234, pl. 468, p. 235, pl. 469, p. 236, pl. 472.

²⁵ D. Isac—I. Stratan, *Monumente de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj*, în *Banatica*, II, 1973, p. 128—129, fig. 18 c.

singulare în marmură²⁶, cea mai cunoscută fiind *Medusa Rondanini*²⁷. La fel de frecvent este întâlnită pe statuile de bronz ale împăraților, tot ca efigie²⁸ și ale Athenei²⁹. Imaginea Gorgonei turnată în bronz apare de foarte multe ori pe piese detașate. Este cunoscut un ornament de trepied înfățișând o Gorgonă în picioare³⁰, păstrat în Muzeul din Berlin. Ca ornament de mobilă s-a descoperit un disc cu figura monstrului mitologic la Trier³¹ și tot din această localitate provin alte patru aplici cu același rol decorativ³². De o mare frumusețe este partea centrală din bronz aurit a unui scut reprezentând masca Meduzei. Piesa a fost descoperită la Bleric și se păstrează astăzi în Muzeul din Nimwegen³³. De asemenea, se cunosc ornamente de car unde rolul decorativ se îmbină cu cel funcțional³⁴. Meduza mai apare ca umbo de *patera*³⁵ sau ca po-doabă pe pandantive³⁶ și camee³⁷. O categorie deosebită și mai rar întâlnită o formează mozaicurile care au ca reprezentare centrală capul Meduzei³⁸.

Am enumerat cazurile cel mai des întâlnite de reprezentări ale Gorgonei Meduza fără a epuiza gama largă de domenii în care ele apar. Se poate afirma că Meduza întrunește poate cea mai largă circulație în arta romană, că este prezentă mereu în viața cotidiană a romanilor. Acest lucru presupune existența a numeroase ateliere nu neapărat specializate în prelucrarea unui anumit tip, dar care produceau poate la comandă piese adaptabile la diverse obiecte. Astfel se poate explica marea diversitate a reprezentărilor detașabile. O mai mare uniformitate se observă la imaginile de pe monumentele funerare și sarcofage executate în ateliere de pietrărie după modele în circulație.

Deoarece lipsește o tipologie a pieselor de bronz cu gorgoneion, și nu ne sînt cunoscute două analogii perfecte, este dificilă și riscantă atribuirea pieselor noastre, luînd în considerare numai o caracteristică a lor întâlnită eventual și la alte reprezentări, unor ateliere cunoscute.

Desigur, atașul de situlă de la Piatra Craivii este un obiect de import. Finețea lucrării și modul de execuție ne poate permite să considerăm ipotetic că provine dintr-un centru meșteșugăresc din sudul Italiei.

²⁶ S. Reinach, *RépStat*, I, p. 87, pl. 199.

²⁷ E. Buschor, *Medusa Rondanini*, Leipzig, 1958; A. Giuliano, *op. cit.*, p. 983, fig. 1258.

²⁸ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 575—578.

²⁹ S. Reinach, *RépStat*, II, 1, p. 287—297.

³⁰ S. Reinach, *RépStat*, II, 2, p. 807.

³¹ H. Menzel, *op. cit.*, p. 54, nr. 113, fig. 49.

³² Idem, *op. cit.*, p. 55, nr. 114, fig. 49, p. 55, nr. 116, fig. 50, p. 56, nr. 118, fig. 51, p. 57, nr. 119, fig. 51.

³³ P. La Baume, în *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 204, nr. C 27, fig. 54.

³⁴ B. Diakovitch, *Le char thrace de Moghilovo*, în *Godišnik—Plovdiv*, I, 1923, p. 184—185, fig. 4, 6.

³⁵ Maria N.P. den Boesters, *Ein neuer römischer Grabfund mit Bronzegefäßen*, în *Arheologie en Historie. Opgedaegen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*, Bussum, 1973, p. 240—243, fig. 12.

³⁶ *Vezi Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, p. 112.

³⁷ A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, Berlin, 1970, pl. 58/4, 59/1.

³⁸ J. M. Luzon, *Espagne Romaine. Italica*, în *Archeologia. Trésors des âges*, 60, Paris, 1973, p. 65—66.

Indicele de probabilitate pentru celelalte trei piese de a fi produse în Dacia sau în altă provincie este egal. De aceea, înclinăm să credem totuși în existența unui atelier de prelucrare a bronzurilor la Sarmizegetusa³⁹ din care să fi ieșit cel puțin două dintre ele și anume cele descoperite în localitate. Ca provenind de la Sarmizegetusa se cunosc numeroase piese de bronz cu diverse reprezentări⁴⁰ și este greu să credem că majoritatea sînt importuri. Ca tehnică de confecționare și măiestrie artistică se apropie de masca descoperită în 1973 o protomă cu cap de leu din bronz aurit, provenită tot de la Sarmizegetusa⁴¹. Modul de prelucrare, stilul, indică același atelier și nu excludem posibilitatea existenței lui în capitala Daciei romane⁴².

Discul de la Buciumi cu chipul Gorgonei, bine individualizat, cu o pregnantă originalitate, poate fi rodul fanteziei unui meșter dintr-un oraș al Daciei Porolissensis.

Tot din lipsă de analogii bine stabilite în timp (în general specialiștii evită o încadrare cronologică absolută) în datare nu putem opera decît în funcție de contextul arheologic în care piesele au fost depistate.

Atașul de situlă aflat într-o cetate dacică, a cărei existență se încheie la începutul secolului II e.n.⁴³, poate fi datat la sfîrșitul sec. I î.e.n.—începutul sec. I e.n. Piesa de harnașament de la Buciumi, descoperită într-o baracă militară la 0,20—0,30 m adîncime⁴⁴, se poate data în funcție de frecvența monedelor în acel strat în timpul dinastiei Severilor⁴⁵. Pentru medalionul de plumb de la Sarmizegetusa indicația că a fost descoperit în amfiteatru nu ne poate folosi la o datare mai strînsă. Masca Meduzei, descoperită la 0,40 m adîncime, se poate încadra cronologic în funcție de frecvența monedelor în strat⁴⁶ la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. Spre aceeași concluzie ne duce și maniera de tratare artistică foarte realistă, redarea cu finețe a tuturor detaliilor anatomice, aerul său veridic și degajat.

Această piesă scoate încă o dată în relief importanța nu numai administrativ-politică a Ulpiei Traiana, dar și importanța sa artistică în viața provinciei Dacia.

DORIN ALICU — ADRIANA RUSU

³⁹ Se cunoaște un atelier în Dacia la Celei, cf. D. Tudor, *Sucidava. Un cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, în col. *Latomus*, LXXX, Bruxelles, 1965, p. 50; D. Tudor, *Sucidava*, București, 1966, p. 16; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 310.

⁴⁰ C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962, p. 76—85 passim; H. Daicoviciu, *Diana de la Sarmizegetusa*, în *OmD*, p. 131—139; O. Floca, *op. cit.*, passim; C. Pop, *Cîteva reprezentări figurate romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 70—72, nr. 6—10, fig. 6—10.

⁴¹ L. Țeposu—David, în *RömRum*, p. 272, nr. G₂₀₉ (= *Civiltă*, p. 259, nr. G₁₅₉); C. Pop, *op. cit.*, p. 72.

⁴² Mulțumim prof. Radu Florescu (București) care ne-a atras atenția asupra asemănării ca tehnică de execuție a celor două piese.

⁴³ M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 53.

⁴⁴ Jurnal de săpături al șantierului Buciumi, 9 IX 1968, p. 5.

⁴⁵ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *op. cit.*, p. 101—103.

⁴⁶ În curs de determinare.

EINIGE DARSTELLUNGEN DER GORGO MEDUSA IM INNERKARPATISCHEN DAZIEN

(Zusammenfassung)

Die Arbeit besteht aus drei gesonderten Teilen. Der erste enthält vier Darstellungen der in Dazien gefundenen Gorgo Medusa, u.zw. 1. *Situlenattasche* (Abb. 1—1a) aus Piatra Craivii; 2. *Zierstück eines Zaumzeugs* (Abb. 2—2a), gefunden in Buciumi; 3. *Bleimedaillon* (Abb. 3—3a) aus *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*; 4. *Vergoldete Bronzeapplike* (Abb. 4) aus *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Im zweiten Teil wird ganz kurz die Problematik des Gorgomythus besprochen, um das Vorkommen dieser Darstellung in den verschiedensten Formen, in diversen Kunstgebieten zu erklären.

Der dritte Teil ist der Erörterung des Ursprungs dieser Stücke gewidmet, wobei man dazu neigt, ihre Herstellung den römischen Werkstätten in Dazien zuzuschreiben. Die Datierung erfolgt in Funktion ihres archäologischen Fundverbandes.

EPITAFUL CĂLĂRAȘULUI ULPIUS EPTATRALIS

Una din piesele epigrafice și sculpturale romane mult controversate și „emendate“ fiind redescoperită în câteva rânduri în curs de un veac este epitaful fragmentar al unui militar traco-roman al cărui nume și situație în armata Pannoniei în sec. II apar semnificative pentru sistemul recrutării romane, pentru onomatologia antică, integrarea tracilor în romanitatea imperiului, dar și pentru metodele de exegeză filologic-epigrafică și arheologic-artistică adoptate de unii erudiți în epoca modernă.

Lespedea funerară din piatră calcaroasă, avînd în registrul de sus un relief (călăreț spre dreapta, fragmentar, în majoritate deteriorat) și text rupt la marginea de jos, literele puțin corodate, provine din Arrabona (pe malul Dunării în Pannonia Superior; Győr, Raab, în nord-vestul Ungariei; piesa arheologic-epigrafică se păstrează în Muzeul „Xantus J.“ din același oraș); a fost văzută și publicată mai întîi de Th. Mommsen, în CIL, III, 4378 astfel:

„Raab in hortis

VLI/N//TATRALIS
EQ·AL·I·CONTAR·
STIP·XV·N·XXXX
DOMO·BESSVS
H·S·EST·VLP·
AVIVCCNTVS sic
HERES FACCVR

— — — — —

Descripsi. 1 fortasse VLP·MVCATRALIS Huebner; 6 fortasse AVIVCCANTVS“. Marele epigrafist și istoric al Romei antice nu putea fi (cu un veac în urmă) deplin orientat în toate mărunțișurile onomatologiei trace (care de fapt nici nu era încă formată ca știință în acea vreme); încît emendările propuse de Huebner și Mommsen pentru cele două nume trace (cognomina) în sistemul roman nu erau valabile; dar cu trecerea anilor, ele au fost îndreptate în forme corecte, autentice. Astfel, în al doilea antroponim „mutilat“ în copiile epigrafiștilor Pannoniei au recunoscut încă în a. 1892 A. Dumont—Th. Homolle¹ și în 1894 „Nes-

¹ A. Dumont, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, réunis par Th. Homolle, Paris, 1892, p. 478, nr. 33: *M. Ulp(ius) [Muc]atralis, eq(ues) al(ae) I Contar(iorum) domo Bessus, Ulp(ius) Au[l]uc[e]ntus*, CIL, III, 4378.

torul tracologiei“ W. Tomaschek² pe trarul AVLVCENTVS, *Aulucentus* (acceptat și de alții, ca G. Seure în 1908 etc.), iar peste cîțiva ani, la 1916, inscripția a fost integral restabilită corect de către G. G. Mateescu³, în primul său articol de „Cercetări despre Traci“, publicat în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (București), IX, fasc. 33, p. 35, nr 5; eruditul român a dovedit că vedea foarte bine lucrurile chiar și fără să fi văzut piesa epigrafică arrabonensă ori vreo fotografie: „lectura rîndului 1 cred că este greșită; întrucît avem clar TATRALIS, nu poate fi *Mucatralis*, ci *[Ep]tatalis* nume cunoscut în inscripțiile referitoare la traci sub forma EΠTATPAAIC, EΠHTTPAAIC. Rîndul 6 trebuie citit AVLVCENTVS, cum a observat Tomaschek și [de fapt: după] Homolle, iar după ei Seure (*Revue Archéologique*, 1908, II, p. 44, n. 44). Transcrierea este deci următoarea: *Ulp(ius) [Ep]tatalis, eq(ues) al(ae) I Con-tar(iorum), stip(endiorum) XV, an(norum) XXXX, domo Bessus, h(ic) s(itus) est. Ulp(ius) Auluc[e]ntus heres fac(iendum) cur(avit)*“. Întregirile pe cale inductivă (justificate și necesare, verificate ulterior pe deplin) propuse de Mateescu erau totuși — în sens absolut — inutile ca un fel de „avans“ teoretic asupra imaginii foarte clare, absolut evidente rezultînd din fotografia pietrei scrise (v. infra, fig. 1), al cărei text a fost redat greșit de mulți din cei care au reprodus și utilizat ori chiar au văzut cu ochii epigrafa arrabonensă: numele celor doi traco-besso-romani „Ulp(ius)“ apar absolut clare și aproape întregi (cu cîteva nesemnificative deteriorări de litere): EPTATRALIS și AVLVCENTVS.

Textul epitafului era deci restabilit cu șase decenii în urmă corect, în forme definitive, în ce privește antroponimele ce n-au fost totuși înțelese corect de toată lumea în ultima vreme. Adevărat că emendarea numelui *[Ep]tatalis* n-a rămas chiar îngropată în „Buletinul“ bucu-reștean (care nu era o publicație de epigrafie sau de „tracologie“): ingeniosul ei autor a citat-o în lucrarea sa monografică asupra tracilor la Roma, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 187; ca atare ea a fost utilizată de D. Detschew, în 1957, intrînd într-un circuit internațional mai larg. Dar cel care, primul (se pare) după Mommsen, a „revăzut“ și reconsiderat monumentul funerar arrabonens la Győr (ignorînd *Buletinul*, 1916, ca și EDR, I, 1923), în repertoriul monografic despre monumentele funerare din Noricum și Pannonia⁴, copiază vechea „lectură“ eronată „Ulp(ius) [...n...]tatalis“ și „Aviucc(a)ntus“ cu datarea pie-sei „la sfîrșitul sec. I e.n.“ ce este total nejustificată și neverosimilă,

² Wilhelm Tomaschek, *Die alten Thraker*, II/2, p. 4 (în *Sitzungsberichte Akad. Wien*, CXXXI, 1): Ulp. Aulucentus, heres Ulp. Mucatralis d. Bessi. — Wilhelm Tomaschek, lingvist și istoric vienez (de obîrșie cehă; 1841—1901), a fost un eminent cunoscător al antichităților Peninsulei Balcanice și Europei răsăritene; despre activitatea lui în „tracologie“: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1967, p. 54—56.

³ Eminent epigrafist și istoric român, elev al lui Vasile Pârvan, George G. Mateescu (1892—1929) a fost profesor la Cluj și conferențiar de antichități greco-romane la universitate, director al Școlii Române din Roma (1927—1929); despre activitatea lui în „tracologie“: *Limba traco-dacilor*, p. 60—62 (*Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 73—74).

⁴ Arnold Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Sonderschriften des österreichisch. arch. Instituts in Wien, X), Wien, 1923, p. 47, nr. 101 „CIL, III 4378, Museum Raab, Ende des I. Jh.“

sugerată poate eminentului arheolog vienez de faptul că (nevăzându-se destul de limpede care să fie criteriile pur arheologice, sau zise „stilistice“, de „artă provincială romană“) cei doi ostași traco-romani poartă numele gentiliciu (de familie) și cetățenia după împăratul Ulpus Traianus (98—117). Dar singur atare criteriu antroponimic (gentiliciul *Ulpus*) nu poate să justifice ipoteza gratuită că prima grijă a lui „Optimus Princeps“ va fi fost (chiar în primii doi ani ai domniei sale, ultimii ani ai sec. I e.n.) aceea de a acorda numele său gentiliciu celor doi juni „Bessi“⁵ (*Ulpus*) *Eptatralis* și *Aulucentus*, — care astfel nou „botezați“ de împăratul roman eponim al lor să plece imediat spre Pannonia Superior la armată în *ala I Ulpia Contariorum* (organizată de același împărat)⁶ la Arrabona, unde *Ulpus Eptatralis* să-și sfârșească viața și cariera militară după un serviciu activ de 15 ani; căci numai astfel epitaful lui ar fi putut să fie plasat de unii arheologi moderni „Ende des I. Jh.“. Toată această „argumentare“ artificioasă, aleatorie nu poate susține „datarea“ lui Schober care ignoră sfidător textul epigrafic al reliefului (text care este decisiv în toate privințele), arătând doar felul improvizat și superficial cum erau ajustate „criteriile“ zise stilistice în studiul produselor de artă plastică provincială după niște false premise privind antroponimia provincialilor, și fără a se avea în vedere și a respecta toate elementele documentare: arheologice, epigrafice, onomatologice etc. Este clar însă că (chiar numai după gentiliciul *Ulpus*) epitaful și prezența celor doi militari traco-romani în Pannonia nu pot fi puse decât cel mai de timpuriu în al doilea deceniu al veacului II, spre sfârșitul domniei lui Ulpus Traianus, sau chiar după moartea acestuia; dar pentru unii cercetători, piesa arrabonensă CIL, III 4378 ar fi chiar dela mijlocul secolului al II-lea⁷.

După ce în a. 1940 reproducea vechea lectură eronată din CIL, III 4378 („Mucatralis“)⁸, peste alți patru ani (umblînd prin Győr? sau bine informat de vreun epigrafist competent), A. Alföldi descoperă formele corecte ale antroponimelor traco-bessice, astfel (*Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944, p. 39, nr. 1) „Ulp(ius) Aulucentus. Erbe des Reitersoldaten nr 24 der als *domo Bessus* bezeichnet wird. CIL, III 4378, nach meiner berichtigten Lesung“; (p. 40, nr 24) „Ulp. Eptatralis, eq(ues) al(ae) I. contar(iorum), *domo Bessus*, — CIL,

⁵ „Bessus“ era utilizat adesea în epoca imperială în loc de (echivalentul) „Thrax“; cf. SCIV, VI, 1955, p. 78. Numele (Bessi—Bissen) apare în istoriografie și la cronicarii medievali (G. Cankova—Petkova, *La survivance du nom des Besses au Moyen-Âge*, în *Balkansko Ezikoznanie — Linguistique Balkanique*, VI, 1962, p. 93—96), fiind un termen literar-savant, anacronism cărturăresc (cf. *Sprache Thrako-Dak.*, p. 193).

⁶ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 30—33.

⁷ Wagner, *op. cit.*, p. 32 „die Inschrift III 4378 aus der Mitte des 2 Jhds. ist das späteste in den Donaulandschaften gefundene epigraphische Denkmal überhaupt, welches die Grabformel h.s.e aufweist (Schober, a.a.O., 11, Anm. 7)“.

⁸ A. Alföldi, *Századok* (Budapest), LXXIV 1940, p. 150 „Ulp. Mucatralis, *domo Bessus*, eq. al. I. contar(iorum) — CIL, III 4378“; *Daci e Romani in Transilvania*, Budapest, 1940, p. 28, nr. 19 „Ulp. Mucatralis, *domo Bessus*, eq. alae I. contariorum — CIL, III 4378“.

III 4378, in meiner berichtigten Lesung“. S-ar putea ca eminentul erudit budapestan (azi prin America de nord) să fi descoperit singur și direct — nu era un lucru prea mare — lecturile corecte; dar acestea nu erau deloc o „noutate“ nici acum trei decenii, fiind de multă vreme puse în circuitul bibliografic internațional, — iar „meine berichtigte Lesung“ din a. 1944 aduce prea mult cu... descoperirea Americii după Cristofor Columb. De altă parte și datarea (lansată de A. Schober în 1923) epitafului din Arrabona a fost preluată astfel de alți autori pînă în ultimele decenii⁹, posibil și de alții pe care nu-i cunoaștem și care nu s-au ostenit să citească mai cu atenție textul epigrafic, neacordînd firește cuvenita semnificație cronologică și social-istorică numelui gentiliciu împărătesc *Ulpus*, purtat desigur cu justificată mîndrie romană de cei doi provinciali călărăși traco-bessi. Forma corectă a numelui tracic al primului dintre aceștia a fost preluată dela Mateescu de D. Detschew în monumetalul său „Thesaurus“ al limbii tracilor, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien, 1957), p. 168 „CIL, 3 4378 und EDR, 1, 1923, 187, Anm. 3 aus Győr: [Ep]tatalis eq. al. I Contar.“ (dar în alte locuri, prin inadvertență și încurcarea „fișelor“, apare și eronat, p. 319 „CIL, 3, 4378 aus Arrabona: Ulp. Mucatalis — domo Bessus“, p. 37 „CIL, 3, 4378 (= RA, 1908, 2, 44) aus Raab: Ulp. Mucatalis — domo Bessus — Ulp. Au[l]uc[e]ntus“.

În penultima „reeditare“ a stelei funerare a lui *Ulpus Eptatalis* din Arrabona, un util și interesant repertoriu al monumentelor plastice de piatră din teritoriul acestui mare centru provincial romano-panonic, textul funerar al ostașului traco-roman apare iarăși (din păcate) cu unele deformări și elemente eronate, adăugînd însă o bună fotografie a piesei și informația că aceasta se află anterior într-o colecție arheologică particulară în orașul Győr, ca și cîteva indicații bibliografice în plus¹⁰: Gabler Dénes, *Arrabona és környékének köplasztikai emlékei*, în revista ARRABONA, 1968, p. 62—63, nr 10 cu lectura surprinzătoare în trei locuri: „VLP(ius) EPTATRALIS / EQ(ues) AL(ae) I CONTAR(io-rum) / STIP(endiorum) XV AN(norum) XXXX / DOMO BESSVS / H(ic) S(itus) EST VLP(ia) AVICVNTVS FAC(iendum) CVR(avit). Kora II. sz. első fele“. Dacă datarea în prima jumătate a veacului II-lea este (evident, cum s-a relevat și mai sus) rezonabilă, sau chiar sigură, în schimb „lectura“ din 1968 deteriorată în trei locuri („Ulpia“ în loc de *Ulpus*, AVICVNTVS și omiterea cuvîntului HER) nu contribuie deloc la valorificarea justă, utilă a textului; deci se vede că rămîne mereu necesar

⁹ Konrad Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern, 1951, p. 146, nr. 251 „Ulp. Eptatalis — eq. — röm. Bürger — domo Bessus — Ulp. Aulucentus (eq.), röm. B(ürger). — Thraker. Alföldi, Siebb, p. 39, nr 1 auch zur Verbesserung der Lesung [!]. — Trajan: Schober, nr 101. Ende I. Jh.“. — A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 244, nr 10 „CIL, III 4378, vgl. Alföldi, Siebb, 39, 1. Ende des 1. Jhs. Ulpus Eptatalis domo Bessus, eq. ala I Contar. 40, stip. 15. Ulpus Aulucentus heres. — Thraker“ etc.

¹⁰ Lovas E., *Győri Szemle*, 9 (1958), 141; Burger A., *ArchErt*, 83, 1956, p. 194.

a

b

Fig. 1 — Lespedea funerară a călărașului traco-roman Ulpus Eptatralis din Arrabona (Muz. Győr), CIL, III 4378; a fotografie (după Arrabona, 1968, 62—63, fig. 12), b desen.

controlul direct și permanent al lecturilor adoptate de unii erudiți chiar după o experiență... seculară și enorme achiziții în disciplina epigrafiei și în onomatologia antică. În sfârșit, ultima publicație maghiară de prestigiu, *Die römischen Inschriften Ungarns*, vol. I, de L. Barkóczi și A. Mócsy, Budapest, 1972, nr 261, prezintă o fotografie a stelei funerare (pl. CXXI) și un desen schematic al textului, citind CIL, III, 4378 și Arrabona, 10, 62, iar la comentariu „[E]ptatralis A. Alföldi, Zu den Schicksalen... 39,6: Auluc[e]ntus Alföldi a.a.O.“; pentru cei doi epigrafiști din 1972 nu exista — în sborul condeiului și-n graba tiparului — nici Dumont și Tomaschek, nici Mateescu ori Detschew, ci numai A. Alföldi, care nu știa decât de propria sa „descoperire“ epigrafică la Győr („meine berechtigte Lesung“); dar nu era singura omisiune și eroare în recentul „corpus“ maghiar al epigrafiei Pannoniei¹¹.

Fotografia destul de clară dată de Gabler și de Barkóczi—Mócsy permite un control cu verificarea în ultimă instanță a lecturii și prezentarea unui desen al textului (fig. 1 b), lectură stabilită (sau „restabilită“) de fapt — în ce privește antroponimele — încă la 1916 de G. G. Mateescu (supra, p. 104), la care s-ar putea adăuga eventual din partea noastră la început formula aproape nelipsită pe epitafe D(is) M(anibus), ce se va fi aflat ori în cîmpul reliefului (fragmentar; din cal și călăreț a ră-

¹¹ Numeroase lacune, erori de amănunt și de fond au fost arătate în analiza critică din SCIVA, XXV, 1974, p. 245—254.

mas numai o parte din spate), ori mai curînd pe „arhitrava“ (listel) ce desparte acest registru de cîmpul inscripției:

[D(is) M(anibus)?]
 VLP(ius) EPTATRALIS
 EQ(ues) AL(ae) I CONTAR(iorum)
 STIP(endiorum) XV, AN(norum) XXXX
 DOMO BESSVS
 H(ic) S(itus) EST, VLP(ius)
 AVLVCENTVS
 HER(es) FAC(iendum) CVR(avit).

Apare aici fața curată și corectă (probabil integrală) a textului epigrafic din Arrabona, al cărui „titular“ *Ulpus Eptatralis* călăreț în ala Contariorum, ca și moștenitorul său (camarad în aceeași unitate auxiliară și foarte probabil compatriot sau chiar consătean din aceeași zonă a Munților Rodope ori de pe valea Mariței-Hebrus) au primit deodată, la încorporare, numele gentiliciu și cetățenia romană din partea împăratului Ulpus Traianus.

Trecută prin „peripeții“ cu rectificări utile dar și cu unele mici deformări în condeiul unor erudiți, descoperită de cîteva ori de arheologi-epigrafiști (preocupați de probleme diverse ce pun materialul epigrafic, arheologic, istoria locală a provinciilor și a imperiului în ansamblu), stela funerară a călărețului Ulpus Eptatralis la Arrabona Pannoniei, „reabilitată“ definitiv numai prin fotografia din a. 1968 și 1972, arată — cum s-a văzut — unele aspecte negative în aplicarea criteriilor de „critică a textelor epigrafice“ și necesitatea de a fi revizuit direct ori după fotografii întreg materialul epigrafic și gliptic privind pe vechii traci și geto-daci. După asemenea vastă operație critică și hermeneutică se va putea trece la regruparea integrală sistematică a documentelor lăsate de traco-daci în lumea greco-romană, mai ales în vastul imperiu al Romei; în atare sens, a fost făcut un început (pentru tracii balcanici suddunăreni), în ultimii ani chiar în centrul geografic al Traciei antice, la SERDICA (Sofia)¹²; început îmbucurător și meritoriu, care va trebui continuat pînă la epuizarea materialului documentar și a problemei. Asemenea culegere va ilustra pe deplin (adică în măsura îngăduită de limitele documentării actuale) răspîndirea, rosturile și rolul important militar-politic, aportul social-economic, biologic și cultural adus de acest mare popor indo-european¹³, ale cărui resturi nu au dispărut integral și fără urme nici în sens lingvistic (de o parte toponimia antică a zonelor traco-dace; de alta elementul lexical autohton, substratul limbii române, ca și albaneza), dar nici în cel social-etnic și biologic: părți

¹² Alex. Fol, *Les Thraces dans l'empire romain d'occident (Ier—IIIe siècle)*, în *Godišnik Sofijskija Universitet*, Filos.-istor. Fakultet, tom. LVIII, kniga III, Istorija, p. 299—309; LXII, III, 1968, p. 193—273.

¹³ Mai ales în imperiul roman tirziu și începutul celui byzantin (sec. III—VII); cf. de ex. V. Beševliev, *Die Thraker im ausgehenden Altertum*, în *StCl*, III, 1961, p. 251—263; recenzia noastră critică, unele rectificări și completări: *SCIV*, XIV, 1963, p. 475—479; *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 411—418.

considerabile din populația traco-dacică în majoritate dacă nu integral romanizate în vetrele lor străbune din Tracia, Moesia și Dacia carpatică s-au transmis (prin unele transformări și integrări) în compunerea unora din popoarele ce s-au constituit în Europa sud-estică și Peninsula Balcanică la începutul evului mediu, în primul rînd românii latinofoni și bulgarii slavofoni, foarte probabil în mare măsură chiar și albanezii¹⁴.

I. I. RUSSU

DER GRABSTEIN DES REITERS ULPIUS EPTATRALIS

Die deutsche Fassung des Aufsatzes wird in der Festschrift für Professor V. Beševliev (Sofia) erscheinen.

¹⁴ Cf. de ex. mai recent: I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, p. 211—255; *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970, 269 p.

DEA PLACIDA

Isis, zeița egipteană al cărei cult elenizat s-a răspândit în toată lumea romană, a absorbit în existența ei milenară un mare număr de divinități egiptene, apoi grecești și romane. Fiecare atribut al zeiței îi aduce un nou epitet și Isis, divinitatea favorită a sincretismului va ajunge la mii de nume și forme.

În secolele II—III e.n., mulțimea epitetelor și imaginilor Isidei crează dificultăți în determinarea sigură a monumentelor și a dedicațiilor în care numele zeiței este suplinit de unul din numeroasele epitete. Inscriptiile isiace din Dacia ar putea fi împărțite în următoarele categorii: a) dedicate în exclusivitate Isidei¹; b) Isidei și lui Sarapis²; c) Isidei împreună cu Sarapis și alte divinități³; d) epigrafe a căror atribuire Isidei este incertă datorită lecturii controversate⁴; e) inscripții în care apar numai epitetele fără a fi menționat și numele zeiței. Această ultimă categorie are două grupe: 1. epitete care se admit în general că îi aparțin⁵; 2. epitete a căror semnificație este disputată⁶.

Această prezentare diferențiată a situației inscripțiilor isiace este necesară mai ales pentru că o parte a cercetătorilor consideră că *Dea Regina* și mai ales *Placida* (*Domna, Regina, Sancta*) nu ar reprezenta-o pe Isis. Se impune așadar a ne preciza punctul de vedere asupra celor 16 dedicații atribuite Isidei, cifră menționată adeseori fără a enumera și inscripțiile. Cifra amintită trebuie omologată sau redusă în funcție de acceptarea sau respingerea globală sau parțială a inscripțiilor ultimei categorii.

Astfel O. Seeck presupunea că sub numele *Dea Regina* se ascunde o divinitate autohtonă traco-dacică, situația fiind identică și pentru *Liber* și *Libera*, *Diana Regina*, *Terra Daciae*, *Genius Daciarum* ș.a.⁷. Opinia aceasta a fost analizată de C. Daicoviciu care a remarcat insuficiența argumentelor pentru o asemenea clasificare⁸. Într-adevăr *regina* apare ca epitet al unor divinități romane, grecești, orientale și celtice⁹.

¹ CIL, III, 882, 1341, 1428, 1558; Al. Popa, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 147—149.

² CIL, III, 881, 7770.

³ CIL, III, 7771.

⁴ CIL, III, 1342, 7837.

⁵ CIL, III, 7907, 7908.

⁶ CIL, III, 1590^a = 8029; D. Tudor, *OltR*³, SE, nr. 191; *idem*, SE, nr. 384.

⁷ O. Seeck, în RE, IA, col. 472.

⁸ *TransAnt*, p. 153—154, nota 3: „Cependant nous n'en avons pas de preuve péremptoire, et d'autres part l'épithète de „regina“ est accordée aussi aux autres déesses (Juno, Isis, Minerva etc.)“.

⁹ Stech, art. *Regina*, în RE, II, 1, col. 472—474; S. Sanie, în *SCIV*, XXI, 2, 1970, p. 295—298.

Opțiunea pentru echivalarea *Dea Regina-Isis* se fundamentează pe faptul că zeița egipteană primește acest epitet încă în Egiptul faraonic, ca soție a lui Osiris și mamă a lui Horus, prototipul tuturor faraonilor¹⁰. Același rol și-l păstrează și în epoca greco-romană¹¹. În fine, *Regina* este epitetul cel mai răspândit, fiind atestat în 28 dedicații către zeiță¹², din care 19 provin de pe teritoriul Italiei¹³. Semnificația inițială a acestui epitet al Isidei, o traducere a termenului grec și indirect a celui egiptean, a putut fi îmbogățită cu un conținut propriu roman fiind corelate cultului imperial și Iunonei. Frecvența acestui epitet nu poate fi pusă doar pe seama acestor noi apropieri, ci și a unei continuități, știut fiind faptul că și Apuleius menționează că Isis era invocată în Egipt sub adevăratul ei nume *Regina*¹⁴. De asemenea, atributele multiple asupra elementelor cosmice și destinului oferă Isidei suficiente temeuri pentru a se considera regină. Isis primește atât epitetul *regina*, cât și apelativul *dea*¹⁵ și asocierea acestora pentru a substitui numele zeiței, situație constatată în cazul celor două inscripții de la Ulpia Traiana¹⁶, o considerăm plauzibilă.

În legătură cu *Dea Placida* opiniile sînt și mai numeroase. În Dacia sînt trei inscripții în care *Placida* apare alăturat altui epitet sau unui apelativ¹⁷. În afara identificării cu Isis, mai există și alte păreri, conform cărora *Placida* ar putea fi Venus¹⁸, Hecate¹⁹, vreo divinitate barbară²⁰ sau autohtonă²¹. Recent a fost reafirmată aserțiunea conform căreia echivalarea cu Hecate este incontestabilă²². Atît echivalarea cu Isis²³, cît și unele din ipotezele potrivnice²⁴ sînt deja centenare. Considerăm inscripțiile recent descoperite în Dacia Inferior și Moesia Inferior²⁵, unde *Placida* este însoțită de epitele *domna*, respectiv *sancta*,

¹⁰ A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 101.

¹¹ *Idem*, p. 486; IG, XII, 5, p. 217.

¹² L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969 (= *SIRIS*), indice.

¹³ M. Malaise, *Les conditions de pénétrations et de diffusions des cultes égyptiens en Italie*, Leiden, 1972 (= *EPROER*, 22), p. 181—182.

¹⁴ Apuleius, XI, 5 „... me proprii percolentes appellant vero nomine reginam Isidem“.

¹⁵ *SIRIS*, nr. 501, 502, 562 etc.; CIG, XII, 5, 1, p. 217; A. Erman, *op. cit.*, p. 484: „Sînt eu cea care sînt numită zeiță de către femei“.

¹⁶ Vezi nota 5.

¹⁷ Vezi nota 6.

¹⁸ În baza dedicației *Veneri placidae sacrum* (CIL, VI, 783).

¹⁹ G. Bordenache, în *StCl*, 7, 1965, p. 315—318; *idem*, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, nr. 99, p. 57—58, pl. 45.

²⁰ O. Seeck, *op. cit.*, p. 472.

²¹ I. K. Kolosovskaia, în *VDI*, 1957, 59, 1, p. 87; N. Gostar, în *AIIA*, 2, 1965, p. 239—241.

²² J. Kolendo, în *Archeologia*, 21, Paris, 1969, p. 77—84.

²³ T. Mommsen, *Archäologischer Anzeiger zur Archäologischen Zeitung*, 1865, p. 95; CIL, 1590 a.

²⁴ J. Becker, în *Jahrbuch des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, 42, 1867, p. 115—118.

²⁵ B. Gerov, în *Akte des IV Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 128—133; emendarea lui J. Kolendo, în *Archeologia*, 20, Paris, 1969, p. 77—78.

că nu sprijină noile atribuiri. Neconcordanța între inscripție și reprezentarea sculpturală nu ar fi semnalată pentru prima oară prin placa votivă de la Cioroiul Nou. Sînt cunoscute inscripții dedicate lui Iuppiter Dolichenus, pe sculpturi cu reprezentare a Artemidei sau a lui Apollo²⁶. Imagistica dolicheniană este bine cunoscută și nimeni nu a încercat să-i adauge reprezentările amintite. Cît privește asocierea sau identificarea Isidei cu Hecate este cunoscută și exprimată cu multă claritate într-un pasaj din „Metamorfozele” lui Apuleius²⁷ sau într-o inscripție greacă în care apare alături de Sarapis²⁸. Semnificațiile cuvîntului *placida* „binevoitoare, blîndă, calmă, liniștită”²⁹, se potrivesc mai curînd Isidei decît lui Hecate. Pentru a se rezolva contradicția dintre ipostazele obișnuite ale Hecatei și epitetul *placida* s-a apelat la cazurile de excepție în care zeița apare terifiantă și bună în același timp³⁰, menționîndu-se fenomenul *coincidentia oppositorum*, constatat, uneori, fără a fi caracteristic unor divinități³¹.

Încorporarea relativ recentă a *Placidei regina* între inscripțiile isiace chiar și lipsită de o justificare prealabilă, reprezintă o opțiune în acest sens din partea unui cercetător care a consacrat o mare parte a activității sale cultelor egiptene³². În sprijinul echivalării Placidei regina cu Isis se pronunță și R. E. Witt³³, care reamintește că semnificația Placida poate fi regăsită în cuvintele din rugăciunea lui Lucius către Isis unde zeița este și cea care „pausam pacemque tribue”³⁴. Am adăugat și pasajul din Plutarh în care Isis este considerată identică cu principiul binelui³⁵. Numeroasele inscripții în care Isis apare *domina*, *domna*, *regina* și *sancta* sau cele grecești în care e numită *κυρία* sau *ἁγία*³⁶ justifică, cu rezerva ce se impune în lipsa mențiunii directe, încadrarea dedicațiilor către divinitatea ce are epitetul *placida* între inscripțiile isiace³⁷.

SILVIU SANIE

²⁶ P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951, nr. 199 și 246.

²⁷ Apuleius, XI, 5 „... Eleusinii vetustam deam Cererem, Junonem alii, Bellonam alii, *Hekatem isti* (subl. noastră) ...”.

²⁸ *SIRIS*, nr. 198 = IG, XII, 1, 742: 'Ερμίας Αθαναγόρα/Σολεύς 'Εκάται/Σαρ[ά]πιδι etc.

²⁹ L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire latin—français*, Paris, 1882, p. 877.

³⁰ J. Kolendo, *op. cit.*, p. 82.

³¹ M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, 1959, p. 357—359.

³² *SIRIS*, p. 295, nr. 680.

³³ J. R. Witt, în *JRS*, 60, 1970, p. 234.

³⁴ Apuleius, XXI.

³⁵ *De Iside et Osiride*, 53.

³⁶ *SIRIS*, nr. 397 (?), 510, 564, 588, 608, 652, 754 (*domina*); 535, 536 (*sancta*); 261, 332, 334, 491 (*κυρία*); 62 (*ἁγία*); G. Lafaye, art. Isis, în DA, III, 1, p. 581.

³⁷ Cele trei inscripții din afara granițelor Daciei (Roma, Germania, Moesia Inferior) scad mult posibilitatea autohtonismului Placidei regina. Și Iuppiter Turmazgades are în Dacia o treime din dedicațiile cunoscute în întreg Imperiul, fără a-și pierde prin aceasta caracterul syrian.

DEA PLACIDA

(Résumé)

Analysant les inscriptions de Dacie dédiées à la déesse Isis, l'auteur émet l'opinion que l'élimination des inscriptions avec Dea Placida ne serait pas justifiée. L'autochtonisme de Placida est postulé dès un siècle, mais aussi la théorie contraire. En tout cas, il n'y a pas de fondement sûr pour cet autochtonisme, parce qu'il est difficile de trouver une divinité locale qui pourrait être caractérisée par les accéptions de l'épithète *placida*. Pour l'hypothèse de l'identification Placida = Hecate on a fait appel, par exemple, à la „coincidentia oppositorum“. Nous mentionnons, comme plus probable, l'idée que Dea Placida est une hypostase d'Isis et non une épithète d'exception désignant une autre déesse.

Vu que les inscriptions et les reliefs ne sont pas concludents pour une attribution certaine, l'auteur est d'avis qu'il faut donner un majeur crédit aux textes d'Apulée (*Métamorphoses*, XI, 5, XXI) et Plutarque (*De Iside et Osiride*, 53), qui appuient l'équivalence Placida — Isis.

UN MORMÎNT GNOSTIC DE LA DIERNA*

În urmă cu câțiva ani, în curtea spitalului din vechiul oraș Orșova (str. Traian, nr. 123), în șanțul săpat (lat de 0,50 m) pentru instalarea unei conducte de aducțiune a apei de la o fântină, la adâncimea de circa 1,50 m, a apărut un sarcofag roman din cărămidă.

Sarcofagul, spart de către muncitori, a dat la iveală un mic sicriu din plumb, ce se păstrează, împreună cu o parte din inventarul mormântului, în colecția muzeului școlar al liceului „Ștefan Plavăț”.

Publicăm această descoperire izolată din necropola Diernei, în speranța completării cercetărilor efectuate în ultimii ani pe teritoriul orașului roman de către Grupul de Cercetări Complexe „Porțile de Fier”.

Orientarea mormântului era NV-SE¹. Prezintă în continuare principalele piese ale mormântului:

1. *Sarcofagul*, construit din cărămizi de mari dimensiuni (cîteva se păstrează la muzeul școlar): 36×29×7 cm. Pe un pat format din două rînduri de cărămidă se ridicau laturile sarcofagului, realizate din straturi succesive de cărămidă și mortar. Din informațiile primite, pereții sarcofagului constau din cinci rînduri de cărămidă așezată pe lățime. Bolta sarcofagului se pare că a fost construită în două ape, fiecare rînd de cărămidă fiind pus cu câțiva centimetri mai spre interior, pînă la ultimul rînd de cărămizi, care forma coama acoperișului.

Dimensiunile aproximative ale sarcofagului se pot deduce, ținînd cont de dimensiunile sicriului de plumb, depășind probabil o lungime de 1,20—1,50 m și lățimea de circa 0,50—0,70 m.

În momentul descoperirii, sarcofagul a fost surprins pe lățime, după care, prin spargerea bolții, s-a lărgit șanțul înspre SV pentru a scoate sicriul de plumb.

În interiorul sarcofagului, alături de sicriul de plumb, s-au descoperit, după informațiile primite, patru ulcioare din pastă roșie, dispuse două cîte două la cap și la picioare, care au fost sparte de descoperitori.

2. *Sicriul de plumb* (fig. 1). Pereții laterali și fundul sicriului sînt executați dintr-o singură placă netedă de plumb, de formă dreptunghi-

* Comunicare ținută în cadrul Sectorului de istorie veche de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj (februarie 1974). Și pe această cale ținem să mulțumim profesorilor și colegilor care au participat la această comunicare și prin cuvîntul lor ne-au ajutat să definitivăm lucrarea.

¹ Informațiile despre orientarea, inventarul și dispunerea pieselor în interiorul mormîntului le-am primit de la tov. I. Kremer, care a participat efectiv la lucrările de canalizare și căruia îi aducem mulțumirile noastre și pe această cale.

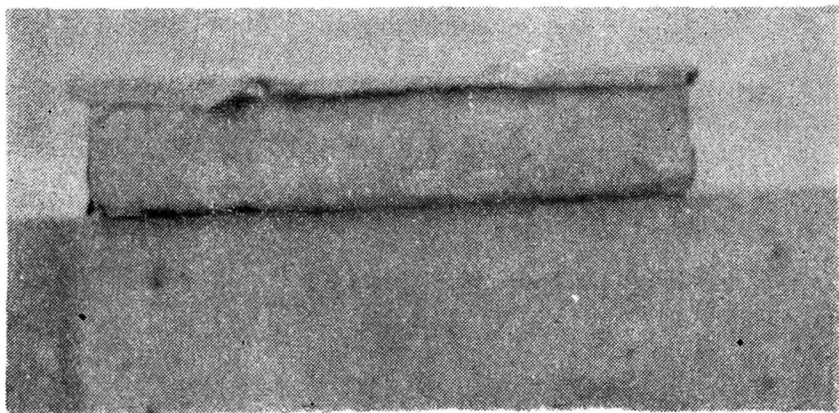

Fig. 1 — Dierna. Sicriul din plumb.

lară, de 94×64 cm. Capetele sicriului erau realizate din două plăci trapezoidale ($32 \times 24 \times 20$ cm), care se îmbucau cu pereții laterali ai sicriului. Capacul era executat dintr-o placă dreptunghiulară, ale cărei margini, puțin îndoite, cuprindeau cutia sicriului.

Sicriul conținea osemintele unui copil și câteva obiecte de inventar. În apropierea unor fragmente de craniu s-a descoperit o mică foiță de aur făcută sul, două medalioane din aur și doi cercei din „fir de aur împletit”, care însă s-au pierdut.

3. *Medalion cu gemă* (fig. 2). Rama medalionului din aur, de formă rotundă, are o bordură ce dă impresia de sîrmă răsucită, avînd o tortiță canelată. O gemă din iaspis roșu ($D=1,9$ cm; $G=2,61$ g) este încastrată în această ramă. Piatra îl reprezintă pe *Sol*, din față, în quadrigă, caii fiind în galop. Zeul poartă pe cap o cunună cu patru

Fig. 2 — Dierna. Medalionul cu gema reprezentînd pe *Sol*.

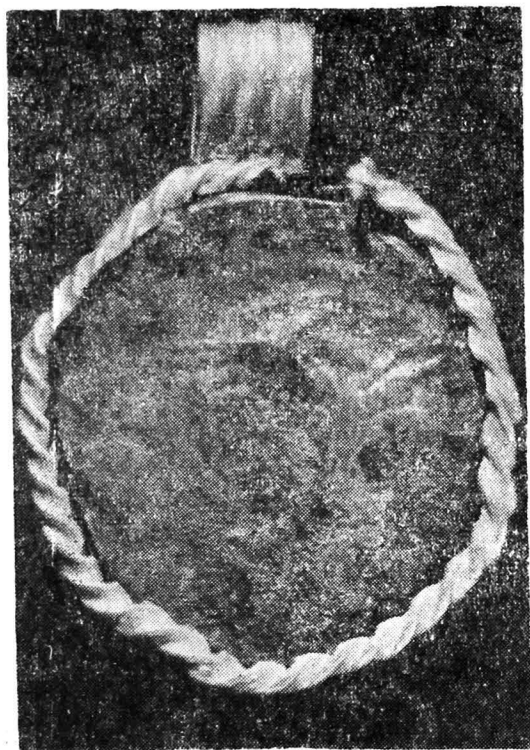

Fig. 3 — Dierna. Medalionul cu moneda republicană (avers).

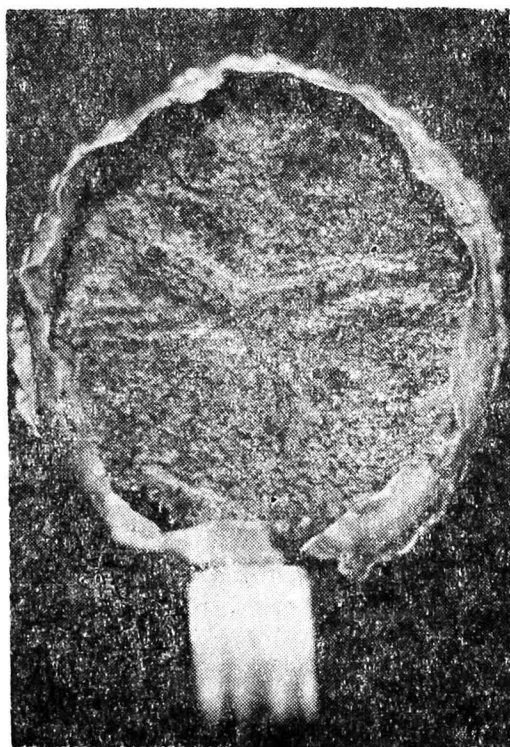

Fig. 3a. — Dierna. Medalionul cu moneda republicană (revers).

raze, în mîna stîngă ține hățurile, iar în mîna dreaptă un bici. Imaginea de pe gemă nu este perfect centrată, ci ușor deplasată spre stînga, din care cauză cei doi cai din stînga sînt cu picioarele anterioare redată aproape vertical. În cîmpul piesei apare forma unduită a unui șarpe, atribut bine cunoscut în cultul mithriac, simbolizînd pămîntul.

4. *Medalion cu monedă* (fig. 3—3 a). Într-o ramă de aur, identică cu precedenta, se află o monedă de argint, pare-se o imitație după o monedă republicană, foarte ștearsă ($D = 1,8 \times 1,9$ cm; $G = 4,12$ g).

Pe avers: probabil Roma (fig. 3). Pe revers: probabil Luna în bigă (fig. 3 a). Nu se distinge nici un fel de legendă.

5. *Foița de aur rulată* (fig. 4) a fost găsită, după informațiile primite, în apropierea oaselor craniului (dimensiuni: $4,1 \times 3,3$ cm; $G = 1,86$ g). Textul este incizat pe patru rînduri, de la stînga la dreapta, literele au o înălțime variînd între 0,4—0,3 cm.

Inscripția (fig. 4 a) prezintă o serie de caracteristici ce o încadrează clar printre inscripțiile-amuletă cu semnificație magică, gnostică.

În rîndul 1 literele „I” au la capete cîte o globulă, fenomen frecvent întîlnit în „inscripțiile” gnostice, interpretat îndeobște ca un element de-

corativ². La fel, litera „Z” are capetele hastelor marcate cu o globulă³. Textul, pe acest rînd, ar fi IX3X03ZII. În rîndul următor, al doilea semn grafic pare a fi tot litera „I”, avînd în partea superioară o bulă, ce depășește hasta verticală, iar jos o mică globulă; textul fiind aici]I3.

Prezența acestor mici semne grafice ce marchează doar anumite litere într-un rînd, ar putea avea și o altă semnificație, nu numai aceea de semne cabalistice sau simple elemente de decor.

În rîndul al treilea litera „A” apare reprezentată în două feluri, obișnuit, și într-o formă ușor modificată, cu unghiul ascuțit aplecat spre dreapta⁴. Pe acest rînd textul este IAΩ AΘΩNAI. În sfîrșit, în ultimul rînd, apar patru litere IΩ IΩ.

Ultimele două rînduri ne sînt inteligibile, fiind scrise în limba greacă. Textul IAΩ AΘΩNAI cuprinde o invocație adresată lui Iao-Iahve, zeul suprem al iudeilor, iar Athonai — Adonai semnifică în inscripțiile gnostice „Domnul”⁵.

Pe ultimul rînd, IΩ IΩ este o formulă ce apare în cîteva inscripții egipteano-etioapiene. Pe un papirus, provenind din Egipt, formula IΩ apare într-un text în care numele zeului Iahve este atestat de 9 ori, sub forma de Iao. Deissmann, editorul acestui papirus, remarcă, în acest IΩ, o nouă formă de menționare a lui Iao⁶. O formulă asemănătoare, atestînd numele acestei divinități, există și într-un text etiopian, Iyo⁷. În sfîrșit, pe o plăcuță de plumb păstrată în muzeul din Istanbul (locul de descoperire este necunoscut), invocația magică începe cu Iao, pentru ca apoi, după cîteva formule, să apară și IΩ IΩ. Plăcuța se datează în secolul III — începutul sec. IV⁸.

² A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-égyptiennes*, Paris, 1964, *passim*, pe un număr mare de geme apar „litere” cu astfel de globule: Vezi F. Cabrol — H. Leclercq, *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, s.v. *Abrasax*, col. 155, fig. 37; L. Jalabert — R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie Émesséenne*, Paris, 1959, V, nr. 2494.

³ A. Delatte — Ph. Derchain, *op. cit.*, nr. 474, 484, 512, 524, 550.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 338, nr. 517; H. Leclercq, s.v. *Adjuration*, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, col. 532; s.v. *Abrasax*, *ibidem*, col. 155, fig. 37.

⁵ S.v. *Iao*, în *RE*, IX/1, col. 703; este formula consacrată de menționare a lui Iahve; s.v. *Abrasax*, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, forme foarte apropiate de cea din inscripția noastră cu „d” în loc de „th”: AΔΩNAI, AOΩNAI. Numărul descoperirilor este foarte mare; cităm doar cîteva: la Ladjevina (lîngă Sarajevo), pe o gemă, apare următorul text: 'Ιαω 'Αβρασαξ—'Αβρασαξ ΑΙλωσ 'Αδωνε (cf. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1916, p. 26); pe o lamelă de aur descoperită la Ciciliano (Italia) invocația magică este 'Αβλαναθαναλβα 'Ιαω... 'Αδωνεστ (cf. D. Faccenna, *Notizie Scavi*, 1948, p. 306); pe o plăcuță de aramă era incizat un text de 36 de rînduri, cu caracter terapeutic, care începe cu invocarea Iao Sabaoth, Adonaie... la Akrai (Italia) (cf. *Bull'Épig.*, II, 1940—1951, p. 219); la Emesa, pe o gemă: 'Ιαω 'Αβρασαξ... 'Αδωναίτε (cf. L. Jalabert — R. Mouterde, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, Paris, 1959, V, nr. 2500).

⁶ Deissmann, *Licht von Osten*², Tübingen, 1909, p. 309; cf. s.v. *Iao*, în *RE*, IX/I, col. 702.

⁷ S.v. *Iao*, în *RE*, IX/I, col. 702.

⁸ P. Moraux, *Une défexion judiciaire de musée d'Istanbul*, Académie Royale Belge, Classes Lettres, *Mémoires*, LIX, Bruxelles, 1960, 2, p. 61; cf. *Bull'Épig.*, IV, p. 129; vezi și s.v. *Abrasax*, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, col. 141.

Formula **IΩ IΩ** cuprinde o invocație, probabil repetată, a lui Iao, traducându-se prin: Dumnezeu, Dumnezeu.

Textul din primele două rînduri se pare că este scris într-o altă scriere, probabil semitică⁹.

Piese descrise mai sus oferă posibilitatea unei datări relative a mormîntului nostru, prin analogie și cu alte descoperiri similare, din Dacia sau din afara provinciei. În același timp, pentru caracterul descoperirii, pe care îl considerăm gnostic, nu avem elemente de comparație din Dacia și, din acest punct de vedere, mormîntul de la Dierna oferă interesante informații asupra existenței acestei credințe la noi.

În necropolele din Dacia, sarcofagele din cărămidă sînt folosite frecvent, sistemul lor de construcție diferind doar prin capacul, boltit sau plan, al mormîntului¹⁰. Datarea sarcofagelor se face, în cea mai mare parte, prin datarea inventarului în cursul sec. II—III e.n. Sarcofagul de la Dierna, care are cutia realizată din cărămizi și mortar, se aseamănă, prin sistemul de boltire, cu sarcofagele descoperite de Al. Bărcăcilă la Drobeta¹¹.

În schimb, în Dacia, sicriile din plumb, mult mai rar uzitate, sînt semnalate pînă acum doar în cîteva descoperiri la: *Sarmizegetusa*¹², *Drobeta*¹³, *Dierna*¹⁴, *Slăveni*¹⁵, *Romula*¹⁶. Datarea lor este general considerată pe durata a două secole (II—III e.n.), cu excepția celor de la Drobeta, în inventarul cărora sînt menționate monede din sec. III. Fără a încerca să epuizăm toate atestările de sicrie de plumb din provinciile limitrofe Daciei, menționăm în Moesia Superior la: *Ulpianum*, *Viminacium*¹⁷, *Sočanica*¹⁸, în Pannonia la *Intercisa*¹⁹, fără o datare sigură, în

⁹ Colegul N. Vlassa, șef de secție la Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj, căruia îi aducem și pe această cale mulțumiri pentru informațiile și sprijinul acordat în definitivarea acestui articol, consideră primele două rînduri ca fiind într-o scriere total diferită, probabil sabeană. Asupra acestor două rînduri dînsul va face un comentariu aparte.

¹⁰ I. Berciu—W. Wolski, în *Apulum*, IX, 1971, p. 375—425, cu toată bibliografia.

¹¹ Al. Bărcăcilă, în *ArhOlt*, 61—62, 1932, p. 231.

¹² O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 54—55.

¹³ D. Tudor, OTS, p. 300 menționează 38 de morminte romane în sarcofage din piatră, cavouri din cărămidă și coșciuge din plumb. Inventarul acestora s-a dat, prin monede, în prima jumătate a secolului III e.n., fără a se menționa o datare sigură pentru un mormint anume; V. Demetrescu, *Muzeulu Severinului sau Antichitățile județului Mehedinți*, Tr. Severin, 1881, p. 31—32, descrie descoperirea, în 1875, a unui coșciug din plumb, cu un inventar constînd din piese de aur, datînd din veacul al treilea.

¹⁴ D. Tudor, op. cit., p. 21: „în curtea fostei cazărmi a honvezilor, unde în 1840 s-au descoperit niște sarcofagii din plumb cu podoabe din aur“. Descoperiri izolate de coșciuge de plumb s-au făcut și în alte puncte ale orașului roman.

¹⁵ D. Tudor, *OltRom*³, p. 414—415.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 146, 82.

¹⁸ N. Vulić, în *Spomenik*, XCVIII, p. 103.

¹⁹ J. Fitz, *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, în *ArchHung*, S.N., 35, Budapesta, 1957, p. 383—393.

schimb cele descoperite la *Salona*²⁰, în Dalmația, se datează în sec. V—VI și sînt deja creștine.

Răspîndirea în imperiul roman a înmormîntărilor în sicrie de plumb se datorește orientalilor, în speță sirienilor, care le foloseau în mod curent, cu deosebirea că în Siria, Palestina, Fenicia, ele sînt foarte bogat ornamentate, datîndu-se în sec. III—IV²¹, în contrast cu situația din provinciile dunărene.

Apariția lor este firească în medii frecventate de negustori sau trupe orientale, iar realizarea lor din plumb poate fi legată probabil și de anumite semnificații magice.

În Dacia, sicriile de plumb descoperite și publicate pînă în prezent sînt de factură modestă, nedecorate, constînd din simple plăci de plumb îndoite, ce formau laturile lungi, avînd o altă placă cu marginile îndoite ca și capac. De fapt, mențiunile sînt destul de laconice și nu dau prea multe detalii asupra vreunui coșciug anume. Datarea lor este considerată a fi în sec. II—III e.n.

Inventarul mormîntului

Cele trei piese păstrate ale mormîntului: medalioanele și foița de aur sînt de fapt cele mai interesante.

În primul rînd, rama celor două medalioane, realizată din aur, cu o bordură răsucită și tortiță canelată, apare destul de frecvent la o serie de piese de podoabă romane în cursul sec. I—III e.n. O asemănare pînă la identitate găsim la un medalion cu ramă de aur, avînd în centru o foiță de aur, cu reprezentare simbolică și inscripția ΛΙΧΧΙΗΛ. Piesa se află în Colecția Cabinetului Numismatic al Academiei R.S.R.²².

O altă analogie ne-o oferă rama medalionului cu gemă descoperit la Drobeta, reprezentîndu-l pe Hercule, datat în secolul III e.n. Piesa se află acum în Colecția Maria și Dr. G. Severeanu²³.

Unul din medalioane, a cărui ramă este parțial ruptă, are ca piesă centrală o monedă de argint, cu legenda din păcate ilizibilă. Moneda este un hibrid, imitînd o piesă republicană²⁴. Faptul că această piesă a fost utilizată la o podoabă mai tîrzie trebuie să aibe probabil o semnificație magică²⁵. Moneda în discuție, după cum arătam, este o imitație după o monedă republicană, avînd pe revers zeița Luna, într-o bigă cu caii

²⁰ D. Rendić — Miočević, în *ArchIug*, I, 1954, p. 62.

²¹ R. Mouterde, în *Syria*, X, 1929, p. 238—251; Emir Maurice Chebab, în *Syria*, 1934, p. 337—350; Idem, în *Syria*, XVI, 1935, p. 1—72.

²² M. Gramatopol—R. Theodorescu, în *SCIA*, XIII, 1956, 1, p. 74.

²³ M. Gramatopol—V. Crăciunescu, în *RRHA*, 1964, 4, p. 150.

²⁴ În cazul unor hibride, ce imită monedele republicane, procentajul de argint este mai mic, piesele avînd un grad de uzură accentuată (ca în cazul acestei monede), datorată unor cantități variabile de cupru din compoziția lor. Mulțumim profesoarei I. Winkler (de la Institutul de Istorie și Arheologie Cluj) pentru informație.

²⁵ Ideea ne-a fost sugerată de prof. K. Horedt (Facultatea de Istorie — Filozofie Cluj). Mulțumim și pe această cale.

în galop. În epoca republicană există denari care au pe avers bustul lui Sol, iar pe revers Luna în bigă, în ipostaza de mai sus²⁶.

La medalioanele noastre legătura dintre cele două divinități celeste, Luna și Sol, trebuie văzută în prezentarea lor sub același motiv iconografic, atît pe monedă cît și pe gemă, în carul solar.

În secolul III imaginile celor două divinități, Sol și Luna, apar frecvent asociate pe o serie de monumente religioase.

La Intercisa-Dunapentele, în Pannonia, a fost descoperit într-un mormînt un medalion cu o ramă de aur identică, avînd ca piesă centrală o monedă din argint. Piesa nu este datată cert²⁷.

Sol în quadrigă — piesa centrală a celui alt medalion — apare frecvent în glijtica romană începînd din sec. III, primind o amploare deosebită prin venirea la putere a împăraților din familia Severilor. Heliogabal îl va considera chiar zeul suprem al romanilor.

Pe monedele imperiale *Sol în quadrigă* apare reprezentat din timpul lui Septimiu Sever²⁸ și Caracalla²⁹. Probabil din această perioadă imaginea apare reprezentată și în glijtica romană, fără a avea neapărat o semnificație magică, ci fiind o zeitate la modă în acel moment este firesc ca reprezentările sale să abunde. Reprezentarea sa este atribuită credinței gnostice numai dacă pe piatră, alături de scena figurată, apar și formulele magice respective³⁰. Gema noastră fiind descoperită împreună cu foița de aur al cărei text îl considerăm gnostic, ea poate fi atribuită acestei credințe, datîndu-se în veacul al III-lea. Există un element relativ care poate să ne ajute totuși într-o încercare de deimitare cronologică a gemelor reprezentînd pe *Sol în quadrigă*, și anume reprezentările de pe monedele imperiale. Pe monedele din prima jumătate a sec. III, respectiv Septimiu Sever și Caracalla, imaginea lui *Sol în quadrigă* apare de obicei redată spre stînga sau dreapta; în schimb, pe monedele lui Aurelian³¹ și Probus³² întotdeauna *Sol în quadrigă* apare redat din față, avînd în mîna stîngă biciul și globul. Totodată, remarcăm că cele mai tîrzii reprezentări ale lui Sol pe monede datează din vremea lui Maximinus al II-lea și Constantin cel Mare.

În măsura în care poate exista o corelație între diferitele reprezentări ale lui *Sol în quadrigă* de pe monedele imperiale din această perioadă și cele de pe geme, aceasta ar pleda pentru o datare mai tîrzie a piesei, în a doua jumătate a sec. III e.n. Fără a avea o legătură directă cu gnosticismul din Dacia, două geme reprezentînd pe *Sol în quadrigă* au fost descoperite la Romula³³.

²⁶ S.v. *Luna*, în *LexMyth*, II, col. 2157; s.v. *Sol*, în *LexMyth*, IV, col. 1137—1150.

²⁷ E. B. Vágó, *Ausgrabungen in Intercisa (1957—1969)*, în *Alba Regia*, 1971, p. 109—119, pl. LII, 5.

²⁸ Coh², IV, nr. 432.

²⁹ Coh², IV, nr. 289.

³⁰ A. Delatte, *op. cit.*, p. 217, nr. 295—296.

³¹ Coh², VI, nr. 229.

³² Coh², VI, nr. 671.

³³ D. Tudor, *Monumentele inedite ale Romulei*, în *BCMI*, 1933, 76, p. 73; Idem, *Pietre gravate de la Romula*, în *Apulum*, 6, 1967, p. 217.

În sfârșit, ultima piesă a mormîntului, *foița de aur*, suscită un interes deosebit prin textul ei cu totul aparte³⁴.

Invocația adresată zeului Iao-Iahve, din rîndurile 3—4, are ca scop protejarea defunctei. Asemenea inscripții, de natură gnostică, s-au descoperit în întreg imperiul roman, provenind atît din morminte, cît și din alte complexe arheologice.

Inscripțiile sînt îndeobște fie incizate pe mici plăcuțe din metal (aramă, plumb, argint și aur), fie apar pe geme, alături de diferite reprezentări simbolice, fiind considerate ca amulete, mici talismane, purtate de adepții acestor credințe. Li se atribuiău calități terapeutice, dar mai ales apotropaice; aveau deci o semnificație magică.

În morminte, prezența acestor mici plăcuțe cu inscripții trebuie pusă în legătură cu invocarea, prin formule magice, a divinităților pentru protejarea defunctului în lumea întunericului. Ele apar depuse în apropierea defunctului, pe piept, în gură, înfășurate în jurul unui deget etc. sau chiar, pentru o mai bună păstrare, foițele sînt rulate și introduse într-un tub de metal. Astfel, în Muzeul din Maribor (Iugoslavia) se păstrează, provenind dintr-un mormînt roman, o plăcuță din plumb scrisă pe ambele fețe. Mormîntul nu este datat sigur³⁵. În Ungaria, la Ságvár, într-un toc, s-a aflat, rulată, o foiță de argint (L = 44 mm), depusă pe pieptul defunctului, cu o inscripție în greacă și latină și cu semne magice. Alături de aceasta, în inventarul mormîntului s-a descoperit și o fibulă de aur cu capete de ceapă, ceea ce a determinat datarea mormîntului în sec. III—IV³⁶. O invocație adresată zeilor, pentru protejarea defunctului, a fost descoperită într-un sarcofag de la *Emmaus-Nicopolis* (Palestina), scrisă pe o tăbliță de aur, iar alte descoperiri sînt menționate la *Eleutheropolis* și *Ierusalim*³⁷. În veacul trecut, în necropola de la *Hadrumetum* (Africa) s-a descoperit un text incizat pe o placă din plumb, de factură gnostică, ce pare a fi din sec. III³⁸. Probabil că descoperirile sînt mult mai numeroase, poate în mare parte încă nepublicate, dar, în orice caz, se observă că apar în tot cuprinsul imperiului roman.

În sfârșit, mai menționăm trei descoperiri care nu provin din morminte, dar sînt de factură gnostică. O plăcuță de argint descoperită în termele de la Badenweiler (Renania)³⁹, alta din Macedonia, de la Beroea⁴⁰, tot din argint, depusă într-un tub de argint, iar ultima, de la

³⁴ O altă foiță de aur, rulată, a fost descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate la Orșova în curtea Liceului „Ștefan Plavăț“, în anul 1968. Piesa nu a fost încă publicată.

³⁵ V. Hoffiler—B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Zagreb, 1938, I, nr. 432.

³⁶ M. C. Kubinyi, *Zaubertext auf Silberplättchen*, în *ArchÉrt*, 1946—1948, p. 276—279.

³⁷ P. Benoit, *Nouvelles „brattées“ trouvées en Palestine*, în *Revue Biblique*, 1952, p. 253—258; cf. *BullÉpig*, III, 1956, p. 181, nr. 338.

³⁸ *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, s.v. *Adjuration*, col. 527.

³⁹ F. X. Kraus, *Die altchristlichen Inschriften des Rheinlandes*, Freiburg, 1890, n. 13; s.v. *Abasax*, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, col. 155, fig. 37.

⁴⁰ D. M. Robinson, *A magical text from Beroea in Macedonia*, în *Classical and medieval studies in honor of E. K. Rand*, New-York, 1938, p. 245—253.

Antiochia⁴¹, descoperită în templul lui Augustus și datată în secolul III, este o foiță de aur, rulată, într-un tub.

Prezența acestor mici plăcuțe cu inscripții-amuletă este atestată în imperiu pînă în sec. VI, apărînd cu predilecție în cursul secolelor II—III e.n.

Cronologic, mormîntul nostru se datează în a doua jumătate a sec. III—începutul sec. IV. Elementele principale care pledează pentru aceasta sînt: în primul rînd, ramele medalioanelor, datate în sec. III, prima analogie formînd-o rama unui medalion gnostic aflat în colecția Cabinetului Numismatic al Academiei R.S.R., ca și cel cu gemă, de la Drobeta. Apoi, dovada cea mai concludentă o formează, credem, o gemă cu reprezentarea lui *Sol în quadrigă*, în ipostaza în care apare redat și pe monedele lui Aurelian și Probus.

Mormîntul în discuție aparține unei fete. Judecînd după inventarul care s-a descoperit, părinții ei, orientali, adepți ai acestei credințe a gnosticilor, și-au înmormîntat copilul în ritualul specific lor. Formula **IΩ**, prin care apare invocat Iao, în ultimul rînd al inscripției, este atestată în inscripțiile gnostice egipteano-etioapiene, ceea ce ne determină a vedea în părinții micii defuncte negustori veniți din acest spațiu geografic. Prezența acestora la Dierna trebuie pusă în legătură cu amploarea de care se bucura activitatea comercială în viața economică a orașului. Configurația geografică nu-i permitea o agricultură de amploare, în schimb amplasarea orașului chiar la ieșirea din Cazanele Dunării a fost inspirată, pentru dezvoltarea comerțului. Indiferent de trecerea corăbiilor, în aval spre Drobeta, sau în amonte spre orașele Moesiei Superior, Dierna era un port în care corăbiile trebuiau să acosteze, pentru a-și continua apoi drumul, sau mărfurile erau descărcate, luînd drumul provinciei. Un punct vamal este atestat aici prin cîteva inscripții⁴².

Inventarul mormintelor romane descoperite la sfîrșitul veacului trecut, cit și în anii ce-au urmat, constau mai ales din sarcofage de piatră. Atestarea, nu tocmai rară, a sicriilor de plumb, cu foarte multe piese din aur⁴³, denotă existența aici a unei pături orășenești bogate, formată din negustori, în mare parte orientali.

Prezența acestor gnostici la Dierna apare firească în această perioadă a secolului III, cînd credința lor primește o amploare deosebită, cuprinzînd toate provinciile. Este perioada cînd gnosticismul exercită o influență pregnantă asupra creștinismului primitiv, asupra ideologiei

⁴¹ Idem, *A magical inscription from Pisidian Antiochia*, cf. *BullÉpig*, III, 1956, p. 98, nr. 17.

⁴² D. Tudor, *OTS*, p. 19—22.

⁴³ *Ibidem*; în plus, D. Laitin, *Dunărea între Buziaș și Turnu Severin*, București, 1925, p. 55: „în 1857 s-au scos mai multe sicrie din metal (s.n.), avînd într-însele mai multe bijuterii cu gravuri latine“.

sale⁴⁴. Deocamdată este greu de admis existența unor secte organizate a gnosticilor în Dacia, unde, pînă acum, descoperirile izolate ce-au fost puse în legătură cu această credință au apărut doar sub forma unor mici talismane, *gemma abraxaea*⁴⁵.

Majoritatea acestor geme provin nu din săpături sistematice, cu o determinare sigură a locului și contextului de descoperire, ci mai ales din colecțiile diferitelor muzee, care, în afara mențiunii localității, nu oferă alte informații. Pînă acum geme gnostice s-au descoperit la Porolissum (2), Romula (1), Orlea (1), Drobeta (1?), ultima neputîndu-se ști sigur de unde provine. O atestare sigură a unui nou centru cu descoperiri gnostice ni-l oferă deci mormîntul de la Dierna.

Este îndeobște cunoscut că una din căile de pătrundere a gnosticismului la noi o formează relațiile comerciale ale provinciei cu Orientul, apoi chiar soldații din trupele orientale, care își aduceau credințele lor din regiunile de baștină.

Pătrunderea acestor mici amulete, împreună cu cultele orientale respective, se confirmă prin prezența în acele localități a unor elemente orientale: negustori, precum și soldați din auxiliile aflate în Dacia. La Romula, Porolissum și poate Drobeta (?) au staționat auxiliii din orientali: Numerus Surorum Sagittariorum, Numerus Palmyrenorum Porolissensium Sagittariorum C.R., respectiv Cohors I Sagittariorum ∞ ; pe de altă parte, la Orlea și Dierna este probabil că negustorii aveau o pondere însemnată în viața economică a așezărilor⁴⁶.

Existența unor paleocreștini izolați în Dacia romană, venind din Orient, este presupusă pentru cursul sec. III e.n.⁴⁷. Desigur, descoperirile sînt destul de puține pînă acum, dar relevă prezența lor, cu deosebire în localitățile apropiate de Dunăre: Romula, Orlea, Dierna, care intră mai repede în contact cu provinciile învecinate, fiind o regiune cu schimbări continue de populație și influențe sud-dunărene.

Mormîntul descoperit la Dierna este, se pare, pînă în prezent, o descoperire singulară în Dacia, ce se datează în a doua jumătate a sec. III—începutul sec. IV e.n. În schimb, în Dobrogea, la Tomis, pe locul gării vechi, a fost descoperit în anul 1961 un mormînt de înhumatie

⁴⁴ Pentru influența exercitată de gnosticism asupra creștinismului, vezi: A. Drews, *Die Entstehung des Christentums aus dem Gnostizismus*, Jena, 1924; A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Freiburg, 1890, vol. I; Idem, *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipzig, 1906, vol. I; P. Bală—O. Chețan, *Mitul creștin*, București, 1972; Bousset, s.v. *Gnosis*, în *RE*, VII, col. 1503—1533; H. Leclercq, s.v. *Gnosticisme*, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, VI, col. 1327—1365.

⁴⁵ N. Gostar—L. David, în *ActMuz*, 1956, p. 135—138; L. Țeposu-David, în *SCIV*, 1959, 2, p. 463—466; D. Tudor, în *SCN*, III, 1960, p. 378—379; G. Popilian, în *SCN*, V, 1971, p. 211—213; D. Benea, în *RevMuz*, 1972, 4, p. 346—347.

⁴⁶ Pentru elementele orientale din Dacia, vezi: I. I. Russu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 176—182; S. Sanie, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 233—241; Idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 151—169.

⁴⁷ Despre răspîndirea creștinismului în Dacia, vezi: V. Pârvan, *op. cit.*; C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia traiană în sec. II—III?*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 192.

(nr. 194), al cărui inventar a fost datat de editor în sec. II—III⁴⁸. Inventarul mormîntului constă dintr-un opaiț-afumătoare de formă ovală, cu pereții scunzi, lucrat cu mîna, cu urme de ardere ulterioară; un cuțit curb, din fier, cu tăișul pe curbura interioară, și un inel considerat ca fiind din argint, apoi republicat ca fiind din plumb, avînd o gemă din calcedon verde, reprezentînd pe Choubia. Publicînd mormîntul, C. Scorpan consideră primele două piese ca sigur getice, atribuind mormîntul acestei populații⁴⁹, ceea ce înseamnă că inelul a aparținut unui băștinăș. Prezența unei geme gnostice în mormînt denotă că defunctul cunoștea valoarea ei magică și era adeptul acestei credințe⁵⁰. Pînă acum, îndeobște, se considera că purtătorii acestor mici amulete aduse la noi erau orientali, acestea fiind prima dovadă că credința „a prins” și în rîndul populației autohtone getice, poate încă în sec. III e.n.

Prezența în inventarul celor două morminte a unor piese de factură gnostică denotă o oarecare amploare a acestei credințe și existența, încă din această perioadă, a unor mici comunități paleocreștine, mai ales în centrele cu un trafic comercial deosebit, aflate în drumul negustorilor, deci expuse tuturor influențelor străine. Desigur, descoperirile sînt foarte puține în această privință.

DOINA BENEĂ — ANA ȘCHIOPU

INTERPRETAREA PLĂCUȚEI DE AUR DE LA DIERNA

Evident, piesa cea mai importantă descoperită în mormîntul de la Dierna o constituie plăcuța-amuletă de aur (fig. 4—4a). Așa cum autoarele au arătat, ea se înscrie într-o binecunoscută categorie, a talismanelor gnostice, executate din foițe de cupru, plumb, dar mai ales argint și aur. Provenind *cu precădere* (dar nu exclusiv) din morminte, ele sînt cunoscute în Imperiu peste tot unde s-au manifestat indivizi izolați și, mai ales, comunități gnostice. În acest sens trimiterile bibliografice ni se par superflue, autoarele făcîndu-le — cu prisosință — în studiul lor.

Examinarea atentă a originalului plăcuței (aproximativ de 4 ori mai mică decît reproducerea fotografică — fig. 4) arată că, înainte de a fi fost rulată, ea a fost împăturită în patru „sferturi” (ca atare egale ca mărime doar două cite două). Rularea, permisă de deosebita maleabilitate a aurului, s-a făcut numai după aceea. Urmele (dungile) rezultate din împăturirea foiței de aur în patru sînt și acum clar vizibile

⁴⁸ Mormîntul a fost publicat și studiat de C. Scorpan doar din punctul de vedere al inventarului getic, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 83—84. Gema a fost publicată de R. Ocheșanu, în *Pontica*, 4, 1971, p. 303—308.

⁴⁹ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 93.

⁵⁰ În Dobrogea o gemă gnostică este menționată la *Dinogetia* (*Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 419—421); I. Barnea, în *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 417, reluînd problema pătrunderii creștinismului în Dobrogea, admite existența unor creștini izolați în primele secole ale e.n.

și neconfundabile cu sutele de mărunte încrețituri provenind de la rulara, respectiv — în momentul descoperirii — derularea plăcuței. Se poate face chiar precizarea că împăturirea s-a făcut *mai întâi pe lung* (separînd, deci, rîndurile 1—2 ale inscripției de rîndurile 3—4!) și numai *după aceea și pe lat*.

Cît privește executarea inscripției, ea s-a făcut prin zgîriere cu un instrument fin și ascuțit: ac de bronz ori fier. Față de extrema subțirime a plăcuței de aur (cca. 0,5 mm), literele inscripției au fost relativ adînc gravate, conturul lor degajîndu-se în relief clar pe dosul foiței. Cu toată deosebita puritate a plăcuței (practic 24 $\frac{1}{2}$, ceea ce ne determină s-o considerăm a fi din aur provenit din spălarea nisipului aurifer) ea nu a oferit inscripției (și manierei de executare a acesteia) un suport destul de moale — ca ceara, de pildă —, ceea ce s-a repercutat prin „alunecarea“ mîinii scribului, ducînd, uneori, la forma colțuroasă, unghiulară, a cîtorva litere ce, altminteri, cereau un *ductus* rotunjit (ω din r. 4, de exemplu).

În analiza inscripției trebuie să plecăm de la rîndurile 3 și 4, ele dînd — cum vom încerca să demonstrăm — cheia înțelegerii întregului text. Citirea lor: 'Ιαω 'Αθωναι / 'Ιω 'Ιω e corectă și, în general, se poate subscrie la interpretarea propusă de cele două autoare. Remarcăm și noi forma (mai rară) 'Αθωναι pentru 'Αδωναι, precum și faptul că nu trebuie să ne mire cele trei grafii, ușor diferite, ale lui Α, ele putînd fi întîlnite chiar pe una și aceeași inscripție gnostică, cum o arată — ca să rămînem numai la piese deja citate — plăcuța de argint de la Badenweiler⁵¹ sau placa de plumb (provenind, indiscutabil, tot dintr-un mormînt!) a marei *adjurații demoniace* de la Hadrumetum (Africa).⁵²

*

Subscriind la interpretările date de autoare celor patru cuvinte (trei de fapt, ultimul repetat de două ori!) transcrise cu alfabet grecesc în rîndurile 3 și 4, ne permitem, totuși, cîteva precizări:

1) 'Ιαω, 'Αθωναι (pentru 'Αδωναι) și 'Ιω sînt trei *apelative* diverse (dintre foarte multe!) ale divinității supreme Yahve. Sub acest

⁵¹ Preuschen, *Denkm. v. alten Revolutionen in Deutschl.*, Frankf./Main, 1787, p. 209—238; Gerbert, *Historia Nigrae Silvae*, vol. II, S.-Blasii, 1783—1788, p. 475; Kopp, *Palaeogr. crit.*, vol. IV, Mannheim, 1829, p. 388; Kolb, *Bad. Lexik.*, vol. I, p. 96; Fröhner, *Sur une amulette basilidienne inédite de musée Napoléon*, în *Bull. de la Soc. des antiq. de Normandie*, VII, p. 217 sqq.; G. Brambach, *Corpus Inscriptionum Rhenanarum*, Elberfeld, 1867, Appendix, p. 358; A. Wiedeman, *Die gnostische Silbertafel von Badenweiler, in Rheinisches Jahrbuch*, fasc. 79, p. 215 sqq.; F. X. Kraus, *Die altchristlichen Inschriften des Rheinlandes*, Freiburg-im-Breisgau, 1890, n. 13; H. Leclercq, în *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 154—155, fig. 37.

⁵² *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 527 sqq. Pentru proveniența dintr-un mormînt, *ibidem*, col. 530. Interesant e faptul că placa de plumb de la Hadrumetum amestecă textul ei grecesc cu expresii (și caractere *grafice*) latine, precum și cu iudaisme, aidoma fenomenului constatat la mai sus citata plăcuță de argint din mormîntul de la Ságvár (Ungaria) (vezi *supra*, n. 36), la aceasta din urmă mai adăugîndu-se și diverse „semne magice“. Plăcuțe (de argint și aur) asemănătoare la *Aquincum* (*Budapest régiségei*, XV, p. 319, fig. 28, p. 321); la *Brigetio* (*ArchÉrt*, ser. III, vol. II, 1942, p. 218 și pl. XXVII/1); din nou *Aquincum* (*ibidem*, p. 218 și pl. XXVII/2—3); *Carnuntum* (A. Barb, *Röm. Limes in Österreich*, XVI, 1926, 53 sqq. Cf. *RA*, 1929, II, 422 și 425) etc.

aspect orice comentariu e de prisos, chestiunea fiind de mult și clar tranșată.⁵³

2) Pentru înțelegerea celor ce urmează, ne permitem un mic excurs, reamintind că, înainte de epoca mozaică, clanurile (triburile) evreești erau totemice și, dacă se poate spune astfel, „polidemonice“ în credințele lor. „Forța sfântă“ (aproximativ corespondentul lui *numen* latinesc) era designată de ei prin *El*, în mare cu aceeași accepțiune ca *Ilu* babilonian ori *Ilah* vechi arab, — ca să rămânem cu exemplificarea în limitele neamurilor semitice cu care triburile evreești avură un străvechi și nemijlocit contact. Fiecare trib își avea propriii săi *elohim* și nu trebuie uitat că principala muncă spirituală, pe care tradiția o atribuie lui Moise, a fost aceea de a impune monolatria națională și „gelozia“ lui Yahve asupra multiplilor *elohimi* și idoli casnici, domestici, așa-numiții *teraphimi*.

Deși trecerea aceasta e încă parțial obscură și discuțiile controversate, se pare că influența a venit din partea triburilor madianite și queniene ce-și aveau sălașurile la poalele Sinaiului. La tot cazul, tradiția atribuie unui madianit (Sephora) introducerea circumciziunii în Israel, iar Moise însuși avea ca socru pe *Hobab Quenianul*. Or, Yahve a fost zeul quenienilor din timpuri imemorabile și una din cărțile sfinte — *targum-ul*⁵⁴ — ni-i arată pe quenieni ca adorându-l în mod cert *înaintea* izraeliților. În acest mediu queniano-madianit l-a cunoscut deci Moise pe marele *elohim* sinaitic, iar adoptarea lui de către evreii nomazi îmbracă — dincolo de haina mistico-religioasă — caracterul unui pact-alianță, un *berît*.

Conchiderea pactului duse și la adoptarea „semnului lui Yahve“ (*tôtâphôt*), fără îndoială, la început, un soi de tatuaj ce protegia întreaga confrerie religioasă. *Exodul* (XIII, 9 și 16) precizează încă purtarea lui pe mâini și frunte, pentru ca *Leviticul* să-l interzică în mod expres, păstrând numai circumcizia ca singur semn material al „alianței“ cu Yahve⁵⁵.

Evident, monoteismul iudaic — ca, de altminteri, orice monoteism — n-a putut face să dispară mulțimea divinităților și duhurilor ancestrale, dintre care unele se redimensionară în *apelative*, *attribute* ori *slujitori* de diverse ranguri pe lângă divinitatea supremă sau se ierarhizară în bogata *demonologie* iudeo-orientală.

Am văzut, mai sus, că Yahve fusese, la origine, unul din *elohimii* sinaitici, pe care evreii nomazi îl adoptară. Cert este faptul că, încă

⁵³ Cu titlu de bibliografie generală: *RE*, IX, 1, col. 698—721; H. Lietzmann, *Histoire de l'Eglise Ancienne*, Paris, vol. I, 1936; *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 127—155; *ibidem*, VIII, 1, 1928, col. 1—254, s.v. *Judaïsme*.

⁵⁴ E vorba de *targum-ul lui Ukelos*, traducerea chaldeană și comentariu al Pentateuhului, lucrare atribuită lui Ukelos doar în sensul transcrierii ei. Datare: sec. II—III e.n.

⁵⁵ Amintirea tatuajelor inițiale s-a păstrat, totuși, în acele *phylactere* cu texte sfinte, ce se prind — pînă azi — pe frunte și brațe în timpul rugii rituale și al căror caracter talismanic e de netăgăduit.

foarte de timpuriu, nu numai atributele sale divine⁵⁶, ci — mai ales — *numele* său făcu obiectul unei intense speculații esoterice, transmisă din plin esoterismului gnostic și paleocreștin. Numelui domnului (acel „Șem-hamephoraș”) îi era atribuită o putere magică irezistibilă. De fapt, avem de-a face aici cu o străveche influență chaldeană, care concepea *numele secret* al divinității — *Șem-ul* — ca dotat cu proprietăți atât de speciale și individuale încât se ajunsese în curînd la a forma o *ipostază aparte* sub care divinitatea era adorată.

Magia ebraică pleca tocmai de la conceptul că *numele* fiecărei ființe și al fiecărui lucru făcea parte din *esența* acestora. Numele lui Yahve a fost ținut întotdeauna secret, atât în privința *pronunțării*, cît și a *grafiei* sale exacte; Yahve fiind o „putere” fără limite, acel care știa să „zică” numele său exact participa, implicit, la „puterea” lui. Tocmai din această cauză „numele” exact al divinității supreme se pronunța arareori (odată pe an), în deplină taină, și numai de către marele preot, în „Sfînta Sfîntelor” a templului din Ierusalim. În același sens trebuiește interpretată și indicația expresă a *Mișnei* din *Talmudul din Babilon* (text atribuit lui Simon-ben-Jockai, sec. II e.n.) și cea a lui Maimonide⁵⁷, anume că numele domnului, adică tetragrama YHWH, este cel mai secret lucru: „înțelepții îl învață, odată pe săptămînă, fiilor și discipolilor lor”...

Tabu-ul instituit în jurul pronunțării numelui lui Yahve a dus, foarte de timpuriu, la substituirea lui cu diverse echivalente, ca „Prea-Înaltul”, „Eternul”, „Prea-Sfîntul”. Tetragrama sfîntă neputînd fi nici pronunțată, nici scrisă⁵⁸, ea a fost exprimată prin *alte tetragrame* semnificînd „Domnul” (cu sinonimizarea de „Stăpînul”) (*Adonai*) ori „Numele (*Ha-Șem*)”. Printr-o curioasă „reacție în lanț”, tabu-ul se extinse cu timpul și asupra acestor „tetragrame secundare”, permițînd nepronunțarea lor ori imaginarea a tot soiul de „tetragrame de transpoziție”⁵⁹, prin care YHWH se însera, criptografic, într-o expresie⁶⁰. Rezultatul final al complicatului sistem de interdicții a fost acela că *pronunțarea* tetragramei divine este practic pierdută, asupra fonetizării sale cît de cît exacte fiind reduși la supoziții conjecturale.

Cert este faptul că nici chiar „părinții bisericii” nu știau mai mult în respectiva problemă, dovadă cuvintele lui Hieronymus: *Nomen domini apud Hebraeos quatuor literarum est, Yod He Vau He, quod proprie dei vocabulum sonat: et legi potest Yaho...*⁶¹ Ciudat este însă

⁵⁶ Cele așa-zise zece *Sephîrôth*, care, în cabalistica iudaică, au fost legate prin table de corespondență de „numele divine”, „clasele de îngeri” și „ordînele creației”. Vezi pentru toate aceste probleme Ad. Franck, *La Kabbale*, vol. I—II, Paris, 1889.

⁵⁷ *Moreh Nebuchim*, I, LXII.

⁵⁸ Interdicție repercutată, pînă astăzi, prin interzicerea transcrierii *ca atare* a cifrelor 15 și 16, pentru a nu se identifica — profanator — cu numele lui Yahve. De aici transcrierea lor sub formă de 9+6, respectiv 9+7; cf. Ș. Andronescu, *Cadmos. Scurtă istorie a scrisului*, București, 1966, p. 237—238.

⁵⁹ Prin care YHWH fu corelat cu cele 12 triburi israelite, cu numele lunilor ebraice și cu semnele zodiacale.

⁶⁰ Pentru întreaga discuție, vezi trimiterile din n. 53 și J. Marquès-Rivière, *Amulettes, talismans et pantacles*, Paris, 1938.

⁶¹ Discuția în *RE*, IX, 1, col. 699.

că acești primi „părinți ai bisericii“ păstrează — prin filieră gnostică, evident — neștirbită credința atotputerniciei *nomen*-ului. Origene, de pildă, este convins că lucrurilor nu li se dau numele prin pură convenție (cum credea Aristotel), ci că aceste nume au o legătură profundă și misterioasă cu lucrurile înseși. De asemenea magia — zice Origene — nu este o preocupare în van și lipsită de importanță (cum o credeau discipolii lui Aristotel și Epicur), ci, dimpotrivă, o știință redutabilă și numai de către puțini cunoscută⁶²; există, de asemenea, *nume eficace*, ca cele de care se servesc înțelepții Egiptului, magii Persiei, samanienii și pontifii Asiei. El adaugă, că numele magice trebuie invocate cu prudență, armonizându-le cu împrejurările⁶³ și veghind ca numele unui daimon de temut să nu fie asociat vreunui *genius* debil; *numele sacre trebuie pronunțate* <și scrise> *în limba lor originală*, căci elementul operant este sunetul în sine⁶⁴, traducerea fiind inoperantă și inutilă. Se mai poate adăuga, că Origene declară că nu are importanță cine anume face pronunțarea numelor magice, formula acționând exclusiv în funcție de riguroasa respectare a ritualului ocult.

Dincolo de încărcătura de superstiții pe care paleocreștinismul o moștenește în privința „eficacității“ formulelor „sacre“ pronunțate în limba lor „de baștină“, precizările lui Origene sînt deosebit de importante — cum vom vedea — și în problema interpretării rîndurilor 1—2 de pe plăcuța de aur de la Dierna.

Deocamdată însă, tot în legătură cu numele YHWH, notăm că pronunțarea — tirzie și evident coruptă — *Yehovah* a luat naștere prin vocalizarea consoanelor *Yhwh* cu ajutorul vocalelor ipostazei de Adonai (pronunțată în varianta *Edonai*) a divinității: *EOA*, deci *Y e H o W a* H⁶⁵.

Se consideră ca mai apropiate de probabila pronunțare originală formele arhaice *Yahu* și *Yaho*, cea de a doua corespunzînd, de altfel, cel mai mult transliterării grecești 'Ιαω, deși s-a emis și ipoteza că ω grecesc transcrie, mai probabil, un *u* semitic diftongat; în acest din urmă sens este invocat textul (ebraic) al unei amulete tîrzii (*post sec. VIII e.n.*), în care *semnele masoretice* indică în mod clar vocalizarea *Ya Ya Yahu Adonai Sabaot*, text transliterat în greacă (pe aceeași amuletă) sub forma 'Ια 'Ια 'Ιαω 'Αδωναι Σαβαώθ⁶⁶.

O dată cu profunda amalgamare a conceptelor diverselor școli esoterice, operată de gnosticism, numele lui Yahve fu frecvent sinonimizat și alăturat cu Adonai, Sabaot, Michel, Osiris, Isis, Anubis, Typhon, Seth etc., într-un tot mai complicat proces de sincretism magic, alimentat

⁶² *Contra Celsum*, I, XXIV.

⁶³ *Ibidem*, I, C, XXIV.

⁶⁴ *Ibidem*, I, C, XXV. Vezi și L. Arnaud, *L'exorcisme gnostique par le „Grand Nom“*, în *Échos d'Orient*, XVI, 1913, p. 123—133.

⁶⁵ J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 38.

⁶⁶ Discuția și bibliografia în *RE*, IX, 1, col. 699—700. Vezi încă, pentru multiplele forme de vocalizare ale numelui lui Yahve: *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 141; Deissmann, *Bibelstudien*, Marburg, 1895; Blau, *Altjüdisches Zauberen*, Strassburg, 1898; Hitzig, *Die Gottesnamen im A. T.*, în *Zeit. f. wiss. Theol.*, XVIII, 1875, p. 1—12; Baudissin, *Studien zur semit. Religionsgeschichte*, I, Leipzig, 1876; pentru semnele masoretice, Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 235.

din trei surse principale: iudaică, egipteană și arabă. Apărură astfel forme contractate ori aparent stilcite ale numelui divinității supreme, alcătuind tot atâtea curiozități ale vocabularului gnostic: 'Ιαουουτ, 'Ιαωθ, 'Ιαυιααυ, 'Αβριαων, 'Αβραιωθ, 'Αβραιαωθ ori variante criptate și intervertite: IWA, AIW, WAI, AIAW. În cele din urmă, esoterismul gnostic critaliză binecunoscuta ipostază de 'Ιαω 'Αβρασαξ (în coruptelă: *Abraxas*), teriomorfizînd divinitatea supremă, cel mai adesea sub chipul unei ființe cu bust uman, picioarele formate din șerpi, ținînd diverse atribute în mîini (cel mai adesea biciul), cu cap de cocoș, leu, Serapis, Anubis, melc, șarpe, sfinx, maimuță (mai rar cap uman, cu ori fără aripi), iar în jurul capului cu cele 7 planete ori semnele cabalistice, planetar-zodiacale, ce le corespundeau.

Este imposibil, în cadrul comentariului nostru, să intrăm în aprofundarea sistemelor gnostice ale antichității, practic fiecare „școală” avîndu-și elaborat un sistem teosofic-esoteric aparte⁶⁷. Asupra cîte unei „ciudățenii” vom avea însă ocazia să atragem atenția, atunci cînd vom releva unele aspecte de amănunt ce le sugerează discutarea amuletei de aur de la Dierna.

*

Revenind la plăcuța noastră, facem o ultimă precizare legată de *grafia* rîndurilor 3—4 ale inscripției: unele litere par să poarte, la capete, mărunte „bule” (fenomenul e cel mai clar sesizabil la N din *Atonai*!), de parcă celui ce a gravat r. 3—4 „îi mergea mîna” încă după tipicul gravării semnelor din r. 1—2, unde aceste „bule”, această „perlare” a capetelor unor semne este clară și evidentă.

Presupunînd că semnele rîndurilor 1—2 *nu sînt* simple „semne magice” ori „ornamente”, ci reprezintă o *scriere* (avînd deci o *semnificație* și *transcriind* — am zice, mai de grabă, *aplicînd* — literele unui *anume alfabet*) se deschide o nebanuită perspectivă. Într-adevăr, dacă această presupunere se poate demonstra, nu numai că s-ar lămuri mai profund sensul și semnificația plachetei de aur de la Dierna, ci s-ar putea considera — în perspectivă — *recuperabile epigrafic* zecile de plăcuțe-amuletă (din plumb, cupru, argint și aur) și sutele de geme

⁶⁷ Cele mai importante „sisteme” aparțin lui Simon din Samaria, Basilide din Egipt și Valentin din Alexandria. Vezi J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 100—120; *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 127—155, s.v. *Abrasax*; *ibidem*, col. 527 sqq., s.v. *Adjuration*; *ibidem*, col. 1268 sqq., s.v. *Alphabet vocalique des Gnostiques*; *ibidem*, II, 1, 1910, col. 514—525, s.v. *Basilidiens*; *ibidem*, VI, 1, 1924, col. 1327—1367, s.v. *Gnosticisme*; *RE*, VII, 2, col. 1503—1533, s.v. *Gnosis*; *ibidem*, col. 1534—1547, s.v. *Gnostiker*; H. Lietzmann, *op. cit.*, vol. I (1936) și II (1937); J. Heron Lepper, *Les sociétés secrètes, de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1933, p. 55 sqq.

gnostice, răspindite prin toate muzeele europene, care poartă gravate pe ele asemenea semne (mai exact: și asemenea semne)!⁶⁸

În tentativa noastră de a da o explicație rîndurilor 1—2 de pe plăcuța de aur plecăm nu de la precizarea a ce fel de „scriere” reprezintă, ci de la încercarea lămuririi *sensului* primelor două rînduri (vezi fig. 4—4 a).

Luînd ca test r. 3 (avînd caractere grecești), se observă că semnul nr. 3 al acestui rînd (ω) este *identic* cu semnul nr. 6 (ω). Or, în r. 1 al textului tăbliței, semnul nr. 3 (un soi de ω scris vertical: 3) este, de asemenea, *identic* cu semnul nr. 6 (3).

Întorcîndu-ne la r. 3, vedem că semnul nr. 2 (A) este *identic* (lăsînd la o parte grafia ușor modificată !) cu semnul nr. 4 (A) și nr. 8 (A). Or, aceeași corespondență e clară și în r. 1, semnul nr. 2 (un soi de X cu capetele „perlate”) fiind *identic* cu semnul nr. 4 (X). O modificare apare numai la semnul nr. 8, care, contrar așteptării, nu e *identic* cu semnele nr. 2 și 4, nefiînd un „X”, ci un fel de „I” cu capetele terminate în „bule”. Asupra acestei „nepotriviri” vom mai reveni, încercînd să-i explicăm cauza.

Revenind iarăși la r. 3, vom vedea că semnul nr. 1 (I) este *identic* cu semnul nr. 9 (I). Aceeași corespondență e evidentă și în r. 1, în care semnul nr. 1 („I” perlat la capete) este *identic* cu semnul nr. 9 („I” perlat la capete); atîta doar că — așa cum arătăm în precedentul aliniat — și semnul nr. 8 al rîndului 1 este tot un „I” cu capetele perlate, și nu un „X” (ce ar fi trebuit să corespundă lui A din r. 3 !).

Ajunși pînă la acest punct, se impune de la sine presupunerea că semnului nr. 5 din r. 3 (Θ) îi corespunde, în r. 1, tot semnul nr. 5 (un fel de O); de asemenea, că semnului nr. 7 din r. 3 (N) îi corespunde, în r. 1, tot semnul nr. 7, — respectiv acel „Z” perlat, ce pare a nu fi decît un N cu capetele globulare, scris în poziție culcată.

Dacă deducțiile noastre sînt juste, atunci valoarea fonetică a semnelor rîndului 1 este:

„I” perlat la capete	= I
X perlat la capete	= A
3	= ω
X cu minuscule „perle”	= A
O	= Θ
3	= ω
„Z” perlat (N perlat, culcat)	= N
„I” perlat la capete	= I
„I” perlat la capete	= I

⁶⁸ Cu simplu titlu de comode și la îndemînă exemple: *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, I, 1, 1924, col. 155, fig. 37 (plăcuța de argint de la Badenweiler); *ibidem*, col. 152, fig. 33—34 (game); A. Delatte — Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-egyptiennes*, Paris, 1964, p. 334, nr. 511, 512, 513, p. 341, nr. 524 (game); M. K. Kubinyi, *A ságvári római sírmező egyik sírjában talált varázstábla*, în *ArchÉrt.*, ser. III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, p. 276—277, pl. XXXVIII; A. Sz. Burger, în *ActaArchBp.*, XVIII, 1966, p. 197, fig. 86 și p. 208, fig. 101/114, 2 (plăcuța de argint de la Ságvár). Nemaivorbind de mulțimea *desenelor de amulete* din papirusurile magice din sec. IV—V e.n.: papirusul DLXXIV din Biblioteca Națio-

Cu surprindere se poate deci constata că, de fapt, „misterioasele“ semne ale rîndului 1 redau *aproape exact* textul rîndului 3, mai precis: $\text{IA}\omega\text{A}\Theta\omega\text{NII}$ pentru $\text{IA}\omega\text{A}\Theta\omega\text{NAI}$. Mărunta deosebire finală (... II pentru ... AI) poate avea două explicații:

a) Greșeala gravurului, care a redat un „I“ perlat acolo unde s-ar fi cerut un „X“ (= A);

b) Orientalul (evident cunoscător și vorbitor și al limbii grecești!) care a gravat textul plăcuței va fi vrut să redea un *vocativ* (?), cerut de *scrierea* și — eventual — *limba* rîndului 1 din inscripție.

Data fiind corespondența ce se poate stabili între r. 3 și r. 1, respectiv constatarea că r. 3 redă — cu scriere grecească — apelativele $\text{'I}\omega$ și $\text{'A}\Theta\omega\alpha\iota$ existente și în rîndul 1, în mod firesc și logic ar trebui să ne așteptăm ca și r. 4 al textului ($\text{'I}\omega\text{'I}\omega$) (sau $\text{'I}\omega\text{'I}\omega$?) să-și afle corespondența, mai mult ori mai puțin exactă, în r. 2. Cu alte cuvinte, dacă lucrurile ar merge după „tipic“, corespondența fonetică mai sus dedusă ar fi cerut, în r. 2, de două ori grupajul: „I“ perlat și ω așezat vertical (3).

Din păcate însă, este absolut clar că în r. 2 al inscripției sînt doar trei semne: un fel de *sigma* unghiular, scris invers; un „I“ perlat, care are atașate (în plus față de corespondenții săi din r. 1) două scurte liniuțe orizontale paralele; un 3, singurul semn pentru care valoarea fonetică ce-o dedusesem în r. 1 indică: = ω . S-ar părea deci că ori nu este acceptabilă descifrarea propusă pe baza analizei rîndurilor 3 și 1 — ori că în r. 2 e scris altceva decît în r. 4...

Persuadați de ideea că, totuși, potrivirea ce există între r. 3 și r. 1 este prea evidentă și că ea cere, în mod logic, o similară potrivire și între r. 4 și r. 2, ni se pare a fi găsit cheia „enigmei“ și explicația descifrării rîndului 2 în următoarele:

Admițînd că semnul nr. 2 al rîndului 2 este un „I“ perlat, căruia — din motive ce le vom discuta în continuare — i s-au adăugat două liniuțe orizontale paralele, valoarea lui fonetică ar fi = I. Semnul nr. 3 al rîndului 2 (3) nu ridică probleme, valoarea sa fonetică știind-o deja = ω . Am avea deci, ce-i drept o *singură dată*, $\text{I}\omega$!

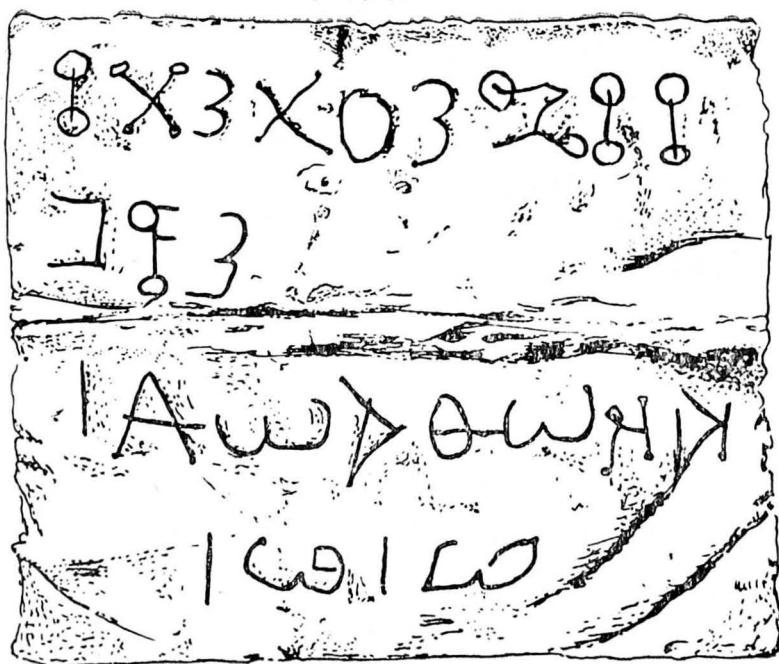
Cît privește acel „sigma“ unghiular, scris invers, ce constituie semnul nr. 1 al rîndului 2, credem că el reprezintă o literă a vreunui *alfabet semitic*. Luînd ca bază de discuție alfabetul arameic și derivatele sale (începînd cu cel ebraic patrat), vom vedea că semnul în discuție este extrem de asemănător — practic identic — cu a doua literă a alfabetului: *bet*⁶⁹, așa cum i se cristalizează *ductus*-ul încă din sec. V î.e.n.⁷⁰

Numai că *bet*, dincolo de valoarea sa fonetică, are, în toate alfabetele semitice, și *valoarea numerică (cifrică) de 2!* Așa stînd lucrurile,

nală din Paris, papirusul Mimaut 2319 din Louvre, papirusul demotic gnostic din Leyden, papirusul grec XLVI din British Museum etc. Vezi discuția la J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 108 și 117, fig. 26. Vezi și Audollent, *Defixionum Tabellae*, Paris, 1904.

⁶⁹ Dificultăți de ordin tipografic ne împiedică a reda și *grafia* respectivă.

⁷⁰ Vezi Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 234, fig. 119 și p. 236.

α

Fig. 4 — 4a. Dierna. Plăcuță de aur; fotografie și desen (cca. 4 x).

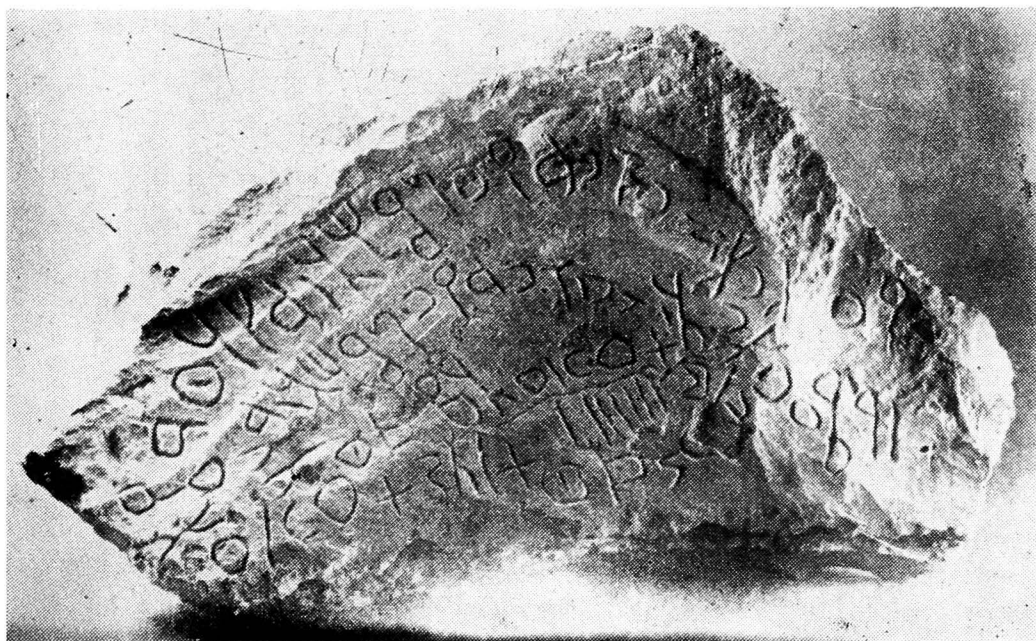

Fig. 6. Inscripție safaitică.

sensul rîndului 2 de pe plăcuța de aur de la Dierna ar fi: 2 Iω [= deci Iω Iω], corespondența cu r. 4 devenind, implicit, perfectă. În plus, o atare „criptare“ a semnificației rîndului 2 se înscrie în practicile „magice“ atît de proprii gnosticismului.

Rămîne de explicat sensul celor două liniițe orizontale paralele ce sînt alipite acelui „I“ perlat ce constituie semnul nr. 2 din r. 2. Cunosînd implicațiile de magie astrală și planetar-zodiacală ale tabletelor-amulete gnostice⁷¹, perpetuate peste epoca bizantină pînă adînc în evul mediu⁷², îndrăznim să afirmăm că *felul* în care e redat semnul nr. 2 din r. 2 îmbină valoarea fonetică de *I* a respectivului „I“ perlat cu „monograma magică“ a constelației *Alpha Centauri*, sub „semnul“ căreia se va fi născut fetița ale cărei rămășițe le-a păstrat sicriul de plumb de la Dierna.

În această ordine de idei, semnalăm și alte elemente de magie gnostică, pe care le sugerează *asocierea* — cituși de puțin întîmplătoare, după opinia noastră! — a diverselor piese din inventarul mormintului de la Dierna:

a) Știut este că, în conformitate cu regulile „magiei simpatice“, nu era indiferent pentru rezultatul scontat, pe ce fel de *support talismanic* se făcea invocarea geniilor ori a diverselor divinități⁷³. Invocarea unor divinități ce aveau și atribuții planetar-astrale se făcea fie pe *anumite* pietre semiprețioase ce se gravau (geme, camee), fie — mai ales — pe *anumite* metale, cu grijă alese, în funcție de poziția ierarhică și „aria de influență“ a respectivei divinități⁷⁴. În această ordine de idei e lesne de înțeles — și, de altfel, ușor verificabil — că în cadrul plăcuțelor-amulete gnostice demonii și geniile malefice (stînd sub „semnul“ lui Saturn și Marte) se invocă îndeobște pe *plumb*, talismanele erotice (fiind sub „semnul“ planetei Venus) se gravează pe *cupru*, geniile ori atribuțiile „selenare“ ale unor divinități se invocă pe plăcuțe de *argint*, pe cînd *aurul* e rezervat divinității (sau divinităților) supreme ce au, întotdeauna, și attribute „solare“.

b) Plăcuța de la Dierna e din *aur*, divinitatea invocată pe ea (prin trei apelative diferite) este Yahve. Conform atributelor „sephîrôthice“ (vezi *supra*, nota 56!) ale divinității supreme, apelativul Yahve (IAω) (corespunzător celui de al șaptelea „Sephîrôth“: *Nesakh*) implică, pe

⁷¹ Discuțiile la J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 42, 72 sqq., 94 sqq., 279 sqq.

⁷² Vezi succesivele ediții ale „cărților lui Solomon“ (citate de J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, *passim*), pînă la voluminoasele *Opera (Arbatel — De magia, Elementa magica și De occulta philosophia)* ale vestitului filosof, alchimist și astrolog medieval Cornelius Agrippa de Nettesheim. (Născut la Köln, în 1486, respectivul devine istoriograf și astrolog al lui Carol Quintul, fiind cunoscut ca unul din cei mai de seamă compilatori de tratate de „științe oculte“ — majoritatea de inspirație iudeo-gnostic-orientală. Înternîtat la Bruxelles sub acuzație de magie, apoi eliberat, moare în mizerie la Grenoble, în vîrstă de 47 de ani). Vezi și studiile moderne asupra subiectului, la Éliphas Lévi, *Clefs majeures et Clavicules de Salomon*, Paris, 1895; H. A. Winkler, *Siegel und Charaktere in der muhammedanischen Zauberei*, Berlin, 1930 și M. Cohen, în *Journ. Asiat.*, CCXXIII, iulie—decembrie, 1933.

⁷³ J. Marquès-Rivière, *op. cit.*, p. 235.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 306.

plan cosmogonic, *Soarele*⁷⁵, corp ceresc care „pretinde”, drept suport talismanic, *aurul*⁷⁶, iar pe plan magic îi sînt asociate: dintre pietrele semiprețioase *iaspisul*, dintre animale *calul*⁷⁷. Or, în inventarul mormîntului gnostic de la Dierna apare o *gemă de iaspis roșu*, pe care e reprezentat *Sol*, mîinînd o quadrigă la care sînt înhămați patru cai!

c) Dar pe plăcuță mai apare și apelativul Ἀθωναι, apelativ corelat cu cel de al zecelea „Sephirôth” (*Malkuth*), cerînd — drept corespondent planetar — *Luna*⁷⁸, respectiv, dintre metale, *argintul*⁷⁹. Se întîmplă însă că în mormîntul de la Dierna să existe și un medalion ce cuprinde o monedă — aparent banală și fără valoare — dar care nu e altceva decît un denar de *argint*, purtînd pe revers chipul *Lunei* în bigă.

Ni se pare deci a putea surprinde, dincolo de stupiditatea în sine a oricărei practici magice, o anumită „logică ocultă” în alegerea inventarului funerar ce a întovărășit în mormînt fetița de la Dierna, potrivit unui ritual și unor prescripții gnostice riguros respectate. Semnalarea acestor constatări și deducții ni se pare utilă, mai ales dacă se va ivi prilejul analizării unor inventare funerare mai mult sau mai puțin asemănătoare.

Revenind un moment la inscripția plăcuței de aur, ni se pare demn de menționat că — vrînd să fim convinși de *valabilitatea* descifrării propuse pentru r. 1-2 — ne-am impus următoarea *verificare*:

Dacă descifrarea e corectă, grupajul *cel mai frecvent* de „semne cabalistice” pe gemele gnostice trebuie să fie: „I” perlat — „X” perlat — 3, corespunzător lui **IAW** (practic cel mai frecvent apelativ al acestor gеме, bineînțeles transliterat în scriere grecească!). Or, acest lucru *se verifică pe deplin*, cu observația că, uneori, cele trei „semne cabalistice” apar *intervertite*, ceea ce, de bună seamă, corespunde formelor de **IWA**, **AIW**, **WIA**, **WAI**, întîlnite și în textul grecesc al gemelor respective, — forme „criptate” de care ne-am ocupat mai sus!

*

Rămîne să încercăm a da o explicație faptului: ce fel de scriere (sau influența cărui fel de scriere) e prezentă în *ductus*-ul atît de aparte — cu semne-litere „perlate” — al rîndurilor 1-2 din inscripția de la Dierna?

Prin firea lucrurilor, analogiile acestor litere ne duc (pentru perioada sec. III—IV e.n.) spre lumea sud-semitică (nord- și sud-arabică), adică spre o zonă în care s-au fost cristalizat, încă în cursul primului mileniu î.e.n., alfabetele avînd — drept una dintre principalele caracteristici grafice — litere cu capetele „perlate”, terminate adică într-un fel de „bule”. În această ordine de idei, din primul grup al limbilor (și scrierilor) sud-semitice (grupul nord-arabic) ar putea intra în discu-

⁷⁵ *Ibidem*, p. 42.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 244.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 42.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 244.

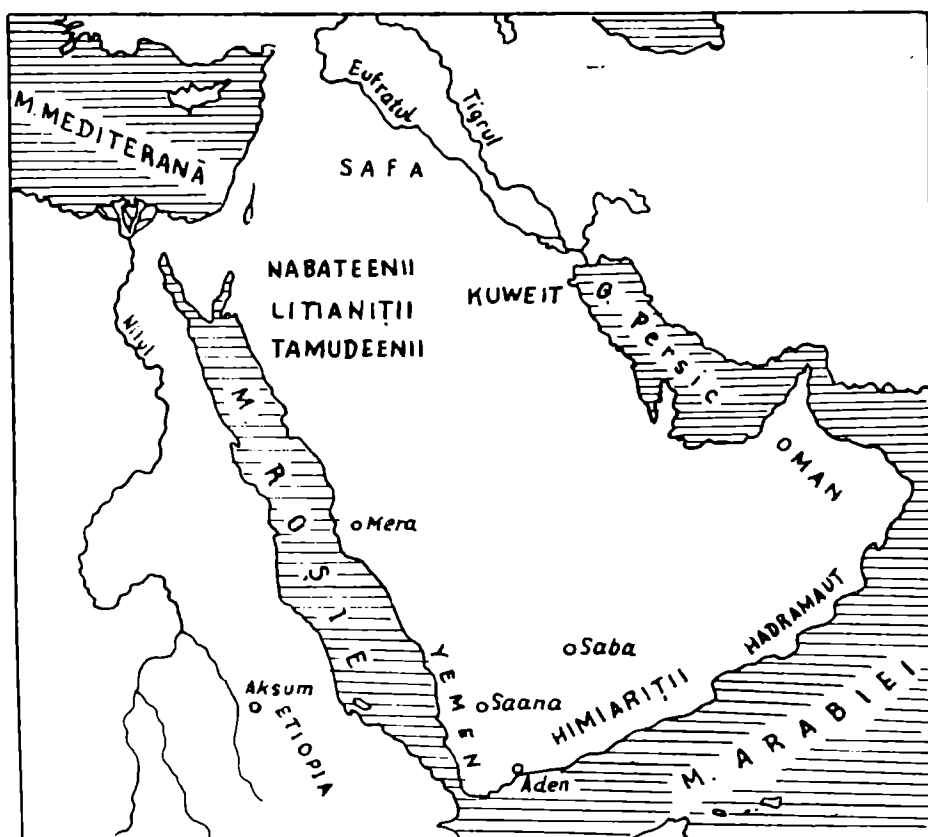

Fig. 5 — Zona dialectelor și scrierilor sud-semitice.

ție dialectele vorbite odinioară în oazele din Hedjaz, Nedjed și (mai la nord-est) Safa, respectiv, dedanita, nabateana, litianita (lihyanita), tamudeana și, mai cu seamă, safaitica (fig. 5)⁸⁰.

Că mai ales în scrierea safaitică⁸¹ există „perlarea“ literelor e mai presus de comentariu (vezi fig. 6)⁸², deși prin aceasta nu afirmăm nici

⁸⁰ Vezi „arborele genealogic“ al limbilor și scrierilor semitice la Ș. Andronescu, *op. cit.*, p. 222 și discuțiile la p. 280 sqq.

⁸¹ Monumentele sale epigrafice sînt adunate în CIS (*Corpus Inscriptionum Semiticarum*), partea a V-a. Vezi și A. Jamme, *Safaitic Text*, în *Oriens Antiquus*, VI și IX; Enno Littmann, *Safaitic Inscriptions*, Leyden, 1943; G. L. Harding, *New Safaitic Texts*, in *Annual of the Dept. of Antiquities of Jordan*, I, 1951; F. V. Winnett, *Safaitic Inscriptions from Jordan*, Toronto, 1957; J. M. Solá Solé, *Sammlung Ed. Glaser*, IV, Wien, 1964; G. L. Harding, *Further Safaitic Texts in the Iraq Museum*, in *Sumer*, XXVI/I—II, 1970, p. 179 sqq. Pentru inscripțiile tamudeene. vezi A. van den Branden, *Les textes Thamoudéenes de Philby*, vol. I, in *Bibliothèque de Muséon*, 39, 1956; *Oriens Antiquus*, IX; Littmann și Harding, *Some Thamudic Inscriptions from the Hashemite Kingdom of Jordan*, Leiden, 1952; F. V. Winnett, *Thamudic Inscriptions from the Negev*, in *Atiqot*, II, 1959, p. 146 sqq.; Idem, *The Thamudic Inscriptions*, in *Ancient Records from North Arabia*, Toronto, 1970.

⁸² Piesa se află în Muzeul Irakian, inv. IM. 67801.

pe departe că primele două rinduri ale inscripției noastre ar fi scrise *în safaitică* !

Credem că ne apropiem mai mult de adevăr căutînd influențele în zona celui de al doilea grup de scrieri (și limbi) sud-semitice, anume în zona sud-arabică (fig. 5), respectiv în scrierile: sabeană, mineană, himiarită, qatabanită, hadramautică și ausanită. În primul rînd intră în discuție — din optica ce ne interesează — scrierile sabeană și himiarită, înrudite și cunoscînd, ambele, specifica „perlare“ a literelor⁸³.

Spațiul nu ne permite nici măcar sumara schițare a importantului rol pe care l-a jucat Saba în istoria Orientului Antic. Ajunge să amintim aici numai excepționala sa plasare geografică, la întretărirea marilor drumuri caravanier dintre lumea mediteraneană și regatul partit, Egipt, India, cu legături spre sud și sud-est, peste Marea Roșie și Golful Aden, pînă în Etiopia și coasta Somaliei. Nu trebuie uitat nici rolul pe care Saba l-a jucat în istoria neamurilor *nord-semitice* (evreii în speță) în perioada regalității în Israel, nemaivorbind de mijlocirea legăturilor spre Punt, problemele legate de instalarea dinastiei de la Axum în Etiopia etc., etc.⁸⁴.

Ca o caracteristică de ordin paleografic se poate aminti faptul că scrierile sud-arabice cunosc, în contrast cu alte scrieri semitice, nu numai sensul sinistrograd al rîndurilor, ci și cel dextrograd, așa cum e cazul și la primele două rinduri de pe plăcuța de aur de care ne ocupăm.

În perioada de înflorire a gnosticismului (sec. II—V e.n.) zona sud-arabică contribuie complex la cristalizarea unor concepții magico-esoterice ale curentelor gnostice, infuzîndu-le acestora nu numai influențe — preluate și prelucrate — iudeo-orientale, dar și o masivă doză de credințe oculte ce-și au obirșia în ținuturile sud-semitice preislamice. De remarcat este însă faptul că vehicularea acestor influențe către Imperiu nu se face direct, ci prin *mijlocirea Egiptului*, de unde comunități gnostice ajung să se instaleze în Renania și pe teritoriul Galliei, în valea Rhonului. Către aceeași lume (egipteană, de epocă romană tîrzie) ne duce și plăcuța de la Dierna, o atare proveniență sugerînd-o și acel 'Iw 'Iw în care, pe drept cuvînt, Deissmann, Blau și Basset vedeau o influență etiopiano-egipteană și o „contaminare“ a lui 'Iaw ebraic cu o divinitate băștinașă acelei părți de lume, *Iyo*⁸⁵.

Credem a ne apropia cel mai mult de adevăr întrevăzînd în comunitatea gnostică de la Dierna elemente semito-orientale stabilite în Dacia din Egiptul roman. Este aproape cert că *scribul* plăcuței de aur trebuie să fi fost — dincolo de originea sa etnică — om de școală și cultură greco-alexandrină, iar inscripționarea pe care o face *și cu litere*

⁸³ Monumentele epigrafice sud-arabice sînt reunite în partea a IV-a din CIS. Cele himiarite și sabeene au fost publicate în cele patru fascicule (apărute în 1889, 1892, 1900 și 1908) ale tomului I și în primele două fascicule (1911 și 1914) ale tomului II din CIS, Pars IV.

⁸⁴ O vastă problematică și o impresionantă bibliografie în RE, ser. II, I, 2, col. 1298—1511, s.v. *Saba*, mai ales paragraful 16 („Semitische Quellen“), col. 1495 sqq.

⁸⁵ Discuțiile în RE, IX, 1, col. 702.

Fig. 7 — Semne din tratatul de magie al lui El-Boûni.

„*sabeene*“ e pur și simplu un gest *cultic*, făcut în convingerea unei mărite eficacități apotropaice a apelativelor lui Yahve, dacă ele sînt invocate și în scrierea (și, probabil, pronunțarea) lor „originală“. Meticulozitatea gravării rîndurilor 1—2, în comparație cu *ductus*-ul lejer și sigur al rîndurilor 3—4, pare a arăta caracterul ieșit din comun al executării scrierii primelor două rînduri, grija ca „scrierea sfîntă“, perlată, să asigure deplina funcționalitate magică a talismanului sepulcral.

Se pune, în fine, o ultimă întrebare: plăcuța de aur de la Dierna poate fi socotită drept o inscripție bilingvă? Deși ușoara deosebire dintre descifratul *Atonii* și (cu litere grecești transcrisul) *Atonai* ar îndreptăți o asemenea presupunere, ne simțim obligați a face precizarea că, în definitiv, 'Ιαω 'Αθωναι/'Ιω 'Ιω din r. 3—4 nu constituie o *traducere*, ci, cel mult, transcrierea cu alfabet grecesc a *acelorași* nume ale divinității. Ca atare, ezităm a ne pronunța în mod definitiv în acest sens.

*

E interesant de urmărit soarta ulterioară a „scrierii cu bule“ sau „perlate“, care, contrar așteptărilor, nu dispare o dată cu prăbușirea lumii antice. În măsura în care documentarea ne-o permite, putem afirma că „supraviețuirea“ acestui sistem de scriere e legată de supraviețuirea doctrinei gnostice, ajunsă și ea în rîndul *ereziilor*, pe măsura oficializării creștinismului ca religie de stat a imperiului roman tîrziu și a celui bizantin. Tradiția gnostică se refugiază în mediul creștinismului *koptic* sau se disimulează în credințele esoterice ale *diasporei* iudaice din evul mediu timpuriu european ori — în fine — îmbogățește arsenalul magico-astrologic al islamului⁸⁶. În ultimă instanță, pierzîndu-și tot mai mult învelișul de dogmă și doctrină, tradiția gnostică va conserva numai aspectele sale mistice pe care le va transmite „societăților secrete“ și „oculte“ ale lumii medievale. În această din urmă ipostază va fi aprig combătută și persecutată, nu numai de biserica creștină oficială (catolică sau răsăriteană), dar și de iudaismul „ortodox“ ori islamismul oficial.

Cert este faptul că, pe la 1318—1319, vestitul astrolog arab El-Boûni indică, în faimosul său tratat de magie⁸⁷, șapte litere „perlate“ (fig. 7), ca fiind înzestrate cu virtuți magice deosebit de eficace dacă sînt gravate pe talismane. Semnele respective corespund, la El-Boûni, literelor *fâ*, *djim*, *chîn*, *thâ*, *zâ*, *khâ* și *zîn* din araba coranică, aceste șapte litere fiind — la rîndul lor — singurele care *nu intră* în primele șapte versete ale primei *sourate* din Coran. Interesant e faptul că astrologul arab consideră respectivele semne „perlate“ ca fiind de origine

⁸⁶ Ca bibliografie, vezi *supra*, n. 67.

⁸⁷ *Chems el maârif el Koubrâ oua latâ'if el aouârif*, Cairo, 1318—19, citat după Edmond Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du nord*, Alger, 1908.

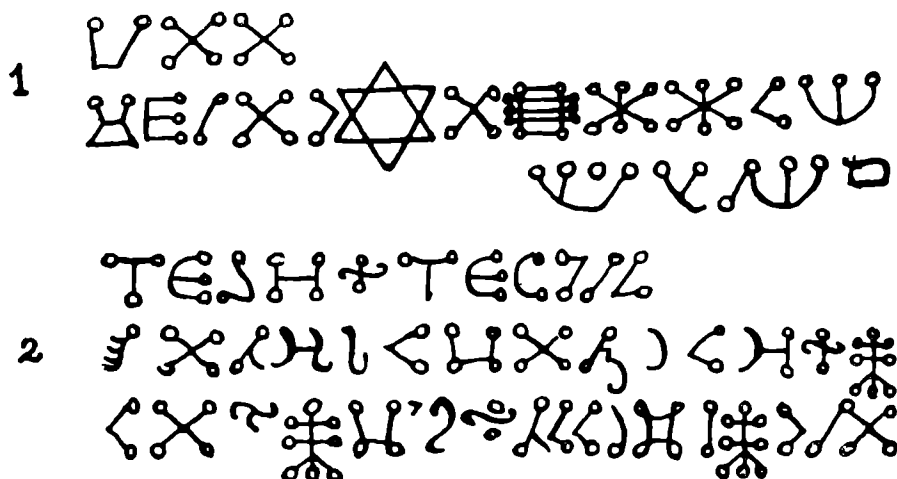

Fig. 8 — Amulette ebraice medievale.

„străveche ebraică“, deși, evident, *alfabetul ebraic* ca atare nu cunoscuse nicicând un asemenea *ductus* al literelor.

Semnele „perlate“ reapar în amuletele ebraice medievale (fig. 8), în deja citatele opere ale lui Cornelius Agrippa⁸⁸, într-una din cărțile scriitorului și vizionarului francez Guillaume Postel⁸⁹. La C. Agrippa sistemele de scriere cunoscând asemenea litere „perlate“ poartă numele de „scrierea celestă“, „scrierea lui Malachim“ și — iarăși⁹⁰ — „scriere de dincolo de râu“.

Studiind literele „perlate“ ce apar nu numai pe talismanele medievale, dar și ca „semne secrete“ pe unele monumente arhitecturale și picturi medievale, orientalistul și semitologul H. A. Winkler atrăgea atenția⁹¹ și asupra unei lucrări a lui Abraham de Balmis⁹² în care, de asemenea, se face referire la aceste ciudate semne. Mai mult decât atât, Winkler a întrevăzut și înrudirea scrierilor medievale cu „bule“ cu

⁸⁸ Vezi *supra*, n. 72.

⁸⁹ *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum...*, Paris, 1538, fila B, p. 7 sqq. Postel le consideră drept semnele scrierii *de transitu fluminis*, scriere consemnând *lingua chaldaica*. Analizând expresia, Budge o traducea prin „scriere de trecerea riului“, traducere pe drept cuvânt combătută de J. Marquès-Rivière (*op. cit.*, p. 310, n. 3), care propunea sensul de „scriere de *dincolo de râu*“. În sprijinul ipotezei sale am sugera o explicație suplimentară: știut este că o ultimă sectă gnostică — mandeenii — mai persistă *pînă astăzi* în zona de confluență a Eufratului și Tigrlui. Nu ni se pare exclus ca referirea medievală despre scrierea „perlată“ *de transitu fluminis* să facă aluzie tocmai la teritoriul lor (de *dincolo de Eufrat*), unde mandeenii au folosit (și folosesc încă, pe o foarte redusă scară și numai în cadrul practicilor magice) literele cu „bule“. Vezi și J. Heron Lepper, *op. cit.*, p. 57, precum și *Dict. Arch. Chrét. Lit.*, X, 1, 1931, col. 1067—1114, s.v. *Magie*; *ibidem*, col. 1390 sqq., s.v. *Manichéisme*; *ibidem*, XII, 2, 1936, col. 2157—2160, s.v. *Ophites*; C. W. King, *The Gnostics and their Remains*, ed. a II-a, 1887; W. Budge, *Amulets and Superstitions*, Londra, 1930.

⁹⁰ Vezi nota precedentă.

⁹¹ *Op. cit.*, vezi n. 72.

⁹² *Grammatica hebraea*, Veneția, 1523.

semnele „sabbatiene“ [sabeene, n.n.] ale unor amulete gnostice publicate de A. Danon⁹³, din păcate însă nu și-a dus demonstrația pînă la capăt și — mai ales — n-a generalizat-o la interpretarea în acest sens a mulțimii de semne „perlate“ de pe talismanele ori gemele gnostice din marile muzee și colecții europene. O altă observație importantă a lui H. A. Winkler e aceea că „perlarea“ atît de specifică a acestor litere s-ar datora unei — poate inconștiente — persistențe a sistemelor de scriere *cuneiforme*, „bulele“ din capetele literelor nefiind altceva decît reminiscența „capetelor de cui“ din notațiile cuneiforme. Dacă Winkler are dreptate, atunci (și observația ne aparține, N. V.) s-ar explica și de ce se credea în evul mediu că scrierile „perlate“ consemnează, cu precădere, *lingua chaldaica*.

O ultimă importantă menționare a unor scrieri „perlate“ în evul mediu european apare în 1616. Este vorba de celebrul *aide-mémoire* pentru uzul alchimiştilor, astrologilor, ocultiștilor și magicienilor epocii — *Virga Aurea*, a călugărului Jaques-Bonaventura Hepburne din Scoția. Născut la Hanestocks (comitatul Hadington), în 1573, respectivul ajunge bibliotecar al papei Paul al V-lea și se specializează în studierea manuscrisurilor orientale ale Vaticanului. Tradiția îl înfățișează drept cunoscător a vreo șazece și cinci de limbi și scrieri diverse. Moare în 1621, după ce — în 1616 — întocmește mai sus-amintita *Virga Aurea*⁹⁴.

Lucrarea — din care reproducem o pagină, fig. 9 — înmănunchează o mulțime de „scrieri secrete“⁹⁵ (majoritatea total *fanteziste*!), ale căror litere se orînduiesc alfabetic în coloane verticale paralele, prima coloană dînd corespondentul *latinesc* al semnelor. „Scrierile secrete“ care — în 1616 — mai cunosc „perlarea“ semnelor grafice sînt: *serafică*, *supercelestă*, *celestă*, *angelică*, „*de dincolo de rîu*“ și *brahmanică*. Cu excepția scrierii „brahmanice“, celelalte figurează (în ordinea mai sus enunțată) chiar pe pagina ce-o reproducem (fig. 9).

Nu mai e cazul să insistăm asupra constatării că, în al doilea deceniu al sec. XVII, n-a mai rămas nimic inteligibil din vechea tradiție a literelor „perlate“, decît — cel mult — o vagă asemănare a unor forme grafice (a se revedea fig. 4—4 a) ce se regăsesc printre „literele“ *născocite* ale unor „scrieri“ *ireale*, uzitate de magicieni și astrologi!

De fapt, acest excurs final l-am făcut în dorința de-a atrage atenția asupra următorului lucru: s-a arătat aproape incredibila tenacitate cu care tradiția gnostică se perpetuează — peste epoca bizantină — pînă adînc în Evul Mediu și Renaștere, aplicată fiind mai ales la confecționarea de amulete și talismane oculte. Or, aceasta fiind situația, nu ni se pare imposibil ca o parte din stocul de gеме, amulete și talismane definite ca *gnostice*, aflate în marile colecții muzeale, să provină în reali-

⁹³ În *Journal Asiatique*, 1910.

⁹⁴ Cartea a fost reeditată în *facsimil* de către F. de Mély, Paris, 1922, care a completat-o cu un studiu introductiv și comentariu.

⁹⁵ Greco-alexandrină, arabă, siriacă, templieră, koptă, maronită, illyrică, „secretă“, iudeo-samariteană, virgiliană, etiopiană, scitică, babiloniană, hieroglică, apolloniană, egipteană, chaldeană, palestiniană, cananeeană, serafică, supercelestă, celestă, angelică, etruscă, „de dincolo de rîu“, saraceniană, „sabeană“, feniciană, iacobită, galileeană, ebraico-arabă, „scrierea lui Enoch“, samariteană, mozaică, brahmanică, adamică, solomoneană și noachită.

tate din perioade sensibil *ulterioare* epocii antice. Tocmai de aceea, de la caz la caz, trebuie avute în vedere *condițiile exacte de descoperire* ale acestor piese, pentru a exista certitudinea provenienței lor din mediul gnostic antic. Acest deziderat e pe de-a-ntregul îndeplinit de plăcuța de aur de care ne-am ocupat, ea provenind în mod cert dintr-unul din cimitirele romane tirzii ale Diernei.

N. VLASSA

EIN GNOSTISCHES GRAB IN DIERNA

(Zusammenfassung)

Es wird ein im Hof des Spitals der alten Stadt Orșova anlässlich Kanalisationsarbeiten entdecktes Römergrab besprochen. In einem Ziegelsarkophag befand sich ein Bleisarg mit einem Kinderskelett.

Grabbeigaben waren: vier, von den Findern zerbrochene Tongefässe, zwei Ohrringe aus gewundenem Golddraht, die verloren gingen, zwei Medaillone und ein Goldplättchen, das in die Sammlung des Schulmuseums von Orșova gelangte. Das eine Medaillon hatte in einem Goldrahmen eine Gemme aus rotem Jaspis, darauf Sol in Quadriga; das andere hat in der Mitte eine Nachahmung in Silber einer republikanischen Münze, die im Avers Roma zeigt, im Revers Luna in Biga.

Das Goldplättchen (4,1×3,3 cm) trägt eine vierzeilige Inschrift; zwei Zeilen sind in griechischen Buchstaben (H=0,4—0,3 cm) geschrieben. Durch gewisse Merkmale reiht sich die Inschrift zweifellos unter die Amulett-Inschriften gnostischen Inhalts ein. Der Text ist für uns nur in der dritten und vierten Zeile lesbar: ΙΑΩ ΑΘΩΝΑΙ / ΙΩΙΩ.

Die ersten zwei Zeilen sind in einer anderen, vermutlich semitischen Schrift abgefasst. Die Inschrift enthält eine Anrufung des höchsten Gottes Iao-Iahve, die kleine Tote zu beschützen.

Aufgrund der Beigaben lässt sich das Grab in die zweite Hälfte des 3. — Anfang des 4. Jhs. ansetzen; ein relatives Datierungselement bietet die Gemme mit Sol in Quadriga in ähnlicher Erscheinungsform wie auf den Münzen von Aurelian und Probus.

Die Eltern des Kindes waren Gnostiker und stammten vermutlich aus Ägypten, jedenfalls aus diesem geographischen Raum. Sie begruben ihr Kind nach den Bräuchen ihres Glaubens.

Bis jetzt ist dies der einzige derartige Fund in Dazien. Vorläufig kann das Bestehen organisierter Gnostikersekte in Dazien schwerlich angenommen werden, da die mit diesem Glauben in Verbindung gebrachten Einzelfunde nur kleine Talismane — *gemma abrazaea* — aus Porolissum (2), Romula (1), Orlea (1), Drobeta (1?) waren.

Die Existenz kleiner frühchristlicher Gemeinden muss in Dazien für das 3. Jh. wohl angenommen werden; die wenigen bis jetzt gemachten Funde enthüllen ihr Vorkommen besonders in den nahe der Donau gelegenen Ansiedlungen (Dierna, Romula, Orlea, Drobeta (?), die leichter mit den Nachbarprovinzen in Berührung kamen, da dies eine Gegend dauernden Bevölkerungswechsels und süddonauländischer Einflüsse war.

Im zweiten Teil der Arbeit: *Die Interpretation des Goldplättchens von Dierna*, macht N. Vlassa eine Reihe von epigraphischen, sprachlichen und geschichtlichen Überlegungen hinsichtlich dieses Stücks und entziffert die beiden ersten Zeilen des Textes.

DIMITRIE CANTEMIR ȘI OVIDIU

Dimitrie Cantemir este, după Miron Costin¹, al doilea scriitor român care se ocupă cu Ovidiu. Dar, spre deosebire de cel dintâi, eruditul Domnitor s-a servit de o documentație mai bogată, iar informațiile pe care ni le dă despre poet sînt mai numeroase și mai cuprinzătoare; asupra unora din ele insistă chiar în diferite scrieri ale sale. În paginile ce urmează voi trece în revistă aceste informații, grupîndu-le în jurul unor puncte centrale, după cum ele se referă la viața, exilul și locul de exil — localizarea vechii cetăți Tomis — sau la opera din exil — *Tristele* și *Ponticele* — și măsura în care a cunoscut valoarea ei ca izvor istoric.

Este adevărat că, făcînd această grupare, n-am ținut totdeauna seamă de cronologia scrierilor din care am cules știrile și nici de ordinea lor de succesiune în cadrul aceleiași scrieri. Am considerat, în schimb, mai important ca expunerea să fie unitară din punct de vedere tematic și, în același timp, să aibă un caracter de continuitate.

*

Despre viața lui Ovidiu, Cantemir ne dă numai cîteva știri sumare și răzlețe. Astfel, nemuritorul Sulmonez este amintit în „Catastihul istoricilor, gheografilor, filosofilor, poeticilor și a altor oameni învățați, Elini și Latini”, a căror nume să pomenesc și mărturiile li să aduc . . .”². Revenind, în continuare, la Ovidiu, el spune doar că acesta „pe vremile lui Avgust au trăit”.

Mult mai multe știri decît înaintașul său, cronicarul Miron Costin, ne dă Cantemir despre exilul poetului. În primul rînd, în ceea ce privește cauzele, dintre numeroasele ipoteze care erau încă de pe atunci în dezbaterea învățaților, el se raliază la aceea potrivit căreia principala cauză a exilului ar fi fost poezia erotică. Anume, el arată că aceasta ar fi avut o influență nefastă asupra societății contemporane și chiar printre membrii familiei imperiale.

Iată ce spune autorul textual în această privință: „...carile [Ovidiu] scriind în Roma niște stihuri, cu carele învăța meștersugul dragostelor scîrnave, pre acestea citindu-le Iulia, fata sau precum unii zic nepoata lui Avgust Chesar, atîta în de desfrănată și după toate poftele trupești dată viață căzută, cît nu numai ea singură toată stihirea femeiască lepădasă și toată rușinea de pe obraz rădicasă, ci încă și pre

¹ Vezi N. Lascu, *Ovidiu în opera lui Miron Costin*, în *Transilvania*, 72, nr. 10, 1941, p. 706—717.

² *Hronicul a vechimei Romano-Moldo-Vlahilor* (ed. 1901), p. 54.

alte multe doamne și giupînese Romane, după pierduta sa minte și grozave fapte trăgînd și aducînd, prin theatruri și prin uliță în băuturi, mîncări și alte ciudate desfătări, ziua și noaptea îmbla³.

Cîteva pagini mai departe, Cantemir revine asupra acestor versuri, indicînd și data cînd au fost scrise: „la anul nainte de Hs. 22, sau cu un an mai nainte... sau cu un an pre urmă, Ovidie Poeticul au scris acele verșuri pentru meștersugul a iubi, și cu învățatura lor Iulia, fata sau nepoata lui Avgust Chesar, la ocară ca aceia vinisă, precum am zis⁴.

În alt loc Cantemir arată amănunțit și pedeapsa dată de împărat poetului, precizînd locul unde a fost exilat și chiar data cînd ar fi fost trimis în exil: „Pentru aceasta dară Avgust Chesar pre acest poetic în minie pornindu-să, l-au trimis la cetatea ce-i zic Tomos... Tîmplatu-s-au dară acestui poetic izgnanie cu șapte ani mai denainte de nașterea Domnului Hs.⁵ Ultima indicație este inexactă; în realitate, după cum se știe de altfel, poetul a fost exilat la sfîrșitul anului 8 e.n.

Dificultăți și mai mari apar cînd e vorba de identificarea și localizarea vechii cetăți Tomis. În acest scop, Cantemir a cules numeroase informații, din cele existente pe atunci. Diversitatea acestor informații explică, de altfel, și variantele sub care figurează în opera Domnitorului numele însuși al localității. Forma cea mai frecventă este *Thomos*⁶; urmează, în ordine descrescîndă, *Tomus*⁷, iar forma Tomis, generală în opera lui Ovidiu, apare o singură dată⁸.

În ceea ce privește localizarea acestei cetăți, Cantemir recunoaște că există o mare divergență de păreri: „mare gilceavă iaste între învățați, care să fie fost⁹. Într-o altă scriere mărturisește că nu este în măsură să formuleze o judecată sigură, față de atîtea opinii contrastante: „inter tot authorum discrepantes opiniones, quid certum sit iudicare haud possum¹⁰. Cu toate acestea, declară că va spune și el ceea ce crede în această chestiune, ca unul care cunoaște întrucîtva ținuturile respective¹¹.

Spre a-și putea forma o părere întemeiată, Domnitorul pune în discuție toate informațiile date pînă la el de către diferiții autori, mai vechi sau mai noi. Astfel, o dată spune că Tomis este „o cetate de pre Marea Neagră¹². Ulterior el revine cu precizarea surselor: „cei mai vechi istorici și gheografi o pun peste Dunăre în Misia, la marginea Mării Negre“, adăugînd că „foarte rău greșește“ istoricul polonez Sarnicius (Sarnicki), care susținuse că Tomis ar fi fost „cetate la Dunăre¹³.

³ *Hronicul...*, p. 117. Pentru amănunte, vezi N. Lascu, *Dimitrie Cantemir despre exilul lui Ovidiu*, în *AISC*, IV, p. 17—34.

⁴ *Idem, op. cit.*, p. 121.

⁵ *Idem, op. cit.*, p. 117.

⁶ *Hronicul...*, p. 122, 211, 261; *Descrierea Moldovei* (ed. 1973), p. 68, nota p. 86, nota.

⁷ *Hronicul...*, p. 72.

⁸ *Idem, op. cit.*, p. 212.

⁹ *Idem, op. cit.*, p. 122.

¹⁰ *Descrierea Moldovei*, p. 86, nota.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Hronicul...*, p. 122.

¹³ *Idem, op. cit.*, p. 261.

Într-o altă scriere revine la Sarnicius, cu amănuntul că acesta încercase s-o identifice cu Chilia¹⁴.

În sprijinul afirmației sale de mai sus, Cantemir povestește, după Zosimos și Zonaras, că în anul 257 „tătarii, așteptînd iarna și Dunărea înghețînd, s-au pornit, lăsînd Marea Neagră în stînga, toți pedestri pre marginile mării, țiind în dreapta uscatul și cetățile Tomos, Istros și Anhialon”¹⁵. Tot așa, arată în continuare că pe timpul împăratului Claudius, deci între anii 269—270, sciții, aliindu-se cu peucii și cu goții, au construit aproape de Nistru, pe unde locuiau atunci, un număr de 6.000 de vase, „în carile întrînd 320.000 oameni și trecînd pre lîngă Tomis și pre lîngă Marchianopolis, au intrat în Misia”¹⁶.

Dar, în pofida acestor știri categorice furnizate de izvoarele antice, Cantemir se raliază totuși la versiunea după care cetatea Tomis era localizată la Cetatea Albă. Astfel, în *Hronicul*... o spune o dată explicit: „... care (cetate) socotim să fie fost unde iaste acmu Cetatea Albă”¹⁷. În alt loc el anunță numai că va dovedi acest lucru într-o altă scriere: „... ce noi unde vom zice pentru alte cetăți a Moldovei vom arăta cu bune dovede că cetatea Tomos iaste acmu Cetatea Albă”¹⁸. Ceva mai tîrziu el revine în aceeași scriere asupra acestei probleme, spunînd că cetatea Tomis „din multe dovede socotim să fi fost unde iaste acmu Cetatea Albă”¹⁹. Tot așa, vorbind și într-o altă lucrare despre Cetatea Albă, el spune următoarele: „Ea este o cetate foarte veche și renumită, pentru că aici a fost în exil marele poet Ovidiu... Dar despre asta voi vorbi mai pe larg într-alt loc”²⁰. Ceva mai departe spune același lucru: „... și e renumită pentru că aici a fost Ovidiu în exil”²¹.

Toate aluziile făcute mai sus vizează, în realitate, *Descrierea Moldovei*, în care el stăruie într-adevăr mai pe larg asupra localizării vechii cetăți Tomis la Cetatea Albă.

Astfel, el susține o dată în această lucrare²² că cetatea Tomis nu putea fi așezată decît în Sarmația. Iar în sprijinul afirmației sale aduce mărturia pčetului însuși, care spune că este exilat în pămîntul Sarmației și că nu vrea să fie înmormîntat acolo:

*Ne mea Sarmaticum contegat ossa solum*²³.

Dar un amănunt și mai important pentru întreaga argumentare a lui Cantemir este numirea dată de poet celor două riuri din Sarmația: Tyras și Boristhenes. De aici concluzia că localitatea unde a fost exilat Ovidiu trebuie să fi fost în Sarmația, în apropierea unuia din riurile Nistru sau Nipru.

¹⁴ *Descrierea Moldovei*, p. 86, nota.

¹⁵ *Hronicul*..., p. 211.

¹⁶ *Idem, op. cit.*, p. 212.

¹⁷ *Idem, op. cit.*, p. 72.

¹⁸ *Idem, op. cit.*, p. 122.

¹⁹ *Idem, op. cit.*, p. 261.

²⁰ *Istoria Imperiului Otoman* (ed. 1875), p. 178, nota 27.

²¹ *Idem, op. cit.*, p. 273, nota 38.

²² *Descrierea Moldovei*, p. 86, nota.

²³ *Pontice*, I, 2, v. 60.

Precizări aduce atunci când, vorbind despre apele și îndeosebi despre lacurile din sudul Moldovei, Cantemir amintește și lacul numit de către localnici *Lacul Ovidului*, de lângă Cetatea Albă, vestit, adaugă el, pentru că în apropierea acestuia a fost exilat Ovidiu²⁴. Învățul Domnitor încearcă să dea, astfel, o fundamentare științifică acestei probleme, aducând în sprijinul argumentării sale un bogat material documentar, deși ea ocupa numai un loc cu totul secundar în ansamblul scrierilor sale. Anume, el precizează că datele asupra acestui lac le cunoaște din două izvoare: pe de o parte, populația din partea locului susține acest lucru, iar, pe de alta, istoricii poloni, îndeosebi Sarnicius, se exprimă în același sens²⁵.

Primul izvor este deosebit de important, deoarece atestă existența unei tradiții populare locale pe timpul lui Cantemir; această tradiție mai dăinuia încă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea. Într-adevăr, existența ei este atestată de Ognibene, un ziarist italian de la Aquila (regiunea Abruzzo), care în anul 1875 vizitează țărmul nord-vestic al Mării Negre, luându-se tocmai după datele acestei tradiții.

Este însă adevărat că Ognibene nu știa că tradiția reprodușă de el fusese cunoscută și publicată mai pe larg de Costache Stamatii și de Mihail Kogălniceanu²⁶. Aceasta înseamnă că el a cules-o la fața locului. Așa se explică, de altfel, și existența unui element nou în relatarea ziaristului italian, anume că Ovidiu ar fi scris unele poeme în grai moldovenesc²⁷.

Cel de-al doilea izvor este o mărturie în plus că învățul Domnitor era la curent cu versiunile care circulau în literatura istorică poloneză. Așa se explică, de altfel, și numele lacului sub forma frecventă în scrierile istoricilor poloni, adică „Vidovul“, dat lacului în *Hronic*.

Mai mult încă: atras de asemănarea de nume, Cantemir încearcă să explice după acest lac și numele cetății Ivida. Astfel, înșirind după Procopius²⁸ cetățile din Dacia și din Sciția, el amintește cetatea Ivida, despre care spune textual: „pe care socotim să fie așa chemată de pe balta Ovidie, căreia îi zicem noi Vidovul“²⁹. Tot așa, revenind mai departe asupra cetății Ivida, Cantemir spune că „aceasta au luat numele de pre lacul ce-i zicem acmu noi Vidovul“³⁰.

Dar, făcând această afirmație, Domnitorul moldovean se îndepărtează de Sarmația și ajunge în partea de nord a Dobrogei, în ținutul Babadagului, unde se afla cetatea Ivida. Este adevărat, pe de altă parte, că această afirmație reprezintă, în realitate, ecoul unei tradiții potrivit căreia Ovidiu ar fi fost exilat în apropiere de Babadag, așezat pe locul vechii cetăți Tomis, iar un lac din apropiere s-ar fi numit după poetul latin.

²⁴ *Descrierea Moldovei*, p. 86, nota.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Vezi amănunte în N. Lascu, *Ovidiu în România*, p. 360—363.

²⁷ Vezi N. Lascu, *Călători italieni pe urmele lui Ovidiu la Tomis*, în *Pontica*, V, 1972, p. 452.

²⁸ *De aedificiis*, IV, 7, 19.

²⁹ *Hronicul*..., p. 155.

³⁰ *Idem, op. cit.*, p. 323.

Avem două mărturii privitoare la existența acestei tradiții. Una datează chiar de pe timpul Domnitorului, anume a unui călător francez, La Motraye, care spune în această privință: „M-am dus la Baba (Babadag), pe care unii geografi îl consideră drept Tomis... bazându-și părerea lor pe un lac din vecinătate, al cărui nume, Ovidovo, li s-a părut că are legătură cu numele lui Ovidiu”³¹. Ecoul aceleiași tradiții îl aflăm și la sfârșitul sec. al XVIII-lea, în jurnalul de călătorie al abatelui Boscovich: „Babadà... che si credeva essere l'antica Tomi, luogo dell'esilio d'Ovidio”³².

Nemulțumit cu concluziile trase din simpla asemănare de nume, Cantemir încearcă mai întâi să concilieze cele două versiuni, admitând valabilitatea uneia sau a celeilalte pentru identificarea cetății Tomis. În același timp, el își dă seama și de impasul în care se afla; de aceea afirmă că „sau Cetatea Albă iaste, sau alta mai aproape de lac cu acesta nume; însă noi ce din istorici a dosluși n-am putut, socoteala la cetitori lăsăm”³³.

Renunțând definitiv la varianta Ivida, în *Descrierea Moldovei* Cantemir se ocupă numai cu Cetatea Albă, îndeosebi cu așa-zisul *Lac al Ovidului*. Despre acesta ne furnizează o sumedenie de date, unele din ele contradictorii și inexacte, asupra cărora nu consider oportun să mai insist. De aici se poate însă prezuma că, deși par a fi ale unuia care cunoștea locurile — cel puțin după cele afirmate — știrile date de el au fost culese, în realitate, din izvoare scrise și, probabil, de pe unele hărți ce i-au fost accesibile. Cu toate acestea, din știrile din *Descrierea Moldovei* rezultă în mod cât se poate de limpede că *Ovidii Lacus* (*Lacul Ovidului*) se chema pe vremea aceea lacul pe care noi îl cunoaștem astăzi sub numele de Limanul Nistrului.

*

Din opera lui Ovidiu, Cantemir se mai ocupă, după cele spuse mai înainte despre poeziile erotice, cu scrisorile din exil. El dă tuturor acestora un titlu colectiv, *De Pont*, sau *Pentru Pont*, fără să mai facă vreo distincție între cele două culegeri. Insistă îndeosebi asupra versurilor adresate de poet lui Graecinus, care era pe atunci consul la Roma, cu speranța că acesta va putea obține de la împărat iertarea și rechemarea din exil: „Deci acest poetic fiind la acea cetate izgonit, scris-au și alte stihuri, ce le pomenește *De Pont*, în carile scriind cătră un Flaccus Grețin, ce era și consul atuncea la Roma și din familia Flackcilor... nedejduia că printr-insul va putea lua ertare și să se întoarcă iarăși la Roma”³⁴.

Revenind în alt loc asupra aceluiași personaj, Cantemir spune: „... Flac cu porecla Grețin, om de Senat..., la carele Ovidie poeticul

³¹ Cf. G. Vâlsan, „*Lacul Ovidiului*” și *Românii*, în *Graiul Românesc*, II, 1928, p. 115—118.

³² R. G. Boscovich, *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784, p. 101.

³³ *Hronicul*..., p. 323.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 117.

trimitînd stihurile ce scrisese unde era la izgnanie se ruga să cază la Avgust, ca doară îl va putea scoate de la acea izgnanie³⁵. În sfîrșit, altă dată nu-i dă nici un titlu, ci numai numele: „... Pomponie Flaccus Greținus...; cătră acesta... scriind Ovidie de la Tomos cetatea, au trimis acele stihuri pentru Pont la dînsul în Roma³⁶.

Mai mult încă: Învățatul Domnitor reprezintă o etapă importantă în ceea ce privește utilizarea scrisorilor din exil ale lui Ovidiu ca izvor istoric. El face apel la știrile date de poet mai întîi în vastele și eruditele prolegomene ale *Hronicului*. Astfel, vorbind despre războaiele pe care le-a purtat Flaccus împotriva geților din regiunea cursului inferior al Dunării, Cantemir afirmă că despre ele „și din stihurile lui Ovidie Poeticul, carile scrie pentru Pont, ne putem adevări³⁷.

Pe mărturia lui Ovidiu se întemeiază și cînd susține că, mai înainte de domnia lui Augustus, geții sau dacii au stăpînit ambele maluri ale Dunării, spunînd textual că despre aceasta „nu numai cea de obște a Romanilor istorie, ci încă și Ovidie Poeticul mărturisește³⁸. El știe, de asemenea, că unor autori antici li s-au părut „mănoase marginile Dunării, precum și Ovidie Poeticul le numește³⁹.

Mai important este însă pasajul în care, după ce se ocupă cu cauzele exilului și cu localizarea vechii cetăți Tomis, amintite mai înainte, Cantemir vorbește de versurile din exil ale poetului, subliniind și valoarea lor documentară: „... în carile arată firea neamurilor de pre acolo, așezămîntul locurilor, cursul apelor și vrăjmășia Mării Negre⁴⁰.

Dar, chiar dacă a sesizat, pe de o parte, valoarea operei din exil ca izvor istoric, Cantemir își dă seama, pe de altă parte, și de elementele subiective și chiar de exagerările pe care ea le cuprinde. El arată explicit acest lucru într-unul din pasajele următoare: „Ce precum noi am putut pricepe, Ovidius mai mult să fi scris din slobozenie poeticească, decît din trebuința adevărului⁴¹.

Cu toate aceste rezerve, Domnitorul face apel la știrile date de Ovidiu atît în *Hronic*, cît și în *Descrierea Moldovei*. Astfel, de la Ovidiu pleacă el atunci cînd își susține etimologia potrivit căreia cuvintele Bugheac și Basarabia ar deriva de la numele bessilor, populație amintită într-o elegie din exil⁴². De asemenea, luînd parte la discuția iscată în jurul părerii umanistului italian Enea Silvio Piccolomini cu privire la originea cuvîntului vlah, Cantemir susține, ca și predecesorul său Miron Costin, că izvorul acestuia a fost Ovidiu: „Precum dară mi se pare, această a sa rătăcită socotială de aiurea n-au luat-o..., fără numai din stihurile unui vestit poetic Romanesc, ce-i zic Ovidius⁴³.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 130.

³⁶ Idem, *op. cit.*, p. 124.

³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 63.

³⁸ Idem, *op. cit.*, p. 67.

³⁹ Idem, *op. cit.*, p. 230.

⁴⁰ Idem, *op. cit.*, p. 117.

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 122.

⁴² *Descrierea Moldovei*, p. 84, nota.

⁴³ *Hronicul*..., p. 117.

Dar el nu se mulțumește cu această simplă constatare, ci adaugă că versurile aduse de Enea Silvio în sprijinul teoriei susținute⁴⁴ sînt tocmai împotriva lui, deoarece „Ovidius nu zice că Flaccus, fiind bi-ruitori în aceste părți de loc asupra Gheților și el stăpînind locurile marginilor Dunării, să fi avut războiul cu Dachii, ci cu Gheții”⁴⁵.

*

La capătul acestei succinte inventarii a ecourilor pe care personalitatea și opera poetului Ovidiu le-au lăsat în diferitele scrieri ale lui Dimitrie Cantemir, consider necesar să subliniez din nou eforturile depuse de către Domnitor pentru a da o fundamentare științifică unora din numeroasele versiuni privitoare la locul de exil, pentru care a folosit un material documentar imens, în raport cu posibilitățile de informare din acel timp și dînd dovadă de o vastă erudiție. Această latură a activității învățatului Domnitor, ignorată de biografii lui și, în general, de istoricii noștri literari, am considerat oportun s-o pun din nou în lumină acum, la scurgerea a trei secole de la naștere și 250 de ani de la moarte, ca un binemeritat omagiu adus unuia din cei mai iluștri umaniști ai epocii sale.

Mai adaug, în încheiere, că frecventele reveniri, din diferitele scrieri, asupra unor amănunte cu privire la exilul lui Ovidiu nu mi se par de loc întimplătoare. Aceste amănunte provin din opere scrise în anii petrecuți departe de patrie, ani în care a purtat mereu vie în suflet imaginea ei scumpă. Presupun, prin urmare, că marele fiu al Moldovei scria despre rugămințile poetului adresate prietenilor influenți pe lângă împărat — cum era de exemplu Graecinus — de a obține întoarcerea sa la Roma nu numai cu înțelegere, dar și cu profundă compasiune. Iar printre versurile intitulate *De Pont* va fi citit cu siguranță și-i vor fi rămas adînc întipărite în memorie și în inimă și acestea:

*Nescioqua natale solum dulcedine cunctos
Ducit et inmemores non sinit esse sui*⁴⁶.

Cu ce-i vrăjește oare pe toți pămîntul țării,
De nu-l mai poate nimeni de-a pururea uita?

(trad. T. Naum)

Mai mult încă: un ecou îndepărtat al acestor versuri, cu toată încărcătura lor emotivă, îl reprezintă pentru mine ultimele cuvinte ce i se atribuie lui Cantemir pe patul morții, departe de patrie. Le-am auzit acum 50 de ani, rostite de profesorul meu de istorie, la comemorarea festivă a două secole de la moarte, care a avut loc la liceul din Alba Iulia: „Iar cînd s-au apropiat umbrele morții, în clipele cînd omul simte mai bine rostul lui pe acest pămînt, i-au răsărit în zare cîmpurile mă-

⁴⁴ *Pontice*, IV, 9, v. 75—78.

⁴⁵ *Hronicul* . . . , p. 117—118.

⁴⁶ *Pontice*, I, 3, v. 35—36.

noase ale Moldovei, codrii seculari și dumbrăvile cu ape limpezi, pe care le-a descris cu atita dragoste în cărțile lui, tot trecutul Moldovei i-a reînviat, strămoșii lui țărani din părțile Fălciului, cari au sîngerat pentru apărarea gliei străbune și ale căror drepturi le-a apărat cu iubire și patimă, și, cuprins de o tainică nostalgie, sfetnicul intim al țarului Petru, departe de țara sa, a șoptit plin de durere: „dulce este dragostea moșiei!“⁴⁷. Ultimul cuvînt, înmiresmat cu parfum de cronici, însemna pentru el „țara părinților săi“ sau, așa cum se exprimă poetul latin, „pămîntul țării“.

NICOLAE LASCU

DIMITRIE CANTEMIR E OVIDIO

(Riassunto)

Il Principe Moldavo Dimitrie Cantemir è il secondo scrittore romeno, dopo il cronista Miron Costin, il quale si occupa di Ovidio. Ma la sua documentazione è più ricca e le informazioni fornite, perquanto occasionali nei suoi scritti storici, sono più numerose e più ampie. L'Autore raggruppa tutte queste informazioni intorno ad alcuni problemi centrali: la vita, l'esilio, il luogo d'esilio e la sua identificazione, l'opera dell'esilio ed il suo valore storico.

Dopo un accurato inventario e dopo una minuta analisi di queste informazioni, l'autore interpreta la predilezione dell'illustre umanista per il poeta esiliato sulle nostre terre per l'identità con la propria sorte, essendo anche lui costretto da alcune circostanze storiche di passare l'ultima parte della sua vita lontano dalla patria e di essere sepolto in terra straniera.

⁴⁷ I. Sandu, *Dimitrie Cantemir* (Pomenire la 200 de ani de la moartea lui), în *Anuarul liceului „Mihai Viteazul“ din Alba Iulia*, anul școlar 1923—1924, p. 45.

SCHIMBUL DE MĂRFURI ÎNTRE CLUJ ȘI CRACOVIA ÎN ULTIMUL DECENIU AL SEC. XVI (I)

Literatura și izvoarele. Istoriografia română antebelică, deși, în general, a acordat suficientă atenție istoriei comerțului, în ce privește studierea legăturilor comerciale româno—polone în orînduirea feudală nu a trecut dincolo de cercetarea relațiilor Poloniei cu Moldova și Țara Românească. Chiar cînd, alături de Liov, s-au interesat și de legăturile Cracoviei cu țara noastră în sec. al XVI-lea, istoricii au urmărit relațiile marelui centru comercial din Malopolska numai cu Moldova, cum a făcut N. Iorga, în publicația sa de materiale extrase din arhivele Liovului¹ sau cum a procedat, sporadic și fragmentar, I. Nistor în monografiile sale închinat comerțului exterior al Moldovei în sec. XIV—XVI². Nici lucrările lui Gheron Netta³, care au atins în treacăt și legăturile comerciale ale Cracoviei cu Ungaria medievală, nu contribuie cu nimic la elucidarea problemei noastre, tot așa cum nici cercetările bazate pe multă bibliografie polonă, ale lui P. P. Panaitescu⁴ — de altfel, prețioase prin urmărirea relațiilor comerciale ale Liovului și Cracoviei cu Moldova în sec. XV — nu aduc nici un element în problema legăturilor comerciale polono—transilvănene.

Doar, recent, istoriografia noastră marxistă a pus pentru prima dată această problemă. S. Goldenberg a dat în această privință, atît în lucrarea sa mai mare⁵ cît și într-un articol închinat comerțului clujean în sec. XVI⁶, prețioase detalii pentru cunoașterea comerțului Cracoviei cu Clujul la sfîrșitul sec. al XVI-lea.

Istoriografia burgheză maghiară, de la care avem numeroase și interesante contribuții de istorie economică, s-a specializat prin cercetările lui Divéki Adorján în urmărirea legăturilor comerciale dintre

¹ N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*. Partea I-a, București, 1900.

² I. Nistor, *Die auswärtige Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*. Gotha, 1911 și *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*. Czernowitz, 1912.

³ Gheron Netta, *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*. Zürich, 1920 și *Relațiile economice polono—române*, București, 1926.

⁴ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de la Pologne à la Mer Noire au moyen-âge*, în *RIR*, III, 1933, p. 172—193 și ed. rom. *Interpretări românești*, București, 1947, p. 107—129.

⁵ *Clujul în secolul al XVI-lea. (Producția și schimbul de mărfuri)*, București, 1958.

⁶ Kolozsvár kereskedelme a XVI században, în *EmlKel*, Cluj, 1957, p. 293—310.

Polonia și Ungaria, mai precis Slovacia⁷, neglijînd cu desăvîrșire studiarea relațiilor comerciale polono—transilvănene. Chiar și numeroasele articole și notițe apărute în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*⁸ și urmărind, pe baza materialelor din arhivele din Budapesta, exportul de vin unguresc în Polonia, în sec. XVI—XVII, nu pomenesc decît întîmplător și extrem de rar de vinul transilvănean. Recent, Jakó Zsigmond, istoricul clujean, într-un studiu admirabil ca informație și ținută⁹ a inserat cîteva mențiuni privind obiectele scumpe de interior importate, la Cluj, din Cracovia, la sfîrșitul sec. XVI și începutul sec. XVII.

Nici istoriografia săsească mai veche¹⁰ nu a contribuit cu nimic la lămurirea schimburilor comerciale dintre Polonia și Transilvania în trecut. Abia în timpul din urmă, în lucrarea lui Gustav Gündisch despre întreprinderile economice ale lui Petru Haller¹¹ găsim cîteva note succinte privind legăturile economice ale Cracoviei cu Transilvania în sec. XVII.

Față de contribuția relativ redusă a istoricilor din patria noastră, istoriografia polonă și cehă, utilizînd materiale arhivalice din depozitele polone, cehoslovace și transilvănene ne-a dat o imagine suficient de cuprinzătoare asupra legăturilor comerciale dintre Cracovia și Ungaria medievală. Una din lucrările istoricilor poloni, care, chiar dacă nu privește direct problema abordată aici, conține referiri la relațiile dintre Cracovia și Transilvania în sec. XVI, este lucrarea documentată și metodică a lui Jan Dąbrowski, *Kraków a Węgry w wiekach średnich*¹². St. Kutrzeba, care a publicat acum 70 de ani o serie de acte privind relațiile comerciale polono—ungare în sec. XIV începutul sec. XVI¹³ s-a ocupat împreună cu Jan Ptaśnik de istoria comerțului cracovian în sec. XVI. Lucrarea¹⁴, bazată pe mult material arhivalic din depozitele cracoviene, prezintă un deosebit interes și pentru rezolvarea problemelor comerțului Cracoviei cu Clujul, deși nu tratează direct această problemă. Lucrarea Luciei Charewiczowa despre comerțul Liovului medieval¹⁵, în afară de cîteva generalități privitoare la relațiile comerciale dintre Liov

⁷ *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI—XVII században*, Budapest, 1905. Lucrarea aceluiași, *A magyar—lengyel érintkezések történelmi tanulságai*, Budapest, 1937, nu acordă nici o atenție problemelor economice. În schimb repertoriul aceluiași, *A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kézirati anyaga*, Budapest, 1928, este și azi un ghid util pentru abordarea problemelor relațiilor economice polono—transilvănene în sec. XVI—XVII.

⁸ Cf. M.G.Sz, 1894—1902.

⁹ *Az otthon és művészete a XVI—XVII századi Kolozsváron*, în *EmlKel*, Cluj, 1957, p. 361—393.

¹⁰ O. F. Jickeli, *Der Handel der siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung*, în *AVSL*, N.F., 39, I, Sibiu, 1913.

¹¹ G. Gündisch, *Haller Péter gazdasági vállalkozásai*, Cluj, 1947, p. 7.

¹² În *Rocznik Krakowski*, t. XIII, 1921, p. 187—250. Lucrarea privește, de fapt, aproape exclusiv sec. XIII—XV.

¹³ *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami*, în *Archivum Komisji Historycznej*, t. IX, Kraków, 1902. Conține acte din anii 1354—1505 privind relațiile Poloniei cu Slovacia.

¹⁴ *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego*, în *Rocznik Krakowski*, t. XIV, Kraków, f.a.

¹⁵ Łucja Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*, Lwów, 1925.

și Cracovia pe de o parte, și Transilvania, pe de altă parte, nu aduce nimic pentru chestiunea ce ne preocupă.

Pentru prima dată relațiile de schimb clujano-cracoviene, la sfârșitul sec. al XVI-lea, au fost cercetate — de altfel, cu totul lacunar — de profesoara de la Universitatea iagiellonică din Cracovia, Krystyna Pieradzka¹⁶, care a făcut cercetări fructuoase în arhivele cracoviene și în cele slovace (Košice, Levoča, Prešov, Kežmarok etc.) și ca atare urmărește cu precădere legăturile Cracoviei cu orașele Slovaciei. Totuși, pe baza izvoarelor arhivalice cracoviene, ea dă și câteva amănunte asupra importului Clujului și Oradiei din Cracovia, la sfârșitul sec. XVI, informații însă cu totul fragmentare¹⁷. În tot cazul, lucrarea aceasta aduce câteva elemente utile pentru urmărirea relațiilor clujano-cracoviene în perioada de timp la care ne referim. Lucrarea aceeași autoare privind relațiile între Ungaria și Gdańsk în evul mediu¹⁸ nu are pentru problema noastră decât o importanță secundară de instrument de lucru auxiliar. Tot astfel, lucrarea mai nouă a lui Antoni Mączak despre postăvărul din Wielkopolska¹⁹, deși nu tratează despre tema noastră, ne ajută la lămurirea unor probleme conexe (proveniența postavului importat din Polonia în Transilvania, descrierea diverselor sorturi de postav etc.). Din acest punct de vedere este de mare utilitate și cunoscuta lucrare a lui Roman Rybarski despre comerțul Poloniei în sec. XVI²⁰. Ba mai mult, tabelele statistice din volumul II ne oferă, deși fragmentar, câteva informații despre relațiile comerciale dintre Oradea și Cracovia și dintre Brașov și Liov prin anii 70—80 ai sec. XVI, pe lângă numeroase date privitoare la legăturile de comerț dintre Moldova și Polonia epocii.

De câțiva ani a acordat atenție comerțului exterior al Cracoviei și tânărul istoric cracovian Jan Małecki într-o lucrare apărută în 1960, în care pe alocuri este amintită și Transilvania²¹.

Istoriografia cehoslovacă a urmărit, cum era firesc, relațiile comerciale polono-transilvănene numai în legătură cu comerțul medieval al țărilor cehe cu răsăritul Europei, respectiv și cu Transilvania. Într-o serie de lucrări²², istoricul Anton Florovskij s-a ocupat cu exportul ceh și morav în țările răsăritene. Sintetizînd cercetările sale, profesorul Florovskij a publicat acum aproape 20 de ani vol. II al marii sale mono-

¹⁶ Krystyna Pieradzka, *Handel Krakowa z Węgrami w XVI w.*, Kraków, 1935 (Biblioteka Krakowska, nr. 87).

¹⁷ Cf. p. 246—247.

¹⁸ Kr. Pieradzka, *Trzy wieki stosunków handlowych pomiędzy Gdanskim a Węgrami*, în *Rocznik Gdański*, t. IX—X, 1935—1936. Gdańsk, 1937, p. 189—208.

¹⁹ Ant. Mączak, *Sukiennictwo Wielkopolskie XIV—XVII wieku*, Warszawa, 1955. (*Badania z dziejów rzemiosła i handlu w epoce feudalizmu*, pod redakcją Mariana Małowista, 3).

²⁰ Roman Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, t.I. *Rozwój handlu i polityki handlowej*, Poznań, 1928, t. II, Poznań, 1929.

²¹ Jan Małecki, *Handel zewnętrzny Krakowa w XVI wieku*, în *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie*, nr. 11, 1960, p. 73—152.

²² A. V. Florovskij, *Českomoravské a slezské soukenictví a východoevropský trh*, în *Český Casopis Historický*, 1940; *České sukno na východoevropském trhu v XVI až XVIII věku*, Praha, 1947; *Česko-ruské obchodní styky v minulosti (X—XVIII století)*, Praha, 1954.

grafii privitoare la relațiile cehilor cu slavii de răsărit în perioada feudală²³. În intinsul capitol rezervat relațiilor comerciale dintre țările cehe și cele polone și rusești se întâlnesc și câteva informații privitoare la legăturile indirecte polono-transilvănene în sec. XIV—XVII.

De mai mare utilitate pentru urmărirea legăturilor comerciale dintre Polonia și Transilvania, în parte dintre Silezia — țară a coroanei cehe — și Cluj prin intermediul Poloniei este lucrarea istoricului praguez František Kavka, dedicată comerțului de textile dintre Cehia și Slovacia și țările române în sec. XIV—XVII²⁴, lucrare ale cărei rezultate — bazate în mare parte pe material inedit ardelean — le vom pune și noi la contribuție aici, corectînd unele afirmații eronate strecurate în lucrarea istoricului praguez.

În ultimul timp istoricul polon Jan Malecki²⁵ și istoricii cehoslovaci Fr. Matějek²⁶, Fr. Hejl²⁷ și Pavel Horváth²⁸ au publicat o serie de studii privitoare la comerțul Cracoviei cu Gdańskul sau cu țările cehoslovace și cu Transilvania.

Aceasta este literatura, care, în parte într-o măsură mai mare sau mai mică, direct sau indirect, atinge și legăturile comerciale ale Cracoviei cu Clujul în sec. XVI. În general, contribuțiunile pomenite se bazează pe material edit. Excepție fac, dintre lucrările care privesc mai mult tema noastră, doar contribuțiile lui S. Goldenberg, G. Gündisch, S. Jakó, Jan Dąbrowski, Krystyna Pieradzka, Jan Malecki, Fr. Kavka, Fr. Matějek, Fr. Hejl și P. Horváth, unele dintre ele excelînd prin bogăția materialului arhivistice inedit.

Cît privește izvoarele arhivalice referitoare la problema schimbului de mărfuri între Cluj și Cracovia la sfîrșitul secolului al XVI-lea ele se impart în două categorii: *izvoare principale* și *izvoare auxiliare*. Din prima fac parte registrele vamale ale Cracoviei și unicul registru vamal din sec. XVI, ce ni s-a păstrat, al Clujului din anul 1599. Registrele vămii din Cracovia (*Księgi celne Krakowskie*) sînt, după părerea noastră, în lipsa izvoarelor diplomatice, izvorul de bază pentru urmărirea legăturilor comerciale între metropola Poloniei Mici și cea a Transilvaniei în sec. XVI. Din păcate, ele s-au păstrat în ce privește sec. XVI

²³ A. V. Florovskij, *Čehi i vostočinnie slaviane*, Tom. II, Praha 1947 (Práce Slovanského Ústavu, sv. XX).

²⁴ František Kavka, *Ceský a slovenský obchod s textilními výrobky v rumunských zemích (do poloviny 17. století)*, Praha, 1957 (Zvláštní otisk ze Sborníku historického, V).

²⁵ *Przyczynek do dziejów handlu Gdańska w drugiej połowie XVI wieku. (Związki handlowe s Krakowem)*, Gdańsk, 1964, p. 28—43; și id., *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968 (pt. Cracovia: p. 130 și urm.).

²⁶ *K dějinám českého obchodu v oblasti haličsko-karpatskou koncem 16. století. (Krakov jako transitní středisko českého zboží)*, în *Slovanské Historické Studie*, III, 1960, p. 185—214.

²⁷ *Městský archiv v Krakově a jeho význam pro studium česko—polských a slovensko (uhersko)—polských vztahů od konce XV do konce XVIII století*, în *Sborník Matice Moravské*, 79, 1960, p. 288—290.

²⁸ *Obchodné styky Levoče s Poľskom s druhej polovice XVI storočia*, în *Historické Študie*, I, 1955, p. 105—145 și idem, *Príspevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16—17 storočí*, în *Nové obzory*, VII, 1965, p. 131—142.

numai pentru perioada 1589—1600, celelalte registre din sec. XVI, fiind depozitate în Archiwum Skarbowe din Varşovia, au fost nimicite odată cu incendierea arhivei în timpul ultimului război. Registrele vamale cracoviene din 1589—1600 sînt în număr de 7 volume de dimensiuni diferite, totalizînd circa 3200 pagini şi sînt redactate în limba polonă veche²⁹. Ele cuprind extrem de preţioase indicaţii privitoare la numele negustorilor transilvăneni din Cluj, Oradea, Turda, Dej, Satu Mare, Baia Mare etc., sorturile şi cantităţile de mărfuri importate de ei din Cracovia, valorile vamale, taxele vamale etc. Valoarea lor creşte şi prin aceea că, deşi în mod cu totul aproximativ, ele se pretează la o interpretare statistică, la stabilirea anumitor raporturi şi formularea anumitor concluzii, din păcate, însă, pentru o perioadă destul de limitată în timp.

Specialişti poloni în istoria economică au cunoscut aceste registre vamale, dar, pentru tema care formează subiectul acestui studiu, ele au fost exploatate de ei în chip cu totul insuficient. Aşa, vechiul specialist în istoria meşteşugurilor medievale polone Ignacy Baranowski³⁰ le-a folosit într-o oarecare măsură pentru stabilirea produselor meşteşugarilor cracovieni în sec. XVI, ca şi pentru exportarea acestor produse în alte ţări, între altele exportul de cuţite cracoviene la Cluj, la sfîrşitul sec. XVI. Roman Rybarski în admirabila sa lucrare, pomenită mai sus, a folosit registrele vamale mai vechi, pe atunci încă existente, dar nu a inclus în consideraţiile sau în evaluările sale statistice registrele dintre 1589 şi 1600, pe care se bazează lucrarea de faţă. Aceste registre le-a folosit ceva mai mult Krystyna Pieradzka, dar numai ca material ilustrativ, istorica polonă neatribuindu-le, de altfel pe nedrept, o prea mare importanţă pentru problema studiată de ea. Pentru scopurile urmărite de ea, Pieradzka citează la întîmplare din registrele vamale ale Cracoviei cîteva exemple — privitoare, între altele, şi la Cluj — şi excerptate mai ales din mss. nr. 2117, 2118, şi 2121, dar nu dovedeşte a fi întreprins o cercetare amănunţită şi atentă a tuturor registrelor. Acest lucru se explică — între altele — şi prin aceea că lucrarea sa *Handel Krakowa s Węgrami w XVI w.* se bazează, în principal, pe materialele arhivelor slovace. Ulterior, Alina Wawrzyńczyk a pus din plin la contribuţie datele registrelor vamale cracoviene pentru urmărirea relaţiilor comerciale ale Poloniei cu Lituania şi Rusia în sec. XVI³¹.

Putem afirma, prin urmare, că pentru prima oară aceste registre au fost cercetate pagină de pagină de către noi în problema schimbului de mărfuri dintre Cluj şi Cracovia în sec. XVI.

Tot din categoria izvoarelor arhivalice principale am cercetat în arhiva regională a Cracoviei un volum de 700 p. din *Libri iuris civilis*³² din anii 1555—1611, importante pentru precizarea transilvănenilor care au cerut şi au obţinut indigenatul la Cracovia; iar la Biblioteca Jagiel-

²⁹ Cracovia, Wojewódzkie Archiwum Państwowe (ul. Sienna 16), Księgi celne, Mss. Nr. 2116 (1592), 2117 (1593), 2118 (1594), 2119 (1595), 2120 (1597), 2121 (1599), 2121 (1600).

³⁰ Ignacy Baranowski, *Przemysł polski w XVI wieku*, Warszawa, 1919 (ed. K. Tymieniecki).

³¹ *Studja z dziejów handlu Polski z Wielkiem Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa, 1956.

³² Cracovia, WAP, Mss. 1423 (Copie dactilografiată).

łońska, prin amabilitatea regretatului Dr. W. Pocięcha, am cercetat în toamna lui 1956 două volume din *Acta Tomiciana*³³, pregătite atunci pentru tipar și care cuprind câteva mici amănunte despre vinul transilvănean importat în Polonia în prima jumătate a sec. XVI.

La Cluj-Napoca, izvorul principal pentru studierea problemei noastre este registrul vamal de tricesimă din 1599, aflător în arhiva orașului Cluj-Napoca, din Arhivele Statului, filiala Cluj-Napoca, și în care, alături de importul din alte orașe sau țări străine, este înregistrat și cel din Cracovia, cu precizarea sorturilor și cantităților de mărfuri, numele negustorilor importatori și valoarea tricesimei achitate³⁴. Până azi registrul a fost pus la contribuție cu mult folos de către S. Goldenberg în amintitele sale lucrări de istorie economică.

În ce privește izvoarele arhivalice din a doua categorie, cele auxiliare, noi considerăm printre ele pe cele din colecțiile manuscrise *Consularia Cracoviensia*, *Scabinalia Cracoviensia* și *Advocatia Cracoviensia*, precum și *Libri testamentorum*, aflătoare în arhiva regională din Cracovia. Ele au fost folosite din plin în lucrarea din 1935 a prof. Krysztyna Pieradzka. Din nenorocire, timpul scurt de care am dispus în toamna anului 1956 nu mi-a permis să consult decît două volume din masivele tomuri *Consularia Cracoviensia (plenipotentia)*, fără nici un profit însă pentru problema ce ne preocupă aici. Totuși, cercetarea lor în viitor se impune pentru completarea eventuală a cadrului cu procesele, neînțelegerile, datoriile nelichidate dintre negustorii transilvăneni și cei cracovieni în sec. XVI.

De caracter auxiliar sînt și materialele din fondurile clujene ale Arhivelor Statului: *Divisionalia* și *Hagyatéki leltárok Könyve* (1558—1589), care ne dau informații complementare despre produsele cracoviene (tapiserii, fețe de pernă etc.), care împodobeau casele patricienilor clujeni, îndeosebi în sec. XVII. Ele au fost studiate amănunțit de prof. S. Jakó în amintitul său studiu din *Omagiul Kelemen*; dar în cercetarea de față nu au fost luate în considerație, deoarece nu se încadrează în limita de timp ce studiem și ne furnizează informații ce le aflăm mai detaliate în registrele vamale cracoviene.

Prin urmare, studiul de față — în afară de o serie de publicații de materiale, de studii, monografii și sinteze în limbile română, maghiară, germană, polonă și cehă — se bazează în cea mai mare parte pe registrele vamale cracoviene și pe registrul tricesimal clujean din 1599, deci pe izvoare de prima mînă.

Imprejurări politice favorizînd relațiile comerciale. Relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Cracovia, pe care le putem urmări pe baza registrelor vamale cracoviene, aproape lună de lună, în anii 1592, 1593, 1594, 1595, 1597, 1599 și 1600 au intensitate variabilă. Ele au existat, de bună seamă, și în prima jumătate a sec. XVI. Din nenorocire, lipsa materialului documentar nu ne permite o comparație între volumul co-

³³ Cracovia, Bibl. Jagiellońska, Mss. Sign. 6554/IV, *Acta Tomiciana*, t. X. și Mss. 175/2.

³⁴ Cluj, Arhivele Statului, Arhiva orașului Cluj, Socotelile orașului, Mss. 8. XIV, (1599), 49 pag.

merțului polono-transilvănean din prima jumătate și cel al aceleiași comerț din a doua jumătate, respectiv de la sfârșitul sec. XVI.

Dar, este evident că relațiile comerciale susținute dintre 1590—1600, deci din ultimul deceniu al sec. al XVI-lea, nu pot fi explicate decât dacă le raportăm la anumite împrejurări politice și anume, domnia lui Ștefan Báthory în Polonia și, în chiar perioada la care ne referim, planurile politice ardelene ale cancelarului polon Jan Zamoyski, marele magnat.

Cît timp Ștefan Báthory a fost rege al Poloniei (1576—1586), intense și permanente legături politice au existat între Polonia și Transilvania. La curtea regelui polon, principe al Transilvaniei, a trăit Gaspar Békés; șambelanul lui Ștefan Báthory a fost transilvăneanul Francisc Wesselényi. Nenumărați slujitori mai mari ori mai mici din serviciul lui Ștefan Báthory au fost transilvăneni³⁵, mulți iobagi — români și unguri din Transilvania — au îngroșat rîndurile oștilor lui Ștefan Báthory în războiul livonic³⁶, nenumărate au fost soliile ce au făcut adeseori drumul între Polonia și Transilvania.

E probabil că în condițiile condominiului politic și al strînselor legături politice polono-ardelene și relațiile economice vor fi fost mai intense. Dacă facem abstracție de frecvențele achiziționări de vin unguresc — de atîtea ori transilvănean — pe seama curții regale polone și ne referim la relațiile comerciale de caracter mai larg, informațiile de care dispunem sînt reduse ca număr, mai ales în ce privește legăturile cu Cracovia. Aici, în 1584 se amintește că negustorii din Oradea au cumpărat 22 bella (= cca minimum 21.120 coți pol.) de postav de Görlitz (Silezia) și 25 bella (= cca minimum 24.000 coți pol.) de postav simplu³⁷, ceea ce dă un total de 45.120 coți pol. sau 24.788,92 m, socotind valoarea cotului polon cu 54,94 cm. În 1578—79, deci tot în timpul lui Ștefan Báthory, la Liov negustorii transilvăneni, mai ales din Brașov, au cumpărat, în afară de coase, cositor etc., 141 de postavuri diferite (Lunski, german, carasia, sziffutch, Breslau) adică 5640 coți pol.³⁸ (= 3098,61 m).

Sînt doar cîteva exemple izolate, dar nu mai puțin grăitoare pentru existența traficului polono-transilvănean în vremea lui Ștefan Báthory. Atunci vor fi existat între Polonia și Transilvania relații comerciale, care numai la 6—7 ani după moartea lui aveau să ia înflorirea pe care o atestă registrele vamale ale Cracoviei.

De altfel, însăși această înflorire are loc în condițiuni politice speciale. Importanța pe care au acordat-o atunci Transilvaniei, în planurile

³⁵ Vezi Adrien de Divéky, *Les hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory*, în *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie, 1935, p. 105—132.

³⁶ Materiale documentare abundente în AGAD, Varșovia, *Rachunki Królewskie*, 259 (1581) și alte volume. Cf. și Veress Endre, *Rationes curiae Stephany Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes*, Budapest, 1918 (*Fontes Rerum Hungaricum*, II). Vezi și M. Dan, *Din istoria iobăgimii române transilvănene. Iobagi români în Polonia în sec. XVI*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 345—364.

³⁷ R. Rybarski, o. c., II, p. 204—205.

³⁸ *Ibid.*, p. 255—256.

lor politice, atît habsburgi cît și polonii, a făcut ca la un moment dat aceștia din urmă să se intereseze în mod deosebit de Transilvania în urmărirea țelului lor de a ieși la Marea Neagră. Inexorabile necesități economice îi minau pe poloni spre litoralul Mării Negre, pentru a da viață vechiului drum comercial din sud și de a restabili astfel gloria apusă a Liovului. În această tendință ei vedeau cu ochi răi orice expansiune a habsburgilor în Transilvania, de unde ar fi putut amenința să-și întindă influența și asupra Moldovei. Transilvania nu trebuia să cadă deci în mîinile habsburgilor³⁹. Dar mai era un motiv pentru care polonii țineau să domine politicește Transilvania: căderea Transilvaniei sub turci ar fi amenințat pe poloni cu moartea sau cu robia, cum spunea în 1598 nunțul papal Malaspina⁴⁰. Iată, așa-dar, motivele economice și politice care îndemneau pe poloni la o politică activă în Transilvania la sfîrșitul sec. al XVI-lea.

În contextul rivalității polono-habsburgice⁴¹ era firesc ca Zamoyski, care, sub ruda habsburgilor Sigismund III Wasa, era, de fapt, stăpînul atotputernic și inspiratorul politicii externe polone, să nu poată vedea cu ochi buni nici înfringerea și uciderea lui Andrei Báthory, nici apropierea lui Sigismund Báthory de imperiali, pe care a încercat s-o împiedice, și nici — mai ales — cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul, omul imperialilor⁴². Numai gîndindu-ne la importanța atribuită de Zamoyski Transilvaniei în planurile sale de expansiune economico-politică spre sud-est putem înțelege de ce, de pildă, anii 1595—1599, cînd în Transilvania a fost principe cumnatul său, Sigismund Báthory, apoi nenorocitul cardinal, omul de casă al cancelarului polon⁴³, sînt anii celui mai intens trafic comercial polono-transilvănean și de ce în 1600, după intrarea lui Mihai în Transilvania, registrele vamale cracoviene nu amintesc tot anul decît 2 negustori orădeni, veniți acolo pentru cumpărături insignifiante⁴⁴.

A existat prin urmare atunci, minus nesiguranța stării de război, o conjunctură politică favorabilă desfășurării unui intens schimb comercial polono-transilvănean, în speță cracoviano-clujean. Nu este mai puțin adevărat însă că cu toate eforturile depuse de Zamoyski, orientarea comerțului de import transilvănean spre Viena imperială nu a putut fi împiedicată, după cum o dovedesc întensele relații comerciale dintre Cluj și Viena, tocmai în anul cînd Andrei Báthory a venit din Polonia în Transilvania. Atracția irezistibilă a pieții se dovedea mai puternică decît trecătoarele opreliști impuse de circumstanțele politice etern schimbătoare.

Drumuri de comerț între Cluj și Cracovia în sec. XVI. În sec. XV, negustorii din Cluj, care vor fi cercetat Cracovia, au mers desigur pe

³⁹ Cf. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 128—129.

⁴⁰ *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, II, Berlin—Poznań, 1864, p. 78.

⁴¹ I. Macûrek, *Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému Moři na sklonku XVI-ko století*, Praga, 1931.

⁴² Cf. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 130—132.

⁴³ *Ibid.*, p. 150—151.

⁴⁴ WAP, Ks. celne, Mss 2121, fol 49 v., fol. 67.

drumul Florești—Gilău—Căpuș—Dumbrava—Crișeni—Șaula—Huedin—Ciucea—Vadul Crișului—Birtin—Aleșd—Tileagd—Fughiu—Oradea, apoi prin Szeghalom—Mezőtur—Szolnok—Czegléd—Monora, la Buda⁴⁵. De aici, pe valea Dunării se ajungea la Eger (Agria), de unde, mai departe, la Košice și de acolo, pe valea Tarcza, la Prešov—Sabinów—Lipiany—Pławiec—Muszyna, de-a lungul văii Poprad, la Lubowla—Granastów—Mniszek—Piwniczna, apoi prin Rytro—Stary Sącz și Bercica la Nowy Sącz—Czchów—Lipnica—Bochnia—Wieliczka și, în fine, Cracovia⁴⁶.

Cracovia era așezată la încrucișarea citorva drumuri importante; din răsărit: de la Liov la Sandomierz, apoi din sud: cele din Ungaria, din apus: cel ce mergea spre Wrocław și spre nord: drumul mare din Wielkopolska, și cel care din Toruń mergea spre sud la Brześć—Łęczyca—Piotrków—Cracovia, iar spre nord, de la Toruń mergea spre Gdańsk, unind pe Marea Baltică Polonia cu Flandra și Anglia⁴⁷. În felul acesta Cracovia era un punct de tranzit foarte important al mărfurilor apusene, centrale, est- și sud-europene.

Care era situația în sec. al XVI-lea? Mai întâi, trebuie să ne gândim că vechiul și renumitul drum comercial spre Polonia prin Moldova, de care profitau și orașele din nord-vestul Transilvaniei (Bistrița, Rodna), decăzuse în urma cuceririlor turcești la gurile Dunării și pe litoralul de nord al Mării Negre (Caffa, 1475; Chilia și Cetatea Albă, 1484)⁴⁸. De acum încolo, trecînd tot prin Moldova, negustorii greci, armeni, moldoveni, munteni, bulgari, veneau de la Liov la Silistra, apoi la Sofia, unde negustorii raguzani le mijloceau produsele Orientului⁴⁹. Dar Liovul decade, comerțul lincezește, de el pot profita dintre orașele transilvănene doar cele din sud (Sibiu, Brașov) și înseși condițiile în care se desfășoară sînt atît de precare, încît prin 1590 grecii din Liov se gîndeau la un drum mai sigur și mai liniștit, de la Liov la Cracovia, apoi prin Austria la Veneția⁵⁰.

Prin urmare, la sfîrșitul sec. XVI, drumul moldovenesc decăzuse. Dar la jumătatea sec. XVI devenise tot mai puțin practicabil și drumul spre Buda, interceptat de turci, care în 1541 ocupaseră Ungaria. Orașele din nord-vestul Transilvaniei — printre ele și Clujul — trebuiau să iasă din izolarea în care le aruncase o evoluție politică de o jumătate de veac. În acest scop căile de comerț și de acces spre țările cehe și polone s-au deplasat spre nord prin Slovacia⁵¹.

⁴⁵ Borcsiczky, B., *Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV. és XV. században*, Budapest, 1914, p. 2.

⁴⁶ Jan Dąbrowski, o.c., p. 204—205; K. Pieradzka, *Handel Krakowa s Węgrami w XVI w.*, p. 42, 48.

⁴⁷ St. Kutrzeba — Jan Ptaśnik, o.c., p. 12; Jan Rutkowski, *Jekonomičeskaja istoriia Polši*, Moscova, 1954, p. 163.

⁴⁸ P. P. Panaitescu, *La route commerciale...*, p. 191 (ed. rom. p. 126); R. Rybarski, o.c., I, p. 5; I. Nistor, *Die auswärtige Handelsbeziehungen*, p. 78 exagerază cînd vorbește de o decădere totală a comerțului polono—moldovean în sec. XVI.

⁴⁹ N. Iorga, *Relațiile comerciale cu Lembergul*, p. 5.

⁵⁰ Idem, *Istoria comerțului românesc, I. Epoca veche*, București, 1925, p. 193.

⁵¹ Fr. Kavka, o.c., p. 19—20; Cf. și B. Jaroszevska, rec. la cartea lui Divéky, A., *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal*, în *Przegląd Historyczny*, XII, 1911, p. 388.

Acum negustorii clujeni merg pe drumul Cluj—Dej—Satu Mare—Carei—Tokay—Košice—Prešov—Bardějov—Nowy Sącz—Bochnia—Cracovia, ori pe calea Cluj—Oradea—Debreczen—Tokay—Košice — unde se unea cu drumul celălalt⁵², ori de la Košice la Levoča și prin Kežmarok în Polonia la Novy Targ și de acolo la Cracovia⁵³. Pe aceste căi negustorii clujeni și alții din nord-vestul Transilvaniei veneau la Cracovia pentru afacerile lor. Se înțelege că în condițiile existenței acestor legături directe, Cluj—Cracovia, nu mai era necesar ca Liovil să intermedieze relațiile comerciale dintre cele două orașe, cum afirmă istorica polonă Łucja Charewiczowa⁵⁴.

Pe amintitele artere comerciale punctul terminus pentru negustorii transilvăneni era Cracovia. Prin Cracovia ei își procurau — aduse mai ales prin Gdańsk — postavurile și pînzeturile apusene, produsele Sileziei și ale țărilor cehe, care, prin Breslau, ajungeau la Cracovia, apoi produsele coloniale și cele indigene polone⁵⁵, pînă la produsele lituane și rusești⁵⁶. În acest fel, în a doua jumătate a sec. XVI — mai ales la sfîrșitul lui — Cracovia a fost un fel de emporiu comercial pentru mărfurile Austriei, Sileziei, Boemiei, Moraviei, Saxoniei, Renaniei, Flandrei, Italiei, Rusiei, Lituaniei, un mare centru al comerțului de tranzit, îndeosebi, de o importanță, pentru Transilvania, mai mare decît cea pe care o avusese Buda în sec. XV și de o importanță aproape egală cu a Vienei în ce privește relațiile comerciale cu Transilvania.

Transportul mărfurilor. Pe amintitele artere comerciale negustorii clujeni își aduceau din Cracovia mărfurile cumpărate acolo sau își duceau la Cracovia mărfurile lor. Transportul mărfurilor se făcea atunci cu carele acoperite, de obicei, cu coviltire. Erau mai multe categorii de care: unele grele, pentru transportarea metalelor (mązaszekér), altele mai ușoare pentru transportul postavului, pînzeturilor, aromaticelor, chimicalelor, mărfurilor mărunte și altele (currus communes)⁵⁷. Carele mai grele încărcate, de pildă, cu aramă sau plumb, erau trase de 4—6 cai⁵⁸, cele mai mici încărcate cu mărfuri mai ușoare erau trase de 1—2 cai⁵⁹. Uneori în registrele vamale privitoare la comerțul Transilvaniei cu Cracovia se amintesc, pentru transportul mărfurilor, numai cai (2, 4, 7)⁶⁰. E probabil că unele mărfuri se cărau, date fiind drumurile grele, de munte, pe spinarea cailor; dar e tot atît de probabil că în astfel de cazuri s-a omis precizarea că transportul se efectuează cu carul, deoarece

⁵² Cf. Fr. Kavka, o.c., p. 32—33 și harta de la p. 13.

⁵³ K. Pieradzka, *Handel Krakowa s Węgrami*, p. 44—48; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 288—294. Cf. și harta drumurilor comerciale de la P. Horváth, *Prispevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16.—17. storocí*, p. 134.

⁵⁴ Ł. Charewiczowa, o.c., p. 89—95.

⁵⁵ Vezi aici, mai departe.

⁵⁶ Adina Wawrzyńczyk, *Studja z dziejów handlu Polski s Wielkim księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa, 1956, p. 41 urm.

⁵⁷ K. Pieradzka, o.c., p. 57—58.

⁵⁸ WAP, Cracovia, Ks. celne, Mss. 2121 (1599), f. 49 v., 68, 83, 101 v. și Mss. 2119 (1595), fol 73 v — 74 și în multe alte locuri.

⁵⁹ WAP, Cracovia, Ks. celne, Mss. 2119 (1599), fol. 235; Cf. S. Goldenberg, *Clujul*, p. 265.

⁶⁰ WAP, Cracovia, Ks. celne, Mss. 2119 (1595), fol. 231 (259), 239.

în unele din aceste cazuri se arată că transportul îl face un cărăuş (furman).

Starea drumurilor era în general rea, atît în Transilvania, cît şi în Slovacia şi Polonia sau Moravia. Îndeosebi drumurile pline de gropi, de bălţi, de noroi erau greu practicabile sau chiar impracticabile, mai ales în lunile de primăvară şi toamnă, de dezgheţ ori de ploi neîncetate. Ne putem imagina greutăţile şi necazurile pe care le înfruntau negustorii clujeni pe drumurile Slovaciei şi Poloniei, cînd tocmai în aceste perioade ale anului ei călătoreau în oraşele slovace sau la Cracovia, spre a se aproviziona cu mărfuri pentru sărbători.

În aceste condiţiuni este uşor de înţeles de ce în registrele vamale ale Cracoviei se amintesc frecvent mai mulţi cai înhămaţi la un car, din moment ce transporturile se făceau, în general, în cele mai grele perioade ale anului, pe drumuri de munte, desfundate de ploi şi de topirea zăpezilor⁶¹. Astfel de drumuri erau mai bune în perioada îngheţului, cînd, acoperite de zăpadă, se putea circula pe ele în sanie. În acest sens putem cita, ca exemplu, cazul marelui negustor din Cluj, Mihail Luther, care la 25 februarie 1595 a plecat din Cracovia la Cluj cu felurite mărfuri încărcate în 5 sânni, trase de 18 cai, ale cărăuşului Valanţi⁶².

Negustorii transilvăneni se asociau de multe ori mai mulţi, pentru a face faţă greutăţilor unui drum destul de lung, cît şi primejdiilor numeroase din regiunile muntoase şi împădurite pe care le traversau. Se întîlnesc cazuri cînd 4—8 negustori clujeni ori clujeni şi orădeni, de pildă, foloseau în comun aceleaşi care, plecînd în aceeaşi zi la drum în coloană; ba unii din ei, în afară de armele importate pentru a le vinde, dispun şi de arme şi de praf de puşcă *in usu proprio*⁶³, pentru a se apăra la caz de nevoie de tîlhari (*latrones*), care mişunau în Slovacia, Ungaria şi Transilvania. Negustorii transilvăneni se organizau în caravane înarmate cînd mergeau spre apus sau se înapoiau în ţară din oraşele Poloniei, Austriei ori Slovaciei. Prin urmare, drumurile erau pline de riscuri şi adeseori negustorii clujeni trebuiau să respingă cu arma în mînă atacurile, cum a fost cazul acelor care în 1577 au fost atacaţi de 7 haiduci pe drumul din Maramureş la Bistriţa, scăpînd cu mare greutate⁶⁴.

În general, transportul era asigurat de cărăuşi, care transportau mărfurile negustorilor transilvăneni lipsiţi de mijloace proprii de transport; dar, — cum o arată registrele vamale cracoviene — erau şi cazuri cînd negustorii transilvăneni îşi transportau mărfurile importate sau exportate în carele şi cu caii lor. În cazul cărăuşilor plata se făcea în funcţie de numărul cailor sau carelor, de cantitatea mărfii respective,

⁶¹ Starea rea a drumurilor polone spre graniţa slovacă, la K. Pieradzka, o.c., p. 59—60.

⁶² WAP Cracovia, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 77.

⁶³ De ex. Toma Diak din Cluj, la 21 martie 1595 (Ks. cełne, Mss. 2119, fol. 98).

⁶⁴ S. Goldenberg, *Clujul*, p. 265. În afară de primejdiile ce-i aşteptau în lungul lor drum ei mai erau ameninţaţi şi de ciuma frecventă pe atunci (în toamna anilor 1591, 1599, 1600), vezi *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. XII. *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa*, t. II, 1, Kraków, 1890, ed. Fr. Pieko-siński, p. 30—31, 74, 77—78.

de felul ei (heringi, vin, postav, metale) și de distanța la care se efectua transportul. Din socotelile orașului Cluj știm că în 1593—1594 se plăteau 1 fl. 25 d. pentru o căruță cu 2 cai de la Cluj la Aiud; 2 fl pentru o căruță cu 4 cai pînă la Huedin; 3 fl. pentru o căruță cu 6 cai pînă la Huedin sau Dej; 3 fl. 75 d. pentru o căruță cu 6 cai pînă la Sălaj⁶⁵. Putem presupune că de la Cluj la Cracovia, pentru o distanță de cca 600 km, un cărăuș angajat la Cluj sau la Cracovia primea cca 30 fl ung. (= cca 33 fl pol.)⁶⁶.

De la Cracovia la Varșovia, cca 300 km, se plătea, în 1576, 5 zloți pentru a transporta 1 fasa (= 384,37 l) de vin⁶⁷, ceea ce ar însemna că de la Cracovia la Cluj s-ar fi plătit dublu (circa 10 zloți) pentru 1 fasa. În 1572, de la Cracovia la Varșovia pentru 1 cal se plătea la transportarea postavului 7 zl., ceea ce înseamnă că pentru aceeași marfă de la Cracovia la Cluj se plătea pentru 1 cal circa 14 zloți⁶⁸.

Nu dispunem de date suficiente pentru a preciza cît ținea călătoria de la Cracovia la Cluj. Doar într-un singur caz aflăm din registrele vamale cracoviene⁶⁹ că negustorul clujean Floster (corect Filstich) Petru a plecat din Cracovia la 25 septembrie 1599 și registrul tricesimal clujean⁷⁰ înregistrează sosirea lui la Cluj în ziua de 11 octombrie, ceea ce înseamnă că — dacă nu s-a oprit mai mult decît era nevoie într-un loc — călătoria a durat 15—16 zile.

Cărăușii, care transportau de la Cracovia mărfurile importate de negustorii clujeni, erau de naționalitate diversă. Din registrele vămii din Cracovia de la sfîrșitul sec. XVI, care înregistrează și mărfurile aduse acolo de negustorii din Cluj, se vede că aceștia angajau obișnuit cărăuși unguri, care, de obicei, după ce descărcau acolo mărfurile, reveneau în Transilvania cu mărfuri încărcate la Cracovia. Dar sînt amintiți și cărăuși poloni, de pildă Mihail Kyelbaska, care în 2 căruțe cu 10 cai a plecat în 13 iulie 1595 spre Cluj cu o mulțime de mărfuri cumpărate de negustorii clujeni Andris Baychel și Casper Masvander, urmînd, probabil, ca în Ardeal să încarce alte mărfuri și să le aducă în Polonia pentru negustorii cracovieni⁷¹. Tot un polon pare a fi și Jan Skobela, care în 31 mai 1595 trece pe la vamă cu mărfuri pentru negustorii clujeni Mihail Luther și Petru Bek⁷² sau Jurek Świetlik, care duce marfă în 3 aprilie 1597 pentru negustorul clujean Ștefan Adam și pentru Patak Ștefan⁷³.

⁶⁵ Arh. Stat. Cluj, Socotelile orașului Cluj, 1593—1594, 6 aprilie, p. 9, 15, 23, 25—26; S. Goldenberg, *Clujul*, p. 267.

⁶⁶ Am socotit 1 fl. pol. = 90 d. ung., valoare pe care o aflăm în 1581 în Polonia (Varșovia, AGAD, *Rachuńki Królewskie*, mss. 259, fol. 139: 18 199 fl. ung. = 20 221, 31 fl. pol.

⁶⁷ Am socotit 1 fasa = 5 logi; 1 loga = 18—24 garncy; 1 garniec = 4 kwarty; 1 kw. = 0,9609 l; 1 garniec = 0,9609 $\times$ 4 = 3,8436 l; 1 loga = 3,8436 $\times$ 20 (media) = 76,8720 l., deci 1 fasa = 76,8720 $\times$ 5 = 384,36 l.

⁶⁸ R. Rybarski, o.c., II, p. 309.

⁶⁹ WAP, Ks. celne. Mss. 2121 (1599), fol. 50.

⁷⁰ Arh. Stat. Cluj, SOC, 1599, XIV/8, p. 34.

⁷¹ WAP, Cracovia, Ks. celne, Mss. 2119 (1595), fol. 197—197 v.

⁷² *Ibid.*, Mss. 2119, fol. 143 v.

⁷³ *Ibid.*, Mss. 2120 (1597), fol. 108—108 v.

Mărfuri importate din Cracovia de negustorii clujeni. Analiza cantitativă și calitativă a importului clujean de la Cracovia prezintă — alături de studierea celui de la Viena — o deosebită importanță, întrucât ne permite să vedem cum a crescut rolul comercial al Clujului la sfârșitul sec. XVI și greutatea sa specifică în ansamblul comerțului exterior transilvănean în perioada respectivă.

Registrele vamale cracoviene — din care, din nenorocire, pentru deceniul 1591—1660, lipsesc anii 1591, 1596 și 1598 — notează doar pentru 6 ani (1592, 1593, 1594, 1595, 1597, 1599) traficul comercial al Clujului la vama Cracoviei. În aceste condițiuni și în absența altor date pentru perioada anterioară, eventual pentru prima jumătate a sec. XVI, este imposibilă o comparație între perioade mai mari de timp. Materialul nu permite decât formularea unor concluzii limitate privind — pe baza datelor de care dispunem — stabilirea anilor de vîrf în schimbul de mărfuri clujeano-cracovian în ultimul deceniu al sec. al XVI-lea, a proporției pe sorturi a unor mărfuri, a volumului global și pe ani al importului clujean, a categorisirii negustorilor clujeni importatori din Cracovia, a precizării locului ocupat de Cluj — în raport cu celelalte orașe din NV Transilvaniei — în cadrul schimburilor lor comerciale cu marele centru de tranzit din sudul Poloniei.

Pentru amintirii 6 ani registrele vamale ale Cracoviei pomenesc 93 poziții de import de mărfuri la Cluj, unii negustori repetîndu-se, și 6 poziții de export de produse transilvănene, efectuat de clujeni la Cracovia, și anume: import pentru anii 1592, 1593, 1594, 1595, 1597 și 1599, iar export clujean la Cracovia pentru anii 1595, 1597 și 1599, unul și același negustor clujean, Mihail Luther, figurînd la toate cele 6 poziții.

Negustorii clujeni au importat în cei 6 ani mai ales postavuri, pînzeturi, mătăsuri, îmbrăcăminte, încălțăminte, apoi metale și obiecte metalice, mirodenii, chimicale, vopseluri etc.

Dacă ne referim la articolele de bază importate de negustorii clujeni de la Cracovia, primul loc îl ocupă *postavurile*, care s-au importat în 5 ani în cantitate globală de 113.432 coți polonezi, adică 62319,54 m, cantitate ce se repartizează pe ani astfel:

1593	260 coți (0,22%)
1594	860 coți (0,75%)
1595	21.237 coți (18,71%)
1597	71.755 coți (63,25%)
1599	19.320 coți (17,03%)

Din această situație rezultă, potrivit registrelor vamale cracoviene, că în 1597 s-a importat cea mai mare cantitate de postav, urmînd în ordine anii: 1595, 1599, 1594 și 1593. Dacă luăm în considerațiune și cei 39.774 coți transilvăneni atestați în registrul tricesimal din Cluj din 1599 sau echivalentul lor polon 43.437 coți și facem diferența cu registrul vamal cracovian din acel an, scăzînd 15.323 coți polonezi (care figurează odată în registrul cracovian din acest an la poziția lui Floster (Filstich) Petru), avem cantitatea de 28.114 coți polonezi trecuți în registrul clujean, care

adăugați la totalul de 113.432 coți polonezi ne dă pentru cei 5 ani totalul de 141.546 coți polonezi (= 77765,37 m, la valoarea de 1 cot polonez = 54,94 cm), ceea ce face ca procentajul pe ani să se modifice astfel:

1593	260 coți (0,18%)
1594	860 coți (0,60%)
1595	21.237 coți (15%)
1597	71.755 coți (50,60%)
1599	47.434 coți (33,51%)

Întocmind situația, pe baza registrelor vamale cracoviene, observăm că în cei 3 ani de trafic intens, și anume 1595, 1597 și 1599, în 1595 cel mai mare import a fost în lunile martie—mai și iulie—noiembrie, iar în 1597 în lunile martie—iunie și septembrie—decembrie, iar în 1599 în trimestrul III (iulie—sept.), de altfel singurul în care figurează postavul în registrul cracovian în anul respectiv.

Repartizat după proveniență și sorturi, importul de postav de la Cracovia la Cluj ne arată o mare precumpănire a postavurilor central-europene mai ieftine, dar și de calitate mai slabă decât cele vest-europene. Luând în considerație și datele registrului tricesimal clujean, făcând diferența și transformând coții transilvăneni în coți polonezi, avem următoarele situație:

Postavuri (sortimente)	cantități (în coți polonezi)	Procente ⁷⁴ față de total
Görlitz (Silezia)	75 120	53,42%
Carasia	25 139	17,78%
Wrocław (Silezia)	21 947	15,50%
Lamberg	9 650	6,81%
Fainlundisz	3 017	2,13%

Urmează, în ordine, postav de Moravia, Lunski, Zwillich (Silezia), Brethleist, Kir, Axamit, Granat, Norder, Muhaier, Skarlat, Kischnitzer (de Tișnov) în cantități mult mai reduse, în total 4,36%.

Din situația statistică de mai sus rezultă că în ultimii ani ai sec. al XVI-lea în importul clujean din Cracovia predomină postavurile sileziene (86,70%), chiar carasia fiind în acest timp o fabricație sileziană⁷⁵, în vreme ce postavul fainlundisz — dacă cumva se va mai fi adus și acum din Apus — apare în cantități foarte reduse (2,13%).

Urmează în al doilea rînd importul de *pînzeturi*. Dacă însumăm la datele registrelor vamale cracoviene pe cele din registrul tricesimal clujean din 1599 — făcînd, evident, pentru acest an diferența și trans-

⁷⁴ Procentele s-au calculat raportîndu-se cantitățile de sortimente la totalul de 141.546 de coți polonezi rezultat din adîniunea datelor registrului tricesimal clujean din 1599 la cele ale registrelor vamale cracoviene.

⁷⁵ Cf. Antoni Mączak, *Sukiennictwo Wielkopolskie XVI—XVII wieku*, Warszawa, 1955, p. 232. Pentru diversele sorturi de postavuri vezi *ibidem*, Index s.v.

formările respective⁷⁶ — obținem următoarea situație a importului de pînzeturi pe 6 ani:

1592	1 250 coți pol.	3,45%
1593	50 coți pol.	0,13%
1594	2 225 coți pol.	6,05%
1595	16 307 ½ „ „	44,38%
1597	11 880 „ „	32,33%
1599	5 030 „ „	13,66%

Total: 36 742 ½ „ „ „⁷⁷

Din acest tabel rezultă că în 1595 s-a importat cea mai mare cantitate de pînză, urmînd în ordine anii 1597, 1599, 1594, 1592 și 1593. Situația pe luni în cei 6 ani arată că în 3 ani de trafic intens (1595, 1597, 1599), în 1595 cel mai mare import a fost în lunile martie—aprilie și iulie—octombrie, iar în 1599 în lunile iulie—octombrie. Cantitatea de pînză importată în cei 6 ani a fost de 20.186, 32 m⁷⁸, la care adăugînd 77.765, 37 m de postav obținem un total de 97.951,69 m. produse textile importate din Cracovia la Cluj în cinci—șase ani.

După proveniență și sorturi importul de pînză de la Cracovia la Cluj ne arată — ca și în cazul postavului — o predominare a sorturilor mai ieftine, în timp ce pînzeturile mai scumpe — cu excepția voalului — apar în cantități mai reduse (de Köln, damasc, atlas, olandă). Statistic, situația se prezintă astfel la principalele sortimente, după datele registrelor vamale cracoviene:

	Cantități (în coți polonezi)	Procente față de total
Galer (Olanda ori Elveția)	8050	21,50%
Pînză de Silezia	7000	18,70%
Pînză neagră	5150	13,80%
Voal (Flandra)	4729	12,60%
Pînză colorată	2875	7,70%
Pînză albă (simplă)	3765	10,00%
Pînză de Biecz (Polonia)	1325	3,50%
Pînză de Köln	1250	3,35%
Alte sortimente	—	8,85%

Din tabel rezultă că față de un total de 5979 coți pol. de pînză de voal și Köln avem 28.165 coți pol. de pînză de calitate mai slabă, în principal sileziană și poloneză, dar și apuseană, *galer*, acum de mult mai slabă calitate decît în prima jumătate a sec. al XVI-lea. Chiar dacă adăugăm și cantitățile din registrul vamal tricesimal clujan raportul nu se schimbă.

⁷⁶ S-au scăzut 36 viguri de pînză de Biecz à 32 de coți vigul, care figurează la Filstich Petru.

⁷⁷ S-a calculat 1 vig = 20 coți (media), afară de pinza de Biecz (1 vig = 32 coți).

⁷⁸ Calculată la valoarea cotului polon (1 cot = 54,94 cm.).

Se pune întrebarea: oare imaginea pe care o avem despre importul clujean de textile la sfîrșitul sec. XVI, pe baza importului din Cracovia⁷⁹, nu este ea deformată? O comparație aproximativă cu importul de postav și pînză din Viena la anul 1599 va confirma — în mare — tabelul schițat mai sus. Într-adevăr, în 1599 — principalele postavuri s-au importat din Viena în ordinea și valorile vamale următoare⁸⁰

1 Carasia (Silezia)	6579 fl. ung.
2 Jihlava (Moravia)	3996 fl. ung.
3 Granat	1170 fl. ung.
4 Moravia	1077 fl. ung.

deci mai ales postav mai slab și mai ieftin din Silezia și Moravia, în timp ce Harrach-ul, șaia, stametul, rassa sînt în cantități mult mai mici (80 fl. 240 fl. 255 fl., 120 fl.).

În ce privește pînzeturile aduse din Viena, s-a importat în 1599 pînză Galler (Olanda) în valoare de 3282, dar pînzeturile mai fine sînt în cantități mult mai reduse: atlas roșu (90 fl.), Damasc (312 fl.), cinedoff (țesătură fină) (338 fl.), pînză nederlandeză (15 fl.), pînză galică (4 fl. 50 d.).

Putem verifica în plus afirmația noastră cu privire la predominarea produselor textile central-europene în importul cracovian al Clujului la sfîrșitul sec. al XVI-lea, dacă vom compara tabelul importului din Viena cu cel al importului din Cracovia, întocmite pe baza registrului tricesimal clujean din 1599. Din această confruntare rezultă că:

1. *Postavuri*: a) În general și din Viena și din Cracovia — cele 2 mari surse de aprovizionare ale negustorilor din Cluj — se aduc postavuri central-europene (de Silezia, Moravia, carasia, Tișnov, Görlitz, Breslau, Lamberg), dar și apusene, e drept în cantități mult mai mici (fayn lundisz (Cracovia: postav englez ori olandez) și Harrach și Rassa (Viena, postav olandez); b) din Viena, spre deosebire de Cracovia, se aduc, deși în mici cantități, și postavuri fine: șaia, stamet, cimozin.

2. *Mătăsuri*: din Viena s-au adus sorturi mai multe și mai variate: germană, yspring, pe cînd din Cracovia se importă doar mătase de Nitra (Slovacia).

3. *Pînzeturi*: în afară de voal (Flandra) și pînză olandeză galler, comună, din Cracovia se aduc mai ales pînzeturile mai ieftine central-europene (Viena, Silezia, Biecz, Biala, Köln, renumite odinioară, figurînd doar cu un procent redus), pe cînd din Viena vine, evident în mici cantități, și pînză apuseană, mai bună, de Nederlanda și Franța și tafta de Veneția (de mătase).

4. *Pălăriile* ce se aduc din Cracovia sînt de la Bardějov din nordul Slovaciei, pe cînd din Viena se aduc pălării de Jihlava (sudul Moraviei) și din Bratislava (sudul Slovaciei).

⁷⁹ Pentru detalii vezi M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Polonia la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Produse textile importate de clujeni de la Cracovia, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 289—294.

⁸⁰ Arhivele Statului Cluj, SOC, XIV/8, Registrul de tricesimă din 1599.

În afară de textile, clujenii au importat la sfârșitul sec. al XVI-lea din Cracovia *piei* și *blănuri* felurite (de safian, de veveriță, de iepure, cordovan, iuft, hermelină etc.)⁸¹ în valoare totală aproximativă de 603 fl. 3 gr. 6 d. pol. (= cca 397 fl. 98 d. ung.)⁸². Ei au mai importat din Cracovia țesături diferite, tivuri, mătase, dantelă, șnururi de mătase, cingători de mătase, toate în valoare vamală aproximativ de 44 fl. 26 gr. pol. (= cca 29 fl. 04 d. ung.); urmează apoi *încălțăminte*a și *îmbrăcăminte*a (ciorapi împlețiți, șosete, jartiere, pălării, mănuși, imblănite și simple, caftane, papuci de safian, cingători de piele) în valoare globală de circa 796 fl. 22 gr. pol. (= cca 525 fl. 36 d. ung.).

Un capitol important este al *metalelor* și *obiectelor de metal*: oțel (în bare scurte, cca 80 kg), *plumb* (în 1595 și 1597: 198 pietre = cca 2500—3200 kg), sîrmă de fier, puști (rusznice) în 1595 și 1597: 325 buc.), mănuși de cuirasă (6 perechi), cutii pentru arme scurte, cutii pentru praf de pușcă, coase, lucruri de tocilărie, tablă albă (zincată), cuțite diverse, cupe, sfeșnice de aramă, cădelnițe, ace de cusut, ace cu gămălie. agrafe în valoare de circa 2648 fl. 9 gr. pol. (= cca 1747 fl. 68 d. ung.).

Important este și importul de *mirodenii*, *fructe* și *pește* (orez. 9 pietre = circa 117—144 kgr în 1595), ghimbăr, măsline, untdelemn. migdale, cuișoare, piper, portocale, lămii, stafide, smochine, castane, zahăr, cynamon, bomboane, heringi) în valoare globală de circa 3982 fl. 15 gr. pol. = cca 2628 fl. 12 d. ung. *Chimicale* și *vopsele* (gumă arabică, grispan, praf pentru săbii, cositor, sare de amoniac pentru aurari, miniu, alaun, sulf (acesta în 1595 și 1597, în valoare de 286 fl. 12 gr), șofran de Aragon și Catalonia, șofran turcesc, piinea sf. Ioan (Ceratonia), sorg alb) s-au importat în valoare nominală de cca 1883 fl. 6 gr. pol. (= cca 1242 fl. 78 d. ung.). În sfârșit, s-au mai adus mărfuri diverse, ca: inele, perdele, dantelă de ață, ață de cusut, fețe de masă, șervete, ștergare. covoare, rame pentru brodat, șnur, casete, pasmanterie, perle mici, sticle. geamuri, untură de pește, lucruri farmaceutice, grezii, hirtie, bice, friie de husar, halebarde (?) (în 1597 și 1599: 20 bucăți) și diferită marfă măruntă, toate în valoare vamală totală de cca 555 fl. 28 gr. pol. (= cca 366 fl. 30 d. ung.).

Volumul global al importului cracovian al Clujului în anii amintiți se cifrează — dacă adăunăm și valorile din registrul clujean din 1599 (= 7588 fl. 50 d. ung.⁸³) — la o valoare vamală în sumă totală de cca

⁸¹ Vezi la WAP, Księgi celne Krakowskie, 1592—1600, passim.

⁸² La AGAD, Warszawa, *Rachunki Królewskie*, Mss. 259, fol. 139, 20 221 fl. 3 g. 1 d. pol. sînt echivalați la anul 1582 cu 18 199 fl. ung., deci 1 fl. pol. = 90 d. ung. În 1592 Rudolf II a dispus pentru Ungaria ca 1 gr. pol. care înainte valora 3 d. ung. să coteze de atunci înainte doar 2 1/2 d. ung., deci 1 fl. pol. = cca. 75 d. ung. Noi am calculat cu aproximație 1 fl. pol. = 66 d. ung., cum am obținut comparînd valorile vamale din registrul vamal cracovian din 1599 (WAP, Cracovia, Mss. 2121, fol. 50) cu cele din registrul tricesimal clujean din 1599 (Arh. Stat. Cluj, SOC, XIV/8, 1599, p. 34), în ambele locuri figurînd mărfurile importate de același negustor clujean Floster (corect Filstich) Petru. (Cf. Divéky, A., *Felső-Magyarország kereskedelmi összekötetése Lengyelországgal*, p. 28—29).

⁸³ Suma a rezultat pe baza convertirii tricesimei și a adunării valorilor vamale acolo unde sînt indicate, după care s-au efectuat operațiile de scădere pentru mărfurile lui Filstich Petru ce figurează și în registrul cracovian din 1599 și în cel tricesimal clujean din același an.

25.436 fl. 88 d. ung., ceea ce reprezintă față de volumul importului cracovian al orașelor din N.V. Transilvaniei în acei ani (cca. 36.640 fl. 38 d. ung.)⁸⁴, un procent de aproape 70% din total. Față de Cluj, Oradea, al doilea centru important din N.V. Transilvaniei abia participă la importul din Cracovia cu o valoare vamală totală de circa 5310 fl. ung., adică doar cu cca 14% din volumul global.

Desigur, importul Clujului din Cracovia nu este prea dezvoltat față de cel din Viena. În timp de valoarea mărfurilor vieneze aduse la Cluj, de pildă, în 1599 este de circa 63.947 fl. 87 d. ung., valoarea importului din Cracovia în ultimii ani ai sec. XVI abia se ridică la 25.436 fl. 88 d. ung., adică la ceva mai mult de 1/3. Repetăm însă că aceste cifre sînt, în general, aproximative și ca atare putem presupune că valoarea importului din Cracovia a fost mai mare. Dar pentru a stabili în mod real valoarea acestui import ar fi necesar să cunoaștem precis toți negustorii clujeni care importă din Cracovia, să știm întreaga cantitate a mărfurilor importate — uneori în registre nu se indică — și să aflăm specificate în registre consecvent — ceea ce nu se face — prețul per unitate. Totalizarea valorilor vamale duce și ea la alte rezultate, deoarece uneori nu sînt deloc indicate, altelei unele mărfuri (postav, heringi, alaun) nu sînt luate în calcul, probabil de pe ele încasîndu-se taxe vamale potrivit unui tarif special. În plus, aproximația rezultă și din convertirea diverselor unități de măsură și de monete în altele.

Totuși, și pe baza calculelor aproximative — uneori minimale — se vede că orașul Cracovia ocupă locul II în importul Clujului după Viena.

În chip firesc se pune întrebarea: de ce, cînd Cracovia avea o arie de aprovizionare tot atît, dacă nu mai mare decît a Vienei, negustorii clujeni se îndreaptă mai mult spre Viena? Explicația ar fi că la Viena găseau sorturi de mărfuri pe care nu și le puteau procura de la Cracovia, pe de o parte, iar pe de altă parte, mărfurile vieneze și le puteau procura clujenii și la Buda și, în sfîrșit, drumul spre Viena era ceva mai scurt și nu obliga la trecerea munților.

(Continuarea în *ActaMN*, XII/1975)

MIHAIL DAN

⁸⁴ Valoarea totală a importului clujean după registrele cracoviene, în fl. pol. = 27 043 fl. 20 g. 6 d. Față de valorile vamale date în tabelul negustorilor și totalizînd 15 229 fl. 18 gr. pol. ea este mai mare cu 11.814 fl. 2 gr. 6 d. Diferența provine din faptul că valorile vamale nu sînt întotdeauna indicate, iar totalizarea noastră — și ea aproximativă — s-a făcut prin calcularea valorilor după indicațiile date în registru la mărfurile respective. Ca atare adoptăm cifra de 27 043 fl. 20 gr. 6 d., fiind mai aproape de realitate. În fl. ung. ea dă suma de cca. 17 848 fl. 38 d. ung. la cursul de 1 fl. pol. = 66 d. ung.

COMERȚUL TRANSILVĂNEAN AL CLUJULUI DIN PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII ÎN REGISTRELE VAMALE (I)

1

În ultimele decenii, cercetătorii care se ocupă de istoria comerțului medieval în țara noastră se apleacă din ce în ce mai insistent asupra documentației privitoare la perceperea taxelor vamale. Însemnările despre perceperea vămii au fost până acum utilizate în mai multe ipostaze. Astfel, ele servesc spre a întregi alte materiale de arhivă, în serviciul dezvăluirii ample și prelucrării monografice a activității comerciale dintr-o zonă și perioadă date¹, ori formează materia primă a unor părți compacte din vaste lucrări de istorie economică a unui anumit oraș, într-un răstimp de asemenea circumscris²; cel mai adesea însă, documentele oficiilor vamale sint utilizate parțial, în scopul elucidării unor aspecte legate în special de relațiile comerciale externe ale patriei noastre în veacurile evului mediu.

Articolul de față se întemeiază pe prelucrarea întregului fond arhivistic existent la Cluj cu privire la subiectul menționat în titlu. După ce, în ultimii ani, am utilizat materialul documentar în cauză pentru lămurirea anumitor aspecte ale vieții comerciale clujene medievale³, vom încerca, în cele ce urmează, să dăm o imagine pe cât posibil cuprinzătoare a comerțului transilvănean desfășurat prin orașul Cluj într-o perioadă dată.

Trebuie notat de la început că și în prezentul studiu, ca și în general în cercetările făcute pentru stabilirea volumului global și a valorii totale a comerțului într-un spațiu și pe o perioadă date, nu vom putea oferi o prezentare exhaustivă a circulației comerciale. Motivul este cel adeseori invocat și de alți autori: în afara comerțului desfășurat în cadre oficiale, prin punctele de vamă, se practica pe scară largă un negoț ilicit, ocolindu-se haltele obligatorii⁴. O dificultate care se adaugă acesteia amintite, relevată în cursul cercetării materialului referitor la perceperea vămii în Cluj, este caracterul adeseori lacunar al înregistrărilor.

¹ De pildă, R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul* (Secolele XIV—XVI), Ed. științifică, București, 1965.

² S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, Ed. Academiei R.P.R., [București], 1958.

³ Vezi Fr. Pap, *Despre plata tricesimei la Cluj în sec. XVII*, în *ActaMN*, VII, 1970; idem, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, în *ActaMN*, VIII, 1971; idem, *Comerțul Clujului cu Sălajul în sec. XVI—XVII în documentele oficiului tricesimal clujean*, în *ActaMN*, IX, 1972; idem, *Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII*, în *Terra nostra*, III, 1973; idem, *Comerțul Clujului cu Satu Mare în sec. XVI—XVII (pe baza registrelor clujene de tricesimă)*, sub tipar în publicația Muzeului județului Satu Mare.

⁴ Cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 282, 289.

care în foarte numeroase cazuri nu specifică locul de proveniență sau de destinație a mărfurilor, indicînd doar numele celui impus la taxe vamale și sortimentele transportate de el, cît și respectivele taxe vamale. Astfel, de multe ori ne scapă atît direcții ale comerțului intern, cît și ale comerțului extern desfășurat prin Cluj. Nu putem lua însă în considerare decît însemnările care cuprind și localitatea (regiunea) de proveniență sau de destinație a transporturilor de mărfuri, astfel că — dat fiind subiectul pe care îl tratăm — totalizările numerice și valorice, precum și analiza sortimentelor de mărfuri vehiculate în comerțul transilvănean au fost efectuate de noi numai pe baza înregistrărilor care specifică și localitățile (regiunile) înspre care se îndreaptă, ori dinspre care vin purtătorii mărfurilor destinate pieții de desfacere.

Materialul documentar pe care îl utilizăm constă din registrele oficiului de tricesimă din Cluj. Acest oficiu vamal, destinat să taxeze atît mărfurile de import (ori, în cazurile de comerț intratransilvănean, mărfurile aduse din alte localități sau regiuni transilvănene), cît și cele de export (respectiv mărfurile scoase și îndreptate spre alte localități ori regiuni din Transilvania), percepea o taxă de cca. 1/30 din valoarea comercială a fiecărei mărfi trecute prin Cluj⁵.

La Arhivele Statului din Cluj se păstrează în prezent un număr de 24 registre de tricesimă, ce cuprind înregistrări ale mărfurilor taxate între anii 1599—1637 la oficiul vamal de tricesimă din Cluj. Această prețioasă sursă de documentație dezvăluie trepidația cotidiană a unui intens trafic comercial, ai cărui purtători erau cetățeni meșteșugari sau negustori care treceau prin orașul Cluj spre centrul sau, dimpotrivă, spre sudul Europei, veneau de acolo, ori porneau chiar din orașul Cluj cu produsele ce le destinau cumpărătorilor din alte localități, zone geografice sau țări. Din bogatul material documentar am ales de data aceasta numai însemnările tricesimale referitoare la aducerea în Cluj sau scoaterea din Cluj de mărfuri provenite din alte localități (regiuni) ale Transilvaniei, respectiv îndreptate înspre asemenea localități sau regiuni⁶. Vom supune așadar analizei, în lumina numeroaselor date tricesimale, valoarea vamală și comercială a acestui trafic desfășurat în interiorul Transilvaniei, volumul său, sortimentele de mărfuri vehiculate, încercînd să elucidăm pe baza acestor date anumite aspecte legate de istoria comerțului nostru în perioada indicată.

2

După cum reiese din studierea registrelor de tricesimă ale oficiului vamal din Cluj, între anii 1599 și 1637 orașul a întreținut relații de schimb comercial transilvănean cu localitățile *Baia Mare, Satu Mare,*

⁵ Vezi și S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 252—253.

⁶ În acest studiu prelucrăm datele referitoare la localitățile (regiunile) aflate pe teritoriul actual al patriei noastre. Nu ne ocupăm aici de traficul comercial cu localități ce făceau parte odinioară din principatul Transilvaniei, în prezent însă aparțin teritoriului altor țări (cum este orașul Debrețin, în R. P. Ungară).

Carei, Oradea, Tășnad, Jibou, Crasna, Aiud și Caransebeș, precum și cu Sălajul („Szilagi“ sau „Zilagi“, fără precizarea vreunei localități).

Această dispunere a direcțiilor comerțului intern desfășurat prin Cluj reflectă, firește, în primul rînd orientarea economică a orașului înspre alte centre (meșteșugărești, comerciale sau chiar de procurare a unor materii prime) din Transilvania⁷; ea sugerează însă și direcțiile relațiilor comerciale externe ale Transilvaniei, în contextul situației generale a Europei centrale începînd cu deceniile 3—5 ale sec. XVI, cînd puterea otomană se extinde pînă aproape de hotarele apusene ale Transilvaniei. Pînă atunci, „debușeu“ economic al Clujului era: spre vest pînă la Oradea, de unde se făcea legătura cu Buda și cu Košice⁸; spre nord-vest, în direcția Carei—Satu Mare—Zalău—Jibou și spre răsărit, în direcția Tîrgu Mureș⁹. După ocuparea de către turci a principalelor căi comerciale care făceau legătura între Transilvania și Europa centrală, se susține că orientarea comercială principală va fi cea spre ruta de nord-vest, fără a se părăsi cu totul cea dintîi orientare, spre vest, în direcția Orăzii¹⁰. Dacă afirmația este — fără îndoială — valabilă pentru cea de a doua jumătate a sec. XVI, ea trebuie acceptată cu anumite precizări pentru ansamblul perioadei 1599—1637. Vom vedea, examinînd datele despre intensitatea și valoarea comerțului clujean cu localitățile sau regiunile Transilvaniei (tabelul I), că în răstimpul menționat, valoarea mărfurilor taxate la Cluj, venite dinspre Oradea sau îndreptate într-acolo, egalează aproape valoarea însumată a comerțului clujean cu orașele Baia Mare și Carei. Acestea din urmă rămîn, în schimb, principalele exponente ale direcției comerciale nord-vestice a traficului clujean.

Trecerea în revistă a situației globale a intensității, valorii vamale și comerciale a comerțului transilvănean desfășurat prin intermediul oficiului vamal din Cluj dezvăluie o situație complexă, care trebuie examinată mai îndeaproape. Ceea ce se înfățișează la prima vedere — mai ales în lumina afirmației noastre anterioare despre locul considerabil al comerțului cu Oradea în ansamblul taxărilor tricesimale clujene —, este o aparentă contradicție pe de o parte între intensitatea, pe de alta între valoarea comerțului cu principalele localități despre care a fost vorba (spre vest — Oradea, spre nord-vest — în primul rînd Careiul și Baia Mare). Dacă — după cum am menționat — valoarea vamală și comercială a traficului comercial Cluj—Oradea rămîne cu puțin în urma celei însumate a traficului Cluj—Carei și Cluj—Baia Mare, intensitatea acestui trafic este mai mică decît intensitatea comerțului Cluj—Carei și mult sub cifra intensității traficului Cluj—Baia Mare. Cercetînd, mai întîi, situația intensității comerțului cu localitățile

⁷ S. Goldenberg (*op. cit.*, p. 291 text și nota 9) face aceeași remarcă pe baza studierii datelor registrului de tricesimă din 1599, arătînd și continuarea aceleiași orientări economice în primele 4 decenii ale sec. XVII.

⁸ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 292; vezi mai pe larg despre rolul Orăzii în acest comerț în sec. XV—XVI, în András Kubinyi, *Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650* (red. Ingomar Bog), Köln—Wien, 1971, p. 399.

⁹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 292.

¹⁰ *Idem*, p. 293.

Intensitatea traficului, valoarea vamală și comercială a mărfurilor de proveniență
sau destinație transilvăneană taxate la Cluj (1599—1637)

Localitatea (regiunea)	Nr. cazurilor			Valoarea vamală (fl, d)			Valoarea comercială (fl, d)		
	Total	din care		Total	din care		Total	din care	
		aduse	duse		aduse	duse		aduse	duse
Oradea	189	9	180	573,50 ½	11,78	561,72 ½	16 588,86	353,90	16 234,96
Carei	223	121	102	447,55	200,86	246,69	12 560,97 ½	5939,88	6621,09 ½
Baia Mare	309	42	267	313,89	69,72	244,17	9339,09 ½	2100,55 ½	7238,54
Sălaj	39	1	38	33,91 ½	0,35	33,56 ½	1063,63 ½	10,50	1053,13 ½
Satu Mare	7	5	2	28,33 ½	14,75 ½	13,58	853,20	445,80	407,40
Caransebeș	3	3	—	8,61	8,61	—	267,60	267,60	—
Aiud	2	2	—	2,62 ½	2,62 ½	—	78,70 ½	78,70 ½	—
Jibou	2	—	2	0,43	—	0,43	12,90	—	12,90
Tășnad	2	—	2	0,35	—	0,35	11,00	—	11,00
Crasna	2	—	2	0,26 ½	—	0,26 ½	6,85	—	6,85
Total	778	183	595	1409,47 ½	308,70	1100,77 ½	40 782,82	9196,94	31585,88

(regiunile) ce figurează în tabel, nu va trebui să uităm nici modul în care se prezintă raportul între cele două aspecte: aducerea și ducerea de mărfuri, aceasta atît global, cit și pe fiecare loc de transport în parte.

Se observă din tabelul prezentat că în afară de două localități — Caransebeșul și Aiudul —, care se situează pe ruta sud-estică a comerțului clujean, toate locurile de transport specificate se pot integra în amintitele două direcții ale acestui comerț. Direcția vestică este reprezentată prin Oradea, pe cînd direcția nord-vestică prin localitățile Carei, Baia Mare, Satu Mare, Jibou, Tășnad, Crasna, ca și prin regiunea Sălajului. Din tabel reiese și o clară grupare numerică a cazurilor de transport: orașele Carei și Baia Mare figurează cu un număr de transporturi mult mai mare, decît celelalte localități (respectiv regiunea Sălaj). Cauza principală a ambelor fenomene o constituie faptul că în perioada studiată Oradea, Careiul și Baia Mare continuă să rămînă punctele cele mai de seamă prin care se făcea tranzitul de mărfuri înspre — respectiv dinspre — orașele comerciale ale Slovaciei, mai departe făcîndu-se legătura fie cu Viena (prin Bratislava), fie cu centrele economice poloneze pînă la Marea Baltică¹¹. Traducînd această situație cifrică în limbajul procentelor, iată care este repartizarea procentuală a totalului pe localități (inclusiv Sălajul) al cazurilor de transport prin vama Cluj:

Oradea	24,29%
Carei	28,66%
Baia Mare	39,72%
Sălaj	5,01%
Satu Mare	0,89%
Caransebeș	0,39%
Aiud	0,26%
Jibou	0,26%
Tășnad	0,26%
Crasna	0,26%
Total	100,00%

Dacă cifrele absolute și procentajul prezenței acestor locuri de proveniență, respectiv de destinație, în cadrul mărfurilor taxate la Cluj, lămuresc poziția pe care o ocupa fiecare centru comercial (oraș, tîrg, regiune) în ansamblul acestui comerț, pe întreaga perioadă studiată, ele nu sînt însă concludente în ceea ce privește continuitatea comerțului. Cazurile de transport de mărfuri nu se repartizează în același procentaj și pe fiecare an care compune perioada 1599—1637; nu se respectă acel procentaj nici în privința numărului anual al cazurilor de aducere și scoatere de mărfuri (vezi tabelul II).

¹¹ În ciuda schimbărilor politice petrecute în prima jumătate a sec. XVI, Oradea își menține legăturile comerciale cu Buda — deși în proporții mai reduse —, pentru comerțul spre Viena utilizînd căi ocolite. Careiul și Baia Mare continuă să-și exercite rolul de intermediare comerciale spre orașele Slovaciei, Moraviei și ale Poloniei, dar într-o măsură mai intensă. Cf. S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 292—293.

Numărul anual al cazurilor de transport intern taxate la Cluj (1599—1637)

Localitatea (regiunea)	1599	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	161
	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A
Oradea	7 — 7	— — —	8 — 8	8 1 7	1 — 1	1 — 1	— — —	1 — 1	14 1 13	8 —
Carei	9 3 6	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Baia Mare	14 2 12	3 — 3	12 2 10	25 1 24	6 — 6	7 — 7	15 2 13	6 2 4	26 5 21	25 2
Sălaj	14 — 14	— — —	1 — 1	— — —	— — —	— — —	— — —	1 — 1	— — —	3 1
Satu Mare	1 — 1	— — —	1 1 —	2 1 1	— — —	1 1 —	— — —	— — —	— — —	— —
Caransebeș	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Aiud	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Jibou	— — —	— — —	— — —	2 — 2	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Tășnad	— — —	— — —	— — —	2 — 2	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Crasna	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— —
Total	45 5 40	3 — 3	22 3 19	39 3 36	7 — 7	9 1 8	15 2 13	8 2 6	40 6 34	36 3

Din înfățișarea situației detaliate anuale a frecvenței cazurilor de transport de mărfuri în — sau din — diferitele centre transilvănene, trecind prin Cluj, se desprind câteva realități care trebuie examinate.

În primul rând, este bătător la ochi faptul că, pe cînd transportul de produse în direcția orașelor Oradea și Baia Mare, precum și aducerea de mărfuri din aceleași orașe se făcea încontinuu în întreaga perioadă studiată (cu excepția unor ani răzleți), comerțul desfășurat cu orașul Carei prezintă un hiatus considerabil, deși, după cum am văzut, luat pe ansamblu, numărul cazurilor de comerț cu acest din urmă oraș depășește pe cel al cazurilor orădene și nu rămîne cu mult în urma acelora baimărene. După anul 1599, cu excepția unui singur an (1619), nu găsim cazuri de transport de mărfuri în direcția Carei sau dinspre Carei, pînă în 1630. Evenimentele politice nu oferă o explicație îndestulătoare a acestui hiatus. Oradea și cele două orașe din „Partium“ au constituit deopotrivă arenă de luptă, de frământări militare și sociale în prima jumătate a secolului al XVII-lea (mișcările sociale din primul deceniu, domnia lui Gabriel Báthory, participarea, în diverse faze, a Transilvaniei sub Gabriel Bethlen la războiul de 30 de ani), deci din acest punct de vedere nu există deosebiri între ele în libertatea, ori, dimpotrivă, restrîngerea posibilităților de comerț. Nu există nici factori speciali de ordin economic (eventuale dispoziții referitoare la interzicerea traficului comercial prin vreuna din localitățile amintite, într-o perioadă sau alta a anilor în care Careiul lipsește din registrele tricesimale clujene; privilegii comerciale pentru vreunul din cele două orașe ale rutei de nord-vest). Astfel, explicația posibilă a fenomenului trebuie căutată în alți factori: în primul rând în specificul rutei comerciale de nord-vest a Clujului, în al doilea — în cel al sortimentelor de produse transportate. În ceea ce privește primul factor: aceste două localități, deși așezate ambele pe drumul comercial care lega Transilvania de orașele Slovaciei și de Polonia, se situează în puncte geografice nemijlocit legate de

Tabelul II

(T = total anual A = nr. cazuri aducere D = nr. cazuri ducere de mărfuri)

9	1621	1622	1623	1630	1632	1633	1634	1635	1636	1637
D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D	T A D
6	4 — 4	3 2 1	3 2 1	3 — 3	46 3 43	31 — 31	7 — 7	17 — 17	19 — 19	2 — 2
4	— — —	— — —	— — —	25 21 4	33 18 15	25 15 10	30 19 11	50 24 26	40 14 26	7 7 —
7	— — —	5 1 4	3 2 1	41 8 33	26 5 21	25 6 19	19 — 19	17 2 15	26 1 25	— — —
—	— — —	— — —	— — —	7 — 7	— — —	— — —	— — —	— — —	13 — 13	— — —
—	— — —	1 1 —	— — —	— — —	1 1 —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —
—	— — —	— — —	— — —	1 1 —	2 2 —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —
—	— — —	— — —	— — —	— — —	2 2 —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —
—	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —
—	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —
—	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	2 — 2	— — —	— — —	— — —	— — —
1 17	4 — 4	9 4 5	6 4 2	77 30 47	110 31 79	83 21 62	56 19 37	84 26 58	98 15 83	9 7 2

zone diferite. Urmind ruta comercială ce merge înspre marele centru economic al vremii care era Cracovia, călătorii, negustorii treceau prin orașele Slovaciei de sud cunoscute ca însemnate centre comerciale: Košice, Prešov, Bardejov, ajungând abia după aceea în Polonia Mică. Din Baia Mare, în schimb, se putea trece în această regiune de considerabilă importanță economică a Poloniei pe o cale mai scurtă, atingând orașul Mukačevo și ajungând în alt centru economic din Polonia Mică, orașul Liov¹². Tot din Baia Mare, se putea ajunge însă și în regiunile de intens trafic comercial ale Ungariei de vest și ale Slovaciei. Referindu-ne la cel de al doilea factor: dacă trecem în revistă produsele transportate de la Cluj la Baia Mare (deci spre nord-vest) și la Oradea (spre vest), ni se înfățișează o gamă foarte largă a mărfurilor, care — se poate afirma — umple oarecum, și ca direcție de orientare comercială, și ca varietate, locul pe care l-ar fi putut ocupa comerțul cu orașul Carei în cele cca. 2—3 decenii în care acesta nu apare în registrele tricesimale clujene. În privința produselor care lipsesc din rindul acelor vehiculate între Cluj și Baia Mare, respectiv între Cluj și Carei, observăm că din sortimentele vehiculate spre Baia Mare lipsesc cu desăvîrșire *animalele de jug și caii*, precum și *sarea*, care formează după 1630 sectoare din cele mai de seamă ale traficului comercial Cluj—Carei. O remarcă de aceeași natură o putem face pentru aducerea de mărfuri la Cluj, domeniu în care — pe lângă hiatusul de cca. 20 de ani al traficului între Cluj și Carei — observăm, în rindul produselor aduse de la Baia Mare, prezența considerabilă a unor chimicale, diferite de acelea puține aduse de la Carei; în schimb, fierul, adus de la Carei în mari cantități, constituind chiar principala categorie de mărfuri provenite din această localitate, apare ca fiind adus de la Baia Mare doar în cantități reduse. Astfel lipsa din registrele clujene a schimbului de mărfuri

¹² Vezi și S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 293.

Cluj—Carei între anii 1610—1630¹³ este lămurită în parte prin amintita suplinire a celui dintii în majoritate de către comerțul Cluj—Baia Mare, iar în parte prin completarea reciprocă a sortimentelor vehiculate între cele două orașe și Cluj. Dar la intensificarea comerțului dintre Cluj și Carei după 1630 a contribuit — după părerea noastră — și factorul politic. După moartea lui Gabriel Bethlen, nobilimea transilvană dorea să-și refacă pozițiile slăbite prin politica centralizată a principelui. Astfel se explică și una din dispozițiile dietei de la Alba Iulia, ținută între 17 ianuarie — 25 februarie 1630. Prin articolul XIV al hotărârii dietale, se restabilește libertatea comerțului — cu excepția pieilor —, ea fiind extinsă și asupra străinilor. În mod special se menționează valabilitatea acestei măsuri și pentru comerțul cu sare¹⁴. Această măsură, care defavoriza net economia principelui, dar și a orașelor, va fi contribuit însă la înviorarea comerțului pe căi nepractice până atunci, ori vremelnice abandonate, cum a fost și cazul celei care trecea prin Carei. Prin înscăunarea ca principe a energicului Gheorghe Rákóczi I se consolidează din nou conducerea centralizată; pe planul relațiilor economice-comerciale, ea însă nu afectează, se pare, comerțul Clujului cu Careiul, întrucît, pe de o parte, dieta ținută tot la Alba Iulia între 5 iunie - 1 iulie 1631 — prima dintre dietele din timpul acestui principe —, acordînd privilegiu comercial principelui pentru o serie de produse¹⁵, îi întărea acestuia drepturile ce-i reveneau în calitatea sa oficială; pe de altă, dat fiind că orașul Carei era intercalat între posesiunile ereditare ale familiei Rákóczi, traficul comercial prin această zonă era profitabil pentru principe.

Din situația expusă reiese cu evidență faptul că analizata repar-tizare a cazurilor de transport de mărfuri prin orașul Cluj în diverse puncte ale Transilvaniei, în ultimul an al veacului al XVI-lea și în primele patru decenii ale celui următor, stă mărturie — în lumina datelor tricesimale — unui neîntrerupt flux comercial nu numai gravitînd în jurul unui singur oraș — fie el chiar un centru economic de însemnătatea Clujului —, ci aparținînd întregii noastre țări. Traficul comercial nu constituia, nu putea constitui o sferă de activitate închisă. În primul rînd, comerțul desfășurat prin Cluj nu era un privilegiu aparținînd numai clujenilor, fie ei meșteșugari, fie negustori. E adevărat, în cursul sec. XVI Clujul a primit importante drepturi (acela de a ține iarmaroace, tîrguri anuale și săptămînale, dreptul de depozit¹⁶), care toate au avut ca rezultat consolidarea poziției păturii negustorești și meșteșugărești clujene. Totuși, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului, se acordă și unor negustori veniți din alte părți, printre care

¹³ Dar, de fapt, chiar și între 1602—1630, întrucît la Arhivele Statului din Cluj există și însemnări tricesimale pentru anul 1602, neconținînd însă material transilvănean.

¹⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae), red. Szilágyi Sándor (în continuare: EOE), IX (1629—1637), Budapest, 1883, p. 29, 87—88.

¹⁵ EOE, IX, p. 167, 264 (art. III).

¹⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 251.

și celor din țările române¹⁷, libertatea de a-și desface mărfurile pe piața Clujului, pentru a curma practica curentă a evitării orașului, găsind căi pe care nu existau puncte de vamă.

Așadar, și oficialitățile erau nevoite să recunoască realitatea acestui flux comercial neîntrerupt între Transilvania, Țara Românească și Moldova. Încă în cursul secolului al XVI-lea, negustorii munteni și moldoveni sînt neconținut prezenți pe piețele orașelor transilvănene. Dacă acești purtători ai comerțului apar în număr mai mare la Sibiu, Brașov, Bistrița, decît la Cluj, fenomenul este foarte explicabil: orașele amintite erau mai apropiate de Țara Românească, respectiv de Moldova, mai accesibile, „regia” transportului de mărfuri înspre ele și dinspre ele era mai puțin costisitoare. Legăturile firești, de dată străveche, fac însă ca negustorii munteni și moldoveni să viziteze curent și Clujul, care avea nevoie de vitele și produsele agricole aduse de ei, oferindu-le în schimb posibilitatea de a achiziționa — la fel ca din celelalte centre transilvănene — o mare varietate de produse meșteșugărești, unelte agricole, arme, piese de podoabă și de lux¹⁸.

Dar Clujul era un punct de interferență și a unor drumuri comerciale atît central-europene, cît și dinspre Europa de sud-est. Aici se întîlneau și își schimbau mărfurile negustori din Slovacia, Ungaria sau chiar de mai departe din centrul Europei, cu cei veniți dinspre peninsula Balcanică, negustori balcano-levantini¹⁹ care veneau în special cu mărfuri orientale destinate Vienei, orașelor slovace, Poloniei. În această privință, relații continue existau între orașele Cluj și Bistrița. Acest din urmă oraș, legat de Cluj încă din secolul al XVI-lea prin intense raporturi de afaceri²⁰ și chiar din punct de vedere juridic²¹, întreținea vii schimburi comerciale cu Moldova²², mijlocind, fie într-acolo, fie dinspre acea direcție, un neîntrerupt trafic comercial cu mărfuri orientale, printre care: vin, piei, medicamente, coloniale²³.

Luînd în considerație chiar și numai faptele menționate și fără să intrăm în detaliile multilateralelor legături economice ale orașului Cluj, fie direct, fie prin intermediul celorlalte centre comerciale transilvănene, cu Țara Românească și Moldova, devine limpede că în perioada studiată Clujul se încadrează organic în pulsanta activitate economică a celor trei țări române, atît pe piața comercială internă²⁴, cît și sub aspectul relațiilor comerciale cu țările și centrele importante ale Europei de atunci.

¹⁷ *Idem*, p. 292—293.

¹⁸ Ștefan Pascu, *Le développement des métiers et du marché en Transylvanie au moyen âge jusqu'à la fin du XVIe siècle*, în *RevRHist*, I (1962), nr. 1, p. 35—36.

¹⁹ M. Dan—S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, în *Revue des études sud-est européennes*, V (1967), 1—2, p. 98, 104, 113—115.

²⁰ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 275.

²¹ *Idem*, p. 292.

²² M. Dan—S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 93, 100.

²³ *Idem*, p. 113—114.

²⁴ Vezi sinteza problemei la Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 33—38.

3

Să examinăm, acum, conținutul concret al traficului comercial transilvănean care trecea prin oficiul vamal Cluj între 1599—1637, adică mărfurile, cu sortimentele și varietățile, așa cum se specifică ele în însemnările tricesimatorilor.

Mărfurile taxate la oficiul tricesimal clujean pot fi grupate în câteva categorii mai mari; această grupare ne ajută să determinăm ponderea fiecărei categorii de produse în ansamblul traficului comercial clujean.

Am constatat deja (vezi tabelul I) că atât repartizarea numerică a cazurilor, cât și cea valorică indică preponderența scoaterii de mărfuri din Cluj față de aducerea mărfurilor în acest oraș. De aceea, ne vom ocupa mai întâi de *sortimentele de produse duse din Cluj în celelalte puncte transilvănene* care figurează în înregistrări.

Putem stabili, în cadrul acestor sortimente, următoarele categorii, împreună cu valoarea comercială și vamală absolută și procentuală a fiecăreia din ele:

Tabelul III

Categoria	Valoarea vamală (fl, d)	Valoarea comercială (fl, d)	Procentajul din total-scoase
Materii prime	19, 19½	553, 80	1,70%
Animale, produse agricole și animale, produse rurale; coloniale	361, 62½	10083, 53	32,90%
Produse meșteșugărești	568, 92	16747, 60	51,70%
Chimicale, praf de pușcă	7, 59	228, 50	0,70%
Articole de mercurie	108, 68½	3019, 84½	9,90%
Produse de diverse categorii taxate împreună	32, 49	881, 50½	2,90%
Nedeterminate	2, 27	71, 10	0,20%
Total produse scoase din Cluj	1100, 77½	31585, 88	100,00%

După cum reiese din această situație, în cadrul fluxului comercial din Cluj înspre alte localități sau zone transilvănene, cea mai mare pondere o aveau, în perioada studiată, *produsele meșteșugărești*. Valoric, ele reprezentau mai mult de jumătate din totalul produselor scoase din oraș. Această categorie este urmată — la o distanță destul de mare, dar într-o valoare de asemenea ridicată — de cea a *animalelor și produselor agricole*, inclusiv a produselor datorate unor meșteșuguri casnice, nebreslașe ori sătești. Starea aceasta de lucruri este explicabilă, de vreme ce știm că orașul Cluj, pe lângă faptul că era un rezervor al mărfurilor aduse și din sud-estul Europei, și din alte localități transilvănene, era un centru meșteșugăresc de mare importanță, unde în secolul al XVI-lea existau cca. 30 bresle și aproape 60 specialități mește-

sugărești²⁵, ale căror produse erau căutate în toată Transilvania. Față de această stare de lucruri, nu ne poate mira proporția masivă în comerț a produselor datorate activității meșteșugurilor, mai cu seamă că am inclus în această categorie atât produsele prelucrării primare (piei, postavuri și țesături), cât și articolele finite confecționate din acestea.

Cea mai mare cantitate și valoare vamală a scoaterii de mărfuri, în cadrul produselor meșteșugărești, revine *pieilor și produselor de încălțăminte*. Valoarea lor însumată se ridică la 379 florini și 02 dinari (tricesima), respectiv 11325 florini și 81½ dinari (valoarea comercială). În cadrul acestor sume, pieile ocupă un loc mai modest (57 florini și 10½ dinari, respectiv 1691 florini și 82 dinari), iar articolele de încălțăminte se însumează la 321 florini și 91½ dinari, respectiv 9633 florini și 99½ dinari. Ambele categorii de produse sînt vehiculate curent în mai toate localitățile enumerate din Transilvania. În ceea ce privește transportul *pieilor*, el este cel mai intens spre *Oradea* (taxa vamală 36 florini și 41½ dinari; valoarea comercială 1069 florini și 31 dinari) și spre *Carei* (17 florini și 65 dinari; 529 florini și 71 dinari), mai redus în direcțiile *Baia Mare* și *Sălaj*. Registrele tricesimale fac deseori mențiuni despre transporturi de piei de bovine, piei fine de oaie (satin), kordovan, de piei de iepure, duse la Oradea, Carei și în celelalte localități amintite²⁶.

Dar pieile de animale nu erau numai obiect în sine al comerțului; ele serveau și ca „materie primă” marilor cantități de *produse de încălțăminte* care sînt taxate la oficiul de tricesimă din Cluj. Grosul transporturilor de încălțăminte scoase din Cluj se îndrepta înspre *Oradea* (taxa vamală: 253 florini și 59½ dinari, valoarea comercială: 7575 florini și 92½ dinari); mai redus este transportul lor spre *Baia Mare* și *Carei* (33 florini și 40½ dinari — 1018 florini și 43 dinari, respectiv 31 florini și 80½ dinari — 946 florini și 52 dinari). Se mai efectuează transporturi de încălțăminte spre *Sălaj* (2 florini și 57 dinari — 76 florini și 92 dinari) și la *Satu Mare* (0 florini și 54 dinari — 16 florini și 20 dinari), dar, după cum o indică și cifrele, pe o scară mult mai redusă. În ceea ce privește sortimentele, acestea nu prezintă variații notabile de la un loc de destinație la altul. Varietățile pe care le găsim specificate satisfac, așadar, gusturi și necesități identice sau asemănătoare atât la Oradea, cât și în celelalte localități. Înregistrările specifică de regulă natura încălțăminte (ghete, cizme), finețea ei (pielea din care se confecționează), adesea sexul și vîrsta clientului (ghete sau cizme pentru bărbați, ghete pentru femei, ghete mici pentru copii), uneori chiar localitatea de confecționare sau țara de proveniență. Se notează, astfel, transportul de ghete din piele fină de oaie (*zattian saru*)²⁷, de cizme

²⁵ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 65.

²⁶ Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (în continuare: SOC) 8, XIV, p. 3 (27 ianuarie 1599); SOC, 14a, XXII, p. 37 (20 octombrie 1617); SOC, 19, VII, p. 29 (29 iunie 1632); etc.

²⁷ De pildă, Horwatt Mihaly duce la Oradea, în 27 aprilie 1611, 120 (perechi?) de ghete din piele de oaie; vezi SOC, 12 b, VIII, p. 12.

din piele *karmasin* sau *kordovan*²⁸, de păpuci de casă²⁹. Există însemnări ce specifică taxarea unor stocuri de ghetе pentru bărbați³⁰, altele menționează ducerea de încălțăminte destinate femeilor³¹ sau copiilor³². Specificarea localității sau a țării de proveniență servește drept sursă informativă directă pentru determinarea — la caz — a caracterului de tranzit al comerțului cu încălțăminte desfășurat prin Cluj. De mai multe ori sînt trecute prin vama Clujului ghetе din Mediaș (*meggiesy saru*), îndreptate înspre Oradea³³, agreate, probabil, pentru relativa lor ieftinătate. În schimb, o marfă scumpă era perechea de cizme turcești dusă la Baia Mare într-un rînd, taxată la vamă cu 4 dinari³⁴, sumă egală cu tricesima plătită pentru 8 perechi de ghetе de satin. În ciuda unor asemenea cazuri însă, locul de seamă al transporturilor de încălțăminte în comerțul transilvănean prin Cluj oglindește și dezvoltarea meșteșugului pantofarilor și cizmarilor în orașul Cluj în sec. XVI—XVII³⁵, în cadrul marelui avînt pe care l-a luat dezvoltarea economică a orașului.

Un loc de seamă îl ocupă, prin numărul cazurilor întîlnite, prin varietatea sortimentelor și valoarea lor vamală, comerțul cu mărfuri produse de branșele de *țesători-postăvari*. Registrele abundă în însemnări privitoare la transporturi din domeniul acestor branșe, unde — ca și în cazul articolelor legate de prelucrarea pielii — se vehiculează atît postavuri, țesături de in, bumbac, mătase, fire amestecate, cît și articole finite de uz personal (accesorii de îmbrăcăminte, lingerie de pat, pături etc.). Aidoma ramurii meșteșugărești înainte analizate, și aici atît țesăturile, cît și obiectele confecționate puteau fi mărfuri de tranzit, dar și produse locale duse spre vînzare în alte orașe. Într-adevăr, în cadrul atelierelor meșteșugărești clujene se prelucra materie primă de proveniență locală, dar și adusă din alte țări și finisată aici³⁶. La fel, o serie de produse finite de țesătorie, din stofе, ce figurează în înregistrările vamale, sînt rezultate ale muncii meșteșugarilor autohtoni, dar găsim multe asemenea produse care sînt aduse aici din altă parte și transportate apoi în alte localități. Ponderea cea mai mare, în cadrul acestui compartiment de produse meșteșugărești, o au în perioada 1599—1637 materialele de postăvarie-țesătorie, față de produsele finite. Din valoarea

²⁸ De exemplu, la 11 februarie 1599 se transportă, printre altele, 32 legături de cizme *karmasin* (SOC, 8, XIV, p. 5); la 21 octombrie 1632 sînt duse 20 (perechi?) de cizme *kordovan* (SOC, 19, VII, p. 51).

²⁹ La 16 august 1599 se transportă 6 legături de păpuci la Baia Mare (SOC, 8, XIV, p. 27).

³⁰ SOC, 13 a, VI, p. 4 (7 ianuarie 1612; transport cu destinația Oradea).

³¹ SOC, 20, V, p. 9: în 10 martie 1636, sînt trecute prin oficiul de tricesimă trei transporturi de ghetе pentru femei, în total 90 (perechi?), în direcția Sălaj.

³² De exemplu: SOC, 19 VII, p. 25 (în 13 iunie 1632 se transportă la Oradea 40 — probabil perechi — cizmulițe, taxate cu 60 dinari); SOC, 14 a, XXII, p. 31 (la 17 august 1617, sînt duse la Baia Mare 45 — perechi? — de cizmulițe pentru copii, cu prețul de 9 florini, plătindu-se pentru ele taxa de 27 dinari).

³³ SOC, 14 a, I, p. 25 (20 august 1616); SOC 14 a, XXII, p. 37 (21 octombrie 1617); SOC, 14 a, XXV, p. 20 (12 martie 1618) etc.

³⁴ SOC, 18 b, IV, p. 23—24 (transport efectuat la 27 mai 1630).

³⁵ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 133; S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 130—134.

³⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 138—139.

vamală totală de 155 florini și 08 $\frac{1}{2}$ dinari, respectiv valoarea comercială de 4484 florini și 67 $\frac{1}{2}$ dinari, pe care o reprezintă comerțul cu produse de postăvărie-țesătorie, suma de 109 florini și 41 dinari, respectiv 3231 florini este cea care revine celor dintii, iar 45 florini și 67 $\frac{1}{2}$ dinari (1253 florini și 67 $\frac{1}{2}$ dinari) corespunde valorii vamale, respectiv comerciale, a articolelor confecționate. Localitatea care era cel mai bogat aprovizionată de purtătorii produselor prelucrării primare a lînii, bumbacului, inului și mai ales a mătăsii este orașul Baia Mare; urmează Oradea, Careiul, zona Sălajului și (în cazul postavurilor) Satu Mare. Înregistrările de taxare a postavurilor se referă fie la postavuri ieftine indigene, cum era abaua³⁷, fie la postavuri mai pretențioase, de proveniență turcească: bogasia sau bogasia de Brussa³⁸. Țesăturile din fire vegetale și de mătase, trecute prin Cluj, ne oferă un tablou mai variat. Deși întîlnim în transportul comercial multă marfă turcească — în special pînzeturi de rînd³⁹, țesături mai fine de in⁴⁰ sau țesături mixte, de in și mătase, cum e mohairul⁴¹, predomină numeric țesăturile fine, pînzeturile de diverse variații care sînt de proveniență în bună parte locală, datorată producției meșteșugărești clujene sau transilvănene: giulgiuri de diferite calități⁴², lînțolii⁴³, pînză din bumbac, pînză „crudă“, pînză „crudă ardelenescă“⁴⁴ etc.

Articolele finite confecționate din postavuri sau țesături prezintă o considerabilă varietate atît din punct de vedere calitativ, cit și ca proveniență. Printre confecțiile din postav sau de lînă, găsăm sumane, cojoace scurte (*ködmön*) duse la Oradea, Carei, mai puțin la Baia Mare⁴⁵, dolman din aba transportat la Carei⁴⁶. Produse din țesături fine sînt mantiile, menționate ca fiind îndreptate spre Oradea, Carei și Baia Mare. Se specifică, pe lîngă mantiile simple, mantii din material de

³⁷ SOC, 14 a, XXII, p. 37 (în cadrul unui transport la Oradea, taxat la 20 octombrie 1617); SOC, 20, VI, p. 13 (transport efectuat la Baia Mare în 17 august 1636) etc.

³⁸ De pildă, SOC, 18 b, IV, p. 3 (24 februarie 1630); SOC, 20, VI, p. 14 (17 august 1636), ambele fiind transporturi îndreptate spre Baia Mare.

³⁹ „Pînză turcească“ se transportă în repetate rînduri la Baia Mare (de exemplu: SOC, 13 a, VI, p. 28 — în 20 iunie 1612; SOC, 19 VII, p. 92 — în 16 august 1633; etc.).

⁴⁰ „Lînțoliu ieniceresc de rînd“, „lînțoliu ieniceresc“ transportat la Oradea (SOC, 13 a, VI, p. 3—4, la data de 7 ianuarie 1612; etc.), sau la Baia Mare (de exemplu SOC, 18 b, IV, p. 82: 3 noiembrie 1630, ș.a.).

⁴¹ SOC, 14 a, XXII, p. 37 (un transport spre Oradea în ziua de 20 octombrie 1617); SOC, 19 XI, fasc. 1, p. 31 (1 val de mohair — „muhar“ — dus la Baia Mare în 6 noiembrie 1634); etc.

⁴² SOC, 14 a, XXII, p. 37 (20 octombrie 1617).

⁴³ Ibidem („lînțoliu ieftin“); SOC, 14 a, XXV, p. 20—21 (la 15 martie 1618 se transportă la Oradea, printre altele, 90 de valuri de „lînțoliu grosolan de lățime împătrită“); SOC, 19, VII, p. 18 („lînțoliu din bumbac“ dus la Carei în 17 mai 1632); etc.

⁴⁴ SOC, 19, VII, p. 15 (30 aprilie 1632); idem, p. 38 (23 august 1632); ambele transporturi sînt îndreptate spre Oradea.

⁴⁵ SOC, 15 a III, p. 52 (la 9 februarie 1619 Ioan croitorul german — „Nemet Zabo Janos“ — duce la Oradea 10 sumane); SOC, 19 VII, p. 55 (la 15 decembrie 1632, se transportă la Oradea două cojoace); idem, p. 96 (un transport cuprinzînd, printre altele, 182 cojoace scurte, spre Carei); etc.

⁴⁶ SOC, 19, VII, p. 51 (22 octombrie 1632).

Wroclaw⁴⁷, de Jihlava⁴⁸, precum și, deseori, mantiile brașovene⁴⁹. Alte înregistrări se referă la taxarea unor pături duse la Oradea, Carei, Baia Mare, în regiunea Sălajului⁵⁰; se înregistrează și taxarea unor piese de lingerie de pat (plăpumi, fețe de pernă) spre Baia Mare și Sălaj⁵¹. Din postav se confecționau traistele trimise la Oradea, la Carei, în Sălaj⁵². În sfârșit, de ținuta vestimentară aparțineau și pălăriile de paie taxate spre a fi duse la Oradea⁵³.

După cum o indică însemnările privind natura și proveniența articolelor de postăvărie și țesătorie, acestea nu sînt importate din apusul sau centrul Europei, ci fie produse indigene, fie aduse la Cluj din sud-est, dinspre peninsula Balcanică. Chiar și mantiile „de Wroclaw” și „de Jihlava” vor fi fost confecționate local, din material de proveniență central-europeană. Cunoscînd calitatea produselor similare din centrele europene mari prelucrătoare de postavuri și țesături, produse care se aduceau curent la noi în țară, socotim deci că articolele de postăvărie-țesătorie taxate la Cluj și îndreptate spre alte localități transilvănene nici nu erau destinate a depăși granițele Transilvaniei. Așadar, prezența lor masivă, ca și cea a mărfurilor din piele, nu pledează nicidecum pentru caracterul lor de mărfuri de export.

O altă ramură meșteșugărească prezentă în comerțul Clujului îndreptat spre alte localități din Transilvania este cea de *prelucrare a metalelor*. Valoarea vamală și comercială a mărfurilor făurite din metale este mult mai redusă, decît a celor anterior prezentate: ea însumează 3 florini și 06 dinari, respectiv 85 florini și 11½ dinari. Față de această valoare, mărfurile din metal sînt destul de variate. Se transportă arme la Baia Mare: săgeți⁵⁴ și săbii⁵⁵; coase în Sălaj⁵⁶; diverse obiecte din metal și articole de menaj (teci, capace din Sighișoara, pîlnii, ciururi, cuie duse la Oradea⁵⁷; obiecte din tinichea și capace la Carei⁵⁸;

⁴⁷ SOC, 18 b, IV, p. 7 (4 martie 1630); etc.

⁴⁸ SOC, 19, VII, p. 37 (23 august 1632).

⁴⁹ Idem, p. 73—74 (două înregistrări din 18 aprilie 1633, despre transporturi de mărfuri la Oradea); idem, p. 76 (2 mai 1633, transport în direcția Carei).

⁵⁰ SOC, 14 a, XXII, p. 37 (un transport de mărfuri la Oradea, în 20 octombrie 1617, conține și 163 pături de Sebeș); SOC, 8, XIV, p. 3 (la 21 ianuarie 1599 sînt duse spre Carei 16 pături de Sebeș); idem, p. 32 (se transportă, la 14 septembrie 1599, 10 pături de Sebeș, în Sălaj).

⁵¹ SOC, 18 b, IV, p. 51 (la 16 august 1630 sînt duse la Baia Mare 4 plăpumi de rînd); SOC, 8, XIV, p. 31 (la 13 septembrie 1599 se duce în Sălaj pînză fină pentru fețe de pernă).

⁵² SOC, 20, VI, p. 16 (21 august 1636 — un transport dus la Oradea); SOC, 8, XIV, p. 4 (la 10 februarie 1599, printre altele, sînt taxate 8 legături de traiste îndreptate spre Carei); SOC, 8, XIV, p. 15 (27 aprilie 1599 — mărfuri duse în Sălaj).

⁵³ SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 12 (3 iulie 1634).

⁵⁴ SOC, 8, XIV, p. 8 (4 martie 1599); SOC, 14 a, XXII, p. 10 (20 februarie 1617).

⁵⁵ SOC, 12 b, VII, p. 775 (23 martie 1610).

⁵⁶ La 30 iunie 1636, fierarul Pavel duce în Sălaj 50 de coase, taxate cu 37½ dinari (SOC, 20, VI, p. 8).

⁵⁷ De exemplu SOC, 12 b, VIII, p. 12 (27 aprilie 1611); SOC, 18 b, IV, p. 7 (în 4 martie 1630 se transportă capace pentru suma de 2 florini); SOC, 19, VII, p. 15 (30 aprilie 1632 — ciururi cu prețul de 1 florin); etc.

⁵⁸ SOC, 19, VII, p. 76 (2 mai 1633); etc.

capace aurite, teci de cuțite, tigăi (sau poate recipiente) cu cositor, avînd destinația Baia Mare⁵⁹; farfurii și pîlnii mici duse în Sălaj⁶⁰). Este evident că toate aceste obiecte, confecționate la Cluj sau în Transilvania, constituiau mărfuri destinate consumului intern transilvănean.

Produsele de sticlărie sînt deseori trecute în registrele de tricesimă. Sticla era un articol de comerț frecvent scos din orașul Cluj în direcția celorlalte localități din Transilvania. Cele mai multe înregistrări se referă la transportul sticlei spre Oradea (valoarea vamală: 12 florini și 66 dinari, valoarea comercială: 312 florini), urmate de cele privitoare la Baia Mare (valoarea vamală: 5 florini și 77½ dinari, valoarea comercială: 163 florini și 50 dinari), la Carei (valoarea vamală: 3 florini și 10½ dinari, valoarea comercială: 91 florini) și în Sălaj (valoarea vamală: 0 florini și 48½ dinari, valoarea comercială: 12 florini și 75 dinari). Aceste transporturi însumează 22 florini și 02½ dinari valoare vamală, respectiv 579 florini și 25 dinari valoare comercială. Despre destinația vaselor de sticlă aflate în comerț, înregistrările ne informează doar în puține cazuri. De regulă, se notează numai transportul de sticle, ori de „sticle transilvănene“ (*Erdelyi wueget*). Totuși, de cîteva ori se specifică faptul că e vorba despre sticle pentru rachiu (*Egett boros wueget*)⁶¹, iar într-un caz se menționează transportul unor pahare de sticlă⁶².

Un meșteșug ale cărui produse figurează ca mărfuri curente duse la Oradea, Carei și în Sălaj este funăritul. Totalul valorii vamale a *produselor de funărie* este de 7 florini și 08 dinari, valoarea lor comercială însumînd 210 florini și 54½ dinari. Și în acest domeniu constatăm o precumpănire a transportului de mărfuri în direcția Oradea (valoarea vamală: 5 florini și 93 dinari, valoarea comercială: 176 florini și 22½ dinari). Mai slab reprezentate sînt Careiul (însumînd mărfuri taxate cu 1 florin, ce valorează pe piață 29 florini și 82 dinari) și Sălajul (cu 15 dinari, respectiv 4 florini și 50 dinari). Transportorii — în bună parte chiar meșteșugari funari — duc produse de diverse calități, grosimi: funii⁶³, ștreanguri pentru animale⁶⁴, funii groase⁶⁵, hățuri⁶⁶, după toate probabilitățile confecționate în ateliere ale funarilor din Cluj.

Cîte un caz de taxare tricesimală atestă faptul că și produse ale altor bresle erau transportate în diverse puncte ale Transilvaniei. În

⁵⁹ SOC, 8, XIV, p. 22 (teci de cuțite taxate cu 1½ dinar la 6 iunie 1599); ibidem (alt transport din aceeași zi, cuprinzînd printre altele și 7 capace aurite taxate cu 21 dinari); SOC, 18 b, IV, p. 3 (la 24 februarie 1630 se transportă, printre altele, tigăi cu cositor „onos serpenieot“ de 3 florini, taxate cu 9 dinari).

⁶⁰ SOC, 8, XIV, p. 8 (2 martie 1599); SOC, 14 a, XXV, p. 42 (6 septembrie 1618).

⁶¹ Două cazuri de transport la Oradea în anul 1632 (SOC, 19, VII, p. 18, 29); 3 cazuri taxate cu destinația Baia Mare în 1612 (SOC, 13 a, VI, p. 12 — 2 cazuri, p. 38 — 1 caz).

⁶² SOC, 14 a, XXV, p. 41 (la 21 august 1618 se taxează cu 3 dinari un transport de pahare în valoare de 1 florin).

⁶³ De pildă, SOC, 12 b, VIII, p. 16 (9 iunie 1611, un transport la Oradea).

⁶⁴ 150 bucăți duse la Oradea în ziua de 7 ianuarie 1612 și taxate cu 16 dinari (SOC, 13 a, VI, p. 4); etc.

⁶⁵ SOC, 14 a, XXV, p. 26 (30 funii groase „eoregh keotelet“ costînd 3 florini și 60 dinari, taxate cu 11 dinari la 21 mai 1618 și duse spre Oradea).

⁶⁶ SOC, 19, VII, p. 89 (27 iulie 1633, mărfuri duse la Oradea).

1616 se înregistrează plata la vamă a unor „*mărfuri de dogărie*“ (*kadar marhat*) care au fost duse în Sălaj de un număr de 7 meșteșugari, dintre care 6 poartă chiar numele de *Kadar* (Dogarul), și pentru care s-a achitat 1 florin și 14 dinari⁶⁷ (ceea ce corespunde unei valori comerciale de 34 florini și 20 dinari). De asemenea Sălajul este destinația *frîiilor* pentru 10 cai de tras căruța, care au fost taxate cu 20 dinari (valoarea lor comercială fiind de 6 florini) la oficiul tricesimal clujean în ziua de 14 septembrie 1599⁶⁸. Spre Oradea se înregistrează transportul unui stoc de *oale și câni* al căror preț comercial a fost de 10 florini, percepiindu-se pentru ele taxa vamală de 45 dinari⁶⁹. În sfârșit, șirul produselor meșteșugărești se încheie prin înregistrarea trecerii peste vamă înspre Baia Mare a unor portofeluri (sau poșete: *erzent*) ca *articole de lux*, pentru ele plătindu-se taxa vamală de 36 dinari (însurarea a două cazuri de transport), respectiv avînd valoarea comercială de 12 florini⁷⁰.

(Continuarea studiului va fi publicată în volumul următor.)

FRANCISC PAP

⁶⁷ SOC, 14 a, I, p. 28 (20 septembrie 1616).

⁶⁸ SOC, 8, XIV, p. 32.

⁶⁹ SOC, 19, VII, p. 25—26 (13 iunie 1632).

⁷⁰ SOC, 8, XIV, p. 22 (6 iunie 1599); SOC, 13 a, VI, p. 38 (7 noiembrie 1612).

CLUJUL MEDIEVAL ÎN GRAVURI

Pe lângă documentele scrise și obiectele originale, reprezentările iconografice constituie izvoare auxiliare, deopotrivă de importante pentru studierea trecutului istoric. În caz când ele nu sînt creații imaginare, ci de sursă autentică, contemporane cu personalitățile, evenimentele, lucrurile pe care le înfățișează, contribuie la completarea imaginii trecutului, ajută la reconstruirea unor aspecte privind viața cotidiană de odinioară.

Din variatele categorii ale izvoarelor iconografice fac parte vederile, imaginile — ca gen de artă ele fiind gravuri —, care înfățișează orașele medievale. Genul vederilor urbane s-a născut din cel al vedutei, creat de artiștii Renașterii italiene. Reprezentările urbane, ale unor așezări etc., apar la început ca fundal în cadrul unor compoziții cu teme religioase. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, „veduta“ a evoluat, devenind gen aparte. Datorită evoluției procedeei grafice de multiplicare, ea și-a găsit un excelent domeniu de aplicare în ilustrarea cărților științifice, a descrierilor cosmografice, întocmite cu scopul de a prezenta lumea cunoscută pe atunci. Pe de altă parte evenimentele politico-militare din secolele XVI—XVII, luptele antiotomane, au atras atenția lumii apusene asupra popoarelor din sud-estul Europei. S-au găsit editori abili, care au știut să exploateze acest interes. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și îndeosebi în secolul al XVII-lea, pe lângă lucrările cu caracter cosmografic, științific, apar o serie de descrieri despre aceste țări și popoare, completate de obicei cu schițe, desene, gravuri, planuri, reprezentînd, pe lângă conducători de oști, personalități politice celebre ale vremii, cele mai importante orașe, cetăți, fortificații, bătălii etc.¹ Pe lângă importanța lor privind istoria militară, aceste re-

¹ Nu este posibil să enumerăm aici toate acele lucrări care conțin referiri la cele trei țări române. Ținem să amintim, pe lângă cele la care ne referim în lucrare, doar următoarele: Theodorus de Bry, *Pannoniae historia Chronologica*, apărută la Frankfurt în 1596 (cu gravuri despre lupta armatelor muntene și transilvănene, conduse de Mihai Viteazul și Sigismund Báthory, împotriva turcilor în octombrie 1595, retragerea turcilor peste Dunăre la Giurgiu din oct. 1595). Ortelius Hieronymus, *Chronologie oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen*, Nürnberg 1604 (lupta de la Țirgoviște din oct. 1595, bătălia de la Timișoara din iunie 1595, asediul Oradei în 1598; Giacomo de Rossi, *Teatro della guerra contro il turco*, Roma 1687 (cu gravuri despre mai multe orașe, cetăți din Banat și Transilvania); *Description exacte des royaumes de Hongrie et Dalmatie. Avec les Principautés de Svenberge, Walachie, Moldavie, Bulgarie, leur Villes et Fortresses*, tirée de plus expres Ingénieurs des Armées de l'Empereur. Et gravées en cuivre par Gaspar Bouttats, Anvers, 1688 etc.

prezentări înlesnesc urmărirea stadiului de dezvoltare edilitară a mai multor orașe de pe teritoriul țării noastre din epoca medievală.

Cea mai veche imagine, „vedere“ a Clujului datează de la sfârșitul secolului al XVI-lea, fiind opera pictorului de origine neerlandeză *Egidius van der Rye*².

Gravura (fig. 1) înfățișează orașul văzut dinspre mieznoapte. Sînt reprezentate cu multă măiestrie zidurile urbei, bastioanele și porțile, grandioasele biserici gotice: a Sf. Mihail și cea de pe Luporum (str. Kogălniceanu). Turnul bisericii Sf. Mihail e redat în forma sa originală: e un turn frontal de formă paralelipipedică, cu patru turnulețe piramidoidale, cu loggie și ceas solar. Turnul a fost construit probabil în secolul al XV-lea, perioadă de înflorire a construcției turnurilor frontale în Transilvania. Se pot desluși, destul de bine, clădirile caracteristice perioadei Renașterii; case cu cîte 2—3 ferestre, numeroase fragmente ale cărora (porți, ancadrame de uși și ferestre sculptate etc.) se păstrează pînă astăzi ca enclave în case de construcție recentă sau în lapidarul Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj. În direcția principalelor căi de comunicație sînt amplasate porțile de pe str. Podului, Turzii, Mijlocie și a Mănăsturului. Începînd cu colțul de nord-vest al orașului, părțile de zid cuprinse între aceste porți sînt întrerupte de următoarele bastioane: cel al aurarilor, cel de pe str. „Săpunului“, bastionul italian, bastionul rotund, bastionul olarilor, al fierarilor și al croitorilor. În secolul al XVI-lea existau douăzeci de porți și de bastioane, din care însă în gravura discutată — care reprezintă orașul dinspre latura sa nordică — nu se pot vedea bastioanele pantofarilor, zidarilor, curelarilor, postăvarilor, timplarilor, tăbăcarilor și cizmarilor. Turnurile care asigurau apărarea zidurilor nu sînt construite în interiorul acestora, ci, deși lipite de ele, se află în fața lor, în exterior față de planul zidurilor, urmărindu-se astfel realizarea unui principiu de apărare elementar, și anume acela că apărătorii puteau ține sub focul armelor lor planul frontal al zidurilor orașului, puteau supraveghea zidurile, fiind și ei mai bine protejați în caz de asediu.

Bastioanele, deși nu se văd toate în gravură, erau ridicate la intervale destul de mici, mai ales pe latura de sud, unde, pe o lungime de circa 600—700 metri, se aflau opt bastioane (inclusiv cel de colț de la poarta din str. Turzii), față de patru bastioane cîte erau în latura de nord a zidului. Faptul acesta este explicabil, căci orașul era mai expugnabil aici, față de latura nordică unde în afară de ziduri și bastioane exista linia naturală de apărare formată de canalul Morii, de riul Someș, precum și de terenul mlăștinos dintre ele care îngreuna accesul spre ziduri.

Privită cu atenție, gravura dezvăluie, de pe dealurile de la sudul orașului, o biserică, presupunem, biserica satului Feleac, ctitorie a lui Ștefan cel Mare.

Orașul înfățișat de vederea amintită sugerează aceeași impresie pe care o exprima „expertul militar și sfetnicul de taină“ al principelui Ioan

² *Egidius van der Rye*, pictor și gravor (? — 1605, Graz), cf. U. Thieme — F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig, vol. 29, p. 256.

Sigismund, italianul Giovanandrea Gromo, în descrierea sa: „un oraș comercial mare și bogat, bine clădit, cu puternice și străvechi ziduri și numeroase turnuri. Întreg orașul este clădit din piatră, cu cele mai frumoase case și străzi”³. După numele orașului (notat în limbile latină, maghiară și germană), pe gravură se citește comentariul următor: *Transilvaniae civitas primaria*, „Primul oraș al Transilvaniei”. Epitetul ce i s-a dat reflecta întru totul starea de plină înflorire a orașului. În această perioadă — a doua jumătate a secolului al XVI-lea — Clujul a fost cel mai însemnat centru economic și comercial care a atras în orbita sa o regiune vastă din Transilvania. A atins și a întrecut chiar în prosperitate aproape toate celelalte orașe.

În literatura de specialitate gravura amintită este cunoscută ca fiind opera artiștilor Egidius van der Rye și Georg Houfnagel⁴ în sensul că gravura a fost executată după desenul lui van der Rye, de către Houfnagel. General răspîndită este și părerea că imaginea a apărut în monumentală lucrare a editorilor G. Braun—F. Hogenberg, intitulată *Theatri praecipuarum totius mundi* (Colonia, vol. VI, 1617). Prima ediție a lucrării amintite a apărut în anul 1572 (în limba germană în 1574, în franceză în 1579), avînd pînă în anul 1623 mai multe ediții, unele fără specificarea anului de apariție⁵. În colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei se păstrează și o variantă executată în culori a acestei gravuri, provenind, pare-se, dintr-o ediție apărută în secolul al XVII-lea.

O problemă ce se impune a fi luată în discuție în legătură cu opera lui van der Rye — Houfnagel este datarea ei. De aproximativ 100 de ani, gravura figurează în mai toate tratatele de istorie, într-o serie de lucrări axate pe probleme speciale ale istoriei orașului. Explicațiile care însoțesc această imagine specifică întotdeauna că gravura datează din anul 1617; de aici și concluzia că vederea înfățișează Clujul din această perioadă. Într-un chenar aflat în colțul inferior stîng al gravurii se citește următorul text: „... Egidius van der Rye belga pingebat communic[avit] Georg[ius] Houfnaglius Anno D[o]m[ini] 1617. Datarea amintită rezultă din interpretarea acestui text. Din datele biografice ale celor doi artiști reiese însă că Egidius van der Rye a decedat în anul 1607, iar Georg Houfnagel în 1600. Chiar dacă acceptăm că expresia „communic[avit]” în contextul amintit înseamnă gravarea, implicit multipli-

³ Aurel Decei, *Giovanandrea Gromo*, în *Apulum*, II (1943—45), p. 177; *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 346; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, București, 1958, p. 13—19; *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 136—139.

⁴ Desenator, miniaturist și gravor (1545—1600). Între anii 1582—1590 se află în slujba împăratului austriac Rudolf al II-lea (U. Thieme — F. Becker, *op. cit.*, Leipzig, 1924, vol. 17, p. 193—195, G. K. Nagler, *Die Monogrammisten*, München — Leipzig, 1860, vol. II, p. 564—565).

⁵ Istoricul lucrării lui Braun-Hogenberg a fost cercetat de către Friedrich Bachmann, *Die alten Städtebilder*, Leipzig, 1939. Autoarea rîndurilor de față n-a avut posibilitatea de a consulta această lucrare. Literatura informează și asupra faptului că G. Braun — F. Hogenberg au editat și o altă lucrare: „*Civitatibus orbis terrarum*”, 1572—1618, U. Thieme — F. Becker (*op. cit.*) arată că imaginea Clujului a apărut în volumul al III-lea al acestei lucrări. După cum am mai arătat, cartea lui Bachmann nefiindu-ne accesibilă, nu am putut stabili raportul dintre cele două lucrări.

care prin gravura executată în cupru, și astfel îl considerăm pe Houfnagel coautor al acestei lucrări, ea trebuie să fi fost executată pînă în anul 1600.

Din textul amintit reiese și faptul că imaginea a fost desenată de Egidius van der Rye, pictorul arhiducelui Austriei, Ferdinand. Van der Rye intră în slujba acestuia în anul 1596 (?). O vreme (înainte de 1590), în slujba lui Ferdinand se afla și Georg Houfnagel. De aici concluzia că imaginea în cauză înfățișează Clujul din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea și, în orice caz cu certitudine, redă starea lui urbană — cel mai târziu — din ultimul deceniu al secolului.

O altă gravură din secolul al XVII-lea (fig. 2) reprezintă și ea Clujul văzut dinspre nord. Această gravură este cunoscută din lucrarea lui Jacques Peeters⁶. Se văd și aici bastioanele și porțile de pe latura de nord, est și vest. Acestea, cit și edificiile mai vizibile prezintă evidente asemănări cu cele din gravura lui Houfnagel. În ce privește biserica Sf. Mihail, ea ne este cunoscută în forma în care este înfățișată aici numai din lucrarea lui Houfnagel, căci ulterior turnul s-a distrus.

Ambele imagini trădează observația directă, precisă, autenticitatea în desen. Autorii lor au înzestrat gravurile cu figuri și scene în prim plan, imprimînd operelor lor o perspectivă de adîncime. Se pot remarca pînă și detalii la bisericile amintite, lucru de o deosebită importanță, date fiind repetatele modificări la care au fost supuse ambele construcții monumentale în decursul veacurilor.

Imagini ale orașului Cluj se găsesc și în cartea sibianului Johannes Tröster⁷ (fig. 3) printre ilustrațiile făcute în această carte de H. Jacob Schollenberger despre orașele din Transilvania, precum și în lucrarea lui Georg Kreckwitz⁸.

Schollenberger înfățișează orașul privit *à vol d'oiseau*. Dintre toate reprezentările analizate, aici se vede cel mai clar teritoriul aproximativ pe care-l ocupa vechea cetate, traseul străzilor amintite deja anterior. Este vizibilă centura pustie ce înconjoară zidurile din exterior, lărgită și transformată în șanț umplut cu apă, spre a îngreuna accesul nedorit în oraș. O centură pustie similară poate fi urmărită și în partea interioară a zidurilor: construcțiile erau interzise atît în interiorul, cit și în afara zidurilor. În afară spre a împiedeca apropierea inamicului, iar în interior pentru ca clădirile lipite de ziduri să nu îngreuneze apărarea orașului. Astăzi se mai păstrează puține urme din sistemul de apărare existent în secolele XVI—XVII. În cursul secolului al XVII-lea zidurile orașului și-au pierdut însemnătatea și în centura interioară de apărare au început să se ridice construcții. În interiorul zidurilor se crează astfel o centură de străzi care delimitează teritoriul orașului medieval. Linia de apărare de odinioară, linia zidurilor orașului poate fi astfel urmărită și astăzi de-a lungul acestor străzi.

⁶ Gravor original din Anvers (1637—1695). Sint cunoscute gravurile sale despre conducători de oști și bătăliile vremii, despre orașele din țările române. Turcia, Ungaria, Austria etc. (Thieme — Becker, *op. cit.*, vol. 27, Leipzig, 1939, p. 8; G. K. Nagler, *op. cit.*, vol. IV, p. 83—84). Gravura de mai sus a apărut în *Description des places et villes de Royaume de Hongrie*, Anvers, 1688.

⁷ *Das alt- und neue Teutsche Dacia*, Nürnberg, 1666.

⁸ *Totius Principatus Transylvaniae Accurata Descriptio*, Nürnberg, 1688.

COLOSVAR vulgo CLAUSENBURG,
Transilvanie Civitas Primaria

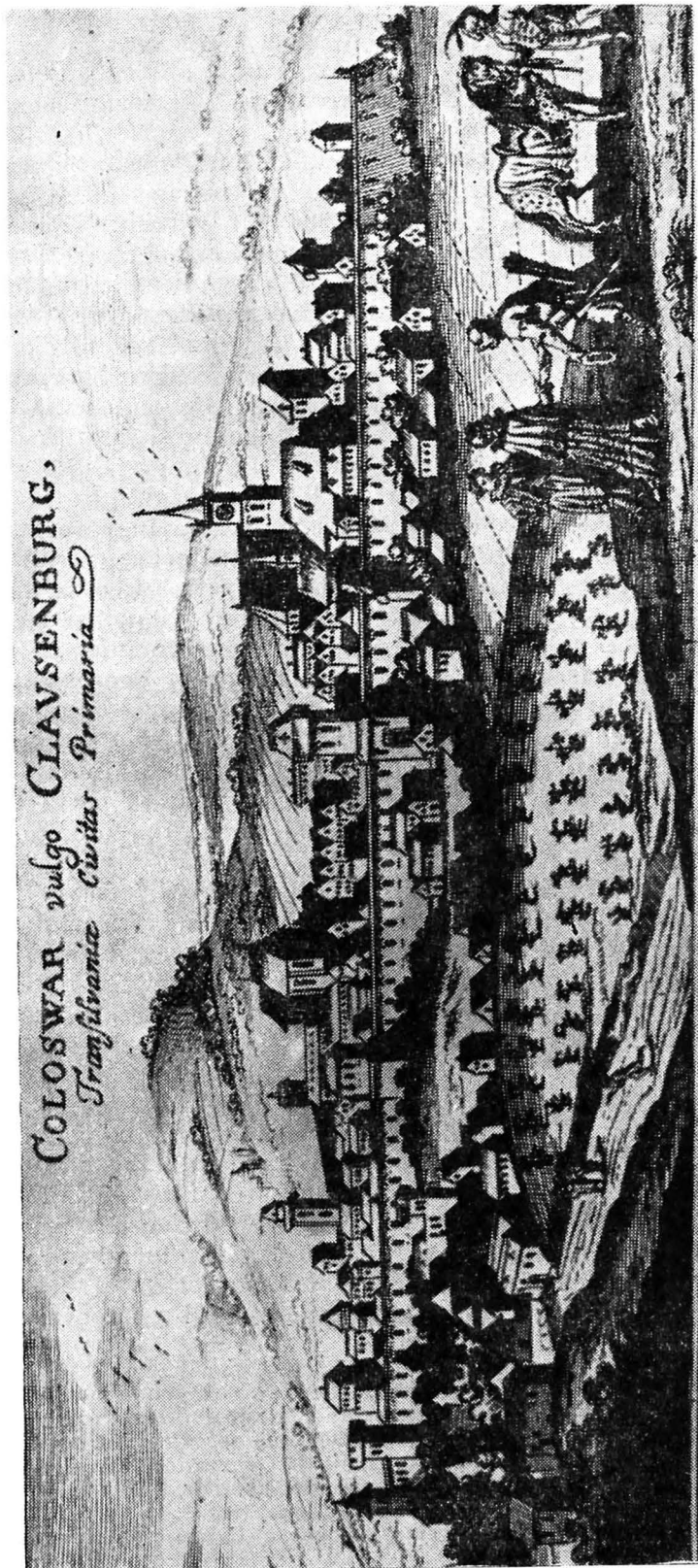

Fig. 2

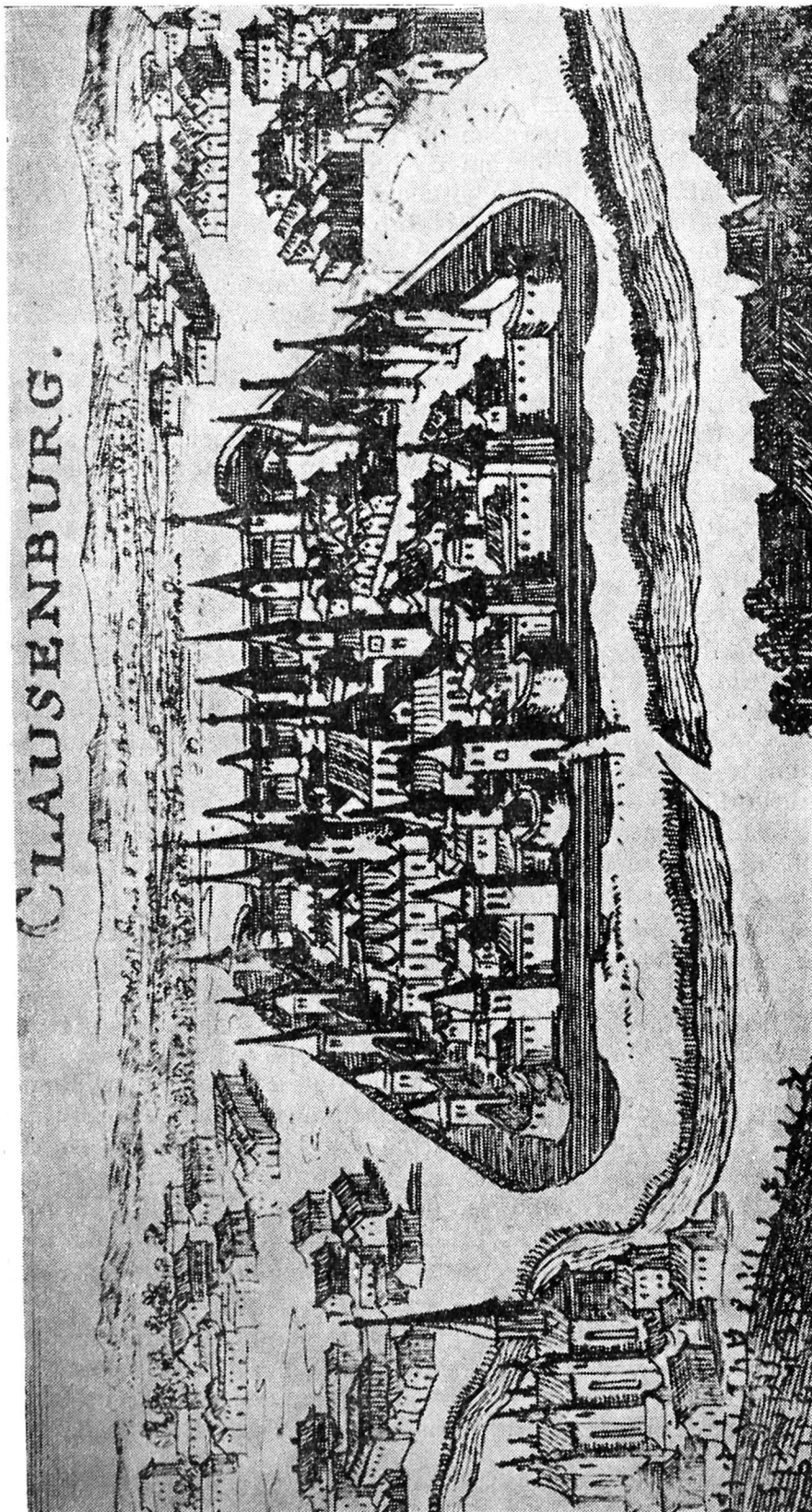

Fig. 3

Deși în cele două gravuri din urmă numărul bastioanelor coincide cu cel cunoscut de noi din gravurile anterioare, forma și amplasarea lor diferă atât de cele din lucrarea lui Houfnagel, cât și de cele din gravura lui Peeters. Dacă considerăm că lucrarea lui Kreckwitz reprezintă orașul dinspre latura sudică, ea situează greșit în partea de nord riul Someș, care mărginește orașul. În schimb, dacă orașul este privit dinspre nord, riul este bine amplasat, însă în acest caz este curioasă reprezentarea monumentală a bisericii Sf. Petru în suburbia orașului, pe atunci încă din lemn. Ținând seamă de aceste considerente, se impune concluzia că desenul nu a fost făcut la fața locului.

În figurile 2, 3 sînt vizibile în partea de nord, est și vest a orașului așezările dispărute în decursul vremurilor sau contopite cu orașul în secolul al XIX-lea, așezări care au avut un rol important în aprovizionarea orașului. Viile de pe latura de nord, reprezentate în figura 1 și 2, ne amintesc de rolul viticulturii în viața economică a Clujului, pînă încă și în secolul al XVIII-lea. Remarcăm în prima gravură (fig. 1) contrastul între monumentalele construcții ecleziastice sau laice din interiorul orașului și casele cu acoperiș de paie din afara zidurilor, în partea de nord, ce aparțineau populației agricole.

Reprezentările orașului Cluj sporesc la număr în secolul al XVIII-lea. O parte din ele sînt efectuate de gravori străini, ingineri de geniu austrieci spre a servi la lucrări de topografie, iar altele sînt opere ale unor meșteri aurari locali. Deosebit de valoroase sînt reprezentările din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, deoarece, fiind realizate din considerente militare, ele denotă o precizie deosebită și consemnează imaginea orașului dintr-o perioadă anterioară marilor transformări care au survenit în construcțiile edilitare de la sfîrșitul acestui secol și cu deosebire în secolul al XIX-lea.

Dintre schițele militare este interesantă o reprezentare în culori datînd din anul 1734. Autorul ei este inginerul Johann Ignaz Haas⁹. Aceasta este cea dintîi imagine a orașului cunoscută de noi care reprezintă Clujul dinspre sud. Semnificative sînt și aici detaliile referitoare la lucrările de fortificație, la construcțiile ecleziastice, instituții publice, școli și case particulare etc. Majoritatea bastioanelor de pe latura de sud și vest erau deja probabil dărimate, deoarece gravura prezintă numai zidurile lor. Imaginea redă distrugerile suferite în timpul luptelor dintre armata austriacă și cea a curuților desfășurate în cadrul răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II între anii 1703—1711.

Aceasta este prima reprezentare a orașului în care autorul consemnează edificiile mai importante.

Conform obiceiurilor breslelor medievale, calfele care plecau din oraș în călătorie primeau o „adeverință” ce indica vîrsta, ocupația calfei, anii petrecuți în oraș etc. Asemenea documente erau deseori înzestrate cu gravuri reprezentînd orașul unde s-a eliberat adeverința.

⁹ Borbély Andor, în *ErdMúz*, 1943, fasc. 2, anexa 5, p. 198—209.

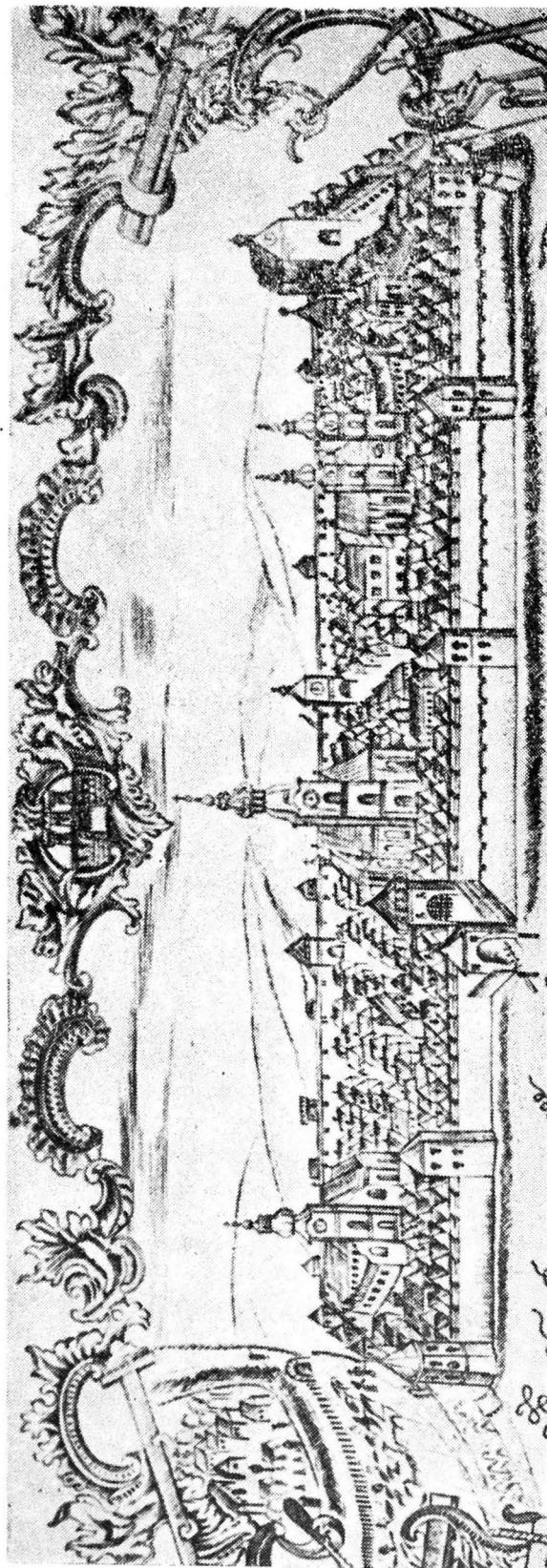

Fig. 4

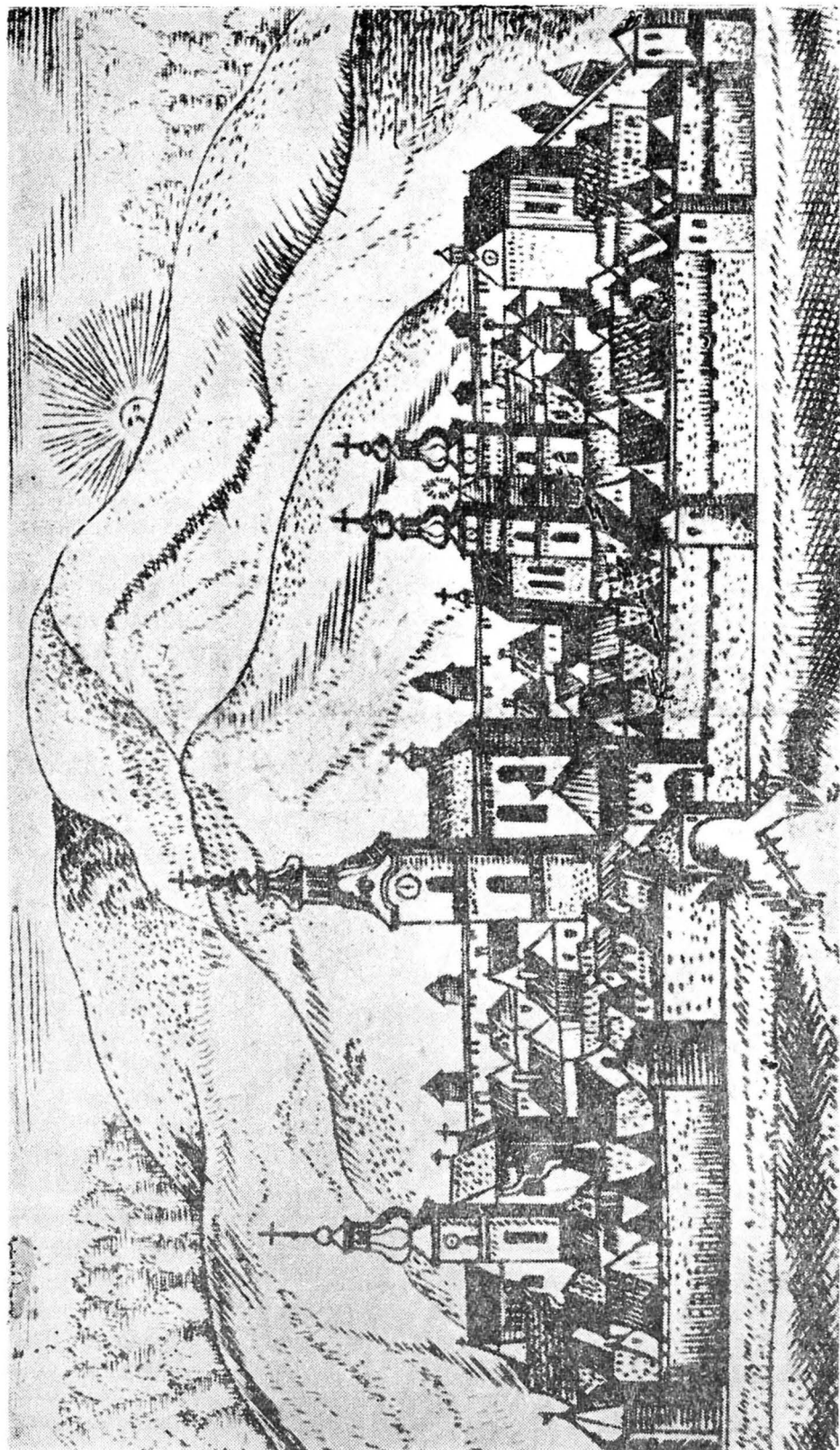

Fig. 5

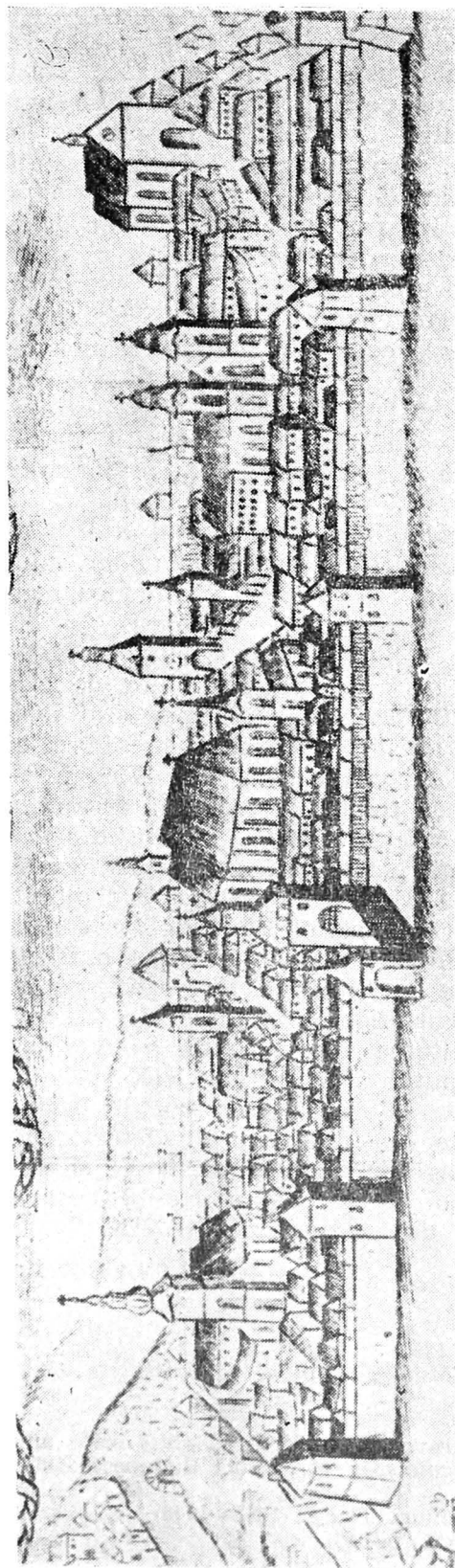

Fig. 6

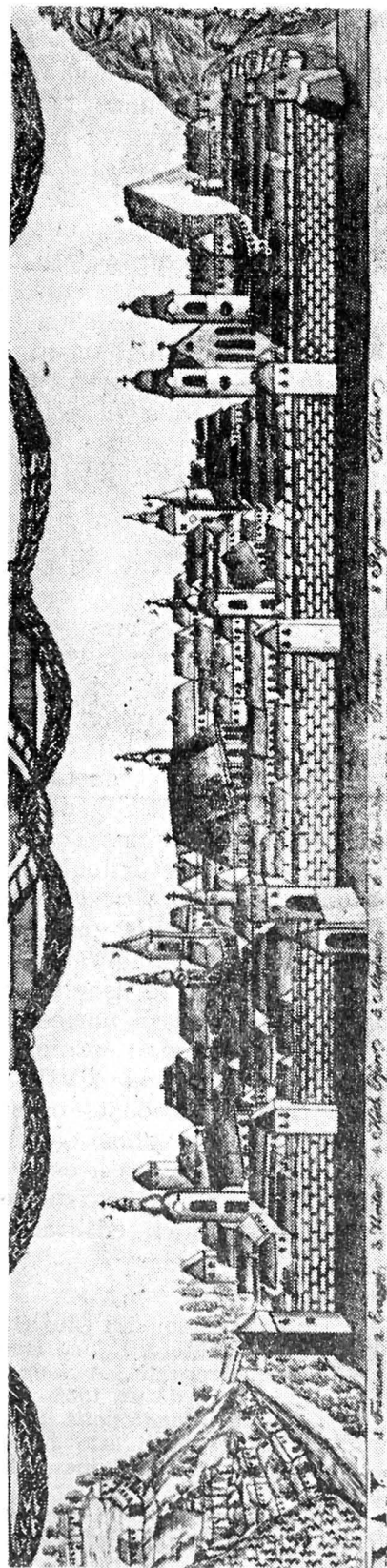

Fig. 7

Cronologic prima și totodată cea mai valoroasă, ca autenticitate, este o gravură lucrată în anul 1759, cunoscută de pe diploma calfelor de timp-lari (fig. 4). Autorul ei este Ioan Szakáll¹⁰, de la care mai cunoaștem o ilustrație de carte din 1752¹¹ (fig. 5). Gravura din 1759 reprezintă Clujul privit din partea de vest. Observăm că lipsește turnul frontal al bisericii Sf. Mihail cunoscut din gravura lui van der Rye — Houfnagel, în locul său se poate vedea, în partea de nord-vest a bisericii, un turn cu acoperiș baroc în formă de bulb, corespunzător gustului epocii. În secolul al XVII-lea biserica a căzut în patru rînduri pradă incendiului, vechiul turn fiind distrus în 1697 cu ocazia celui din urmă din incendii și apoi înlocuit cu acest turn nou, terminat în anul 1744¹². Gravura redă, în parte, și rețeaua principalelor străzi de pe teritoriul orașului medieval de odinioară, căci dintr-o descriere întocmită în deceniul al patrulea al secolului al XVIII-lea se știe că această rețea era formată din 16 străzi¹³.

Dintre reprezentările de acest gen executate în secolul al XVIII-lea amintim una din 1798 de pe diploma breslei lăcătușilor și una din anul 1799, ambele înfățișînd orașul privit din partea de sud, asemenea gravurii din 1734 a lui Haas.

În ceea ce privește reprezentările de la începutul secolului al XIX-lea, este interesantă cea de pe diploma de călătorie a calfelor de ciz-mari (fig. 6)¹⁴. Din punct de vedere artistic cele mai valoroase sînt însă imaginile orașului Cluj de pe diploma breslei țesătorilor și a breslei fierarilor¹⁵ (fig. 7). Aceasta din urmă, la fel ca gravura din 1759, înfă-țișează orașul privit dinspre apus. Gravura redă și rețeaua interioară a străzilor și a piețelor. Toate gravurile care înfățișează orașul dinspre apus reprezintă forturile înaintate din fața porții „Mănăsturului“, unde, după cum reiese din descrierea din anul 1731, era montat un pod mobil.

Autorii gravurilor prezentate erau artiști, astfel lucrările lor conțin deseori elemente imaginare, operînd modificări pentru un efect mai pitoresc. De aceea este ușor de înțeles, de ce, într-o perioadă relativ scurtă, s-au executat despre aceleași spații gravuri deosebite între ele (de ex. fig. 2—3), care redau numai parțial realitatea. Gravorii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea nici nu mai puteau cunoaște orașul în vechea sa formă, căci porțile, sistemul de fortificație, bastioanele și zidurile orașului erau fie deteriorate, fie demolate. Cu toate aceste carențe, imaginile gravate constituie și ele, alături de planurile existente, izvoare de o certă importanță pentru studierea dezvoltării edilitare a orașului din secolele XVI—XIX.

MAGDALENA BUNTA

¹⁰ Aurar și gravor din Cluj (1725—1786).

¹¹ Stephanus More, *Ethica Hominum*, Cluj, 1752.

¹² Grandpierre Edit, *A kolozsvári Szent Mihály-templom és építészet 1349-től napjainkig*, în *ErdMúz*, 1936, p. 19—60.

¹³ *Descriptio Claudiopolis*, 1734, p. 21.

¹⁴ Autorul gravurii este Johann Simon, gravor și tipograf la Cluj între anii 1796—1804 (Cf. Pataki Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Budapest, 1951, p. 221).

¹⁵ Autorul celor două gravuri a fost Samuel Nagy (1783—1845), gravor și profesor de desen la Cluj (cf. Pataki Dénes, *op. cit.*, p. 313).

LA VILLE MÉDIÉVALE DE CLUJ EN GRAVURES

(Résumé)

L'auteur présente les gravures, les images de la ville de Cluj-Napoca, dès la fin du XVIe jusqu'aux premières décennies du XIXe siècle. Ces images sont parues, d'une part, comme illustrations dans certains ouvrages du caractère scientifique, d'histoire militaire, dans les descriptions cosmographiques, etc. (fig. 1, 2, 3); d'autre part, elles sont créées par de graveurs locaux (fig. 4—7).

La plus ancienne image, „vue“, de la ville de Cluj est due aux artistes Egidius van der Rye et Georg Houfnagel: ce dernier a exécuté la gravure d'après le dessin de van der Rye. Dans la littérature de spécialité, cette image de Cluj est connue et considérée comme datant de 1617. L'auteur de l'article met en discussion certaines problèmes à propos des créateurs de cette gravure et de la date mentionnée, en tirant la conclusion que la fameuse oeuvre de van der Rye — Houfnagel date de la fin du XVIe siècle, parce-que Georg Houfnagel a décédé en 1600. Ainsi, on peut établir que ladite gravure représente la ville de Cluj dans sa période de grand épanouissement économique.

L'article discute l'importance des images, des gravures comme sources historiques auxiliaires. Les auteurs de ces images étaient des artistes, ainsi que leurs travaux contiennent une série d'éléments imaginaires; pourtant — comme l'on montre dans l'article, à l'aide d'exemples concrètes —, ces images, avec d'autres sources iconographiques, sont de documents d'une certe valeur pour l'étude de l'évolution édilitaire de la ville de Cluj-Napoca dans les XVIe—XIXe siècles.

RĂSCOALA ȚĂRANILOR DIN SASCHIZ (1673—1678)

În secolul al XVII-lea, situația țăranimii din Transilvania s-a înrăutățit ca urmare a intensificării exploatarei și asupririi la care a fost supusă de către stăpînii de moșii și patriciatul orașelor. Rezistența masei țăărănești împotriva multiplelor sarcini ca: impozite, dijme, robote și alte obligații, la care s-au adăugat abuzurile organelor administrative de stat, s-a manifestat prin fuga în masă de pe moșii, haiducie, iar în momente extreme, prin răscoale generale sau locale.

Răscoala de la 1673 a țăranilor din Saschiz — localitate situată la circa 15 km de orașul Sighișoara — împotriva opresiunii și abuzurilor patriciatului din acel oraș face parte din șirul nesfîrșit de lupte pe care țăranimea le-a dus de-a lungul veacurilor pentru a-și apăra libertatea și drepturile sale.

Localitatea Saschiz, (lat. Kysd, germ. Keisd, magh. Szászkézd), locuită din vechime de sași și români, s-a bucurat la început de privilegii importante, pe baza cărora încă în 1309 a devenit centrul unui capîtlu cu același nume (capitulum Kysdense), iar mai tîrziu a primit de la regele Ungariei Ludovic cel Mare (1342—1382) chiar dreptul de jurisdicție, adică dreptul de a avea scaun de judecată cu un jude regesc numit de rege și cu primari și jurați proprii aleși de locuitori¹. Acest privilegiu a fost confirmat și de regele Sigismund de Luxemburg în 1419. Mai tîrziu, pe lîngă jude (primar), a fost ales și un vilic, care conducea chestiunile de ordin economic. Odinioară, nu numai capîtlu, ci și scaunul administrativ era denumit după localitatea Saschiz „sedes Kysd“, ceea ce dovedește că această comună avea un rol conducător în cadrul districtului respectiv, așa după cum rezultă din unele documente din anii 1407—1423². Astfel, într-un document din 1460, Saschizul este numit chiar oraș (oppidum)³, ceea ce, desigur, este exagerat, dar aceasta scoate totuși în evidență importanța sa.

La început, comunele de pe pămîntul regesc (fundus regius), unde de veacuri au trăit împreună români și sași, erau considerate egale între ele, alegîndu-și singure atît primarii, cît și funcționarii comunali și ai scaunului. De asemenea, aveau dreptul de a-și repartiza singure impozitele, ca și diferitele sarcini publice. Cu timpul însă, influența orașelor care cunoscuseră o dezvoltare mai mare a devenit din ce în ce mai puternică asupra localităților mai mici, desigur, în detrimentul acestora. Astfel, localitățile rurale care pînă atunci avuseseră rol de con-

¹ H. Klima, *Ortsgeschichte der Gemeinde Keysd*, Mss.

² *Ibidem*.

³ Szabó Károly, *Székely Oklevéltár*, vol. III, Cluj, 1890, p. 77.

ducere în cadrul scaunelor, cum a fost și Saschizul, au pierdut din ce în ce mai mult din importanță. Patriciatul orașelor, care constituia forța politică dominantă, a acaparat toate funcțiunile administrative, subordonându-și restul populației alcătuită din meșteșugari și plebe. În secolul al XVII-lea, acțiunea de subordonare s-a extins nu numai asupra populației orășenești, ci și a celei din sate. Încălcându-li-se vechile drepturi și privilegii, unele sate săsești au fost aduse chiar în stare de iobăgie, alături de cele românești și maghiare⁴.

La ascuțirea contradicțiilor dintre Saschiz și Sighișoara a contribuit și vechea rivalitate pentru hegemonie în cadrul acestui scaun administrativ. La început, comuna Saschiz a avut rolul conducător în comunitatea acestor sate, fapt ce rezultă, așa după cum s-a arătat mai sus, din denumirea capitlului și a scaunului⁵.

Comuna Saschiz a suportat tot mai greu retrogradarea sa în urma Sighișoarei, oraș mai nou, fapt care rezultă și din plângerea înaintată regelui Sigismund de Luxemburg în anul 1419, în urma căreia acesta i-a confirmat privilegiul de a avea jurisdicție proprie. La acest drept se va referi în timpul răscoalei Saschizul, în care existau încă din secolul al XV-lea numeroase bresle meșteșugărești, un spital, cetate și alte instituții publice. Acest document le va aminti locuitorilor din Saschiz în perioada care a urmat de independența lor administrativă din trecut⁶.

Împovărați cu dări grele în bani, pe lângă sarcinile similare cu cele feudale, țăranii sași și români din comuna Saschiz devin tot mai nemulțumiți, unii refugiindu-se chiar în păduri, ca în timpul năvălirii tătare. Cronicile contemporane consemnează că „îndărătnicul vulg“ s-a miniat, a alungat pe demnitarii locali, unelte servile ale patriciatului din Sighișoara, alegându-și în luna martie 1673 un nou judecător și vilic. Țăranii au socotit că ar fi îndreptățit să-și aleagă singuri organele de conducere, fără amestecul patriciatului din Sighișoara. Astfel, locuitorii din Saschiz au trimis la Sighișoara o delegație care să aducă la cunoștință senatorilor de acolo că începând cu acea dată, ei nu se mai consideră supuși ai orașului, fiind decisi a-și susține comuna și a se proteja cum vor ști mai bine⁷.

Consiliul orașului Sighișoara, în care conducerea o aveau cîteva familii de patricieni, n-a voit să audă de asemenea revendicări, ci, indignat de limbajul „necuviincios“ al unor supuși, a ordonat ca delegații comunei Saschiz să fie maltratați, ferecați în lanțuri și aruncați în închisoare⁸. Acest act samavolnic a îndirjit și mai mult pe țăranii răzvrățiți, mai ales că protestele lor precum și alte demersuri n-au avut nici un efect asupra „domnilor“ sighișoreni. Senatul orașului Sighișoara,

⁴ Cf. Carol Göllner, *O pagină eroică din istoria luptei înfrățite a oamenilor muncii din țara noastră. Trei veacuri de la răscoala țăranilor din Saschiz*, în „Scinteia“ din 27 aprilie 1973.

⁵ M. Kroner, *Puncta gravaminum*, în „Karpsten Rundschau“, nr. 12/1973.

⁶ *Ibidem*.

⁷ R. Schlosser, *Geschichte der evang. Kirchengemeinde A.B. Keisd. Mss.*

⁸ Carol Göllner, *art. cit.*

care reprezenta interesele patriciatului, spera ca prin asemenea măsuri de represiune să intimideze pe răsculați și să-i oblige la supunere.

Primul demers pentru eliberarea delegaților țărani l-a făcut preotul Ioan Orthius (Orth) din Saschiz la data de 18 martie 1673, la câteva zile după întemnițarea lor. Acesta cere printr-o scrisoare adresată senatorilor scaunului și orașului Sighișoara, să elibereze pe delegați, în care scop face apel la milă și iertare, arătând că bietele femei și copiii celor arestați plîng ca și cum părinții lor s-ar afla în captivitate la turci sau la tătari. Scrisoarea se încheie cu un citat în limba latină: „*miseri-cordia et iustitia paru manu ambulent*“ (mila și dreptatea trebuie să meargă mină în mină)⁹.

În aceeași zi, Andrei Fleischer, comitele sașilor, alarmat de patri-ciat, dar nedispunînd de forțe suficiente pentru a preveni extinderea răscoalei, scrie senatorilor orașului Sighișoara să manifeste prudență față de răzvrătiți în această situație precară, chiar printr-un compromis, pentru a cîștiga timp. Astfel, acesta le aduce la cunoștință că a fost informat că locuitorii din Saschiz au trimis delegați la Sighișoara spre a le declara că ei vor să-și conducă singuri în viitor comuna, fapt pen-tru care au fost întemnițați. În aceeași scrisoare, el arată senatorilor sighișoreni că locuitorii din Saschiz nu cer decît reducerea numeroase-lor impozite și munci gratuite la care sînt supuși și că această co-mună nu are intenția de a se separa de oraș — spunea el — întrucît privilegiile ei nu dovedesc că ar avea mai mult decît dreptul de jurisdicție proprie. Avînd în vedere faptul că locuitorii din Saschiz sînt „privilegiați oppidani“ (orășeni privilegiați), recomandă sighișorenilor de a nu-i trata atît de brutal, cerînd eliberarea delegaților arestați¹⁰.

Peste trei zile, adică la 21 martie 1673, întreaga comună Saschiz, în frunte cu judecătorul regesc Ștefan Szász, Ioan Altzner vilic, Andrei Vietoris sen. și Mihail Scheel, intervine de astă dată mai energic, printr-o scrisoare trimisă senatului orașului Sighișoara pentru eliberarea dele-gaților arestați. Pentru a ne da seama de indignarea țăranilor față de atitudinea rigidă și de măsurile represive ale patriciatului, redăm în cele ce urmează un pasaj semnificativ din această scrisoare.

„După ce prin trimisul nostru — se arată în scrisoare — n-am ob-ținut de la dv. chiar nimic, iar pe delegații noștri în nici un chip n-ați vrut să-i eliberați din duhoarea și închisoarea grea, de astă dată cere-rea noastră se adresează dv. și vrem să ne declarați clar și scurt, dacă vreți sau nu să-i eliberați pe delegații noștri de atîta timp întemnițați, căci după acest răspuns, din milă creștinească față de confrății noștri, le vom da sfat și ajutor și nu-i vom lăsa nici chiar dacă ar trebui să fie distrusă întreaga comună. Mai departe, vă avertizăm că dacă li se va întîmpla ceva în duhoarea aceea, dv. veți fi răspunzători. Noi am făcut pînă acuma destule demersuri și v-am rugat zilnic, dar n-am obținut nimic. Dacă nici după cererea de mai sus nu vor fi eliberați, vom merge pentru delegații noștri în fața prealuminatului comite, spre

⁹ Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 722 a. (Toate documentele citate din acest Fond sînt scrise în limba germană.)

¹⁰ *Ibidem*, nr. 724 a.

a ne asculta plîngerea împotriva dv. Înștiințați-ne deci prin acest curier dacă și dv. vă veți prezenta acolo...¹¹.

Din acest pasaj reiese starea de tensiune dintre cele două tabere, precum și îndirjirea țăranilor, care erau hotărîți să-și elibereze delegații chiar prin luptă deschisă, cu riscul distrugerii comunei.

Este de remarcat faptul că nici de această dată cererea lor n-a fost satisfăcută, din care cauză preotul din Saschiz, Ioan Orth, adresează la 22 martie 1673 o nouă scrisoare senatului din Sighișoara prin care cere eliberarea delegaților arestați, urmînd ca diferendul dintre cele două părți să fie aplanat ulterior. În continuare, el cere îndurare pentru cei arestați, avertizînd pe senatori de a nu cădea în greșală, întrucît „nemo est tam felix qui non subiectus sit errori” (nimeni nu este atît de fericit încît să nu fie supus greșelii). Acest preot își încheie scrisoarea prin cuvinte mișcătoare și semnificative, menționînd faptul că „nu mai poate să scrie, ci numai să suspine și să plîngă”¹².

Dezamăgit de refuzul senatului sighișorean de a-i elibera pe delegații arestați, la 25 martie 1673 preotul Ioan Orth trimite o nouă scrisoare în acest scop, de data aceasta senatorului Gheorghe Hirlink din Sighișoara, în care nu mai face apel la clemență, ci avertizează pe senatori, arătînd că această chestiune s-ar putea termina rău pentru ei, deoarece au încălcat privilegiile locuitorilor din Saschiz pe care aceștia le-au primit de la regele Sigismund de Luxemburg. În continuare, el arată că fapta lor ar putea fi considerată ca o crimă de lesmaiestate, în care caz această închisoare îi va costa foarte scump. „S-a comis o mare nedreptate... doresc să scăpați de aici fără vreo pagubă, căci oamenii noștri sînt privilegiați de rege, maiestatea sa îi apără și ocrotește... eu însă consider că privilegiile monarhice au fost rupte, călcate în picioare și aruncate în închisoare... aceasta este judecata mea” — se arată în scrisoare. În încheiere, preotul Orth îi avertizează pe senatori, arătîndu-le că au comis o mare nedreptate și îi sfătuiește să fie mai mult blînzi decît duri¹³.

În fața atitudinii de neînduplecat a senatului orașului Sighișoara, consiliul comunal din Saschiz, reprezentat prin Ștefan Szász judecător regesc, Ioan Altzner vilic și Mihail Scheel jude, își îndreaptă privirile și spre alte foruri, de la care speră să obțină ajutor în redobîndirea vechilor drepturi. Astfel, la 10 aprilie 1673, ei s-au adresat printr-o scrisoare lui Ioachim Elges, consilier la magistratul orașului Sibiu, pe care îl invită la Saschiz pentru a le da sfat și ajutor, fiindu-le teamă, căci dacă vor merge ei la Sibiu nu vor fi primiți¹⁴. Universitatea săsească, forul superior, fiind solicitată a le face dreptate, n-a luat nici o măsură în favoarea locuitorilor din Saschiz, susținînd patriciatul ale cărui interese le reprezenta de fapt.

Deși răscoala a continuat pînă în anul 1678, pentru intervalul de la 10 aprilie 1673 — 5 februarie 1676 nu dispunem de documente. Această penurie documentară este explicată în 1890 de istoricul R. Schul-

¹¹ *Ibidem*, nr. 722 d.

¹² *Ibidem*, nr. 722 b.

¹³ *Ibidem*, nr. 722 c.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 723.

ler prin faptul că: „în arhivele săsești un mare număr de documente au fost distruse în decursul timpurilor, pentru a diminua documentarea în vederea ilustrării marelui abis care separa în acel timp poporul sărac de conducătorii lui”¹⁵. În acest fel, se spera că prin distrugerea unor documente compromițătoare pentru patriciat, trecutul va putea fi prezentat ca o înțelegere frățească între pătura conducătoare și masele de jos.

La 5 februarie 1676 comuna Saschiz a înaintat o nouă plîngere Universității naționale săsești, în care arăta că locuitorii ei au fost impuși pe nedrept de către senatul orașului Sighișoara la prestații iobăgești, deși sînt oameni liberi, fapt pe care-l dovedesc cu privilegiile lor. În încheiere, solicită Universității săsești să emită o hotărîre finală prin care să oblige patriciatul din Sighișoara a le respecta vechile drepturi¹⁶.

Universitatea săsească însă nu s-a grăbit a veni în ajutorul țăranilor din Saschiz, fapt care rezultă din rezoluția pusă pe plîngerea lor. „Acești suplicanți — se arată în rezoluție — să rămînă mai departe în supunere față de patronii lor sighișoreni, căci atunci și onorata Universitate va face să nu fie considerați egali întru toate cu locuitorii celorlalte sate ale scaunului respectiv”¹⁷.

În aceeași lună, delegații ambelor părți au fost invitați să se prezinte la Sibiu în fața Universității, unde delegaților din Saschiz li s-a adus la cunoștință că privilegiile pe care ei se bazează pînă atunci nu confereau comunei decît dreptul de jurisdicție. În același timp, ei au fost nevoiți să jure că vor îndeplini și respecta tot ceea ce Universitatea va hotărî în aplanarea acestui diferend. Astfel, după ezitări îndelungate, de la începutul răscoalei, Universitatea săsească a dat la 6 februarie 1676 sentința privitoare la aplanarea răscoalei, hotărînd aplicarea unor măsuri severe locuitorilor din Saschiz, deoarece considera răzvrătirea lor drept un „exemplu supărător”. Astfel, în sentință se arată că Universitatea a primit cu îngrijorare vestea despre această răscoală și că membrii consiliului comunal din Saschiz „din neînțelegere și la îndemnul unor oameni care urăsc pacea”, precum și din interpretarea falsă a privilegiilor lor, au reclamat pe sighișoreni la Universitate că i-ar fi împovărat cu sarcini peste măsură. Universitatea a sfătuit pe sighișoreni să fie mai îngăduitori, menționînd că ei ar fi urmat acest sfat, dar în ciuda acestui fapt, locuitorii din Saschiz au refuzat să se supună mai departe senatului din Sighișoara, aspirînd la o independență deplină. În încheiere, Universitatea ordonă locuitorilor din Saschiz să înceteze „dezordinele” și să recunoască pe sighișoreni ca pe stăpînii lor legitimi. Totodată, conducătorii răscoalei sînt pedepsiți cu cîte 40 de florini, iar delegații din Saschiz au fost aruncați în închisoare, eliberarea lor fiind condiționată de achitarea sumei menționate. În același timp, țăranilor li s-a pus în vedere că cei ce se vor mai răscula în viitor vor fi pedepsiți cu moartea, iar în cazul că se va răscula întreaga comună, va fi amendată cu plata sumei de

¹⁵ Cf. Carol Göllner, *art. cit.*

¹⁶ Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 725 e.

¹⁷ *Ibidem.*

1000 de florini. Judecătorul regesc din Saschiz Daniel Elges, împreună cu mai mulți conlocuitori care se aflau în acel timp la Sibiu, au fost legați în lanțuri și întemnițați, iar alții au fost trimiși acasă să aducă banii și actul de supunere față de senatul sighișorean¹⁸.

Locuitorii din Saschiz nu vor însă să audă de supunere, continuând rezistența. Astfel, ei pun din nou mâna pe arme, gonind din comună pe funcționarii senatului din Sighișoara, fapt pentru care Matei Semringer, judele regesc din Sibiu, le trimite la 1 aprilie 1676 un avertisment, cerându-le să se supună domnilor „Schaesburgenses” (sighișoreni — n.n.) și să nu se lase conduși la răscoală de către oameni care tulbură pacea¹⁹. Prin scrisoarea din 13 iulie 1676, el îi somează din nou pe răzvrătiți să se supună orașului Sighișoara, întrucît — afirmă el — nimeni nu intenționează să le încalce dreptul lor de a-și alege singuri conducătorii, ci doar ei, prin nesupunerea arătată, ar putea să-și periclitizeze acest drept²⁰.

Întrucît s-a auzit și chiar comitele de la Sibiu s-a sesizat că adevăratul conducător al răscoalei ar fi Simion Fabritius, învățător și secretar în comuna Saschiz, episcopul luteran Ștefan Adami i-a ordonat la 9 iulie 1676 lui Gheorghe Schobel, decanul capitlului, să-l sancționeze imediat²¹. Pentru clarificarea situației învățătorului Simion Fabritius, are loc audierea unor martori la 28 iulie 1676 în fața judecătorului Sidler. Aceștia trebuiau să răspundă la următoarele trei întrebări:

1. Dacă domnul învățător a agitat întreaga comună, spunînd că nu mai trebuie să facă pentru orașul Sighișoara slujbele pe care le-au prestat pînă atunci?

2. Dacă el (învățătorul — n.n.) mai instigă și azi la răzvrătire consiliul comunal și pe locuitori împotriva domnilor sighișoreni?

3. Dacă este adevărat că după ce a citit actul de supunere, a chemat noaptea la el 20 de inși și le-a spus: „ați călcat în picioare privilegiul”, corupîndu-i din nou și agitîndu-i, așa cum a fost denunțat de cîteva zile la Sibiu?

Au fost audiați 21 de martori, mai întîi membrii consiliului comunal Ioan Altzner vilic, Martin Hebbel, Petru Rhuder, Ioan Theil, Ștefan Lutsch, Cristian Umbling și Iacob Kontz, care au declarat în unanimitate că Simion Fabritius nu s-a făcut vinovat de delictele de care este acuzat. Ioan Theil a mai adăugat că învățătorul nici n-a voit să le citească declarația (plingerea și doleanțele lor — n.n.), însă judele l-a obligat spunînd: „dumneavoastră sînteți obligat s-o citiți, noi nu avem alt secretar decît pe dumneavoastră”. Au urmat apoi declarațiile cetățenilor care între 2 și 6 iunie 1676 au fost la Sibiu, de unde comitetele a trimis episcopului scrisoarea (împotriva lui Simion Fabritius — n.n.). În rîndul acestora sînt menționați: Ioan Schobel, Gheorghe Schuster, Valentin Szász și Mihail Ehrlich, care au fost bănuți că ar fi fost la Sibiu ca să „iscodească”. Din declarațiile lor aflăm că Simion Fabritius a citit scrisoarea adusă de la Sibiu (din partea Universității

¹⁸ R. Schlosser, *op. cit.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

săsești — n.n.), la auzul căreia oamenii care erau de față au început să vocifereze. Ultimii au fost audiați locuitorii din Saschiz care au mers la locuința învățătorului spre a le citi încă odată privilegiul comunei și anume: Ioan Schmidt, Gaspar Kirschner, Ioan Robert, Ioan Mintz, Paul Simonis, Gheorghe Bodendorfer, Mihail Peldner, Martin Haas, Mihail Binder și Ioan Wagner. Aceștia au declarat de asemenea că învățătorul Simion Fabritius a citit documentul numai la insistențele lor și că el nu a îndemnat pe nimeni la răscoală.

Judecătorii Andrei Vietoris și Mihail Biessel, precum și întreg consiliul comunei Saschiz, în fața cărora au fost făcute declarațiile menționate mai sus, au mai consemnat în procesul-verbal și faptul că mai înainte cu 2 zile, adică la 26 iulie 1676, învățătorul Simion Fabritius a întrebat în public întreaga comună, dacă ar exista cineva care să poată afirma despre el faptele de care este acuzat, la care toți locuitorii au declarat într-un glas că „nu-l pot învinui de nimic” și că s-a achitat bine, cinstit, deschis și drept de serviciul care i-a fost încredințat. Dacă totuși cineva ar fi afirmat în ascuns despre el astfel de lucruri, înseamnă că a făcut-o din invidie, afirmând neadevăruri, care odată vor ieși la lumină²².

Din depozițiile de mai sus rezultă că învățătorul Simion Fabritius a fost conducătorul răscoalei, dar, cum era și firesc, locuitorii comunei își manifestă solidaritatea și atașamentul față de el, apărându-l prin declarațiile pe care le-au dat în favoarea lui.

În același an a avut loc și ascultarea martorilor Ioan Kessler predicator principal, Mihail Buss student și Petru Roth învățător în satul Beia, care trebuiau să dea relații asupra pretenției amenințări pe care învățătorul Simion Fabritius ar fi făcut-o la adresa senatorilor din Sighișoara, despre care ar fi spus că: „ar trebui să li se taie nasul și urechile și să fie ținuiți de spînzurători, așa cum a făcut Barcsai cu dușmanii săi²³.”

Acuzațiile împotriva învățătorului „agitator” se adunau din zi în zi, astfel că la 29 ianuarie 1677, episcopul Ștefan Adami din Biertan (unde-și avea reședința — n.n.), la cererea comitelui sașilor, somează capitulul din Saschiz să destituie din funcție pe Simion Fabritius. Într-o altă scrisoare, din 27 mai 1677, Matei Semriger, judecătorul regesc din Sibiu, cere de la senatul și jurații orașului Sighișoara relații asupra acestui învățător. El le aduce la cunoștință faptul că ar fi fost informat că învățătorul respectiv ar fi provocat răscoala. Acesta nu numai că i-ar fi îndemnat pe țărani la răscoală, dar ar fi pronunțat cuvinte injurioase la adresa senatului din Sighișoara. În continuare, el arată că Simion Fabritius, numit în scrisoare „Keiserius” (adică cel din Saschiz — n.n.), a negat faptele de care este acuzat, cerînd să fie dovedite. De aceea, Matei Semriger solicită consiliul orașului Sighișoara să cerceze mai temeinic acuzațiile care i se aduc învățătorului prin luări de declarații de la locuitori și dacă este nevinovat să nu fie persecutat pe nedrept, iar dacă i se dovedește vinovăția, atunci să fie tratat ca atare.

²² Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 727 a 1.

²³ R. Schlosser, *op. cit.*

Totodată, el îi sfătuiește pe sighișoreni să se poarte mai uman cu locuitorii din Saschiz, fiindcă în acest caz și ei li se vor supune mai curînd²⁴.

În același an, comunitatea din Saschiz prezintă Universității săsești și tuturor delegaților întruniți la Sibiu „punctele plîngerilor”, împotriva senatului din Sighișoara. Acest act deosebit de semnificativ, din care rezultă cauza răscoalei, are următorul cuprins:

„Cu rugămîntea cea mai supusă ne prezentăm înaintea feței dv. părintești, cerînd fierbinte, mai întîi de toate, ca această respectuoasă cerere să nu cauzeze nimănui vreun prejudiciu și nici să nu fie interpretată împotriva noastră, oameni săraci, un motiv menit a desface subordonarea îndatorată, ci numai nevoia foarte urgentă și mizeria extremă ne-a îndemnat la hotărîrea și mijloacele prezente de salvare. Domniile voastre să binevoiască a lua la cunoștință cu atenție și considerație minuțioasă, starea biete noastre comune, pe care strămoșii noștri decedați din cuvenită supunere față de domnul lor glorios și din poruncă au subordonat-o și încorporat-o de cîteva sute de ani teritoriului orașului Sighișoara. Această comună a fost dotată de monarhul țării de fericită amintire cu patente de bresle, privilegii juridice și imunități, astfel că locuitorii ei nu se pot asemăna în ceea ce privește sarcinile și prestațiile cu alți locuitori mai neînsemnați. Acestea și multe alte prerogative ale comunei noastre privilegiate au fost aproape în întregime încălcate din cauza in justiției timpurilor, dar n-au fost desființate. Recurgem deci cu toții în chip filial la sprijinul dumneavoastră ca tutorii cei mai puternici ai națiunii noastre, rugîndu-vă insistent să soluționați părintește plîngerile comunei noastre, ajunsă într-o stare atît de grea, plîngeri pe care noi le-am anexat aici pe puncte separate și să reinstaurați legalitatea pentru ca și noi de acum înainte să putem fi și să rămînem mai departe membri ai onoratului corp săsesc, cum au fost pînă acum și predecesorii noștri... pentru care înaltă ocrotire vom fi și noi gata a vă sluji întotdeauna”²⁵.

La petiția de mai sus a fost anexată o listă privitoare la greutățile locuitorilor din Saschiz, după cum urmează:

1. Deoarece ne distrugem aproape cu totul din cauza numeroaselor impozite și a plății multor datorii pe care noi nu le-am făcut, nu le-am cauzat, nu le-am adus și nu le-am produs, vă rugăm a ne acorda o diminuare și o reducere a porțiunii noastre de impozite sau a sumei ce avem de plătit, despre care dorim să știm și noi cîtă contribuție avem de plătit în viitor.

2. Avînd în vedere că avem o comună privilegiată, ale cărei străzi, case, clădiri publice ca: biserici, turn, spital și cetate se dărîmă aproape cu totul din cauza lipsei de renovare și susținere, vă rugăm a ne acorda scutirea și ștergerea tuturor slujbelor orășenești, pentru ca noi cu atît mai mult să putem executa și termina lucrările noastre locale de construcție ale comunei și cetății noastre (al cărei folos se extinde pînă departe în regiunea noastră).

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 725 b.

3. Dacă înălțimea sa principele sau cinstita Universitate repartizează scaunului o sarcină comună de cărauşie, de alimente sau alte obligații, să binevoiască a ne repartiza și distribui în adunarea prezentă porțiunea noastră, peste care să nu putem fi impuși în viitor cu nimic mai mult.

4. Pe lângă alte privilegii ale comunei, înaintașii noștri decedați au prevăzut această localitate și cu practicarea liberă a tuturor meșteșugurilor cinstite, de care și azi ne bucurăm în afară de breasla cojocarilor. Aceasta fusese odinioară încorporată direct uniunii de la Sibiu, dar de câțiva ani i s-au luat privilegiile, fiind silită a se muta la Sighișoara. De aceea, cerem ca și această breaslă să ne fie restituită cu tăria și ființa pe care a avut-o.

5. Întrucît după memoria oamenilor se poate dovedi că în alegerea noilor preoți, comuna noastră de la care capitlul și-a luat denumirea de „Kysdense capitulum“ a avut drept de alegere liberă, fără amestecul nimănui, cerem ca și în această chestiune să ne folosim în viitor de vechile drepturi.

În sfîrșit, solicităm ca pentru evitarea altor tulburări și neplăceri locale, tot ce onorata universitate ne va acorda și ne va încuviința aici (în această adunare — n.n.), să binevoiască a ni le da în scris, confirmat cu sigiliul obișnuit²⁶.

Din cele menționate mai sus, rezultă faptul că nemulțumirea locuitorilor din Saschiz a fost cauzată și de datoriile pe care orașul Sighișoara le contractase, achitarea acestora fiind repartizată într-o proporție însemnată asupra lor. În același timp, ei au fost siliți la prestarea a tot felul de lucrări gratuite în folosul patriciatului din Sighișoara ca: făcutul finului, munci la construcția unor clădiri din incinta orașului, reparații la drumuri și poduri, precum și alte sarcini multiple pe care înaintașii lor nu le-au prestat, așa după cum rezultă dintr-un document al vremii²⁷. De asemenea, asupra breslelor de meșteșugari din Saschiz se făceau presiuni tot mai mari din partea sighișorenilor pentru a le determina să intre în breslele orașului. În urma acestor presiuni, breasla cojocarilor a fost nevoită să-și predea privilegiile și să intre în breasla respectivă din orașul Sighișoara. Totodată, locuitorii din Saschiz au fost nemulțumiți și din cauza fixării abuzive a impozitelor și a cărauşitului de către senatul orașului Sighișoara. Nici chiar dreptul de alegere liberă a preotului nu a fost respectat de același senat, deși denumirea capitlului a fost dată după numele localității Saschiz și nu a orașului Sighișoara²⁸.

În încheiere, ca o condiție pentru încetarea răscoalei, s-a cerut Universității săsești să pună capăt acestor stări de lucruri și să le comunice direct locuitorilor din Saschiz partea lor de impozite și obligațiile pe care le aveau de executat, nu prin intermediul senatului sighișorean. Este de menționat faptul că în ciuda acestor insistențe continue, revendicările țaranilor n-au fost satisfăcute, din care cauză răscoala va mai continua.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ M. Kroner, *art. cit.*

²⁸ *Ibidem*.

În luna decembrie 1677, Universitatea săsească a convocat din nou la Sibiu pe delegații locuitorilor din Saschiz, împreună cu reprezentanții orașului Sighișoara. Cu această ocazie, sighișorenii s-au plîns împotriva învățătorului Simion Fabritius, afirmînd că el a aprins focul nemulțumirii în inimile celor răzvrătiți. Se știe despre el că mai înainte a fost prefect de studii la gimnaziul din Sibiu, de unde însă a fost destituit din cauza ideilor sale liberale, fiind considerat de conducerea Universității săsești „netrebnic” și „agitator”²⁹.

La sfîrșitul anului 1677, comuna Saschiz este ocupată de forțe militare³⁰, operîndu-se noi arestări în rîndurile conducătorilor răscoalei. Cei arestați au fost duși la Sibiu, unde vor fi condamnați la ani grei de închisoare. Pentru eliberarea lor, comunitatea din Saschiz va fi nevoită în cele din urmă să semneze la 7 ianuarie 1678, actul de supunere față de senatul orașului Sighișoara, act cerut și impus de Universitatea săsească (fig. 2).

În actul de supunere, judele (primarul — n.n.), jurații, bătrînii și toți locuitorii comunei Saschiz își recunosc „greșeala” și se angajează prin jurămint să recunoască pe sighișorenii drept patronii lor, datorîndu-le ascultare și subordonare.

„Noi judecătorul regesc, vilicul comunei, bătrînii și jurații, împreună cu toți locuitorii comunei noastre Saschiz — se arată în actul de supunere — recunoaștem și dăm de știre că pînă acuma am trăit în mare rătăcire și neascultare, deoarece nu ne-am conformat sentinței cinstitei Universități. Întrucît însă... acum ne-am luminat, promitem solemn ca în viitor să ne supunem cu toții cinstitei Universități. De asemenea, promitem de a nu mai face ceea ce s-a întîmplat pînă acuma, ci de a cinsti în supunere pe domnii sighișorenii, ca pe domnii patroni și părinți, conform sentinței cinstitei Universități, iar pentru mai mare asigurare și putere, aplicăm aici sigiliul mare al comunei noastre. Dat în Saschiz, la 7 ianuarie 1678 (ss). Aceiași de mai sus, cu mîna proprie”³¹.

După încetarea răscoalei, toată ura și setea de răzbunare a patriatului din Sighișoara s-a revărsat asupra învățătorului Simion Fabritius. Acesta a fost sufletul răzvrătirii și al rezistenței, astfel că el trebuia îndepărtat în orice chip din funcție și din localitate, urmînd a fi chiar pedepsit. În acest scop, atît Universitatea săsească, cît și capitlul suprem vor întreprinde acțiuni. În această situație grea, toți locuitorii comunei se vor solidariza cu învățătorul lor, pentru a-l apăra de atacurile senatului sighișorean. Acest fapt rezultă și din certificatul oficial de bună purtare care i s-a eliberat lui Simion Fabritius la cererea lui, de către consiliul comunal spre a-i servi în apărarea sa.

„Noi, Andrei Binder, judecător regesc, Daniel Elges judele comunei, Martin Hebbel vilic, împreună cu toți jurații consiliului — se arată în certificat — declarăm și dăm de știre prin aceasta, că în fața noastră s-a prezentat preastimatul domn Simion Fabritius, care o perioadă de timp a stat în fruntea școlilor noastre și ne-a cerut să-i eliberăm un

²⁹ R. Schlosser, *op. cit.*

³⁰ Carol Göllner, *art. cit.*

³¹ Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 726.

certificat despre purtarea sa, pentru ca reputația lui mică dar bună să și-o poată păstra și în viitor ca și pînă acum. Această cerere a sa, (după o chibzuință temeinică și apreciere sirguincioasă), am socotit-o echitabilă de a-i da loc și spațiu, întrucît este un semn al nobleței

Wir besten Vorwissenige Hochweise, Edle Undt Befränge
 Altmassige Ab. W. H. S.
 Unser freündlichen gruß Und stet gestiesene Dienst better an.
 Wir Königs Richter, Dann, Marcks-Richter Eltsche Undt
 Befrörerna sampt allen einbognen Unser Marcks Satz Ketz, Ur-
 tunden Undt tigen Zu Wiesden in Unterthänigster Demuth, Daß Wir
 tißfere in großem Jgrogumb Undt Angehorsam gelebet, in dem Wir
 uns nicht nach einer löblichen Universitet Deliberato vergatten,
 Weil Wir aber nun mit Gottes Hilff erleuchteter sind, gelobt Wir
 Demnach ins künfftig Uns einer löb. Universitet gänzlich
 heim-zubefestlen, Vespresen auch Das nicht mehr Zu thun, Was
 tißfere gesetzten, sondern Die Ab. Gogsbürgenses als unsere Ab.
 Patronos Undt Vatter in Unterthänigkeitt nach der löb. Universi-
 tat Sentens Zu venerieren, undt geh Zu größerer Verfüge-
 rung, undt Eltsche Unsern öffendlichen großen Marcks-Richt
 drauß. Gegeben auf Hauptstet Anno 1678. Die
 7. Jan:

(Videm qui supra.)

Fig. 2 — Actul de supunere a comunei Saschiz, 7 ianuarie 1678.

sufletești de a-i respecta cinstitul său nume, ceea ce, după mărturia lui Casiodor au constatat și înțelepții antici cînd au spus: »omnia si perdas, fama servare memento, qua semel amissa, postea nullus eris«, adică păstrează-ți cinstea, ferește-te de ocară, aceasta este averea ta cea mai prețioasă, dacă vei greși numai o singură dată, va fi în paguba cinstei tale.

De aceea, adevărim prin aceasta, cu conștiința curată și cu adevărul neschimbat, că susnumitul domn Simion Fabritius și-a îndeplinit bine misiunea sa de învățător în cei 8 ani, cu talentul pe care i l-a dat natura (dar ca un om) și a dus o asemenea viață, încît prin aceasta (după cîte știm) n-a supărat pe nimeni, ci mai mult i-a ridicat, ceea ce noi la timpul său, dacă ni se va cere, ne obligăm a le arăta verbal mai pe larg. Dat în comuna noastră Saschiz, în ziua de 18 februarie. 1678 (ss) aceiași de mai sus³².

Senatul orașului Sighișoara, în mîna căruia a ajuns acest certificat după arestarea învățătorului, a scris pe verso următoarea mențiune: „Acest certificat a fost casat și anulat, întrucît toți locuitorii din Saschiz au fost complici și rebeli. Consiliul, bătrînii și întreaga comună au fost seduși de Simion Fabritius“. Certificatul de mai sus, prin care toți locuitorii comunei se solidarizează cu Simion Fabritius, conducătorul răscoalei, constituie de fapt un act de sfidare față de senatul sighișorean, care nu de mult le zmulsesse cu forța actul de supunere pe care, așa după cum se știe, l-au semnat nu pentru că „s-ar fi luminat“, ci scrișnind din dinți³³.

În ciuda acestui sprijin, Simion Fabritius nu s-a putut folosi mult timp de acest act, deoarece la numai 10 zile de la emiterea lui, cei interesați, văzînd că n-a fost expulzat din comună, l-au arestat și dus la Sighișoara, unde a fost întemnițat, fiind legat în lanțuri. Toate demersurile întreprinse de capitulul din Saschiz, de capitulul general, de episcopul din Biertan, apoi de magistrații orașului Sibiu și chiar de Universitatea săsească pentru a-l elibera n-au avut nici un rezultat, senatorii sighișoreni fiind decîși a-l pedepsi cu moartea. Cînd capitulul din Saschiz a cerut, conform dreptului ecleziastic, eliberarea arestatului spre a fi predat tribunalului bisericesc care singur avea dreptul de a-l judeca, el fiind învățător confesional, judele orașului Sighișoara a declarat că numitul învățător fiind proscris din comună și destituit din funcțiune, judecarea lui intră în competența organelor laice. Nici intervenția capitolului general n-a folosit la nimic, iar la o scrisoare a episcopului, consiliul orașului Sighișoara a răspuns ironic că funcția sa de episcop este numai de natură bisericească și în consecință să nu se amestece în chestiunile Universității politice. În scrisoarea sa din 5 aprilie 1678, episcopul Ștefan Adami le răspunde sighișorenilor că după cum constată, ei n-au înțeles sensul ultimei sale scrisori, deoarece nu este vorba numai de Simion Fabritius, ci de libertățile generale care au fost violate. În continuare, episcopul arată că el nu vrea să intre în conflict cu Universitatea politică, ci numai s-o împiedice de a comite

³² *Ibidem*, nr. 727 b.

³³ M. Kroner, *art. cit.*

greșeli. Cere apoi senatului sighișorean să fie milostiv scriind: „sper deci, ca dumneavoastră să faceți același lucru pe care-l așteptați să-l facă alții față de voi în cazuri similare sau de altă natură”³⁴.

Informat că nu va fi eliberat din închisoare pînă nu se va angaja că nu va fugi și că se va prezenta la judecată cînd va fi citat, aducînd în acest scop chezași, Simion Fabritius a semnat la 23 aprilie 1678, următorul legămînt:

„După ce eu, Simion Fabritius, am aflat că altfel nu voi fi eliberat din închisoare și din lanțurile grele în care zac de 55 de zile, pînă ce nu voi aduce chezași suficienți și voi satisface condițiile impuse, adică:

1. Să locuiesc conform dispoziției onoratei Universității în casa iubitului meu frate (Ioan Linckner), să nu ies afară pînă cînd acest diferend nu se va termina.

2. Să nu încerc a mă asocia cu oamenii care vor să producă zarvă și discordie.

3. Că în locuința aceasta nu voi scrie nici o scrisoare.

Drept garanție a respectării acestor condiții, propun pe următorii chezași: Ioan Hintz, Ștefan Fridrich, Paul Telmann și Ioan Linckner, obligîndu-mă cu încredere față de chezașii menționați și declarînd că nu vor avea neliniște din cauza mea și cu atît mai puțin primejdii sau pagube, căci mă voi ține de legămînt cu toată stăruința, iar cînd voi fi citat mă voi prezenta personal. Dată în închisoarea din Sighișoara, în anul 1678, ziua de 23 aprilie (ss). Același de mai sus”³⁵.

Urmează apoi, pe același document, declarația chezașilor: „Noi, chezașii de mai sus, ne legăm să stăm buni pentru prietenul nostru Simion Fabritius, fiecare cu cîte 200 florini (ss). Semnăturile“.

Se pare însă că nici această declarație nu li s-a părut suficientă senatorilor orașului Sighișoara, reținîndu-l încă 18 zile în închisoare. Astfel, învățătorul Simion Fabritius va fi eliberat abia la 12 mai 1678, datorită presiunii exercitate de magistratul orașului Sibiu, care a trimis la Sighișoara chiar o delegație în acest scop. La data menționată mai sus, el va fi obligat să dea o nouă declarație prin care a arătat că: „în momentul cînd locuitorii comunei Saschiz s-au ridicat prin revoltă publică în chip criminal împotriva autorității superioare și a întregului oraș Sighișoara, spre a se despărți de acesta, cu intenția de a-și înființa o conducere proprie, el nu numai că nu i-a oprit din acțiunile lor îndreptate împotriva conștiinței, ci s-a legat cu ei prin jurămînt puternic de a-i ajuta pînă la sfîrșit. Însă, în urma sentinței cinstitei Universități, comuna a trebuit să se oblige de a nu se mai răscula niciodată împotriva cinstitudinii și prea înțeleptului consiliu al orașului Sighișoara și că îi va acorda credința și ascultarea datorată după exemplul demn de amintit al părinților și strămoșilor.“ El, Simion Fabritius, nu se aștepta la altceva din cauza faptei criminale și a ofenselor pe care le-a adus cinstitudinii și înțeleptului consiliu, decît la o justiție severă. La intervenția umilită a unor domni buni din starea clericală și laică, precum și a rudelor sale proprii și de sînge, consiliile

³⁴ Arh. St. Brașov, Fond orașul Sighișoara, nr. 729.

³⁵ *Ibidem*, nr. 731 a.

din Sibiu și Sighișoara au voit să-i prelungească viața, cu obligația fermă însă, ca el să-și recunoască în public faptele și ofensele comise, precum și să fie exilat din scaun și oraș pe tot timpul cât va mai trăi. În caz că va proceda altfel, sau ar aduce scaunului și orașului vreo supărare cât de mică, să fie pedepsit cu moartea, adică consiliul din Sighișoara să-l poată prinde oriunde l-ar găsi în țară și cu excluderea tuturor remediilor juridice, să aibă puterea a-l pedepsi după merit, „ceea ce eu” — se încheie declarația — după posibilitățile omenești voi și respecta³⁶. Astfel, în urma acestei declarații, învățătorul Simion Fabricius a fost condus de 2 gardieni pînă la dealul „Steinley” din afara orașului, unde i s-a dat drumul³⁷.

În acest fel a luat sfîrșit răscoala țăranilor din Saschiz, de la a cărei izbucnire s-au împlinit de curînd 300 de ani. În decursul secolelor, s-a așternut vălul uitării peste evenimentele de la Saschiz, dar au rămas vii tradițiile unei conviețuiri frățești multiseculare. Lupta comună împotriva asupritorilor de orice fel, de atunci și din veacurile următoare, a sudat trainic legăturile dintre oamenii muncii, români, sași și de alte naționalități. Azi, prin politica națională marxist-leninistă a Partidului Comunist Român, s-au consfințit legăturile de prietenie și egalitate în drepturi a tuturor oamenilor muncii fără deosebire de naționalitate, fapt care stă la baza unității trainice de monolit dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare, cheazășie a înfloririi patriei noastre.

IOAN POP — LIVIU MOLDOVAN

DER AUFSTAND DER KEISDER BAUERN (1673—1678)

(Zusammenfassung)

Auf Grund einiger unveröffentlichten Archivurkunden, wie auch einiger Facharbeiten bieten die Verfasser dar und analysieren den Baueraufstand der Gemeinde Keisd, Kreis Mureș, aus den Jahren 1673—1678, seit dessen Beginn drei Jahrhunderte verfloßen sind.

Der Aufsatz untersucht die Ursachen dieses sozialökonomischen und politischen Aufstandes, welcher aus den Missachten der alten Rechte der Keisder Einwohner von Seite des Schässburger Stadtpatriziats bestanden haben, weil dieser durch widerrechtliche Methoden sie an allerlei Obligationen und Lasten ähnlich der Leibeigenen untergeworfen hatte. Obwohl der Aufstand niedergeworfen wurde, bildet er doch einen aufschlussreichen Beispiel aus der unendlichen Reihe der gemeinsamen Kämpfe der Volksmassen ohne Unterschied der Nationalität gegen die Ausbeutung und Unterdrückung.

³⁶ *Ibidem*, nr. 731 b.

³⁷ R. Schlosser, *op. cit.*

O MASĂ PICTATĂ DIN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

În dorința de a valorifica o parte din patrimoniul Muzeului de istorie al Transilvaniei, respectiv colecția de mobilier, continuăm cu descrierea unei mese de o factură aparte, deosebită de cele ce au constituit obiectul unui studiu anterior¹. Piesa, pictată policrom, ne-a atras atenția și considerăm că merită s-o studiem, mai cu seamă că se încadrează între obiectele muzeale precis datate (1649), servindu-ne astfel la cunoașterea artei mobilierului transilvănean din secolul al XVII-lea. Simbolistica, ca și scurta consemnare din vechile registre de inventar, ne arată că avem de-a face cu o piesă cunoscută sub numele de „masă a domnului“, folosind probabil la oficierea împărtășaniei într-o biserică reformată².

Masa este alcătuită din două părți distincte: tăblia și picioarele. Prelucrarea unui lemn de esență moale (arin)³ a permis traforarea picioarelor înspre exterior, sub forma unor acolade continui. Această lucrătură ca și înălțimea picioarelor (67 cm) conferă piesei o anumită suplețe. Lateral, picioarele sînt unite, două cîte două, de o placă inclusă într-un cadru, placă ce prezintă la mijloc, în jos, o prelungire zimțată asemănătoare unei piramide treptate inversate, care dă profilului tot un aspect de acoladă. Legătura dintre tăblie și construcția inferioară se realizează, pe latura scurtă a mesei, printr-o friză cu marginile festonate, ce continuă firesc linia acoladelor exterioare a picioarelor. În lungime, acestea sînt legate, tot două cîte două, prin stîngii orizontale fixate în exterior prin doi butoni ce constituie ei înșiși ornamente. În partea inferioară a picioarelor sînt practicate niște tăieturi ce permit fixarea a patru bare care formează un cadru.

Tăblia, glisînd pe două șine în latul mesei, este o placă groasă ce depășește sensibil rama pe care se sprijină (lungime: 114,5 cm, lățimea: 103,5 cm).

Piesa, așa cum am menționat, este pictată policrom. Întreaga suprafață a tăbliei este compartimentată în patru registre pictate în culori șterse (roșu, galben, verde, roșu) demarcate prin chenare trasate prin linii groase închise la culoare. Motivul central îl constituie un scut de blazon, cu talpa și partea superioară în formă de acoladă și cu volute.

¹ Fr. Pap, V. Pop, *Mese sculptate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, X, p. 213—229.

² În inventarele vechi apare ca fiind răscumpărată de la Arhiva bisericii reformate din Tîrgu Mureș.

³ Mesele din această esență lemnoasă sînt foarte agreate în secolele XVI—XVII, vezi Bárányiné Oberschall Magda, *Magyar bútorok*, Budapest, 1944, p. 22.

În cîmpul blazonului este reprezentată imaginea pelicanului cu pui, simbol al învierii și al carității. În Bestiarele medievale⁴ se spune că pelicanul își sfișie pîntecele cu ciocul pentru a-și hrăni puii înfometați. Acest motiv, întilnit și pe diferite piese decorative de inspirație romanică⁵, va persista ca simbol al bisericii creștine și în secolele următoare.

În același registru interior, pe fondul roșu închis se detașează mănunchiuri de flori stilizate, asemănătoare unor pene de struț, pictate în galben, ce pornesc către blazon din cele patru colțuri ale chenarului. Următoarele două registre, vopsite într-un galben și verde tern, nu prezintă nici un motiv decorativ. În schimb registrul exterior, tot pe un fond roșu închis, conține o inscripție în limba latină: IN NOMINE SANCTÆ TRINITATIS FIERI FECIT PETRI [SART]ORIS CONSORS ELIZABETA DE VIDOMBA < ANNO DOMINI 1649 (În numele Sfintei Treimi soția lui Petru Croitorul, Elisabeta din Ghimbav, a pus să se facă [această masă]).

Aceleași culori sînt folosite de meșter și în decorarea părții inferioare a mesei. Cele două frize ce fac legătura între tăblie și picioare poartă ca decor motivul vrejului ce formează unduiri ritmice, vrej din care se desprind lalele stilizate, de tip oriental⁶, ce descriu volute. Placa încadrată de picioare prezintă un triplu lujer terminat în tot atîtea lalele stilizate, totul răsărind dintr-o inimă, oferindu-ne astfel o reprezentare prescurtată a unui simbol creștin larg răspîndit, al arborelui vieții⁷. Pe picioarele propriu-zise decorul s-a deteriorat; urmele de culoare care s-au păstrat ne indică aceleași motive cu vrejuri și flori stilizate.

*

Deși nu se ridică probleme stilistice deosebite, se impun totuși cîteva precizări în legătură cu această „masă a domnului“.

Structural, piesa prezintă o formă renașcentistă⁸, cu linii mai supte, care o detașează de mesele Renașterii, dar cu arhitectonică de inspirație gotică tirzie, atît de caracteristică secolului al XVI-lea transilvănean. Totuși și la piesa noastră, meșterul necunoscut păstrează unele elemente ale aceleiași tradiții gotice: cele patru bare ce formează cadrul, stinghiile ce unesc, opus, cîte două picioare, la fel ca și frizele care altădată făceau structural parte din ladă, iar acum nu mai au nici un rol funcțional, ci numai unul decorativ.

Pictarea policromă apare ca o caracteristică a mobilierului transilvănean din secolul al XVII-lea, înlocuind sculptura plată (Flachschnitt) folosită în decorare în secolul XVI⁹. Motivul lalelei de pe cele două

⁴ Louis Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, tome premier, Paris, 1955, p. 94—96.

⁵ Neaga Graur, *Stilurile în arta decorativă*, București, 1970, foto de la p. 49.

⁶ Vezi clasificarea motivelor ornamentale ale Renașterii din Transilvania, la Balogh Jolán, *Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból*, în *EmiKel*, p. 20.

⁷ W. Hirte, *ABC-ul mobilei*, București, f.a., p. 195.

⁸ Kaesz Gyula, *A bútorstílusok*, Budapest, 1972, fig. 322, p. 107.

⁹ Fr. Pap, V. Pop, *op. cit.*, p. 226.

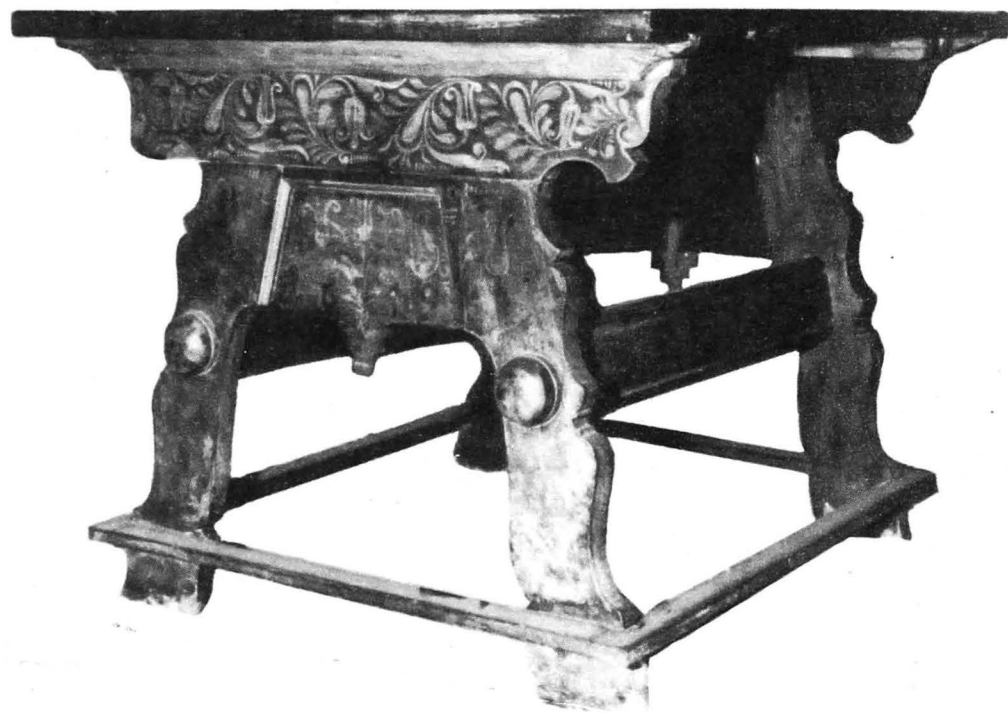

Fig. 1. Masă pictată policrom (vedere de ansamblu)

Fig. 2. Tăblia pictată a mesei
<https://biblioteca-digitala.ro>

frize ale mesei este des întâlnit în ornamentica Renașterii din Transilvania, iar ritmicitatea și simetria decorului floral ce se înscrie în cimpurile marcate de șerpuirea vrejului este tot o caracteristică a Renașterii tirzii.

Dacă atribuirea stilistică și încadrarea în timp a piesei de care vorbim nu a impus greutatea, și ne-a permis câteva considerații, credem, exacte, nu același lucru putem spune în privința locului de proveniență, eventual al centrului meșteșugăresc unde a fost executată. Ceea ce cunoaștem din inscripția mesei, este numele celei care a comandat piesa, Elisabeta din Ghimbav, soția lui „Petrus Sartor“ (s-ar putea ca numele de „Sartor“ să fie traducerea latinească a numelui maghiar de Szabó și nu să desemneze meseria de croitor). Dacă ținem seama și de faptul că în Țara Birsei (unde este situat Ghimbavul) întâlnim alături de populația românească populație săsească, și având în vedere că piesa este executată într-o manieră predilectă gustului populației maghiare, am opta pentru atribuirea execuției ei unui atelier din Secuime sau chiar din centrul meșteșugăresc de la Tîrgu Mureș. Spre această concluzie din urmă ne conduce și lapidara știre din vechiul registru de inventar al muzeului în care se consemnează că masa a fost răscumpărată de la Arhiva bisericii reformate din Tîrgu Mureș.

VIORICA POP

UNE TABLE PEINTE DE XVII-ÈME SIÈCLE DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

En envie de mettre en valeur une partie du patrimoine du Musée d'histoire de la Transylvanie, respectivement la collection d'ameublement, nous décrivons une table peinte polychrome, datée en 1649. C'est une pièce de XVII-ème siècle, confectionnée dans la manière de la Renaissance. En ce qui concerne le lieu où la pièce a été exécutée, nous opinions pour un atelier de la région habitée par les Szeklers ou même du centre artisanal de Tîrgu Mureș.

PRIMA „TAXA PHARMACEUTICA“ (LISTĂ DE PREȚURI FARMACEUTICE) DIN TRANSILVANIA (II)

Prima parte a acestei lucrări a fost publicată în numărul precedent (p. 255—269). Acolo am descris manuscrisul. Iată acum textul.

Prima pagină înaintea foii de titlu.

NB. Durch die tt werden hirinn lauter Wiener pfund verstanden, außer wo expres medicinale pondus beygesetzt.

2. Die Composita sind nach Wizen und Gewizen wie sie einen Apotheker mit aller seiner Müh und Unkosten zu stehen kommen angesetzt.

3. Die Simplicia aber sind nach dem jährlichen Wiener Preis Courant nebst Zuschlag der Unkosten legitimo modo taxirt.

Foaia de titlu (fig. 1).

T A X A
P H A R M A C E V T I C A
prout hac
Occasione Venditionis
vel
Emtionis alicujus officina
in
INVENTARIIS adhiberi
solet
in usum
Apothecarum Regn. Hungar.
et Principat, Transylvan.
opera
Tobia Mauckschii
Ano 1750.

Urmează continuativ textul (vezi fig. 2).

p. 1.	I. N. I.	Rhf.	Xr.
1. tt.	Acacia sicca	—	12
	Acetum Bezoard. W.	—	36
	Lythargir	—	36
	Squillitic.	—	36
	Theriaca	—	36
	Vini simpl.	—	6
	tum (distillatum, semn		
	alchimic)	—	12
	Variar. Hbr. et fl. rad.	—	12

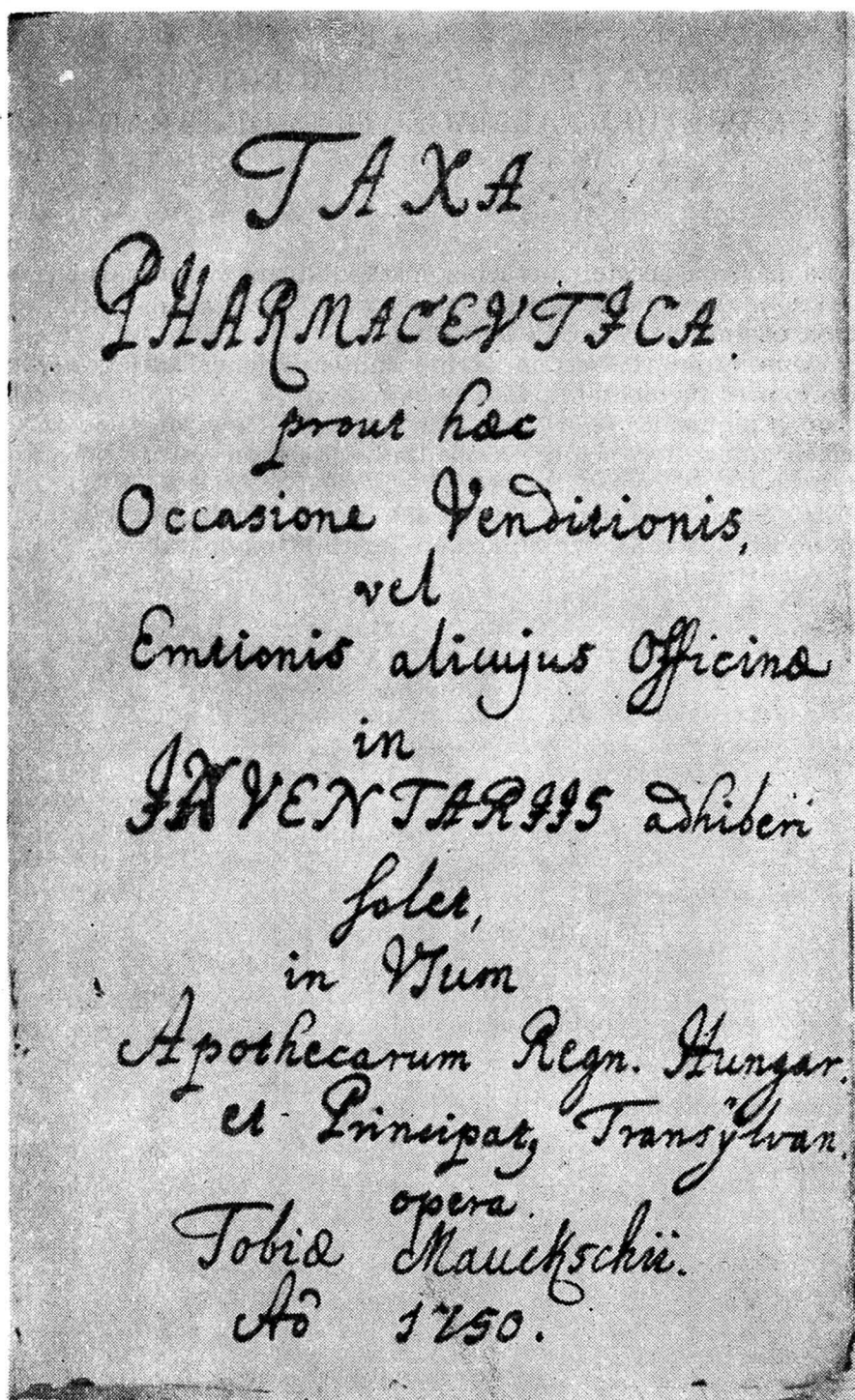

Fig. 1 — Foaia de titlu.

J. N. I.		Rhy. Nr.
1. #.	<i>Acacia fissa</i>	— 12.
	<i>Accuum Secoad. W.</i>	— 36.
	<i>Cyrtarier</i>	— 36.
	<i>Squillitic.</i>	— 36.
	<i>Theriacal</i>	— 36.
	<i>Vini simpl.</i>	— 6.
	<i>stum.</i>	— 12.
	<i>varis. Dr. cephal.</i>	— 12.
1. Lot.	<i>Agagropil. ver.</i>	— 1.
1. #.	<i>Res. alium</i>	— 48.
3. #.	<i>Res. hiops. min.</i>	— 18.
1. #.	<i>Argac. end.</i>	— 34.
	<i>trochisc.</i>	— 48.
	<i>Album gnaecum</i>	— 6.
	<i>Aloes. cabellina</i>	— 30.

Rhy. Nr.	
1. #.	<i>Aloes. spatia</i>
	<i>succotina</i>
	<i>lota</i>
	<i>infusata</i>
	<i>tartarificata</i>
	<i>Alumen crudum</i>
	<i>plumofum</i>
	<i>Sacharinum</i>
	<i>refum</i>
	<i>venetum</i>
1. Lot.	<i>Ambra grisea</i>
	<i>ligida</i>
	<i>nigra</i>
1. #.	<i>Amigdal. amara</i>
	<i>fulcia</i>
	<i>incruscata</i>
	<i>Amylum stacum</i>

Fig. 2 — Pagini de text.

	1. Loth.	Aegagropil. ver.	1	—
	1. tt.	Aes ustum	—	48
	uncia 1	Aethiops miner. (corect Aethiopsis)	—	18
	1. tt.	Agaric. crud.	—	34
		trochiscat.	—	45
		Album gracum	—	6
		Aloes caballina	—	30
p. 2.	1. tt.	Aloes epatica (corect hepatica)	1	12
		succotrina	1	48
		lota	2	—
		insuccata	2	24
		tartarisata	2	24
		Alumen crudum	—	10
		plumosum	—	16
		Sacharinum	—	45
		ustum	—	51
		venetum	—	21
	1. Loth.	Ambra grÿsea	10	—
		liquida.	—	30
		nigra	6	30
	1. tt.	Amigdal. amara	—	38
		dulcia	—	24
		incrustedata	—	36
		Amylum fatum (pulvis fatum, semn alchimic)	—	8
p. 3.	1. tt.	Anacardina	—	48
		Antimonium crud.	—	5
	uncia 1.	diaphor. simpl.	—	12
		martial	—	18
		regul	—	18
		joviale	—	18
	1. tt.	Antophili	6	—
		Aqua Acoustica W.	—	54
		Anhaltina	—	54
		Anodina	—	54
		Antiphthifica	—	36
		Antiscorbutic.	—	36
		Aperitiva	—	30
		Apoplectica	—	54
		Arthritica	—	36
		Asthmatica	—	36
		Artificial	—	54
		Bardan. comp.	—	30
p. 4.	1. tt.	Aqua Bened. Serp.	—	30
		Brÿon. comp.	—	36
		Bufonum	—	18
		Caponis	—	36

	Carbunculi	—	54
	contra Calculu	—	18
	Carminat. simpl.	—	18
	regia	—	54
	Cephalic. Car. V.	—	54
	Cheiri c. Vino	—	18
	Cort. rant. s.v. Cort(icum) aurantio-		
	rum, semn alchimic s(ine) v(ino)	—	18
	C. Vino	—	12
	Citri Cort.	—	12
	totius	—	18
	Cinam. bugloss (corect Cinnamomi		
	buglossatae)	—	54
	cȳdoniat.	—	54
	spirituosae (semn alchimic)		
	Lact.	—	54
	c(um) Vino	—	54
p. 5. 1. tt.	Confortativa	—	54
	Cordial. frig.	—	54
	temper.	—	36
	Cordis Cervi	—	36
	C(ornu), semn alchimic, Cervi citrat	—	36
	Cosmetica	—	18
	Diuretica	—	36
	Dȳsenterica	—	24
	Embryonum	—	54
	Epil. Lang	—	36
	Pueror.	—	24
	Epithem. Cord. (pro, semn alchimic)	—	36
1. tt.	fortis	1	—
	ad Gonorrhea	—	36
	Hirund. c. Castor.	—	36
	s. Castor.	—	24
	Hysteric. foet.	—	54
	Simpl.	—	54
p. 6. 1. tt.	Aqua Juniper. comp.	—	24
	Lavandul. c. V.	—	18
	Lilior. conv. c. V.	—	18
	Looch sani	—	18
	Lumbricor. comp.	—	36
	Magnanimitat.	—	54
	Mastichina.	—	54
	Meliss. citrata.	—	36
	c. Vino	—	18
	Mellis	—	36
	Menth. c. Vino	—	18
	Mercurialis	—	24
	Mirabil. Lang.	—	54

		Nephritica.	—	54
		Nicotian. c. Vino	—	18
		odorifera	—	54
		Ophthalmic Saph.	—	12
		c. Sapone	—	12
p. 7.	1. tt.	Aqua Napha. s. fl. (aurant, semn alchimic)	—	48
		Phagadenica	—	18
		Physogona	—	36
		Picarum	—	24
		Prophylactica	—	24
		Regis	1	—
		ferdinand ex nitro (semn alchimic)	—	12
		Regina Hung.	—	36
		Salvia comp.	—	36
		Scord. comp.	—	36
		Stimi sulphureae (semn alchimic)	—	36
		Stomachica	—	36
		Styptica	—	12
		Theriacal.	—	36
		roman	—	36
		Typhor. Cervi	—	36
		virid. Hartm.	—	24
p. 8.	1. tt.	Aqv. Vita ord.	—	24
		carminat.	—	36
		cinamom.	—	36
		Matthiol.	—	36
		Mulierum	—	48
		Veronic. c. Vino	—	18
		Vulner. s. L'eau darquch	—	24
		Zedoar. anisat.	—	24
		c. vino	—	24
	1. M(ani.) ex Hb (herbae) et flor. vilioribus		—	24
	ex Hb (herbae) et flor. carioribus		—	30
uncia 1.	Arcanum Aluminis		—	12
	corallinum		—	30
	duplicatum		—	3
	martiale		—	3
	Tartari		—	18
	1. tt.	Arsenic. album	—	15
p. 9.	1. tt.	Arsenicum citrinum	—	21
		rubrum	—	27
uncia 1.	Aselli praeparati (prescurtat ppti)		—	12
1. L(oth)	Atrament. indic. s. Turch.		—	15
uncia 1.	Aurum balsamicum		3	—
	diaphoretic.		1	—
	fulminant.		4	—
	potabile s.		1	—

1. tt.	Auripigmentum	—	21
	in pulvis (semn alchimic)	—	24
	Ayung (corect Axungia) Aschi. Pisc.	1	54
	Canis	1	15
	Caponis	1	—
1. L(oth)	Castorei ver.	1	30
1. tt.	Gati sylvestr.	—	54
	Eqvi	1	—
	Gallin.	1	30
p. 10. 1. tt.	Ayung	Hominis	4 18
		Leporis	1 48
		Lucii Pisc.	— 54
		Lupi	1 30
		Muris mont.	1 30
		Porci	— 12
		Taxi	— 54
		Ursi	1 12
		Vulpis	1 21
1. Loth.		Viperar. nostr.	— 12
		ital. ver	— 24
1. tt.	Bacc. Alkekeng.	—	18
	Juniperi	—	6
	Lauri	—	12
	Mýrtillor	—	18
	Sambuci	—	12
	Paridis	—	24
p. 11. 1. tt.	Bals: Anglican.	1	—
	Aloes	2	—
	Antimonii.	2	—
uncia 1.	Antispasmod.	1	—
	Apoplect. compl.	3	—
	incompl.	2	—
1. tt.	Arcai (corect Arcae)	—	54
uncia 1.	Bezoardicum	—	—
	Borrhii	2	—
	cariophilor	1	30
	cellense	1	30
	cephal. Scherz.	1	30
	Cinamomi.	6	—
	Citri	1	30
1. tt.	Commendatoris	6	—
	Copaiva (corect Copayva)	1	48
	Cosmeticum	1	—
p. 12. uncia 1.	Bals: Episcopale.	1	30
	hýpnoticum.	1	—
	hýstERICUM.	2	—

1. tt.	Inocentii XI.	6	—
	Ischamum (corect Ischaemum)	1	30
	Locatellii	—	54
uncia 1.	Lavandula.	1	30
	Macis.	2	—
	Magnanemit.	2	—
	Majoranna.	1	30
1. tt.	Magicum	1	—
	Martiatum	1	—
1. L(oth)	de Mecca	—	48
uncia 1.	odontalgic.	1	—
	Paralÿticum.	1	—
	Paraira brava (corect Pareyrae bravae)	—	24
1. tt.	Peruvianum	10	—
p. 13. 1. tt.	Bals. Pueror. dentient.	—	36
uncia 1.	Rhodii Lign.	4	—
	Rorsmarin.	1	30
	Rosar.	4	—
	Rutha.	1	30
	Saxonicum.	1	30
	Stomachicum	1	30
	Succini	1	30
1. tt.	Sulphur. amigd.	1	30
	Sulphuris anisat. (semne alchimice)	8	—
	iuniper.	1	30
	Ruland.	1	30
	Succinat.	3	—
	therebinth.	1	—
1. Loth	de Tolu	—	18
uncia 1.	Vita. Disp. W.	—	24
	Hoffm.	—	30
1. tt.	Vulnerar. Hank (corect Hanckii)	1	30
p. 14. 1. tt.	Bals. Vulner. Minder.	—	54
	viride	—	54
1. Lo(th)	Bainilia	1	36
1. tt.	Bazetta coerubea.	3	12
	rubra.	3	30
1. L(oth)	Bezoar. occidental.	2	—
	oriental.	24	—
uncia 1.	Bezoard animal.	1	—
	joviale.	—	18
uncia 1.	lunare	—	24
uncia 1.	martiale	—	18
	minerale	—	24
uncia 1.	solare	1	—
1. tt.	Bleggelb.	1	—
	ordinar.	1	—

	Bolet. cervin.	—	40
	Bufones exsicc.	—	18
p. 15. 1. tt.	Bolus alb.	—	15
	Armena.	—	15
	citrina.	—	6
	rubra	—	4
	Borax veneta.	1	54
uncia 1.	Butyrum antimonii (semn alchimic)	—	24
1. tt.	Cacao	1	—
	Cafee holland.	—	45
	Turcicum.	1	30
	tostum.	2	—
1. tt.	Camphora	2	45
	Candel fumal nigr.	—	51
	Wiennens.	1	30
	Cantharides (corect Cantharidium)	2	12
	Caput mortum vitrioli (semn alchimic)	—	4
	edulcor.	—	6
	Cardamon. integr.	1	30
	excortic.	2	42
p. 16. 1. tt.	Carica.	—	10
	Cariophili	7	30
1. Loth.	Carmin.	10	36
1. tt.	Cassia cariophilata (corect caryophyllatae)	1	15
	fistula (corect in fistulis)	1	6
	lignea	2	24
1. L(oth)	Caochu	—	20
1. tt.	Castoreum anglicum	3	45
	Moscoviticum	12	—
	Caro Citri condita	—	48
	Cera alba	1	—
	arborea	—	24
	citrina	—	30
	Sigill. rubr.	—	30
	virid.	—	30
	hispan. rubr.	2	24
	ordin.	1	30
	nigra	1	30
p. 17. 1. tt.	Cerasa acida exsicc (corect siccor)	—	8
	Cerussa alba holland.	—	15
	veneta	—	25
	Chalybis himatura	—	6
uncia 1.	c(um) sulphur. praepar. (semne alchimice)	—	3
	c(um) aceto praepar. (semne alchimice)	—	3
1. tt.	Chel. Cancrorum crud.	1	—
uncia 1.	praeparati (semn alchimic)	—	8

	1. tt.	Chocolade	1	36
		ordinaria	1	12
		Cinabar. antimonii (semn alchimic) crud.	6	24
		praep.	—	24
	1. tt.	factit. crud.	2	51
	uncia 1.	praep.	—	10
	1. tt.	nativ. crud.	2	—
	uncia 1.	sublimat. (semn alchimic)		
		praep.	—	20
p. 18.	1. tt.	Cinabar. nativ. in gran: el.	4	—
		Cinamom. elect.	3	30
		fragment.	2	48
		Ciner. Absynth.	—	12
		Juniper.	—	12
		clavellas	—	10
	uncia 1.	Clýssur Antimonii	—	6
	1. tt.	Cobaltum	—	16
		Coceinella	14	—
		Cocculi de Lavante	—	51
		Coccul. berolinens.	3	18
		montan.	—	—
		Collapiscium elect.	3	12
		Colocynthio (corect Colocynthidos)	1	18
		Colophonium purum	—	8
		Concha nostras praepar.	—	48
		marin.	1	—
p. 19.	Nro. 1.	Conch. aurum (semn alchimic)	—	1
		argenti (semn alchimic)	—	1
	1. tt.	Condit. Acori rad.	—	36
		Aurant. cort.	1	—
		flor.	1	—
		Berber. fruct.	—	36
		Calami arom.	—	36
		Cerasor. acid.	—	30
		Cichor. rad.	—	36
		Citri cort.	1	—
		carnis.	1	—
		Cydoniorum	—	36
		Enula rad.	—	36
		Eryng. rad.	—	36
	No. 1.	Nucis indic.	—	26
	1. tt.	jugland.	—	48
		Ribium	—	48
p. 20.	1. tt.	Cond: Satyrion. rad.	—	36
		Scorzoner. rad.	—	36
		Zinziber.	1	30
	uncia 1.	Confect. Alkerm. compl.	—	18
		incompl.	—	12
		Anacardina	—	6

	Aurea aleg.	—	12
	Cinam. regia	—	16
	Hamech.	—	8
	de Hiacintho	—	12
	Spagyrica	—	12
1. tt.	Sem. Anisi.	—	45
	Carvi	—	45
	Coriandr.	—	45
	Cÿrid.	1	—
	Cubebat.	1	—
	Conserv. Anthos.	—	48
	Aurant. flor.	—	48
p. 21. 1. tt.	Conserv. Tunica. fl.	—	36
	violarum fl.	—	36
	reliquarum omnium	—	30
	Corall. alb. crud.	—	48
	praeparata	1	30
	rubra crud.	1	20
	fragmenta	—	51
	praeparata	2	—
	Corallina	—	40
	Cornu Alcis crud.	—	—
	praeparat.	—	—
	Cervi crud.	—	3
	ust.	—	21
	raspat.	—	21
uncia 1.	ust. praeparat.	—	4
	philos. praep.	—	6
	auratum (semn alchimic)	—	—
uncia 1.	rhinoceros praep.	—	12
p. 22. 1. tt.	Cort. Aurant. exsicc.	—	16
	incruiat.	1	—
	Capparum	1	—
	Chacarill.	—	48
	China china.	3	20
	Citri exsicc.	—	18
	incruiat.	1	—
	Ebul. radic.	—	24
	Fragia lign.	—	3
	granatorum	—	26
	Mandragor.	1	—
	Nuc. jugl. vir.	—	3
	Lign. Guajac.	—	26
	Sassafras.	—	30
	Sambuci inter.	—	24
	Tamarisci	—	24
	Thÿmians	1	20
	Winterian.	—	54

p. 23.	1. tt.	Cost.	amar. ver.	2	12
			dulc.	—	54
	uncia 1.	Cran.	human. phil. praep.	—	12
	1. tt.	Creta	alba colon.	—	9
			ordinar.	—	4
		Crocus austriac.		25	—
			castenovang.	17	—
	uncia 1.	antimoniat	adstring. (semn alchimic)	—	6
			aperitiv.	—	6
			antimoniat St. (semn alchimic)	—	12
	1. tt.	Metallor.		1	36
	uncia 1.	Salis rubr.		—	—
			extemor.	—	—
			violar. purp.	—	—
		Veneris		—	—
	1. tt.	Cristal.	Tartari.	—	26
p. 24.	1. tt.	Cubeba		1	20
		Cydonia	exsiccat.	—	12
		Cynosbat.	exsiccat.	—	18
		Dactyli		—	24
		Dentes Apri	integr.	—	22
	uncia 1.		philos. praep.	—	6
	1. tt.		Eqvi mar. cr.	3	36
	uncia 1.		phil. praep.	—	18
	1. tt.	Diacodium	crocat.	1	—
			liquidum	—	51
			crocatum	—	51
	uncia 1.	Diagridium	liquir.	—	30
			sulphurat.	—	24
	1. tt.	Ebur.	crud. raspat.	—	17
	uncia 1.		philos. praep.	—	12
			ustum praep.	—	12
p. 25	1. tt.	Ebur	fosile integr.	2	—
	uncia 1.		praep.	—	12
		Eleosach.	Anisi	—	3
			Aurant.	—	6
			Cinamom.	—	30
			Citri	—	6
			Macis	—	15
			Sassafras	—	6
	1. tt.	Elect.	Antidotale	3	—
			Antiscorbut.	1	—
			Baca. Laur.	1	30
			Bened. Laxat.	2	—
			Cariocostin.	1	30
			chalybeat.	2	—
	uncia 1.		Dentifriceum	2	—

1. tt.	Diacartham.	2	—
	Diacatholic.	2	—
p. 26. 1. tt.	Elect : Diacorum	1	30
	Diaphoenic	1	30
	Diasatýrium	2	—
	Diascord. Frac.	1	30
	Dysenter. Stipt.	1	30
	purg.	3	—
	Diasenna	2	—
	Diaturbit c. sl.	3	—
	Eleseoph.	1	30
	Hier. c. agar.	1	30
	simpl.	1	30
	Febrile	3	—
	hýdropicu.	1	30
	lenitivum	2	—
	Mithridat.	2	—
	orvietanu.	1	30
	philoni rom.	1	30
	de ovo	3	—
p. 27. 1. tt.	Elect : de Psylis	1	30
	Purificans	1	30
	requies Nicol.	1	30
uncia 1.	Sotirell. parv.	1	—
1. tt.	de Succ(o) rosar.	2	—
	Tamarindar.	1	30
	Theriacc. diates.	—	36
	Androm.	1	30
	Smaragd.	3	—
	Elix. Alliat.	1	30
	Antivener.	2	—
	Aperit. Claud.	1	—
	cephal. Wed.	2	—
	Bals. Hoffm.	1	30
	Febrile (corect Antifebrile)	2	—
	Menstruale	2	—
	Pectoral. W.	2	—
	Reg. Darira	3	—
p. 28. 1. tt.	Elix : Pestilential.	2	—
	Poenia.	2	30
	Propriet. c. acido (semn alchim)	2	—
	s. acido (semn alchim)	2	—
	antiscorb.	2	30
	rhabarb.	2	30
	Salutis	1	30
	Stomach. temp.	2	—
	Vita Matth. comp.	2	—
	incomp.	1	—
	Vitriol Myns.	2	—

	Uterinu. Croll.	4	30
	Wedel.	3	—
	Uterino spasmod.	3	—
	Emplastr. contr. abort.	1	30
	alb. coctum	—	30
	de Ammoniaco	1	30
	Bacc. Laur.	1	—
p. 29. 1. tt.	Empl: de Betonica	1	—
	Catagmaticum (corect Cathagmatici ad ossa fracta)	—	30
	de Cicuta	1	—
	Citrinum	—	30
	de Crust. panis	1	—
	Defensiv. rubr.	—	36
	viride	—	30
	Diabotanium	2	—
	Diachyl. c. gum.	1	—
	Simpl.	—	36
	Diapalma.	—	36
	Diaphoretic.	1	—
	Diaphoenic.	1	—
	Diasulphur.	2	—
	Divinum	1	30
	Febrifugum	2	—
	Filii Zachar.	1	—
	ad fonticul. a.	—	48
	rubr.	—	30
p. 30. 1. tt.	Empl: de Galban. croc.	2	—
	simpl.	1	30
	grýseum.	1	—
	incognitum.	1	—
	ad hernias.	1	—
	Ischiaticum.	1	30
	ad Lupiam	1	—
	Magneticum.	2	—
	Malacticum.	1	—
	ad Mamill. r.	1	30
	de Melilato.	—	36
	Minio.	—	36
	Mucilagin.	1	—
	Nervinum.	1	—
	Noricum.	—	48
	odontalgicum	6	—
	opodeldoch.	1	—
	oxicroceum.	2	30
p. 31. 1. tt.	Empl. de Pell. arietin.	1	30
	Ran. c. mercurio (semn alchim).	1	30
	s. mercurio (semn alchim).	1	—
	Santalinum.	1	—

		Sapon. Barb.	1	—
		Saturin.	1	—
		Sperm. Ceti	2	—
		ranar.	—	36
		Spleneticum	2	—
		Stomach. ord.	1	—
		pretios.	4	—
		Stictic. Crol.	1	30
		de Tacamah.	2	—
		Triapharm.	—	48
		ad Verruc. et Clav.	1	30
		vesicator.	1	30
		ad Ulcer. antiqua	1	—
p. 32.	1. tt.	Entalia	1	—
	Nro. 1.	Erinaceur comb. integr.	—	18
	uncia 1.	praep.	—	30
	1. tt.	Esent. Abietir.	—	54
		Absynth. comp.	1	—
		simpl.	—	54
		Acoustica.	2	—
		Agrimon(iae)	—	48
		Alexipharm.	1	12
		Aloes. gum.	1	12
		lign.	3	—
		Amara.	1	12
	uncia 1.	Ambra. liqv.	—	30
		sicca.	3	—
	1. tt.	Anodin. Disp. W.	4	—
		ordinar.	2	—
		Anthos	—	54
p. 33.	uncia 1.	Esent. Aphrodisiaca	3	—
	1. tt.	Barair. brav.	1	12
		Card : bened.	—	48
		Carminat.	1	12
		chacarill.	1	12
		Cassia. lign.	1	30
		Castorei	3	—
		Catechu	1	12
		cent. minor.	—	48
		china chin.	2	—
		cephalica.	1	12
		balsamica.	6	—
		Chamedrios.	—	54
		Cinamomi.	1	30
		Cochlearia.	1	—
		Cort. aurantiorum (semm alchim)	1	—
		Citri	1	—
p. 34.	1. tt.	Ess. Croci	3	—
		Emula.	—	54

		Fumaria.	—	48
		Gentiana.	—	54
		Gum. ammoniaci (semn alchim)	1	30
		Galbani	1	30
		Helleb. nigr.	—	54
		hyperici	—	54
		Lign. Sancti	1	54
		Sassafr.	1	—
		Lignorum.	1	12
		Macis.	3	—
		Melissa.	—	48
		Mentha.	—	48
		Millefolii.	—	48
		Milleped.	2	—
		Mumia.	1	12
p. 35. 1. tt.	Essent:	Mirrha.	2	—
		Pectoral. Sach.	1	30
		Pimpinell.	—	54
		Pini	1	30
		Purificant.	—	36
		Rutha.	—	48
		Santonie.	1	12
		Satyr. comp.	3	—
		Scordii.	—	54
uncia 1.		Stomach. ambr.	—	36
1. tt.		Succini conc.	2	—
		Theriacal.	1	30
		Traumatica.	1	30
		Trifol. fibr.	—	48
		Viperar.	4	—
		Vitriol nitratae (semn alchim).	1	30
		Zedoaria.	1	12
p. 36. 1. tt.	Essent:	Rhabarb. terr. (semn alchim)	1	—
		os.	2	—
		Serpent. virg.	1	12
		vincetoxic.	—	54
uncia 1.	Extract:	Agar. comp.	1	30
		simpl.	—	36
		Aloes gum(mi)	—	12
uncia 1.		ligni	2	—
uncia 1.		Amaricans	1	—
		catholicum	—	48
		chacarill (corect Cascarillae)	—	36
		Castorei	4	—
		china china	—	36
		radic.	—	48
		Colocynthid.	—	24
		Croci.	4	—
		Doronic.	—	36

p. 37. uncia 1.	Extract :	Emenagog.	—	36
		Elaterii	—	18
		Febrifug.	—	36
		Fol. Senna	—	48
		Helleb. nigr.	—	6
		Hermadactil.	—	36
		Hýdragogum	—	24
		Jalappa.	—	36
		L. Guajaci.	—	36
		Land. opiat. c.	3	—
		incompl.	—	36
		cýdon.	—	48
		hyster.	2	—
		Mechoacann	—	48
		Mart. pomat.	—	18
		Marocostin.	—	48
		Opii	—	36
		Panchimag. Cr.	—	30
p. 38. uncia 1.	Extract :	Polychrest.	—	48
		Rhabarb.	3. 4.	6
		Theriacle	—	36
		Sassaparill.	—	48
		Zedoar.	—	48
		Theriac. coel.	4	—
		simplicia omnia e florib. herbis et		
		Rad. c. aqua (semn alchim). vel		
		vino parat.	—	6
	NB. 1. tt. c.p.a.	1—48 Xr.		
1. tt.	Faba. Sanct. Ignat.		3	40
	marina.		1	15
	Farina Fabar.		—	12
uncia 1.	Foecula. Acetosella		1	—
	Aronis.		—	36
	Brýonia		—	30
	Ireos. nostr. 36 Xr.		—	12
	Peonia 30 Xr.		—	12
p. 39. uncia 1.	Fel. Tauri inspiss.		—	6
	Ursi inspiss.		—	18
1. tt.	Vitri		—	16
uncia 1.	Flor. Antimon.		—	18
	Benzoës			
	Martir. nativ.		—	6
	Nitri (semn alchimic)		—	6
	Salis amoniaci (semn alchim) simpl.		—	18
	antimonii (semn alchimic)		—	24
	Sulphuris (semn alchimic) comp.		—	12
1. tt.	simpl.		—	20
	virid. aeris.		4	—
uncia 1.	Zinci		—	24

1. tt.	Acaciar.	—	12
	Anthos	1	32
	Aquilegia	—	24
	Arnica	—	54
	Aurant.	1	30
p. 40. 1. tt.	Flor. Balaurtior.	1	54
	Bellid. hort.	1	—
	Betonica.	—	24
	Borraginis	1	30
	Buglossa	1	—
	Calendula.	1	—
	Carthami	—	48
	Cheiri	1	30
	Cichorii	1	—
	Consol. regal.	1	—
	chamom. rom.	—	51
	Cÿani	—	51
	genista.	—	36
	Lavandul.	1	30
	Malv. arbor.	—	54
	Nÿmphea.	—	24
	Peonia.	—	36
	Persicor.	1	30
p. 41. 1. tt.	Flor. Papav. rhead.	—	24
	Primul. ver.	—	54
	Rosar. alb.	1	—
	incamat.	1	—
	rubr.	3	—
	salis-cond. (seemn alchimic)	—	18
1. tt.	Sambuci	—	12
	Stoechad. arab.	—	56
	citrin.	—	42
	Thilia.	—	12
	Tunica.	1	30
	Verbasci.	—	12
	Violar.	1	30
	Flia Auri (seemn alchimic)	3	15
	Argenti (seemn alchimic)	—	38
	metalli	—	18
	bicolorata	1	45
1. tt.	Inda s. Malabatr.	5	—
p. 42. 1. tt.	Folia Lauri	—	20
	Senna in Sort.	1	56
	elect.	2	38
	fragment.	—	54
	Follicul. Senna.	3	30
	Fuligo Splend.	—	18
	communis	—	15
	Fung. Rosar.	1	30

		Sambuc.	1	12
		Farfur. Amigdal.	—	6
		Gall. turc. d'Istria	—	22
		de Scoria	—	36
uncia 1.		Gilla Theophrast.	—	12
		Giobul. carminativ.	—	6
		moschati	—	3
		ad fonticul	—	3
1. tt.		Glacies Maria	—	15
p. 43. 1. tt.		Grana Kermes. vera	3	12
		nostrat.	—	48
		Paradisi	—	48
		Tilli	3	—
		Gumm. Amoniac. el.	1	26
		Anima	2	36
		Arabicum	—	34
		Assa dulc. el.	4	—
		foetid. ord.	1	18
		Asphalti	1	12
		Bdelii	1	6
		Caranna.	2	30
		Cerasor.	—	30
		Copal.	1	42
		Flemi	1	56
		Euphorbii	1	—
		Formicar.	—	10
		Galbanum	2	12
p. 44. 1. tt.	Gumm :	Gutta	2	28
		Hedera.	2	28
		Juniperi	1	36
		Lacca in gran.	1	42
		tabul.	3	12
		Ladanum (corect Ladani)	1	6
		Mastich. elect.	2	54
		in sorte.	2	12
		Mirr. elect.	4	24
		in Sorte	1	36
		Oliban. elect.	1	20
		in Sorte	—	46
		Opii theobaic.	8	—
		Opopanac.	8	30
		Guajaci	3	15
		Sagapen (corect Sapapeni)	6	36
		Sarcocolla	2	12
p. 45. 1. tt.	Gumm :	Stýrac. calam.	1	48
uncia 1.		in gran.	1	18
		liquida.	—	54
		Tacamahacca.	6	—

		Tragacanth. el.	2	9
		in sortte	—	54
		Gypsum	—	3
uncia 1.	Hepar	Anquill. praep.	—	48
1. tt.		Antimonii	—	36
	Herba	Anthos	—	20
		Absynth. pont.	—	18
		Aemella	1	—
		Botÿr. Mexic (corect Botryos)	1	—
		Capilor gr.	—	36
		Ceterach.	—	51
		cochlear.	—	54
		Diptam. cret. (corect Dictammi)	—	54
		Epithim. cret.	1	12
p. 42.	Hba.	Mari veri	1	51
		Mirtillor. ital.	—	54
		Origan. cretic.	1	15
		Polÿ cretic.	1	—
		Rorella	—	46
		Scord. cret.	—	42
		Soldanell.	—	51
		Thÿm. cret.	—	42
		Squinathi	1	38
		Thee Boÿ	2	45
		Imperial	3	36
		viride	3	36
		Reliqu. omnium vilior.	—	12
		cariorum	—	24
1. tt.	Indigo	laura	3	48
		Zvadimalo	2	15
		plato	1	20
p. 47.	1. tt.	Jujuba	—	24
	Julep.	gemmatur.	4	—
		rosatur (corect rosarum)	—	36
		Sambuci	—	36
		Violarum	—	36
1. Loth	Lacca	florentina	—	24
1. tt.		in globul.	—	—
1. L(oth)		wiennens.	—	36
1. tt.	Laccmus		—	42
	Lacc.	Luna	—	6
		Petra	—	3
uncia 1.		Sulphur.	—	24
1. tt.	Lap.	Alabriss. crud.	—	15
		pulverisat (semn alchimic)	—	30
		Aetiter crud.	—	36
uncia 1.		praep.	—	4
1. tt.		Amethÿss. crud.	1	18
p. 48.	uncia 1.	Lap. Amethiss. praep.	—	9

1. tt.	Babstist. crud.	—	12
	Calamin. crud.	—	18
	praep.	—	48
uncia 1.	Carneol. or. crud.	—	8
	praep.	—	16
	Carpion. crud.	—	12
	praep.	—	24
	Crhysolith. crud.	—	12
	praep.	—	24
1. tt.	Cristall. crud.	—	30
	praep.	—	4
1.	de Goa	2	30
1. tt.	Granator. crud.	1	24
uncia 1.	praep.	—	10
	Hiacinth. or. cr.	—	30
	praep.	—	54
p. 49. 1. tt.	Lap. Hematit. crud.	—	22
uncia 1.	praep.	—	4
	Judaic. crud.	—	6
	praep.	—	12
	Lazuli crud.	—	30
	praep.	—	54
1. tt.	Lýncis crud.	—	40
uncia 1.	praep.	—	8
	Magnet. crud.	—	2
	praep.	—	4
1. Loth.	Malaccens. aliar Piedra del'porco	20	—
1. tt.	Malachites crud.	—	54
uncia 1.	praep.	—	6
1. tt.	Nephriticus cr.	1	30
uncia 1.	praep.	—	8
p. 50. 1. tt.	Lap. Osteocolls crud.	—	24
uncia 1.	praep.	—	4
1. tt.	Percarum crud.	3	—
uncia 1.	praep.	—	16
1. tt.	Pumex. crud. (corect Pumicis)	—	15
uncia 1.	Rubin. orient. cr.	—	32
	praep.	—	54
1. tt.	occid. cr.	3	15
uncia 1.	praep.	—	18
	Saphir. crud.	—	6
	praep.	—	12
	Sarda. crud.	—	8
	praep.	—	12
	Smaragd. crud.	—	6
	praep.	—	12
1. tt.	Smiridis	—	24
	Specularis	—	15

p. 51.	1. tt.	Lap. Spongia crud.	—	42
	uncia 1.	praep.	—	6
	1. tt.	Tropol.	—	15
	uncia 1.	Topaz. orient. cr.	1	54
		praep.	2	30
		occid. crud.	—	6
		praep.	—	12
		causticus	—	6
		Invernal. argent (semn alchimic)	4	—
		Medicament.	—	6
		Prunella	—	3
		c. fele bovis	—	12
		Laudan. liquid. Syd. (corect Cydoniati)	—	12
		Lepor. combust. praep.	—	12
	1. tt.	Lign. Aloes	13	—
		Buxi	—	18
p. 52.	1. tt.	Lign. Colubrinu	—	40
		Fraxini	—	6
		Juniperin.	—	1
		Brasilic. crud.	—	30
		sup.	—	36
		Lentisc.	—	40
		Nephritic.	1	24
		Rhodium	—	54
		Sanctum	—	18
		Santal. alb.	—	42
		citrinum	1	36
		rubr. integr.	—	24
		raspat.	—	24
		Sasafras	—	20
		Tamarisci	—	12
	uncia 1.	Limat. testa praep.	—	12
	1. tt.	Liquiritia cocta.	1	—
p. 53.	uncia 1.	Liqv. anodin. min. magnesie (semn alch.)	—	6
		Apoplect. bals.	—	48
		Bezoardicus	—	24
		C. Cerv. succ.	—	12
		Martis solar.	—	12
		Nitri fixi (semn alchimic)	—	4
		S. oleos Sylv.	—	15
		Tartari conc.	—	9
		Splenet.	—	3
		Terr. foliat. tartari (semn alchimic)	—	18
		de Tribus	—	6
		visceralis	—	6
	1. tt.	Looch. ad Asthma	1	—
		de farfare	—	30
		Portulacca	1	—
		Pulmon. Vulpis	—	48

		Sonum et exp.	1	—
p. 54. 1. tt.	Lythargir. crud.		—	6
	subtilis. pulverisat (semn alchimic)		—	8
uncia 1.	Lumbricor. terrestrae praep. (semn alchimic)		—	6
1. tt.	Macis		7	30
uncia 1.	Magister Antim. diaph.		—	30
	Carneol. lap.		1	—
	coccinella		1	12
	corall. alb.		1	30
	rubr.		1	30
	cordiale		4	—
	Cornu Alcis		2	—
	cervi		—	48
	cran. hum		2	—
	Dent. Apri		—	48
	Ebor.		—	48
	Epileptic.		2	—
	Granat. Lap.		1	—
	G(ummi) Gutta.		—	48
p. 55. uncia 1.	Magist. Hyacinth. lap.		2	—
	Jovis		1	—
	Mandib. L. Pisc.		—	48
	Margar. occ.		2	—
	orient.		6	—
	Matr. perlar.		—	48
	Marcasit.		—	24
	Ocul. cancrorum (semn alchimic)		—	48
	Oss. Sepia.		—	48
	Percar. lap.		1	—
	rhinoc. com.		2	—
	rubin. lap.		4	—
	Saphir. lap.		3	—
	Smaragd. lap.		3	—
	s. praecipit (semn alchim).		2	—
	Saturni		—	30
	Succini		—	48
p. 56. uncia 1.	Magist. Tartari purg.		—	48
	Vitrioli amoniatii (semne alchimice)		1	—
	viperar.		2	—
	unicorn. ver.		2	—
	ungul. alcis		2	—
	Magnes arsenical.		—	6
1. tt.	Magnesia nitri alb. (semn alchimic)		1	54
	Mandibul. Luc. Pisc.		1	12
	phil. praep.		1	38
	Manna calabrina		1	30
	tabulat.		1	30

	canellat.	3	12
	Marcasitha alb.	—	48
	pallida	—	40
	Marga saxasilis cr.	—	36
uncia 1.	praep.	—	6
	Materia perlat.	—	24
p. 57. 1. L(oth)	Margarith. orient. sup.	2	36
	praep.	3	—
	occident.	3	—
	praep.	1	48
	crud.	—	36
	praep.	—	58
1. tt.	Matr. perlar. frag.	—	45
No. 1.	integr. Ccnch. sup.	2	12
1. tt.	praep.	1	12
uncia 1.	Mars nutritus	—	3
	Martis Nives	2	—
	Martius Panis	—	3
	Massa ad formace. inc.	—	18
	Medulla Crur. bov.	—	3
	Cervi	—	12
1. tt.	Mel Anthos	—	30
	Coltha	—	30
p. 58. 1. tt.	Mel Mercuriale	—	30
	Pectorale	—	30
	Pyterhri	—	30
	Rosar.	—	30
	violar.	—	30
	Mercur. sublimat.	3	30
	praecipit. r.	4	—
	vivus	2	—
uncia 1.	diaphor. alb.	4	—
	rubr.	2	—
	dulcis	—	3
	panacca ejusd.	1	—
	Praecipitatus alb. (semn alchimic)	—	30
	flav.	1	—
	virid.	1	—
	rubr.	—	10
	vita.	2	—
p. 59. 1. tt.	Mespilli exsic.	—	6
	Minera pulvis (semn alchimic) solar.		
	(semn alchim.)	—	—
	Minium sup.	—	20
	ordinar	—	15
	Miva Cydonior. simpl.	—	48
	aromat.	1	—
	Mixtura simpl.	1	30

(Continuarea în *ActaMN*, XII, 1975)

E. CRIȘAN

IDEEA ELIBERĂRII IOBAGILOR DIN TRANSILVANIA DE DEPENDENȚA FEUDALĂ, REFLECTATĂ ÎN ACTELE CONSCRIPTIEI CZIRÁKYENE

Țărănimea dependentă din Transilvania a năzuit spre a ușura jugul iobăgesc și chiar spre a scăpa de el, de-a lungul întregii orînduiri feudale. Numeroasele răscoale cu caracter local sau regional, care au avut loc pe tot parcursul evului mediu, demonstrează consecvența aspirațiilor iobagilor și jelerilor transilvăneni spre libertate. Dar pînă în veacul al XVIII-lea nu s-au copt condițiile obiective și subiective care să permită transformarea idealului eliberării sociale într-o realitate. De abia spre sfîrșitul acestui veac și mai ales în prima jumătate a celui următor se vor contura și maturiza treptat factorii economici, sociali, culturali și politici, care vor duce la înlăturarea sarcinilor de natură feudală ce apăsau de veacuri asupra sesiilor iobăgești și asupra posesorilor lor¹.

Ideea eliberării țărănimii dependente de totalitatea obligațiilor feudale, dublată de cea a transformării fiecărui iobag în proprietar deplin pe propria lui sesie, s-a conturat mai întîi în Munții Apuseni în preajma răscoalei conduse de Horea, Cloșca și Crișan. Într-adevăr, dorința manifestată, în vara anului 1784, de moșii din peste 80 de sate de a deveni grăniceri, urmată de refuzul celor înscriși de a mai îndeplini prestații feudale, intrucît se considerau deja proprietari deplini pe loturile lor, arată clar țelurile locuitorilor din Munții Apuseni. Afirmarea ideii transformării lor în oameni liberi și în proprietari deplini cu 5—6 ani înainte de izbucnirea revoluției burgheze din Franța se explică prin faptul că pînă la începutul veacului al XVIII-lea moșii au fost oameni semiliberi. Ei nu au fost supuși la sarcini similare cu ale iobagilor din comitate decît în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și îndeosebi odată cu reglementarea provizorie din 1775. De aceea, era firesc ca în rîndurile lor să rămîină vie amintirea situației în care fuseseră înainte de trecerea Transilvaniei sub stăpînirea habsburgică și să încerce mereu să revină la ea².

După ce răscoala a izbucnit și a cuprins întreaga regiune a Munților Apuseni, reprezentanții moșilor au formulat clar și concis revendicările lor: în ultimatumul dat nobililor refugiați în cetatea Devei; în cererile

¹ C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, Șt. Imreh, Al. Neamțu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ediția a II-a, București, 1963; Șt. Pascu, *Răscoale țărănești în Transilvania. I. Epoca voevodatului*, Cluj, 1947; Idem, *Bobîlna*, Ediția a II-a, București, 1973; Idem, *Războiul țărănesc din anul 1514 de sub conducerea lui Gheorghe Doja*, București, 1959; Idem, *Transilvania în epoca principatului. Timpul suzeranității turcești. 1541—1691*, Cluj, 1948, etc.

² A. Oțetea, D. Prodan, A. Berza, *IstRom*, vol. III, București, 1964; p. 725—846; D. Prodan, *Supplex Libellus Valahorum*, ediție nouă, refăcută, București, 1967, p. 264—270, Tóth Zoltán, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 172—221.

înaintate colonelului Schultz la Tibru; în doleanțele prezentate medicului Ioan Molnar Piuariu. Redate în mod sintetic, revendicările vizau însăși desființarea vechilor raporturi de producție, întrucât prevedeau, pe de o parte, sfărîmarea proprietății feudale prin împărțirea ei între oameni de rînd, iar pe de altă parte transformarea nobililor în funcționari publici și supunerea lor la dări, asemenea contribuabililor neprivilegiați. Dacă aceste revendicări ar fi fost transpuse în practică, s-ar fi produs adinci transformări revoluționare, deoarece proprietatea feudală ar fi fost înlocuită cu cea țărănească de tip burghez sau mic burghez, iar nobilimea ar fi fost lichidată ca clasă³.

Înfrîngerea răsculaților de către armatele habsburgice represive n-a pus capăt convingerii motilor că luptaseră pentru o cauză justă. Dimpotrivă, speranțele lor privind eliberarea și împrăștierea se vor întări după ce Austria se va antrena în seria lungilor războaie duse împotriva Franței revoluționare. Știrile referitoare la marile realizări ale revoluției franceze și la extinderea lor în nordul Italiei, în Elveția și în apusul Germaniei, au putut pătrunde în rîndurile țăranilor prin intermediul soldaților și dezertorilor reîntorși din războaiele antifranceze⁴.

Izvoarele documentare arhivistice și studiile întocmite pe baza lor relevă că ideile revoluției franceze și-au manifestat prezența în primul rînd printre locuitorii din Munții Apuseni. Zvonurile ce circulau aici în anii primei coaliții antifranceze au determinat autoritățile nobiliare să întreprindă o serie de anchete. Astfel de anchete au întreprins, de pildă, autoritățile nobiliare din comitatul Turda. Una din ele s-a soldat cu condamnarea la închisoare pe viață a dezertorului Gheorghe Csavasi. Condamnarea s-a datorat știrilor pe care el le-a răspîndit printre locuitorii satelor Bădeni (scaunul Arieș), Luna Arieșului și Mihăceni (comitatul Turda), despre înfrîngerea armatelor habsburgice cu prilejul operațiunilor militare din anii 1796—1797, și mai ales îndemnurilor la răzvrătire. Conform depozițiilor unor martori din cele trei localități, făcute cu prilejul anchetei, dezertorul a informat despre fuga monarhului de la Viena la Buda și despre sosirea iminentă a armatelor franceze. Referindu-se la armatele franceze, Csavasi ar fi declarat: „... voi, țărani, să n-aveți teamă căci franțuzul este un om bun, un ostaș bun, el... va veni în Ardeal; aceasta însă nu va fi rău pentru noi, țăranii, deoarece nu vom mai sluji domnilor, ci unul va fi ca altul”⁵.

³ Șt. Pascu, *Războiul țăranilor din 1784 de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan*, București, 1957, p. 21—39.

⁴ I. Sabău, *Problema influenței primei revoluții burgheze din Franța asupra agitațiilor țărănești din Transilvania din anul 1790*, în AIIC, I—II, 1958—1959, p. 163—175; Idem, *Din lupta țăranimii transilvănene împotriva sarcinilor militare în timpul războaielor duse de Imperiul Habsburgic împotriva revoluției franceze (1792—1797)*, în *Studii*, 1960, nr. 2, p. 222—230; Eckhardt Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Ideile revoluției franceze în Ungaria), Budapesta, f.a., p. 102; Acsádi Ignác, *A magyar jobbágyság története* (Istoria iobăgimii maghiare), Budapesta, 1908, p. 418; H. Klima, *Guvernatorii Transilvaniei (1774—1867)*, Sibiu, 1943, p. 194—195.

⁵ I. Kovács, *Agitații țărănești din Munții Apuseni după răscola lui Horea, oglindite în documentele arhivei comitatului Turda*, în SCȘCluj, 1954, nr. 3—4, p. 567—596.

În regiunea muntoasă a comitatelor Turda și Zarand, dezertorii și soldații lăsați la vatră au continuat să răspîndească ideile de eliberare socială și după ce în fruntea armatelor franceze a ajuns Napoleon. Acest lucru reiese dintr-un raport înaintat la 22 octombrie 1800 de vicespanul (subprefectul) Vasile Vályi și primpretorul Iosif András din comitatul Zarand către comisia gubernială însărcinată cu cercetarea zvonurilor privind intenția moților de a declanșa o nouă răscoală, de proporții mai mari decît cea a lui Horea. Ancheta a fost ordonată datorită agitației ce domnea printre țăranii din Munții Apuseni în toamna anului 1800 sub influența victoriei de la Marengo, care a deschis încă odată drumul armatelor franceze spre inima Imperiului habsburgic. În raportul său, subprefectul Vasile Vályi susținea că dorințele oamenilor de a-i vedea venind pe francezi puteau fi dovedite: 1) prin informarea nobilului Sînisie Bufnea din Valea Mare, comunicată comitetului suprem; 2) prin declarația lui Iuon Bota din Valea Bradului făcută la Bucium; 3) prin proverbul sau zicala ce circula printre săteni, potrivit căreia „Bunăparte nu-i departe“; 4) prin legenda răspîdită printre țărani, după care Iosif al II-lea ar mai fi fost în viață și că el însuși ar fi voit să-i aducă pe francezi în țară⁶.

În fața comisiei de anchetă, care a audiat, între 12—22 octombrie 1800, o serie de martori, nemeșul Sînisie Bufnea a relatat: „În anul trecut, pe timpul semănăturilor de toamnă, în drumul meu spre tîrgul de la Hălmagiu, am auzit țăranii vorbind între ei că vin francezii și-i va lua dracul pe domni (nobili — n.n.)“⁷.

Din Munții Apuseni ideile de eliberare socială s-au răspîndit în anii războaielor napoleoniene și în alte părți ale Transilvaniei. Concluziile comisiei de cercetare a cauzelor mișcărilor și grevelor tăietorilor de sare de la Ocna Sibiului din anii 1804—1805 confirmă proliferarea acestor idei. Din analiza concluziilor se desprinde că mișcările minerilor de la Ocna Sibiului se datorau, între altele, și propagandei făcute printre ei de către Toma Orluzan. Acesta le vorbea tăietorilor de sare despre „noua ordine, mai bună, pe care o vor introduce în curînd francezii“⁸.

Ideile de eliberare socială, odată pătrunse în rîndurile țăranimii dependente din Transilvania, nu au dispărut după înfrîngerea și capitularea Franței. Soldații reîntorși din războaiele antifranceze, confirmînd știrile potrivit cărora într-o bună parte a Europei foștii iobagi deveniseră oameni liberi și proprietari deplin pe loturile proprii, au contribuit, totodată, la menținerea mereu trează, în rîndurile țăranilor dependenți, a convingerii că eliberarea lor și a sesiilor de sarcini feudale nu mai putea întîrzia mult timp. Persistența unei atari convingeri se poate deduce din opoziția dîră pe care iobagii și jelerii au manifestat-o față de conscripția czirákyană într-o serie de localități din diferite părți a Transilvaniei. În comitatul Alba de Sus de exemplu, opoziția s-a

⁶ Arhiva istorică a Bibliotecii Filialei Academiei Republicii Socialiste România din Cluj, Arhiva nearanjată a familiei Bethlen de Iktár, dosar neinventariat.

⁷ Ibidem.

⁸ Al. Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *AIIC*, IV, 1961, p. 127.

extins în satele: Retiș, Ighișul Vechi, Birghiș, Șalcău, Mihăileni, Nucet, Ghijsa și Grinari.

Cea mai hotărâtă rezistență împotriva conscripției czirákyene au opus-o iobagii din Grinari. Aici, conscripția a început la 3 iulie 1820. Ea s-a efectuat cu ajutorul a 14 martori iobagi. Unul din ei era primarul sau judele comunei, iar ceilalți jurații satului și cîțiva bătrîni. Cei 14 martori au răspuns calm și conștiincios la cele nouă întrebări puse de conscriptorii Fronius Mihály și Apáthy Mihály. Conscriptorii au completat în liniște și formularele-tip cu situația intravilanelor și extravilanelor fiecărui țăran dependent. La sfîrșit, însă, cînd conscripția trebuia întărită cu semnăturile celor 14 martori, sau cu punerea degetului pe crucea din dreptul numelui lor de către cei ce nu știau să scrie, în rîndurile sătenilor s-a produs o vie agitație. În tumultul care a izbucnit, majoritatea locuitorilor au cerut celor 14 martori să nu întărească cu degetele lor conscripția. Totuși, 12 martori au întărit-o. Excepție au făcut bătrîni Juvon Micu Corcodel și Bucur Baba alias Vasili. Supunîndu-se voinței majorității consătenilor, ei au refuzat să-și pună degetele pentru autentificarea conscripției. Dar, fără semnăturile tuturor martorilor, autentificarea nu era valabilă. De aceea, funcționarii conscriptori s-au străduit să-i convingă pe săteni, să-i lase pe cei doi bătrîni să-și pună degetele pentru întărirea conscripției.

Strădaniile lor neavînd efectul practic dorit, conscriptorii au înaintat un raport comitelui suprem al Albei de Sus, prin care-i semnalau împotrivirea manifestată de majoritatea sătenilor din Grinari. Pe baza acestui raport, comitele suprem a ordonat primpretorului din plasa Retiș, de care aparținea Grinarii, să efectueze o anchetă pentru a descoperi cauzele opoziției față de autentificarea conscripției⁹.

Ancheta s-a desfășurat în ziua de 21 iulie 1820. Ea a constatat din interogarea judelui comunal, a juraților și a bătrînilor cu ajutorul căroră s-a efectuat conscripția. Din declarațiile primarului Ioan Arcoș reiese că sătenii din Grinari s-au opus autentificării conscripției, deoarece în timpul desfășurării ei a sosit un curier din satul învecinat Ighișul Vechi, cu scrisori pentru nemeșul Kerekes Péter și pentru văduva nobilului Tamási. Curierul le-a relatat că în satul lui martorii au refuzat să întărească cele declarate în fața conscriptorilor pînă ce în comuna lor nu va sosi să dea lămuriri comisarul regal însărcinat cu dirijarea lucrărilor conscripției pe întreaga Transilvanie. Judele Ioan Arcoș a precizat că nu a auzit ce a spus omul din Ighișul Vechi în legătură cu motivele care i-au determinat pe consătenii lui să se opună autentificării conscripției. A precizat însă că după ce curierul a stat de vorbă cu cei din Grinari, aceștia au venit la cei 14 martori cu strigăte și i-au amenințat că-i vor ucide cu pietre dacă vor întări conscripția. El a arătat apoi că la puțin timp după această intervenție s-au prezentat în fața lui 30 locuitori și i-au cerut să le elibereze din casa satului zece florini pentru a putea redacta și înainta împăratului un memoriu sau o petiție. Atitudinea sătenilor fiind amenințătoare, el a dat cei zece florini

⁹ Arhivele Statului din Cluj, fondul Alba de Sus, dosar cu actele nearanjate ale conscripției czirákyene efectuate în satele comitatului Alba de Sus.

solicitați iobagilor Achim Tomuța, David Braga, Demeter Mate, Man Radu, Ștefan Gyerkes, Iuvon Drăghici, Costa Bucur și Vasi Iuvon Nicu. Peste câteva zile, soția lui Achim Tomuța i-a înapoiat însă cei zece florini¹⁰.

Din cele spuse de primarul Arcoș, nu rezultă nici motivul opoziției iobagilor față de autentificarea conscripției, nici ce au făcut ei pentru redactarea petiției. În schimb, din declarațiile celorlalți țărani iobagi anchemati și mai ales din cele ale lui Mihail Bika, Mihail Gyerkes, Mihail Bereș, Iuvon Micu Corcodel și Andrei Preda, reiese că locuitorii din Grinari au hotărât să se opună autentificării conscripției de teamă că cei 14 martori vor semna, în numele întregului sat, angajamentul rămînerii pentru totdeauna în robia iobăgiei. Ei au mărturisit că la această concluzie i-au dus atât cele spuse de curierul din Ighișul Vechi, cât și primele întrebări puse de conscriptori în legătură cu efectuarea slujbelor iobăgești conform obiceiului sau pe bază de contract ori urbaniu. Iobagul Mihail Bika, de exemplu, a explicat cum a înțeles el sensul întrebărilor. După el, prin întrebările respective li se cerea juraților și bătrînilor să semneze de fapt un contract, prin care satul urma să se angajeze că va rămîne veșnic cu slujbă iobăgească. În consecință, sătenii au hotărât pe de o parte, să nu tăgăduiască nimic, să declare tot ce se cerea la cele nouă întrebări puse de conscriptori. Pe de altă parte, au decis însă să nu admită autentificarea celor declarate de către martori, pentru a nu se angaja la iobăgie veșnică.

Afirmațiile lui Mihail Bika explică de ce el a fost unul din sătenii cei mai activi, care au încercat să-i împiedice pe cei 14 martori să-și pună semnăturile la sfîrșitul conscripției¹¹.

Un alt iobag interogat, Gheorghe Oroszhegyi, a relatat că tocmai Mihail Bika a fost acela care a strigat în fața conscriptorilor: „toate poruncile mării-sale (adică ale împăratului n.n.) le primim, numai pe aceasta nu!“. Gh. Oroszhegyi a precizat în plus că sătenii au rămas cu îndoieli încă de la începutul conscripției, întrucît unul din conscriptori i-a spus preotului român să citească patenta imperială numai de la un anumit punct în jos.

Preotul a dat lămuriri că, de fapt, el l-a întregbat pe conscriptor, dacă mai era cazul să citească și întregbările din patentă formulate în limba maghiară. Conscriptorul a fost de părere că nu trebuiau citite, întrucît se adresau numai iobagilor unguri. Necitindu-se patenta în întregime, sătenii au dedus că partea ei cea mai însemnată — poate chiar cea care probabil prevedea eliberarea de iobăgie — a fost conștient omisă de cei doi conscriptori nobili.

Iobagul Andrei Preda a întregbat cele de mai sus. Din felul cum au fost formulate și citite întregbările, a dedus și el că „măria-sa nu-i ușura și nu-i scăpa de slujbe iobăgești“. Dimpotrivă, îi condamna „să rămînă și pe viitor cu ea“, dacă vor accepta să semneze conscripția.

Doi dintre iobagii interogați, și anume Iuvon Micu Corcodel și Simion Frentz, s-au referit la redactarea petiției către împărat. Ei au

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

arătat că obștea, după ce a impus primarului să elibereze zece florini din casa satului, a delegat pe Achim Tomuța, pe David Braga și pe Ștefan Gyerkes să meargă la Făgăraș, pentru a găsi un scrib care să le-o întocmească. Negăsind un astfel de scrib, s-au reîntors fără rezultat. Așa se explică restituirea banilor de către soția lui Achim Tomuța¹².

După ce a terminat ancheta în Grinari, primpretorul a încercat și el să convingă colectivitatea să accepte autentificarea conscripției. Încercarea lui a întâmpinat însă același refuz hotărît ca și aceea a celor doi conscriptori. La 22 iulie s-a reîntors la Retiș. Dar și aici, întreg satul, adunat în fața casei primarului Gh. Czintz, a declarat că nu va da voie juraților și bătrînilor să autentifice conscripția cu degetele lor. În acțiunea lor opoziționistă, iobagii din Retiș au invocat atît exemplul celor din Grinari, cit și al celor din Ghijasa, care de asemenea n-au admis autentificarea conscripției. Acțiunea opoziționistă amenința să se extindă și să cuprindă noi sate. De aceea, pretorul și cei doi conscriptori au înaintat un raport autorităților superioare, chiar în ziua de 22 iulie 1820. În raport cereau execuția militară și pedepsirea severă a sătenilor din Grinari, deoarece numai astfel puteau fi intimidat satele învecinate. Autorii raportului au atras atenția superiorilor că o împotrivire tot atît de dîră ca și cei din Grinari manifestau față de autentificarea conscripției și țărani dependenti din Nucet (plasa Ghijasa de Jos).

La 30 iulie 1820, un alt reprezentant al aparatului de stat local, prim judele Sărpataki Lörintz, raporta autorităților comitatense că s-a deplasat în Grinari. Aici a citit în întregime dispozițiile imperiale privind efectuarea conscripției czirákyene, atît în limba română, cit și în cea maghiară. Apoi s-a străduit să explice cit mai clar conținutul dispozițiilor. Totodată, a îndemnat locuitorii să admită pe cale pașnică autentificarea conscripției, atrăgîndu-le atenția că altfel vor suporta rigurile execuției militare. Dar și de astă dată întregul sat a declarat solidar că, indiferent de consecințe, nu va admite semnarea conscripției. Sărpataki își încheia raportul cu concluzia că nu exista altă soluție decît execuția militară¹³.

La sesizările autorităților comitatului Alba de Sus, guberniul a răspuns în 3 august. Autoritățile comitatense puteau trimite unități militare în Grinari și Nucet. Le recomanda însă să țină cont că sătenii din Retiș, Bîrghiș și Ighișul Vechi au fost aduși pînă la urmă la ascultare, fără a se recurge la execuție militară. Recomandarea cuprindea deci indirect sfatul de a se mai face o încercare, prin trimiterea a încă unui funcționar cu prestigiu în cele două comune. Conformîndu-se îndemnului, comitele suprem Mikó a trimis, la începutul lui august, în satul Grinari, pe pretorul Motok Ferentz. Dar și strădaniile lui s-au dovedit zadarnice. De aceea, contele Mikó s-a decis să pună la dispoziție pretorului Motok unități militare. Drept urmare, la 12 august, pretorul s-a reîntors în fruntea unui detașament militar la Grinari. În aceeași zi a început anchetarea iobagilor considerați instigatori ai sătenilor la

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

nesupunere. În total au fost anchetați 14 iobagi. Cu toții au scos în evidență solidaritatea întregului sat în opoziția manifestată față de autentificarea conscripției. Mihail Costan alias Bika a arătat că îndemnul lui de a se opune conscripției a fost receptat de consăteni, deoarece întreaga colectivitate a văzut în ea pericolul angajării pentru totdeauna la slujbe iobăgești. Prin opoziția manifestată, consătenii lui au urmărit să nu-și anuleze șansele de a obține pe viitor o ușurare și eventual chiar o înlăturare definitivă a obligațiilor iobăgești¹⁴.

Din ancheta efectuată la 12 august 1820 rezultă că principalul conducător al țăranilor din Grinari n-a fost Bika, ci Achim Tomuța, în vîrstă de 48 de ani. El a fost acela care a condus acțiunea de întocmire a memoriului către împărat. Prin răspunsurile date anchetatorului, el s-a dovedit țăranul cu orizontul cel mai larg din comună. A recunoscut că după venirea curierului din Ighișul Vechi s-a opus autentificării conscripției. S-a opus deoarece a fost convins, asemenea celorlalți consăteni, că prin autentificarea ei li se cerea să semneze un contract de perpetuare la infinit a stării lor de iobagi. În plus, el a precizat că l-a dus la această convingere și afirmația unuia dintre conscriptori, la răspunsul sătenilor că nu aveau contract: „D-apoi dacă n-a fost, va fi acum!“ Spre deosebire de ceilalți martori, el a mai precizat că nu a avut încredere în conscriptori și în pretorii trimiși să-i lămurească asupra țelurilor conscripției, întrucît au mai fost înșelați de cîteva ori de către funcționarii aparatului de stat local.

După terminarea interogatoriilor, pretorul Motok a tras concluzia că principalii conducători și instigatori la nesupunere au fost Achim Tomuța, Mihail Costan alias Bika, Ștefan Gyerkes, Gheorghe Drăghici și David Braga. În consecință, a propus pedepsirea lor cu cîte 12—25 lovituri de băț și cu una pînă la trei luni închisoare. La cîte o lună închisoare și la 12 lovituri de băț în fața întregului sat a propus pe cei doi bătrîni care au refuzat întărirea conscripției cu degetele lor. Întrucît întreaga colectivitate a fost solidară în acțiunea opoziționistă, tot astfel urma să suporte cheltuielile necesitate de întreținerea unității militare de execuție¹⁵.

Cu propunerile de mai sus, înaintate comitetului suprem și guberniului, a luat sfîrșit rezistența iobagilor din Grinari față de conscripția czirákyană. Mișcarea care a cuprins satele Grinari, Ighișul Vechi, Nucet, Retiș, Birghiș, Ghijasa, Șalcău și Mihăileni în lunile iulie și august 1820 n-a ajuns pînă la răscoală. Ea a demonstrat însă solidaritatea țăranilor dependenți în acțiunea lor opoziționistă față de orice eventuală încercare de îngreuiere și de perpetuare a sarcinilor iobăgești. Ea constituie, totodată, o dovadă că ideile privind eliberarea socială au pătruns în conștiința țăranilor dependenți. Iobagii din Grinari și satele înconjurătoare s-au opus doar autentificării conscripției czirákylene pentru a evita condamnarea lor la iobăgie veșnică. Opoziția lor îndîrjită față de o eventuală perpetuare a sarcinilor feudale arată în mod grăitor

¹⁴ *Ibidem.*

¹⁵ *Ibidem.*

că sperau să se producă înlăturarea lor într-un viitor mai apropiat sau mai îndepărtat.

Convingerea eliberării lor inevitabile de lanțurile iobăgiei seculare i-a determinat și pe țăranii din alte comitate transilvănene să se opună efectuării și autentificării conscripției czirákyene. De pildă, în comuna Uila aflată în colțul estic al comitatului Cluj, conscripția czirákyană a început la 7 iulie 1820. Inițial a decurs relativ fără greutate. Dificultățile au apărut când conscriptorii au vrut să treacă la completarea formularelor-tip cu intravilanele și extravilanele fiecărui țăran dependent. Adoptînd un ton amenințător, sătenii au declarat că nu admit să se treacă în formulare decît intravilanele sesiilor, deoarece numai ele erau ale domnilor de pămînt. Pămînturile arătore și finațele extravilane erau proprietatea lor, și în consecință nu mai dădeau pe viitor dijmă după ele. Întrucît conscriptorii au voit totuși să completeze formularele-tip și cu extravilanele, s-au tras clopotele într-o dungă. Sunetul clopotelor a constituit semnalul care a determinat întreg satul să alerge la primărie. În frunte cu jurații și bătrînii, colectivitatea a protestat solemn împotriva intențiilor conscriptorilor de a trece în tabele arabilele și finațele extravilane. Sătenii au declarat în cor că erau gata să suporte orice privațiuni, că preferau să se înscrie pe vecie în regimentele grănicerești, decît să admită conscrierea pămînturilor extravilane¹⁶.

Atitudinea amenințătoare a locuitorilor i-a determinat pe conscriptori și pe reprezentanții nobililor care asistau la conscripție să se ascundă. Apoi au profitat că țăranii erau strînși la școală pentru a se sfătui și au fugit în satul învecinat Batoș. De aici l-au înștiințat în grabă pe comitele suprem Kemény Ignátz despre atitudinea iobagilor din Uila.

Comitele suprem, alarmat, a raportat tot atît de în grabă guberniului. În raportul său a atras atenția că țăranii din Uila, împotrivindu-se conscrierii extravilanelor pe motiv că erau ale lor, au pus în discuție însuși dreptul de proprietate al nobililor. În felul acesta ei au pus în discuție, indirect, și oportunitatea prestării pe viitor a slujbelor iobăgești.

Punerea în discuție a dreptului de proprietate al nobililor și a sarcinilor iobăgești a determinat guberniul să ordone comitelui suprem să se deplaseze de urgență cu un pluton de husari la Uila, pentru a-i ancheta și a-i pedepsi pe instigatori. Comitele suprem Kemény Ignátz s-a conformat în a doua jumătate a lunii iulie 1820. El a readus iobagii din Uila la supunere cu ajutorul principalului instrument de reprisiune, care era armata¹⁷.

Exemplele de mai sus demonstrează că dorința de a scăpa de sarcinile iobăgești a continuat să fie vie în rîndurile țăranilor dependenți din întreaga Transilvanie și după încetarea războaielor napoleoniene.

¹⁶ Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi parasztság története 1790—1848* (Istoria țăranimii transilvănene între 1790—1848), Budapesta, 1956, p. 216—217.

¹⁷ *Ibidem*.

Pentru eliberarea lor și a loturilor proprii, iobagii și jelerii transilvăneni erau gata oricînd să se ridice la luptă. O dovedește agitația ce i-a cuprins în momentul cînd au aflat de izbucnirea mișcării revoluționare conduse de Tudor Vladimirescu. În studiul „Țăranii români din Ardeal și mișcarea lui Tudor Vladimirescu“, acad. A. Oțetea subliniază că mai întîii iobagii din comitatul Hunedoara, aflați în imediata vecinătate a Olteniei, și apoi cei din întreaga Transilvanie, s-au dovedit deosebit de receptivi față de programul social, antifeudal, al insurgenților de la sud de Carpați. Printre ei s-a răspîndit convingerea că răsculații din Oltenia și Muntenia, după ce se vor elibera de jugul boieresc, vor trece Carpații pînă în 10 aprilie, pentru a-i ajuta și pe frații lor transilvăneni să se emancipeze de sarcinile feudale. Părerea comitelui suprem al Crasnei, Bánffy Pál, potrivit căreia iobagii din comitatul său nu mai voiau „să depindă de stăpînul de moșie“, exprima, de fapt, doleanța întregii țărănimii dependente transilvănene¹⁸.

Rapoartele reprezentanților locali ai puterii de stat către guvernatorul Transilvaniei privind înmulțirea cazurilor în care iobagii și jelerii refuzau să mai presteze obligațiile feudale pe de o parte; iar pe de altă parte, circulara adresată de guvernator, încă la 14/26 februarie 1821, autorităților din comitatele Alba de Sus, Alba de Jos, Turda, Hunedoara, din scaunele Ciuc, Trei Scaune, Sibiu, Sebeș și din districtele Brașov și Făgăraș, de unde veneau cele mai multe informații privitoare la contagiarea țărănimii dependente de spiritul revoluționar, dovedesc cît de mare era teama în sinul claselor dominante de a nu se reedita răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan¹⁹.

Înfringerea mișcării revoluționare conduse de Tudor Vladimirescu și măsurile luate de autoritățile nobiliare și habsburgice pentru a reprimă în fașe orice acțiuni antifeudale au determinat pe țăranii dependenți din Transilvania să amîne ridicarea la luptă pentru sfărîmarea jugului iobăgesc. Ideea eliberării sociale însă continua să rămînă vie în conștiința iobagilor transilvăneni și după 1821. În preajma anului 1848 ea va fi dublată de cea a emancipării naționale. Convingerea că trebuiau sfărîmate atît asuprirea socială, cît și oprimarea națională, explică ridicarea masivă a țărănimii dependente din Transilvania împotriva dublului jug în timpul revoluției burghezo-democratice din anii 1848—1849²⁰.

LIVIU BOTEZAN

¹⁸ A. Oțetea, *Țăranii români din Ardeal și mișcarea lui Tudor Vladimirescu*, în *Studii*, 1956, nr. 6, p. 63—66.

¹⁹ Csetri Elek, *Adatok az 1821 évi népi felkelés erdélyi viszhangjához* (Date privitoare la ecoul răscoalei populare din anul 1821 în Transilvania), în *Studia*, Series Historia, 1959, fasciculus 1, p. 67—78.

²⁰ D. Prodan, *op. cit.*, p. 431—442.

DIE IDEE DER BEFREIUNG VOM FEUDALJOCH DER LEIBEIGENEN SIEBENBÜRGENS WIDERGESPIEGELT IN DEN CZIRÁKYSCHEN KONSKRIPTIONSAKTEN

(Zusammenfassung)

Die Bestrebung der abhängigen Bauern Siebenbürgens, das Feudaljoch abzuschütteln, das auf ihrer Person und ihrem Grundbesitz lastete, nahm erstmalig in den Munții Apuseni (Werstbergen) zur Zeit des Aufstandes von 1784—1785 Gestalt an. Ihr Wunsch, freie Menschen und volle Eigentümer ihres Bodens zu werden, wurde klar und bündig in dem Ultimatum ausgedrückt, das sie an die in die Festung Deva geflüchteten Adeligen richteten. Nach dem Sieg der ersten bürgerlichen Revolution in Frankreich fanden deren fortschrittliche Ideen unter den Bewohnern der Munții Apuseni Aufnahme, wohin sie durch die aus den Franzosenkriegen heimgekehrten Soldaten und Deserteure gelangt waren. Von den Munții Apuseni ausgehend verbreitete sich zur Zeit der napoleonischen Feldzüge der Gedanke sozialer Befreiung schrittweise über ganz Siebenbürgen. Offen äusserte er sich aus Anlass der Czirákyschen Konskription von 1819—1820. Während ihrer Durchführung widersetzten sich die abhängigen Bauern einer Gruppe von Dörfern des Komitats Alba de Sus — an deren Spitze die Bauern von Grinari — der Beglaubigung der Konskription durch die Unterschriften ihrer Vertreter, um sich dadurch nicht zu ewiger Leibeigenschaft zu verurteilen. Ihr Widerstand lässt die Hoffnung auf eine frühere oder spätere Beseitigung des Feudaljochs durchblicken.

Ein gleicher Widerstand erfolgte 1820 auch im Komitat Hunedoara. Die Hoffnung auf Beseitigung der feudalen Abhängigkeit verstärkte sich im J. 1821 zur Zeit der Bewegung des Tudor Vladimirescu. Das Ideal der sozialen Befreiung, nach 1821 begleitet von demjenigen der nationalen Emanzipation, erklärt die überaus grosse Teilnahme der siebenbürgischen Bauernschaft an dem Revolutionskampf der Jahre 1848—1849 gegen dieses zweifache Joch.

MIȘCAREA ȚĂRANILOR ROMÂNI DE LA SÎNMIHAI (MIHAI VITEAZUL, JUD. CLUJ) ÎN ANUL 1850

Primii ani după revoluția de la 1848 în Transilvania constituie o perioadă de mari frământări politice și sociale. Paralel cu acțiuni ce se desfășoară pe plan central — cum sînt demersurile delegațiilor române la Viena, care vizează mai ales deziderate politico-administrative, naționale și culturale — în Transilvania au loc nenumărate acțiuni locale, mai ales cu caracter social. Numărul lor este atît de mare, încît se poate vorbi de o stare generală de agitație, care se manifesta prin cele mai variate acțiuni și forme de luptă, de la redactarea de cereri, petiții și plîngerî, la refuzarea prestării unor dări și robote pretinse în continuare de unii nobili, la ocuparea pămînturilor moșierești, folosirea pădurilor și pășunilor, pînă la ridicări locale cu caracter de răscoală, soldate cu arestări și ciocniri violente între țărani și forțele militare habsburgice de reprimare.

Cauzele acestor frământări rezidă în situația complexă, creată de marile răsturnări sociale aduse de revoluție, situație ce nu era de loc încheiată și limpezită definitiv, ele rezidă în caracterul pe care l-a avut desființarea iobăgiei în Transilvania.

Legea nr. IV din iunie 1848, votată de Dieta de la Cluj sub presiunea maselor, cu toate că a desființat sistemul feudal în agricultură în linii mari, a avut totuși un caracter limitat. În primul rînd această lege a șters robotele de pe pămînturile urbariale, precum și dijmele și prestațiile plătite în bani, dar ea vizează numai o parte a țăranimii, și anume iobagii și jelerii urbariali, care erau în posesia unor loturi urbariale și ale căror servituți erau legate de aceste loturi. Aceste obligații încetează conform legii și țăranii respectivi deveneau proprietarii sesiilor urbariale. Ea nu se referea însă la jelerii alodiali, curialiști, taxaliști, la pămînturile folosite de aceștia, care în multe locuri erau aproape în aceeași proporție cu cele urbariale. De teama unor mișcări violente, legea nr. IV prevedea că nici iobagii și jelerii alodiali nu pot fi alungați de pe loturile pe care le folosesc și nu pot fi siliți la robotă, dar caracterul — urbarial sau alodial — al pămînturilor urma să fie stabilit mai tîrziu, de către instanțe speciale, și atunci țăranii care folosesc loturi alodiale urmau să efectueze prestații în continuare, această obligație avînd și un caracter retroactiv¹.

Situația era agravată în Transilvania de lipsa unor urbarii complete care să conțină o evidență clară și precisă a naturii pămînturilor deținute de țărani. Astfel, însăși legea nr. IV dădea posibilitatea nobi-

¹ 1848-ik évi erdélyi országgyűlési törvénycikkek, Cluj, 1861, p. 11, 12, 13.

lilor să diminueze efectul ei pozitiv, pretextînd caracterul alodial al cît mai multor pămînturi și menținînd dependența țăranilor, care de multe ori pe lângă loturile urbariale foloseau și pămînturi alodiale. În favoarea lor era și circumstanța că în deceniile premergătoare revoluției, cu ocazia conscripțiilor fiscale, țăranii — de multe ori la îndemnul nobililor — au declarat o parte a pămînturilor urbariale imposabile, drept alodiale. George Barițiu, bun cunoscător al relațiilor agrare din Transilvania, menționează această împrejurare². Astfel, pe lângă lupta jelerilor alodiali pentru aceleași drepturi cu cei urbariali — de care practic se deosebeau foarte puțin — mai era și lupta foștilor iobagi urbariali pentru pămînturile urbariale, pe care legea le dădea în proprietatea lor, dar pe care nobilimea le-o contesta. Această situație era principala cauză a frămîntărilor în rîndurile țăranimii din Transilvania după 1848.

Nefavorabile pentru țărani erau și prevederile legii privind pădurile și pășunile, care dezavantajau mai ales pe locuitorii din Munții Apuseni, unde ele constituiau principala sursă de existență, pămîntul arabil fiind insuficient.

La acestea se adaugă numeroasele silnicii comise de nobili și după 1848 împotriva foștilor lor iobagi, opunerea deschisă sau ignorarea legii de desființare a iobăgiei. Pe lângă încercările de răpiri de pămînturi țăărănești, pe care nobilii le practicau sub un titlu sau altul și după 1848, ei continuau să pretindă în multe locuri prestări de robote și alte servituți, mai ales de la țăranii alodiali și în multe cazuri cu concursul organelor locale ale puterii. La aceasta nu au renunțat nici în timpul revoluției, „... Abia s-a închis dieta din Cluj — arată George Barițiu — cînd boierii au și început a sili pe popor la robotă, iar unde acela nu mergea de bunăvoie, sub un pretext ori altul scoteau execuțiuni militare asupra lor...”³. Lucrurile au continuat și după revoluție cînd proprietarii de moșii aveau mare nevoie de brațe de muncă; plîngerile și protestele țăranilor în acest sens sînt de ordinul sutelor.

La menținerea stării de spirit nemulțumite și disperate a contribuit fără îndoială și sărăcia și ruinarea celor mai multe gospodării țăărănești, mai ales în primul an după revoluție.

Totodată trebuie relevat și aspectul politic, național, al nemulțumirilor din această perioadă, mai ales față de organele locale ale puterii, formate din reprezentanți ai nobilimii sau din cadre străine, aduse de austrieci după înfrîngerea revoluției⁴.

Această situație complexă constituie cauza și fundalul mișcărilor sociale după 1848 în Transilvania. Cele mai multe și vehemente acțiuni au avut loc în regiunea munților Apuseni, în Zarand, pe teritoriul fos-

² „Nu vedeți ce vrea neamțul? Vrea să afle cîte bunuri aveți ca să vă ia dări mai multe, să nu spuneți toate locurile cîte le cultivați voi...”, G. Bariț, *Scrieri social-politice*, București, 1962, Studiu și antologie de V. Cheresteșiu, C. Mureșan, G. Em. Marica, p. 297.

³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 9 din 1876, p. 2.

⁴ Vezi I. Kovács, *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*, București, 1957, cap. I; idem, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, cap. II—III.

telor comitate Arad și Hunedoara. O parte importantă din ele sînt tratate în istoriografia noastră, în articole speciale ce le sînt consacrate⁵. Numeroase date privind întreaga Transilvanie sînt enunțate în alte lucrări de sinteză⁶. Multe din aceste cazuri prezintă aspecte interesante și merită, considerăm, o analiză mai amănunțită, care ar contribui la cunoașterea cît mai cuprinzătoare a acestei perioade.

Acesta este cazul și cu acțiunea țăranilor români din Sinmihai-Turda (astăzi Mihai Viteazul) care, în ianuarie 1850, organizați în jurul fostului tribun Nemeș Vasile din Poiana, au ridicat o serie de revendicări deosebit de semnificative. Acuzați pentru „ținerea de adunări” și „răscularea poporului”, 14 țărani în frunte cu tribunul Nemeș au fost arestați, anchetați mai întîi de comisarul subdistrictului Vințu de Sus, aflător la Sinmihai, apoi la Comandamentul militar teritorial Cluj unde s-au întocmit procesele verbale de interogatorii. Actele au fost revizuite de colonelul Urban personal, care menționează că la eliberarea din închisoare, oamenii au fost „instruiți și admonestați cumsecade”⁷. Actele au fost trimise „pentru a se face uz de ele la nevoie” comisariatului districtual Turda și în copie și comisariatului subdistrictului Trascău, spre a le atrage atenția și a sporî vigilența⁸.

Denunțul nu se găsește la dosar, se pare însă că el se trage de la nobilimea locală, alarmată de agitațiile și planurile foștilor lor iobagi. „Deoarece nobilii maghiari au știut de intenția noastră de a înainta o plîngere, s-au mîniat și ne-au calomniat drept agitatori; ei merg în ura lor împotriva noastră atît de departe încît nici nu ne permit să ne reclădim colibele noastre distruse și arse de insurgenți”⁹, arată acuzatul Șuț George la interogator. Și tribunul Nemeș precizează: „Pop Laszlo, fost căpitan român al Landsturm-ului a fost arestat ca și mine prin calomniere din partea nobililor ung. care ne sînt dușmănoși”¹⁰.

Anchetați separat, cei 12 țărani români din Sinmihai, Pop Vasile, căpitan în oastea populară al lui Avram Iancu și tribunul Nemeș Vasile caută să prezinte drept scop principal al acțiunii lor evaluarea pagubei materiale suferite de locuitorii români din comună în timpul revoluției și redactarea unei cereri pentru despăgubire și pentru lemne de construcții, ca să-și poată reconstrui cele 41 căsuțe complet arse. Fără îndoială, și aceasta a constituit o problemă, mai ales în timp de iarnă, cînd legea privind folosirea pădurilor oprea exploatarea lemnului de construcții¹¹. De altfel, cererile țăranilor pentru lemne și plîngerile

⁵ E. Glück, *Despre lupta antihabsburgică și antifeudală a țăranilor din părțile arădene*, în *Studii și articole de istorie*, IV, 1962; I. Kovács, *Mișcări țărănești în Munții Apuseni și împrejurimi între anii 1849—1854*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, București, 1957; S. Retegan, *Răzvrătirea moșilor din 1852. Rolul lui Avram Iancu*, în *AIIC*, XV, 1972.

⁶ I. Kovács, *Adatok az 1848 utáni...*, cap. I—II; Idem, *Desființarea relațiilor feudale...*, cap. III.

⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond comit. Turda, doc. nr. 1044 din 1850.

⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond comit. Turda, Protocoale politice, nr. 692.

⁹ Arh. Stat. Cluj, Fond comit. Turda, nr. 1044, f. 2 verso.

¹⁰ Idem, f. 3, verso.

¹¹ *1848-ik évi erdélyi...*, p. 35.

nobililor pentru „jefuirea“ pădurilor sînt extrem de numeroase în această perioadă, chiar dacă ne referim numai la zona districtului Turda¹²

Dar nu acesta a fost principalul obiectiv urmărit de țărani din Sînmihai, ci unul mult mai important. El este cuprins în acuzația privind „pretenția asupra unor bunuri alodiale“. Cei implicați n-o neagă, dar explică problema care în realitate face din acuzați acuzatori: țărani au pretins și pretind o comisie imparțială care să cerceteze „care loturi aparțin de drept nobililor și care țăranilor, deoarece în aceasta privință nu există încă nici o dreptate și nici o ordine“¹³, arată tribunul Nemeș, iar unul dintre țărani anchetați precizează: „...nobilii maghiari și-au însușit acum cca 20 de ani cu de la sine putere foarte multe loturi sub numele de „bunuri fiscale“¹⁴. Și George Barițiu, referindu-se la aceste cazuri, va scrie: „Se știe prea bine că... la anii 1819—1820 fusese înșelată o parte din țărani pentru că mulți posesori au fost prevăzători și o seamă de coloniature (pămînt iobăgesc) le-au scris pe numele de alodiatură“¹⁵. Același autor descrie lupta țăranimii pentru aceste pămînturi pe care le considera că îi aparțin de drept: „...Apoi dar care e pricina îndemnătoare ca țăranii să vatăme proprietatea alodiale? Noi aflarăm cum că din 100 la 80 întîmplări este acea credință și știință a țăranilor, cum că cutare fînă, agru, pădure, drept de moară ș.a. era odată, înainte cu 10, 15, 20 ani și anumit înainte de anul 1820, sau loc al comunității, sau al vreunei biserici sau moșie iobăgească rămasă părăsită prin moarte, prin alungare, sau prin emigrare de foamete; asemenea moșii țăranii le repretind și le reapucă...“¹⁶. Revendicarea țăranilor din Sînmihai, formulată cu atîta claritate, este tipică și în această privință; problema pămînturilor alodiale și urbariale constituie cauza principală a frămîntărilor din această comună, ca de altfel în multe localități din Transilvania în perioada imediat următoare revoluției.

Tribunul Nemeș pretindea în continuare în numele locuitorilor din Sînmihai și restituirea acelor loturi care le-au fost luate cu de-a sila de către nobilii maghiari și vîndute în favoarea deputaților trimiși la adunarea de la Lutița¹⁷.

Foștii iobagi din Sînmihai se revoltă și împotriva robotelor pretinse în continuare de nobili, care nu se sfiesc să facă din refuzul lor un cap de acuză în fața autorităților. Moșierii au căutat de altfel să si-lească poporul la robotă și în timpul revoluției. Și T. V. Păcățian descrie aceste silnicii ale nobililor ardeleni: „Încă la 1848, sub revoluție, proprietarii feudali de pămînt au voit să constrîngă poporul cu bătaia. Proprietarii de pămînt au petiționat la guvernul revoluționar, să le permită constrîngerea poporului pentru mai departe la facerea robo-tei“¹⁸. Cererile și protestele foarte numeroase după revoluție arată că aceste silnicii au continuat și atunci cu aceeași intensitate, proprietarii

¹² Arh. Stat. Cluj, Fond comit. Turda, Protocoale politice pe anii 1850, 1851.

¹³ Arh. Stat. Cluj, Fond comit. Turda, nr. 1044, f. 3.

¹⁴ Idem, f. 2. verso.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, din 31 ianuarie 1853.

¹⁶ Idem, nr. 46 din 1848, p. 190.

¹⁷ Arh. Stat. Cluj, Fond comit. Turda, nr. 1044, f. 3. verso.

¹⁸ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 236.

de moșii voind să-și asigure cu orice preț brațele de muncă gratuite pierdute prin revoluție. Pentru lichidarea robotelor s-a ajuns la mișcări vehemente în multe locuri¹⁹, această problemă formînd și obiectul unor interpelări adresate celor mai înalte foruri²⁰.

Cîtă dreptate au avut țăranii din Sînmihai cu aceste probleme și cît de acute erau ele în acel moment în întreaga Transilvanie o dovedește și ordonanța guvernatorului civil și militar al Transilvaniei, L. Wohlgemuth, emisă în 10 ianuarie 1850, chiar în zilele arestării celor 14 români, ordonanță în care autoritățile austriece înseși sînt nevoite să recunoască, căutînd să calmeze spiritele prin diferite asigurări: „Tristele întîmplări a celor din urmă doi ani nu-i îndoială că au dat prilej ca comunitățile (obștiile) ici coale să-și tindă mîinile la avere străină, dar încă se silesc și unii dintre foștii proprietari (domni pămînteni), — deși copcea iobăgească între dînșii s-au desfăcut, și țăranilor de pînă acum li s-a recunoscut proprietatea pămînturilor, în stăpînirea și folosința lor aflătoare — a întrebuița timpul acesta de trecere din starea cea mai de înainte în această nouă, spre aceea, ca drepturile sale de proprietari și mai încolo să le întrebuițeze; pre foștii iobagi sub deosebite titluri să-i strîngă la facerea de slujbe, pămînturile iobăgești să le cuprindă de la ei — ba și dreptul de lemnărit și de pășunit care se socotea ca o înzestrare a lor să-l cuprindă acei proprietari — prin care a lor urmare se primejduiește în de obște dreptul și siguranța”²¹.

Acțiunea țăranilor români din Sînmihai urmărea și scopuri politice. În primul rînd este revendicarea formulată și în timpul revoluției de a-și avea reprezentanții români în proporție justă în organele administrative; „... în aceeași compunere locuitorii români au cerut să fie numiți bărbați fruntași tot atîția unguri cîți români, deoarece din totdeauna, mai ales însă sub revoluție, majoritatea juraților era formată întotdeauna din unguri...”²².

Semnificativă este gruparea românilor din Sînmihai în jurul căpitănelului din oastea populară, Vasile Pop și a tribunului Vasile Nemeș. Acuzați că și l-au ales și desenat pe acesta din urmă drept căpetenie și autoritate superioară²³, ignorînd și trecînd peste conducătorii „legali”, cei doisprezece țărani caută să se apere, arătînd că au recurs la aceștia doar fiindcă numiții știau scrie și citi și puteau să le redacteze cererile și plîngerile. În acest scop au strîns și o sumă de bani pentru a le retribui această muncă. Pentru ce au fost strînși în realitate acești bani nu se poate stabili din actele dosarului. Este puțin probabil ca Nemeș Vasile, care, ca și alți tribuni, era mereu în fruntea acțiunilor pentru satisfacerea revendicărilor juste ale românilor și după înfrîngerea revoluției, să fi cerut o răsplată bănească pentru redactarea unor cereri și plîngerii. Dacă țăranii din Sînmihai au destinat totuși lui Nemeș Vasile

¹⁹ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale...*, p. 35.

²⁰ Adresa românilor din Brașov, trimisă președintelui Senatului din Viena în iunie 1860; vezi și I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale*, p. 36.

²¹ *Culegere de prea înalte patente împărătești ce s-au emis pentru Transilvania*, 19 iunie 1849 — februarie 1850, p. 142.

²² Arh. Stat. Cluj, doc. cit., f. 3. verso.

²³ Idem, f. 1. verso — f. 2.

„pe tot anul“²⁴ suma de 60 fl. — din care s-au putut strînge efectiv pentru început doar 6 fl. din cauza sărăciei —, aceasta poate fi privită realmente ca un salariu anual pe care locuitorii români ai comunei doresc să-l plătească conducătorului administrativ ales de ei. Suspiciunea denunțătorilor în acest sens merge atît de departe, încît reproșează acuzaților chiar și faptul că au condus un cerșetor străin de sat în fața lui V. Nemeș în loc să-l aducă la notar, cum prevedeau ordonanțele oficiale din această perioadă, privitoare la reținerea persoanelor „suspecte“ și „vagabonde“. Un acuzat motivează acest fapt deschis: „...deoarece, sincer vorbind, nu avem încredere în notarul nostru Miska Imre, care este un nobil maghiar“²⁵. Nemeș Vasile arată, la fel, că i s-a cerut să le reprezinte cauza și să le efectueze demersurile necesare „deoarece propriul lor notar, un nobil maghiar, nu vrea să facă nimic pentru ei“²⁶.

Stringerea populației românești în jurul foștilor conducători militari din timpul revoluției este un fenomen general în această perioadă în Transilvania. Rapoartele și adresele oficiale sînt pline de indicații în acest sens. Suspiciunile față de „trimișii“ și „emisarii“ lui Avram Iancu, mai ales, țin trează întreaga atenție a comandamentului austriac²⁷. Într-adevăr, acești oameni, tribuni și alte căpetenii din oastea populară românească, formați în majoritate din intelectuali legați de popor: juriști, dascăli, preoți²⁸, erau buni cunoscători ai gravimenelor țăranilor români pentru care nu au ezitat să se expună în nenumărate rînduri. Ei se bucurau de toată încrederea populației și, după lichidarea revoluției și a administrației românești, poporul îi considera drept conducători în lupta sa pentru drepturi și împotriva administrației străine, compuse din nobili maghiari sau funcționari austrieci străini de interesele sale.

Dacă locuitorii români din Sinmihai au continuat lupta pentru drepturile lor împotriva nobilimii maghiare, atitudinea lor față de țăranii maghiari — tovarășii lor de suferință — este cu adevărat democratică. Aceasta rezultă și din faptul că ei au cerut reprezentanță comunală formată din „unguri și români“, cît și în general din tonul declarațiilor. Astfel, în ce privește limbajul folosit în documentele anchetei, atît de țărani, cît și de tribunul Nemeș, aproape întotdeauna se specifică termenul de *nobili* maghiari, iar în puținele cazuri în care acesta lipsește, din context rezultă clar că este vorba de nobili sau se face referire la unele greșeli ale conducătorilor maghiari din timpul revoluției, care au contribuit la înveninarea atmosferei în 1848—49 în Transilvania.

Semnificativă este, în fine, și atitudinea nobilimii locale — înspăimîntată de orice acțiune a foștilor iobagi — care s-a grăbit să denunțe „complotul răscolitor“ al românilor din Sinmihai, deși aceștia nici nu trecuseră la acte violente de luptă, precum semnificativă este și cea

²⁴ Idem, f. 1. verso.

²⁵ Idem, f. 2.

²⁶ Idem, f. 3.

²⁷ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale...*, p. 57; Idem, *Mișcări țărănești în Munții Apuseni...*, p. 164.

²⁸ Și tribunul Nemeș Vasile era „teolog“; vezi Arh. Stat. Cluj, doc. cit., f. 3.

a autorităților militare austriece. Deși Austria era în acest moment interesată în lichidarea sistemului feudal în scopul menținerii statului austriac pe baze mai moderne și mai sigure, iar autoritățile, de teama unei noi răscoale, căutau să liniștească spiritele prin promisiuni și asigurări exprimate în numeroase circulare, ele nu se dădeau înlături să apere interesele nobilimii, cât le permitea stadiul de organizare în acest moment, prin aplicarea forței. Nenumăratele arestări și anchete, intervențiile armate în scop de reprimare, soldate cu ciocniri de multe ori sângeroase, atestă acest fapt²⁹. Ele aveau să culmineze în arestarea repetată a lui Avram Iancu³⁰, și este firesc că și locuitorii români din Sînmîhai s-au ciocnit de brutalitatea autorităților militare habsburgice, care s-a concretizat în arestarea și anchetarea celor 13 țărani considerați organizatorii acțiunii și a fostului tribun Nemeș Vasile.

În acest context acțiunea țăranilor români din Sînmîhai — care a decurs din problemele lăsate nerezolvate de revoluție —, deși constituie doar unul din numeroasele momente ale seriei mișcărilor sociale imediat următoare revoluției, în care se integrează, își aduce aportul la lupta maselor populare, prin complexitatea problemelor pe care le urmărește și care constituie probleme majore ale epocii, iar analiza ei contribuie la cunoașterea mai amănunțită și aprofundată a acestei perioade agitate din istoria Transilvaniei.

MARIA MIREL

ANEXE

1.

KLAUSENBURGER MILITÄR DISTRICTS COMMANDO

N° 1044

An

das Bezirks Commissariat

zu Thorda

Klausenburg, 31 Jänner 850

Über die heute entlassenen 14 Romanen die in Szt. Mihályfalva Versammlungen hielten und arretirt wurden, folgt anliegend das summarische Verhör um bei Gelegenheit hievon Gebrauch zu machen. Die Leute wurden bei der Entlassung aus dem Arreste vom Districts Kommando ordentlich belehrt und ermahnt. —

Urban

Oberst

²⁹ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale...*, cap. III; Idem, *Mișcări țărănești în Munții Apuseni*, passim.

³⁰ Idem, *Desființarea relațiilor feudale...* p. 56—57; S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1965, p. 264; S. Retegan, *Răzvrătirea moșilor din 1852...*, p. 260.

2.

Klausenburg am 28-ten Januar 1850

Summarisches Konstitut aufgenommen mit den nachbenannten Insassen des Dorfes Mihalyfalva wegen Volksaufwiegelung. Dieselben wurden vorgerufen, zur Angabe der Wahrheit ermahnt, u.sodann einzeln vernommen, wie folgt:

— — — — —

Georg Sutz gibt an:

Was die Verweigerung der Robott und unsere Ansprüche auf Allodial Güter betrifft, so haben wir uns allerdings hierüber in einer Versammlung berathschlagt; wir sind in der letzten Zeit so herabgekommen und verarmt, dass wir unmöglich eine Robott den Edelleuten prästiren können, ferner haben sich diese ungarischen Edelleute vor ungefähr 20 Jahren eigenmächtig sehr viele Gründe unter dem Namen: Fiskalgüter, zugeeignet, über diesen Gegenstand sollte uns allerdings Nemes eine Bittschrift um Bestellung einer Kommission zur Untersuchung dieser eigenmächtigen Zueignung verfassen, welche wir sodann dem löbl. Bezirkskommissariate eingereicht hätten, allein die plötzliche Arretierung hat dies verhindert.

3.

Der gewesene Tribun des rom. Landsturmes, Theolog Vassilie Nemes gibt an: Am Anfange dieses Monates kamen 2 Leute aus Szt. Mihalyfalva — darunter der hier arretirte Cretz Simeon- zu mir nach Pojen, und ersuchten mich im Namen ihrer Gemeinde, ihnen gegen eine jährliche Bezahlung von 60 f WW. alle nothwendig werdenden Gesuche, Beschwerden etc. zu schreiben, indem ihr eigener Notär, ein ungarischer Edelmann, für sie gar nichts thun wolle; da ich hierin gar nichts Schlechtes sah, so nahm ich den Antrag an, u. machte ihnen ein Gesuch um Bauholz, damit sie ihre, von den Insurgenten verbrannten Häuser — 41 an der Zahl — wieder aufbauen können; zweitens haben sie — in diesem von mir verfassten Gesuche — um eine unparteiische Kommission gebeten, um zu untersuchen, welche Grundstücke von Rechtswegen den *Edelleuten* und welche dagegen den *Bauern* gehören, da in dieser Beziehung noch kein Recht und Ordnung besteht; in dem nemlichen Aufsätze haben die romanischen Einwohner gebeten es mögen zu Altschaftsmännern ebensoviele Ungarn als Romanen ernant werden, da von jeher — besonders aber unter der Rebellenherrschaft immer die Mehrzahl der Geschworenen aus Ungarn bestand; ferner mögen ihnen jene Gründe zurückgegeben werden, welche ihnen die ungarischen Edelleute gewaltsam abgenommen, veräussert u. den Deputirten bei der Agyagfalvaer Versammlung den Erlös zugewendet haben, ferner haben sie um Ersatz für den ihnen während der Revolution aus Bosheit zugefügten Schaden gebeten. — Papp Laszlo, gewesener romanischer Landsturm Kapitän hat diesen Aufsatz, den ich ihm diktirte geschrieben u. ist, ebenso wie ich, durch Verläumdung von Seite der gegen uns feindlich gesinten ung. Edelleute — arretirt worden. Nach unserer Arretirung wurden wir beide nach Szt. Mihalyfalva zu dem Felvinczer Unterbezirkskommissär Szilagy Pal gebracht, welcher mir meine Barschaft von 6 f CM abnahm, um deren Zurückstellung ich bitte. —

Arhivele Statului Cluj, Fond comit. Turda, doc. 1044 din 1850

DIE BEWEGUNG DER RUMÄNISCHEN BAUERN AUS SÎNMIHAI (MIHAI VITEAZUL, BEZ. CLUJ) IM JAHRE 1850

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin behandelt die Aktion der rumänischen Einwohner aus der Gemeinde Sinmihai, die sich um den gewesenen Tribun des rumänischen Landsturmes in 1848, Vasile Nemeș scharten und entschlossen die Lösung mehrerer Probleme forderten: die Klarlegung der Frage der Urbarial- und Allodiengüter, Zurückstellung der von den Adeligen unter verschiedenen Vorwänden enteigneten Grundstücken, Einstellung der von denselben auch nach 1848 geforderten Robottleistungen, Entschädigung für die während der Revolution erlittenen Zerstörungen, sowie die Wahl rumänischer Vorstandsmitglieder in gerechtem Verhältnisse in die lokalen Verwaltungsorgane. Die durch die unvollständige Lösung dieser für die Bauernschaft äusserst wichtigen Fragen verursachte Aktion, hatte die Verhaftung und Verhörung mehrerer Teilnehmer und des Tribunen Nemeș Vasile zur Folge.

Durch die bedeutungsvollen und für diesen historischen Moment kennzeichnenden Forderungen, gliedert sich die „Volksaufwiegelung“ von Sinmihai in die Reihe der zahlreichen sozialen Bewegungen die in Siebenbürgen nach der Revolution von 1848 stattfanden.

ZIARE MAGHIARE DIN TRANSILVANIA ȘI UNGARIA DESPRE INIȚIATIVE ȘI ACȚIUNI CULTURALE ALE ROMÂNILOR DIN MONARHIA HABSBURGICĂ (1860—1863)*

Inaugurarea erei liberale în Austria și-a impus asupra tuturor formelor de manifestare publică amprenta sa înnoitoare. Atmosfera generală din imperiu, primenită de concesiile mai mult sau mai puțin voite, făcute de casa domnitoare în anii 1860—1861, se caracterizează printr-o efervescentă politică nu tocmai comună, printr-o intensitate și complexitate de acțiune și inițiative necunoscute deceniului care se scursese de la înăbușirea revoluției din 1848—49. Popoarele imperiului, și printre ele românii nu în ultimul rând, își activează acum și caută să-și valorifice energiile constrinse a se menține în stare latentă de mina de fier a administrației din perioada absolutistă.

Pe plan politic, economic și cultural, românii se avîntă spre ținte de mult îndrăgite, formulînd revendicări și inițiînd acțiuni, unele tot atît de noi pentru ei precum erau noțiunile de liberalizare și parlamentarism pentru bătrîna monarhie bicefală. Poporul de curînd deziobăgit își taie acum, sub îndrumarea oamenilor săi luminați, un făgaș propriu vieții lui naționale. Emulația politică și contradicțiile de interese care se înfruntă, mai ales în Transilvania, nu exclud, nu puteau să o facă, preocupările culturale, încercările de a înființa instituții de cultură, asociații culturale, menite a crea și fortifica un patrimoniu cultural național, a răspîndi cultura în masele largi ale poporului. Sub anumite aspecte, românii călcau acum pe căi mai puțin sau, cîteodată, de loc bătătorite înainte vreme.

Cum era și firesc, mișcarea culturală românească și-a găsit o reflecție de remarcabile dimensiuni în oglinda, ce-i drept cu ape destul de schimbătoare, care era presa națională sau aceea a altor popoare locuitoare ale imperiului. În Transilvania, presa românească, cea maghiară și cea săsească se întîlnesc pe terenul aprig disputat al egalității sau înțietății politice, dar, *lucru care trebuie subliniat*, își găsesc subiecte comune în fenomenul cultural. Fără îndoială, atitudinea luată în problemele culturale de cutare sau cutare ziar, fie ele românești, maghiare sau germane, acoperea de multe ori, voit sau nu, inevitabile dedesubturi politico-naționale. Terenul spiritual oferi totuși ocazii de înțelegere și apreciere reciprocă, potolînd uneori pasiunile iscate și întreținute de lupta politică înverșunată, în care poporul român din Transilvania și Ungaria se angajase hotărît a cuceri drepturi conforme numărului, ponderii lui în stat.

* În cercetarea noastră am folosit următoarele ziare: *Korunk*, *Kolozsvári Közlöny* (apărute la Cluj), *Alföld*, apărut la Arad și *Sürgöny* din Pesta. Primele două au fost cele mai importante ziare maghiare din Transilvania.

Am urmărit în presa maghiară, mai ales transilvăneană, a anilor 1860—1863, ecolul mișcării culturale românești, și prin aceasta atitudinea cercurilor culte maghiare, a grupărilor politice cu care ele se identificau sau se aflau în nemijlocită legătură, față de străduințele spirituale românești. Lăsând la o parte valoarea istorico-informativă a presei, relativă după cum se știe, ne-a interesat mai mult frecvența informațiilor pe care presa maghiară le oferea publicului său despre acțiunile culturale românești, importanța ce o acorda acestora și, în primul rînd, felul în care le-a apreciat și prezentat cititorilor maghiari. Nu credem că ar mai fi necesar a sublinia măsura în care tonul unui ziar putea influența, în acea epocă, sentimentele cititorului față de vecinul său de altă limbă, față de nevoile și strădaniile acestuia de înaintare, că, într-un cuvînt, și de pana ziaristului depindea atmosfera de conviețuire a grupărilor etnico-naționale. Să nu uităm că dacă nu toți cititorii, în tot cazul foarte mulți, luau ad litteram afirmațiile și informațiile din ziare, mai puțini fiind aceia care știau a citi și printre rînduri.

Ziarele maghiare mai importante, care apăreau între 1860—1863 în teritoriul cu majoritate românească din imperiu, credem a fi fost *Kolozsvári Közlöny* (Monitorul clujean), *Korunk* (Era noastră) și *Alföld* (Cimpia), primele două tipărite la Cluj, al treilea la Arad. În acestea ne-am căutat informațiile, și încă într-unul, *Sürgöny* (Telegrama), care apărea la Pesta, dar l-am folosit totuși dintr-o rațiune ce va fi lămurită în cele ce urmează.

Ar fi greu a face o grupare riguroasă a informațiilor pe care aceste ziare le conțin despre acțiunile culturale românești pentru perioada cercetată, căci în afară de faptul că publicațiile în discuție se referă la acțiuni foarte diferite ca loc și natură, ele nu sînt întru totul consecvente în urmărirea evoluției unei instituții, asociații sau întreprinderi culturale românești. Pe lîngă faptul că articolele politice umpleau în cea mai mare parte paginile lor, într-o epocă atît de frămîntată ca aceea a anilor 1860—1866, rubricile culturale ale ziarelor maghiare au dat prioritate materialelor privind cultura maghiară. Totuși, coloanele lor fac tot mai adesea loc informațiilor despre mișcarea culturală românească, pentru simplul motiv că aceasta devine acum mai amplă, mai cuprinzătoare decît oricînd înainte, ea este manifestarea spirituală a unui popor pornit pe drumul unei viguroase ascensiuni, ale cărui fapte și realizări nu mai pot fi ignorate, dincolo de interesul specific gazetăresc de a întreține publicul cu informații variate și interesante, necesare bunului nume al publicației. Se poate afirma doar, că în cadrul informațiilor publicate de presa în limba maghiară despre mișcarea culturală românească, ponderea cea mai mare o au cele referitoare la societățile culturale, în special la „Astra“, cea mai importantă dintre ele. Mai trebuie să menționăm că de multe ori aceste informații au fost luate din alte ziare, din cele românești spre exemplu, dar nu numai din ele, lucru care nu reduce totuși măsura în care ziarele maghiare se interesau de evoluția spirituală a românilor.

Spuneam mai sus că informațiile sînt foarte variate, de la apariția unui nou ziar românesc pînă la înființarea unei societăți culturale, de

la un spectacol sau bal dat în scopuri culturale pînă la o ședință de lucru lunară a Comitetului Central al „Astrei”, de la o reprezentare teatrală de amatori pînă la organizarea unei mari expoziții, cum fusese aceea din vara lui 1862 de la Brașov¹.

Dintre ziarele maghiare menționate, *Korunk* este primul, în era liberală, pare-se, care publică o știre despre o acțiune culturală românească. În numărul 4 din 7 decembrie 1860, publicul maghiar este înștiințat că în urma unor îndemnuri și sfaturi repetate, omul politic român Sigismund Pop, fostul redactor al ziarului *Amicul Poporului*, care apăruse la Pesta în 1848, avea de gînd a scoate în aceeași localitate o nouă foaie românească (este vorba de *Concordia*) care va apare în anul următor. Ziarul maghiar găsește această inițiativă foarte bine-venită și aduce laude lui Sigismund Pop pentru rezultatele obținute în 1848 cu ziarul său². Înființarea unei noi foi românești este considerată drept o necesitate presantă. *Korunk* salută întreaga acțiune și urează lui Sigismund Pop succes deplin pe tărîmul publicistic.

Ar fi interesant de știut dacă în aceste zile de sfîrșit ale anului 1860 redactorii de la *Korunk* cunoșteau sau nu titlul, sau eventual programul ziarului românesc aflat pe cale de înființare, căci atunci am putea măcar bănuî în ce măsură urările de succes făcute lui Sigismund Pop izvorau din speranțe de natură politică. Fapt e că în 9 iulie 1861, *Kolozsvári Közlöny* anunță și el apariția apropiată a ziarului lui Sigismund Pop, dîndu-i și titlul — *Concordia* —, exprimînd nădejdea că el va contribui la realizarea unei adevărate înțelegeri, probabil între români și unguri³. Venind și el, ca și primele două, cu urări de reușită pentru *Concordia*, ziarul *Sürgöny* din Pesta își anunță cititorii, în 26 iulie 1861, că a primit programul *Concordiei* despre care crede că va fi, după apariția ei (stabilită pe 1 august al aceluiași an), purtătorul de cuvînt al unei „uniuni frățești”⁴. *Korunk* declară la 9 iulie 1861⁵ că viitorul ziar românesc se naște din dorința nu odată resimțită și la Cluj de a se înființa o publicație românească redactată în spirit „împăciuitoare și nepărtinitor”. Peste cîteva săptămîni, în 22 august, *Korunk* arată că presa maghiară salută cu bucurie apariția primului număr al *Concordiei*, care va sluji fraternității româno—maghiare, pusă în slujba libertății comune⁶. Grupările politico-culturale din jurul ziarelor *Korunk*, *Kolozsvári Közlöny* și *Sürgöny* își formaseră deci o părere a lor despre destinul *Concordiei*, noul organ publicistic românesc, înțelegînd într-o formă proprie însăși semnificația denumirii acestuia. „Concordia”, așa cum o înțelegeau redactorii ziarelor menționate, nu era însă sinonimă cu „concordia” românilor, care, fără a exclude „frățietatea între

¹ G. Cipăianu, *Din activitatea „Astrei” în 1861 și 1862 (pînă la a doua adunare generală)*, în *Studia*, Series Historia, 1971, fasc. 2, p. 67.

² Nu insistăm asupra conduitei politice a lui Sigismund Pop nici în 1848, nici mai tirziu, și nici asupra importanței naționale românești a ziarului condus de el în 1848. În legătură cu *Amicul poporului* vezi G. Neamțu, *Din istoria presei românești. „Amicul poporului” (1848) și „Democrația” (1849)*, în *AIIC*, IX, 1966.

³ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 107 din 9 iulie.

⁴ *Sürgöny*, I, 1861, nr. 170 din 26 iulie.

⁵ *Korunk*, I, 1861, nr. 145 din 9 iulie.

⁶ *Korunk*, I, 1861, nr. 175 din 22 august.

popoarele conlocuitoare“ (a nu identifica pe nici unul cu ordinea politică a vremii), însemna de fapt unitate în mișcarea națională și colaborare strinsă în lupta de emancipare, pentru obținerea egalității concrete cu celelalte naționalități din imperiu^{6a}, căci armonia frățească nu putea exista între popoare cu stare politică, socială și culturală diferită. Aceasta nu poate însă goli de valoare aprecierile cu care publiciștii maghiari întimpină ziarul *Concordia*, găsindu-l bine scris, scos în condiții grafice foarte bune, cu un conținut bogat, într-un cuvânt, un organ de presă valoros și interesant.

Aprecierile mai mult sau mai puțin favorabile ale ziarelor maghiare asupra presei românești, aprecieri a căror obiectivitate oscilantă depindea de multe ori de barometrul politic, nu se limitează la *Concordia*. Publicistica, această ramură a activității spirituale românești, a făcut obiectul unei atenții prelungite și insistente din partea ziaristicii maghiare. Presa română și maghiară s-au angajat nu arareori în polemici înverșunate, ce-i drept în jurul unor subiecte politice mai ales, fără totuși ca cele culturale să fi lipsit cu desăvîrșire. Valoarea presei românești s-a impus însă atenției oamenilor de cultură maghiari în anii erei liberale, iar aceștia au subliniat de multe ori remarcabilele sale valențe culturale.

Am spus deja că presa maghiară a publicat materiale destul de numeroase despre societățile culturale românești din cuprinsul monarhiei. Ne vom opri asupra lor, considerându-le deosebit de importante, deși spațiul limitat nu permite o analiză profundă a naturii raporturilor oamenilor de cultură maghiari cu aceste asociații românești.

Avem în primul rînd în vedere articolele cu caracter informativ publicate în zărele ungurești (ele sînt cele mai numeroase), menite a întreține curiozitatea și interesul publicului maghiar față de mișcarea culturală românească. Așa, în 12 martie 1861 *Korunk* informează, preluînd știrea din *Telegraful Român*, că românii din monarhie au obținut aprobarea Cancelariei Aulice Transilvane pentru înființarea unei societăți care își fixase ca scop cultivarea literară, economică și industrială a poporului român. Pentru întocmirea statutelor, relatează în continuare *Korunk*, Andrei Șaguna a invitat „inteligenta“ română mai de seamă la o consfătuire, pe 21 martie 1861⁷. Aceeași informație o găsim în *Kolozsvári Közlöny*⁸, care salută o asemenea inițiativă concepută „pe baze legale“. Cîteva zile mai tîrziu, în 17 martie, *Sürgöny*⁹ preia informația din *Korunk* despre consfătuirea de lucru convocată pe 21 martie de episcopul Andrei Șaguna. În afară de știrea din *Kolozsvári Közlöny*, celelalte două organe de presă maghiare nu-și însoțesc, după cum am văzut, informațiile de comentarii, urmîresc însă evoluția eforturilor românești de fondare a unei societăți destinate a sluji, într-o formă organizată, dezvoltarea culturii românilor din Austria, precum și răspîndirea ei în medii sociale din cele mai diferite. *Kolozsvári Köz-*

^{6a} G. Neamțu, *Activitatea parlamentară a lui Alexandru Roman 1866—1887*, în *AIIC*, XII, 1969, p. 85.

⁷ *Korunk*, I, 1861, nr. 65 din 12 martie.

⁸ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 42 din 14 martie.

⁹ *Sürgöny*, I, 1861, nr. 64 din 17 martie.

*löny*¹⁰ nu scapă din vedere nici propunerea făcută în dieta pestană (la discuția asupra legii de naționalitate) de Aloisiu Vlad și Sigismund Popovici, ca dreptul naționalităților de a înființa asociații culturale să fie înarticulat. Același ziar publică în octombrie¹¹ apelul lui Șaguna, care chema „inteligenta” română la Sibiu, pe 4 noiembrie 1861, pentru adunarea constitutivă a asociației culturale proiectate („Astra” — n.n.). În 26 octombrie, *Korunk* publică și el aceeași știre¹², ceea ce *Sürgöny* făcuse încă în 29 septembrie¹³. Ziarul pestan este mai prompt, probabil în virtutea legăturilor strânse care existau între unul din redactorii săi, Kecskeméti Aurél, cu fondatorii „Astrei”. Ziaristul maghiar arăta-se mult interes cauzei românești, despre care se exprimase în scris cu simpatie, fapt ce-i aduse mai târziu alegerea sa ca membru onorar al „Astrei”¹⁴.

În zilele și lunile următoare ale anului 1861 „Astra” este tot mai des prezentă în coloanele ziarelor maghiare. *Korunk* anunță în 8 noiembrie 1861¹⁵ că în urma adunării inaugurale a „Astrei”, la Sibiu, tinerele studios a onorat pe Andrei Șaguna și George Barițiu cu serenadă și „iluminație”, semn al simpatiei și aprecierii pe care elevii și studenții din localitate le nutreau față de cei doi conducători politici și oameni de cultură români. Tot *Korunk* conține amănunte despre lucrările adunării de constituire a „Astrei”, ținută la Sibiu¹⁶. *Sürgöny* publică și el detalii relative la ședințele ținute în 4—6 noiembrie la Sibiu, remarcând entuziasmul participanților, discursul inaugural ținut de episcopul Șaguna, ales președinte al „Astrei”, precum și răspunsul lui Timotei Cipariu, vicepreședintele „Asociațiunii”¹⁷. În 15 și 17 decembrie 1861, ziarul pestan dă publicității statutele „Astrei”¹⁸. Amănunte despre problemele organizatorice ale „Astrei” apar și în *Kolozsvári Közlöny*¹⁹. Ziarul își informează abonații despre alegerea ca membri onorari ai „Astrei” a contelui Csáky György, vicecomitele comitatului Cluj (ca urmare a unor donații bănești destinate a sprijini acțiuni culturale românești) și a redactorului de la *Sürgöny*, Kecskeméti Aurél. *Korunk* din 17 noiembrie 1861²⁰ remarcă și subliniază că naționalitatea și religia nu contează pentru cei care vor să devină membri ai societății nou înființate, și că românii demonstrează astfel că știu a stima și aprecia pe maghiarii care le sînt într-adevăr prieteni. Considerînd chiar că „Astra” nu-și va mărgini influența asupra mediului românesc, aceeași publicație clujeană, în numărul din 16 decembrie 1861, revine cu ma-

¹⁰ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 134 din 25 august.

¹¹ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 166 din 20 octombrie.

¹² *Korunk*, I, 1861, nr. 222 din 26 octombrie.

¹³ *Sürgöny*, I, 1861, nr. 249 din 29 septembrie.

¹⁴ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 68.

¹⁵ *Korunk*, I, 1861, nr. 230 din 8 noiembrie.

¹⁶ *Korunk*, I, 1861, nr. 233 din 12 noiembrie, 236 din 16 noiembrie, 237 din 17 noiembrie, 250 din 6 decembrie.

¹⁷ *Sürgöny*, I, 1861, nr. 261 din 14 noiembrie, 262 din 15 noiembrie.

¹⁸ *Sürgöny*, I, 1861, nr. 288 din 15 decembrie, 289 din 17 decembrie.

¹⁹ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 183 din 19 noiembrie.

²⁰ *Korunk*, I, 1861, nr. 237 din 17 noiembrie.

teriale ample despre „Asociațiune“, adunarea de inaugurare, rosturile ei, sarcinile ei²¹. Își aduce în același timp salutul cu care orice „iubitor de progres“ trebuie să întîmpine asemenea inițiative²². S-a întîmplat însă că hotărîrea românilor de a-și folosi limba și cultura ca arme de emancipare, exprimată fără înconjur de canonicul Cipariu în discursul său ținut la adunarea inaugurală, a nemulțumit redacția aceluiași ziar — *Korunk*. Aceasta publică aproape în întregime discursul lui Cipariu²³ pe care-l comentează și consideră ca fiind o cuvîntare dură, mai mult politică decît culturală. Discuția s-a extins, în termeni polemici ascuțiți, asupra unor teme istorico-politice. Cipariu răspunse cu argumente solide obiecțiilor formulate de cei de la *Korunk*²⁴, prin 15 articole publicate în *Gazeta Transilvaniei*. *Korunk* replică în numărul 254 din 11 decembrie 1861, exprimîndu-și totuși speranța că luminarea spiritelor prin cultură va potoli pasiunile, dar înțelege această luminare într-o formă care ridică semne de întrebare asupra afirmațiilor sale anterioare ocazionate de apariția „Astrei“. O asemenea luminare ar fi însemnat, după opinia redacției de la *Korunk*, scoaterea publicului românesc de sub influența unor persoane înclinate spre „agitație“.

În anii următori *Kolozsvári Közlöny* și *Korunk* continuă publicarea de materiale referitoare la „Astra“, oprindu-se asupra unor acțiuni diverse, organizate de aceasta: adunările sale anuale, expoziția economică românească din Brașov²⁵, alte activități ale asociației. Interesul manifestat de ziarele ungurești față de „Astra“ încă din primii ei ani de existență se va menține decenii de-a rîndul, mărturie a importanței și a eficienței național-culturale a asociației, remarcată ca atare de observatorii maghiari. Deși mai importante decît altele, acțiunile „Astrei“ nu sînt totuși singurele care să fi stat în atenția presei ungurești.

Ziarele din Cluj vorbeau destul de des de asociația românească de lectură fundată în localitate de protopopul greco-catolic Ioan Fechet-Negruțiu, la 1 octombrie 1861²⁶. *Kolozsvári Közlöny* dă de asemenea informații despre înființarea, organizarea și activitatea „Asociației naționale arădene pentru cultura și conversarea poporului român“²⁷. Este semnalată între altele apariția, la 3 martie 1861, a unei societăți românești de lectură la Făgăraș²⁸. Acțiuni mai mărunte, cu caracter cultural sau culturalizator, își găsesc loc și ele în coloanele ziarelor maghiare. Strădaniile românești de a înființa școli satești sau de grad mai înalt, în limba națională, de înlocuire a cirilelor și de îmbunătățire a ortografiei, năzuința hotărîtă spre înaintare și progres, sînt adesea remarcate de ziarele cercetate de noi. Anii erei liberale pot fi considerați

²¹ *Korunk*, I, 1861, nr. 250 din 16 decembrie.

²² *Ibidem*.

²³ *Korunk*, I, 1861, nr. 252 din 8 decembrie, 253 din 10 decembrie.

²⁴ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 72—74.

²⁵ *Kolozsvári Közlöny*, VII, 1862, nr. 70 din 6 mai, 108 din 17 iulie, 115 din 2 august; *Korunk*, II, 1862, nr. 59 din 15 aprilie, 113 din 30 iulie; *Alföld*, II, 1862, nr. 180 din 6 august.

²⁶ *Kolozsvári Közlöny*, VI, 1861, nr. 166 din 20 octombrie. Vezi și *Sürgöny*, I, 1861, nr. 299 din 7 octombrie.

²⁷ *Kolozsvári Közlöny*, VIII, 1863, nr. 53 din 5 mai, nr. 59 din 19 mai.

²⁸ *Korunk*, I, 1861, nr. 70 din 19 martie.

drept răstimpul în care cercurile politice maghiare iau cunoștință, cu o pregnanță care pînă atunci lipsise, despre o mișcare culturală românească amplă, viguroasă și în plină dezvoltare, manifestată în forme felurite, dar lipsită de porniri exclusiviste, de refuzul valorilor străine.

Cercetarea noastră, limitată atît în intenții cît și în dimensiunile ei propriu-zise²⁹, ne-a dus în urma analizei materialului de presă parcurs, la cîteva concluzii. În primul rînd, considerăm necesar a sublinia importanța remarcabilă pe care o dobîndește mișcarea culturală românească din Austria, între 1860—1863, în ochii oamenilor de litere și ai cercurilor politice maghiare, mai ales în raport cu cele două decenii precedente. Duc la această afirmație amploarea și varietatea informațiilor pe care presa maghiară le publică despre acțiunile culturale românești, semne ale unui interes de netăgăduit. Nu este vorba aici de un surplus de bunăvoință, sau de o bunăvoință gratuită, din partea observatorilor externi, căci mișcarea culturală românească s-a impus ea însăși atenției lor. Fenomenul constatat de noi mai înseamnă și o adîncire a cunoașterii reciproce, survenită în epoca cercetată între reprezentanții celor două culturi. Trebuie de asemenea spus că semnele de întrebare, dezaprobările sau unele atacuri, n-au lipsit din coloanele ziarelor maghiare, care conțin materiale referitoare la inițiative culturale românești, deși cel mai adesea informațiile publicate de ele nu sînt însoțite de comentarii, de luări de poziție din partea redacției. Tonul ziarelor maghiare, care se va schimba simțitor după 1867, este, între 1860—1863, în general acela al înțelegerii și al aprecierii eforturilor românești de propagare culturală. Este în afară de orice îndoială că, într-o epocă atît de frămîntată din punct de vedere politic, calculul, încercarea de a evita întăritarea spiritelor românești, înverșunate în lupta lor pentru autonomia Transilvaniei și pentru drepturi egale în stat, trebuie să fi tras serios în cumpănă. Să nu uităm însă că dincolo de înfruntarea politică pasionată, oamenii de cultură români și maghiari, oamenii condeiului, au știut a găsi momente pentru a înjgheba dialogul spiritual, pentru a încerca măcar să se cunoască mai bine.

Departate de a fi spus totul despre știrile culturale românești din presa maghiară apărută în Transilvania și Ungaria, lucrarea de față nu face decît să invite la o aprofundare a cercetării (prin cuprinderea unui număr mai mare de publicații și prin lărgirea perioadei investigate) care, în cazul cînd se va face, va îmbunătăți mult cunoștințele despre raporturile dintre mediile culte ale celor două popoare.

G. CIPAIANU—A. M. CIPAIANU

²⁹ Nu ne-am oprit asupra detaliilor și erorilor din coloanele ziarelor maghiare care au publicat știri despre mișcarea culturală românească. De asemenea, ținem să menționăm că o analiză minuțioasă a raporturilor dintre aceasta din urmă și cercurile de intelectuali și oameni politici maghiari nu este posibilă decît pe baza unei investigații mai largi, care să beneficieze și de informațiile provenind din alte surse.

JOURNAUX HONGROIS DE TRANSYLVANIE ET DE HONGRIE
SUR DES INITIATIVES ET DES ACTIVITÉS CULTURELLES
DES ROUMAINS DE LA MONARCHIE DES HABSBOURG
(1860—1863).

(Résumé)

A la suite d'une recherche entreprise sur quelques-uns des journaux hongrois qui paraissaient à l'époque, en Transylvanie et en Hongrie, les auteurs essaient de surprendre et de présenter la façon générale dont les milieux cultivés magyars reçurent l'amplification du mouvement spirituel roumain, ainsi que certains des rapports existant entre les intellectuels des deux nations.

LOCUL DIETEI DE LA SIBIU (1863—1864) ÎN ISTORIA POLITICĂ A TRANSILVANIEI

Perioada care a urmat anului 1848 s-a caracterizat prin frământări puternice, pentru conducerea monarhiei austriece, cu scopul de a găsi forma cea mai potrivită de organizare a menținerii dominației ei, dominație zguduită puternic de revoluția burghezo-democratică de la 1848 și de frământările care au urmat acestui an.

Conducerea Imperiului habsburgic, folosind greșelile și inconsecvențele conducătorilor revoluțiilor de la 1848, a reușit să dezbine pozele ridicate împotriva absolutismului și feudalismului și să înfrângă atât revoluția din Ungaria, cit și pe cea din Transilvania. Ambele teritorii au rămas pe mai departe sub dominația Austriei, care a instituit un regim de crunt absolutism, regim ce s-a caracterizat „prin centralizarea excesivă a întregii puteri administrative la Viena, printr-un control polițist al vieții politice a tuturor provinciilor monarhiei. Interesele centralizării erau servite și de impunerea limbii germane ca limbă oficială a întregului imperiu”¹.

Absolutismul instituit de guvernării austriece a contribuit din plin la amplificarea luptei antihabsburgice, care s-a manifestat foarte puternic și, în grija de a păstra „integritatea” monarhiei, orice mișcare de eliberare națională era urmărită și persecutată. În cazul Transilvaniei, suspectarea și urmărirea au fost mai atente, pentru că Austria și-a dat seama că punerea bazelor statului național român — prin unirea la 24 ianuarie 1859 a Țării Românești cu Moldova — urma a exercita o influență deosebită asupra națiunii române din Transilvania — cea mai numeroasă populație de aici —, ideea unirii celor trei provincii românești sub un singur sceptu manifestându-se din plin la 1848 și după aceea.

Amplificarea luptei antihabsburgice a fost favorizată și de o serie de factori externi: insuccesele militare ale Austriei în războiul cu Italia (1859), cu o pondere apreciabilă, și lupta pentru dominație între Austria și Prusia, terminată cu victoria Prusiei, cu nimic mai puțin importantă.

Acest complex de factori a determinat o anumită schimbare în politica Austriei, schimbare care n-a afectat bazele economico-sociale și politica fundamentală a Imperiului, ci a avut menirea doar de a contribui la salvarea de moment a ființei Imperiului și a dominației exploatatorilor.

¹ *IstRom*, IV, București, 1964, p. 432; a se vedea și K. Hitchins, *Andrei Șaguna și românii din Transilvania în timpul decadelor absolutiste, 1849—1859*, în *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 15—16.

Schimbarea concepută de guvernării de la Viena în privința organizării statale și a politicii față de părțile componente ale Imperiului s-a concretizat în *Diploma din 29 octombrie 1860*, completată de *Patenta din 26 februarie 1861*, prin care s-a făcut o oarecare încercare de a se renunța la sistemul absolutist în favoarea așa-numitului „regim liberal”. De acum s-a apelat, în legătură cu organizarea statului, și la unele principii burgheze (punctul de plecare l-a constituit organizarea unor instituții „reprezentative” și proclamarea unor drepturi pentru părțile componente ale Imperiului; completarea din februarie 1861 s-a referit chiar la o anumită *autonomie* a „provinciilor” Imperiului)².

În 1860, după ce s-a declarat că în viitor vor fi respectate instituțiile și drepturile fiecărei provincii a Imperiului, dindu-li-se dreptul de a avea diete proprii și de a-și trimite reprezentanți în senatul imperial de la Viena, pentru Transilvania a fost restabilit un guvern civil și s-au reînființat vechile comitate și scaune, rămânând să se organizeze cât mai curînd posibil și dieta provincială.

Guvernarea concretizată în pretinsul „regim liberal”, instituită în 1860 în Austria, s-a manifestat ca formă de conducere a societății în favoarea națiunilor mai dezvoltate din punct de vedere economic și politic, cu toate că Anton von Schmerling — primul ministru de atunci al Austriei — era dominat de părerea că succesele noii forme de guvernare vor fi determinate de „o participare activă a naționalităților negermane în toate organele constituționale, de la adunările locale ale comitatelor pînă la parlamentul central (Reichsrat)”³.

„Împrejurările în care acest dar a fost acordat și mîinile care l-au oferit îi imprimă mai curînd un caracter de subterfugiu decît de concesiie

² A se vedea *IstRom*, IV, p. 434—439; *Din istoria Transilvaniei*, II, București, 1963, p. 188—189; G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, II—III, Sibiu, 1890—1891; T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, II—III, 1905—1906.

³ K. Hitchins, *Românii din Transilvania și compromisul dualist (1865—1869)*, în *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, p. 63.

În studiul său, intitulat *România și pactul dualist austro—ungar din 1867* (în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. Berciu, București, 1968, p. 286—314), la p. 292, V. Maciu scrie următoarele: „De teama descompunerii Imperiului, Curtea habsburgică a renunțat la sistemul neoabsolutist a lui Bach și a dat Diploma din octombrie 1860, prin care se restabileau statele istorice ale monarhiei, pe baza Pragmaticii Sancțiuni, și se introducea regimul constituțional, în care principiile burghezo-liberale se împleteau cu cele feudalo-absolutiste. În Ungaria, partidul moderat al lui Deák, adversar al lui L. Kossuth, a văzut în această concesiune nu numai o victorie asupra neoabsolutismului, dar și deschiderea căii pentru împăcarea nobilimii maghiare cu dinastia habsburgică”, iar C. Nuțu și G. D. Iscriu, în studiul *Continuitate, unitate, libertate națională în programele politice ale românilor din Transilvania*, publicat în același volum (p. 265—286), la p. 276—277, scriu următoarele: „Pentru reprezentanții aristocrației «națiunilor istorice», și în special pentru aristocrația maghiară, principiul individualității istorico-politice însemna ca germanii să aibă conducerea provinciilor germane, maghiarii dominația în provinciile coroanei Sf. Ștefan etc., celelalte națiuni — români, slovaci, croați, sîrbi — urmînd să se dezvolte în interiorul acestor individualități teritoriale. Aceasta însemna ca dezvoltarea lor să depindă, în realitate, de voința națiunii dominante din acea provincie. Drepturile constituționale și legile privitoare la egalitatea și libertatea națiunilor urmau să rămînă, în acest caz, o ficțiune, atît timp cît punctul de plecare al teoriei despre stat și al normelor constituționale îl constituia granița istorică, și nu cea națională”.

sinceră“, scria K. Marx în 1860 și continua: „Să nu uităm că la 4 martie 1849 Franz Joseph a promulgat principiile generale ale unei constituții pentru a le anula în anul următor, după ce deznodământul războiului s-a dovedit a fi în favoarea sa. De altfel, analele istoriei nu oferă exemple din care să reiasă că ar fi existat monarhi care să-și fi îngădit propriile lor privilegii și să fi cedat în fața revendicărilor poporului altfel decât sub o puternică presiune din afară, după cum nu există cazuri ca ei să-și fi respectat cuvântul atunci când aveau posibilitatea de a-și încălca, fără teamă de răspundere, jurămintele și promisiunile“⁴.

Pe mai departe, națiunea română din nordul și vestul Carpaților a rămas separată teritorialicește. Banatul a fost încorporat Ungariei printr-o hotărîre a împăratului din 15/27 decembrie 1860, hotărîre prin care nu s-a ținut seama de dorințele formulate de bănățeni⁵. Transilvania a constituit, fără Crișana și Maramureș, o unitate aparte, și la fel ducatul autonom Bucovina.

*

În privința Transilvaniei, la 21 iulie 1861, cu toată insistența dietei Ungariei, împăratul a refuzat să sancționeze încorporarea ei la Ungaria și a proclamat din nou primatul principiului autonomiei țărilor și provinciilor Imperiului.

Promisiunile vagi făcute cu ocaziile amintite⁶ au întîrziat destul de mult să fie puse în aplicare. Numai la începutul lui iulie 1863 se fac unii pași, prin *organizarea unei noi diete*, care, din nefericire, n-a ființat decât doi ani.

Dieta Transilvaniei din 1863—1864⁷, cunoscută în istorie și sub denumirea de „Dieta de la Sibiu“, a reprezentat un moment important în lupta de eliberare națională a românilor, existența și activitatea ei demonstrînd o anumită maturitate politică a națiunii române și a conducătorilor ei, cu multiple și semnificative nuanțe progresiste.

Dieta de la Sibiu a fost un organ nou atît din punct de vedere al modului cum a fost constituită, al componenței ei, cît și din punct de vedere al activității pe care a desfășurat-o în scurta existență.

Justificînd convocarea acestei diete prin necesitatea de a vedea rezolvate problemele „Marelui nostru Principat Transilvania prin dietă proprie“, împăratul Austriei a stabilit sub formă de ordin, prin rescriptul de convocare a dietei, și problemele ce urmau a fi discutate și

⁴ K. Marx, *Pregătiri de război în Prusia*, în K. Marx — F. Engels, *Opere*, vol. 15, București, 1963, p. 199.

⁵ A se vedea *IstRom*, IV, p. 437. Bănățenii, în conferința de la finele anului 1860, au cerut înființarea unui căpitănat românesc în Banat, cu limba oficială și administrația română.

⁶ A se vedea scrisoarea trimisă de împărat contelui Rechberg, la 20 octombrie 1860, referitor la organizarea Transilvaniei (T. V. Păcățian, *op. cit.*, II, p. 114).

⁷ De lucrările dietei de la Sibiu s-au ocupat, printre alții, și Valeriu Moldovan, *Dieta Ardealului din 1863—1864*, Cluj, 1932, și Mester Miklós, *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszabeni országgyűlésen* (Transilvania autonomă și cerințele națiunii române în Dieta de la Sibiu, 1863—1864), Budapesta, 1936.

dezbătute⁸, dînd în același timp și *legea electorală*⁹ pe baza căreia urmau a se face alegerile și a se constitui dieta (ne găsim în perioada neoabsolutismului instaurat în Austria după 1848 și împăratul concentra în minile sale întreaga conducere a statului, fiind, ca atare, și factorul legislativ, demnitate în virtutea căreia a dat actele normative amintite mai sus).

Din punct de vedere al componenței, împăratul a decis că Dieta de la Sibiu urma a avea nu mai mult de 125 de deputați aleși și 40 de deputați numiți.

Aceste prevederi impun o primă mențiune: *renunțarea la sistemul feudal de constituire a dietei Transilvaniei*, sistem a cărui piesă centrală au constituit-o deputații regaliști, care au predominat ca număr în dietele anterioare. După cum este știut, *națiunea română n-a avut reprezentanți în dietele feudale ale Transilvaniei*.

Legea electorală elaborată de împăratul Austriei în vederea alegerii noii diete a stabilit că dreptul de vot se acorda în funcție de *censul de avere*, prevăzînd că aveau acest drept numai bărbații care au împlinit 24 de ani și aveau o contribuție directă la stat de cel puțin *opt florini austrieci*. S-a stabilit expres că nu se acorda drept de vot celor ce aparțineau „clasei servitorilor” (noțiunea includea în ea pe toți cei ce lucrau la alții și nu numai pe servitorii propriu-zisi). Au fost cunoscute și categorii de alegători, de lege stabilite, care au avut dreptul de vot cu scutire de cens (multe categorii de intelectuali au fost incluse aici).

Legea s-a mai ocupat de problema incompatibilităților, a nedemnității, de circumscripțiile electorale, de modul cum urma a se efectua votarea, de calcularea rezultatelor ș.a.

O a doua mențiune care se impune după prezentarea succintă a regimului electoral este următoarea: *masele muncitoare au fost excluse de la exercițiul dreptului de vot*, și aceasta s-a datorat censului de avere destul de ridicat, stabilit de lege pentru a avea acest drept.

Pe baza rezultatelor votului, au fost aleși: 46 de deputați români, 42 de deputați maghiari și 32 de deputați sași. Lor li s-au adăugat deputații numiți de împărat din rîndul acelor care: „prin proprietate și inteligență, prin experiență în afacerile publice și-au cîștigat merite pentru tron și stat, și au excelat pe teren bisericesc, în știință și artă” (art. 1 al leg. electorale).

Rezultatele votului ne obligă la o a treia mențiune: Dieta de la Sibiu (1863—1864) *s-a constituit pe principiul reprezentării proporționale a naționalităților ce locuiau în Transilvania*, fără ca această reprezentare să reflecte fidel realitatea, pentru că această dietă s-a compus din: 57 de deputați români (aleși și numiți), 54 de deputați maghiari și 43 de deputați sași, națiunea română, cea mai numeroasă parte a populației Transilvaniei, fiind vădit dezavantajată.

Dacă se poate vorbi de o oarecare reprezentare proporțională a naționalităților în această dietă, *nu se poate vorbi însă de o reprezentare socială*. La fel ca și reprezentanții celorlalte națiuni, membrii români

⁸ T. V. Păcățian op. cit., III, p. 4—5.

⁹ Idem, p. 8—12.

ai Dietei de la Sibiu, prin slujbele și activitatea lor profesională, au aparținut elementelor suspuse ale societății transilvănene și nu au fost din rîndul maselor muncitoare (ca exemplu, amintim pe cîțiva dintre deputații români ai acestei diete: baronul Andrei Șaguna — episcop; Aldulian Ion — consilier gubernial; Bohățiel Alexandru — prefect în Năsăud; Măcelariu Ilie — prefect în Miercurea; Dobra Alexandru — episcop greco-catolic ș.a.)¹⁰. Această stare de lucruri s-a datorat faptului că națiunea română, ca urmare a politicii opresive a stăpînitorilor străini, nu s-a putut dezvolta din punct de vedere economic aidoma națiunii maghiare și săsești și, ca atare, numărul celor ce îndeplineau condiția de cens cuprinsă în legea electorală pentru exercițiul dreptului de vot a fost mic.

Nu este mai puțin adevărat, însă, că multe din elementele românești, care au ajuns membri ai Dietei de la Sibiu, s-au înrolat ulterior în lupta națiunii noastre pentru libertate națională, pentru desăvîrșirea unității național-statale a poporului nostru, unii din ei cu un rol destul de important.

Observațiile de mai sus nu diminuează cu nimic însemnătatea pe care a avut-o Dieta de la Sibiu, în raport cu dietele cunoscute în Transilvania în epoca anterioară, și ea a constituit un mare pas înainte în ceea ce privește participarea națiunii române la conducerea Transilvaniei, punîndu-se în aplicare, deși nu în modul cel mai complet, și dezideratul formulat și la 1848, al participării proporționale a națiunii române în organele de stat ale țării.

*

La 15 iulie 1863, Dieta de la Sibiu și-a deschis lucrările în prezența tuturor deputaților români și sași și numai a trei deputați maghiari, neparticiparea celorlalți deputați maghiari fiind determinată de nemulțumirea lor față de modul cum a fost constituită această dietă.

În ședința din 16 iulie a fost prezentat mesajul regal, care prezintă importanță, pe de o parte, prin referirile la propunerile de legiferare, propuneri care au fost formulate anterior prin rescriptul imperial dat în vederea convocării acestei diete, pe de altă parte, și e extrem de important de menționat acest lucru, prin reafirmarea de către împărat că „unirea” Transilvaniei cu Ungaria „nu s-a înființat niciodată cu deplină putere de lege”¹¹, prin aceasta declarîndu-se ca neavenite hotărîrile luate de conducerea statului maghiar la 1848, împotriva voinței și aspirațiilor națiunii române. În același timp, împăratul a declarat prin mesajul său citit în fața acestei diete că urmărirea schimbări progresive în „egala îndreptățire civilă și politică a tuturor claselor populațiunii, fără deschilinire de naționalitate și religie”.

După discuțiile la mesajul imperial, cu care ocazie unii deputați au depus un zel exagerat în a lăuda pe „bunul împărat”, uitînd prea repede rolul jucat de casa imperială de la Viena în reprimarea revoluției burghezo-democratice din Transilvania, s-a trecut la dezbaterile măsurilor legislative propuse de împărat.

¹⁰ *Idem*, p. 45—46.

¹¹ *Idem*, p. 54.

Activitatea legislativă a Dietei de la Sibiu a fost de o deosebită importanță pentru situația Transilvaniei din acea vreme și pentru soarta, viitorul națiunii române. Două din legile elaborate rețin în mod deosebit atenția. Este vorba, mai întâi, de *Legea cu privire la egala „îndreptărire a națiunii române și a confesiunilor ei”* și apoi de *Legea cu privire „la întrebuințarea celor trei limbi ale țării în comunicațiunea publică oficioasă”*¹².

S-a stabilit că „națiunea română, religiunea greco-catolică, ca atare, și religiunea greco-orientală, se recunosc prin lege, întru înțelesul constituțiunii transilvane, întocmai ca și celelalte 3 națiuni și 4 confesiuni recunoscute ale Transilvaniei”, iar „cele trei limbi, adică limba ungară, germană și română sînt egal îndreptățite în comunicațiunea publică oficioasă”.

Atît în rapoartele la aceste proiecte de lege, cît și în luările de cuvînt, invocarea trecutului istoric în sprijinul textului legislativ a fost permanentă. În cuvîntul lui Trauschenfels la „Inarticulararea națiunii române și a confesiunilor ei” se accentua că prin aceste măsuri legislative „...*Voim să dăm națiunii române din Transilvania o patrie, în care ea pînă acuma a fost numai suferită! Voim să dăm patrie, cu drept deplin de indigenat, ambelor ei confesiuni...* Făcînd așa, *săvîrșim numai un act al dreptății*” și aceasta pentru că: „...Națiunea românilor astăzi încă e eschisă din această legătură frățească (era vorba de acea uniune dintre nobilii maghiari, secui și sași cunoscută în istorie sub denumirea de *Unio trium nationum*, n.ns.), deși fiii aceleia au purtat cu sinceritate, au împărțit cu sinceritate, toate greutățile, toate suferințele acestei patrii, cu noi, deși puține jughere de pămînt cred că sînt în Transilvania pe cari să nu le fi udat ei cu sudoarea, cu singele cel bun al inimei lor”¹³.

Această idee justă, nedusă însă pînă la capăt în sensul de a se fi dat explicațiile necesare care să arate de ce a avut națiunea română din Transilvania această soartă, cu toate că ea a fost locuitoarea acestor teritorii înaintea celor trei națiuni privilegiate, a fost reluată de diverși vorbitori și aprofundată tocmai în direcția lipsurilor din cuvîntul raportorului Trauschenfels. Așa de exemplu, Ioan Pușcariu spunea, în una din intervențiile sale: „Toată lumea crede, că fiind vorba aici de inarticulararea sau efectuarea egalei îndreptățiri a națiunii române, noi numai acuma am picat ca din nori pe acest pămînt. Și totuși, e departe de a fi așa, pentru că e prea cunoscut lucru, că Românul e cel mai vechiu locuitor al acestei țări”¹⁴, că cu aproape o mie de ani în urmă: „...românii din Ardeal, ca națiune politică, au ținut laolaltă cu ungurii cea dintîi dietă pe cîmpul Esculeului, unde ei: »propria voluntate dexteram dantes dominum sibi eligere Tuhutum». La anul 1291 națiunea română încă se bucura de primitivul său drept de a ședea în comițile patriei, alătura cu nobilii, săcuii și sașii, și în această legătură politică a cu-

¹² *Idem*, p. 252—253 și 377—379; a se vedea și K. Hitchins, *Românii din Transilvania și compromisul dualist*, p. 64—65.

¹³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, III, p. 129.

¹⁴ *Idem*, p. 151.

vinta față în față cu principile despre trebile țării, după cum aceasta apriat ne atestază Andreiu III, regele Ungariei, cînd scrie: »Cum nos universis nobilibus, saxonibus, siculis et olahis im patribus transilvaniae apud Albam-Iule(iam) pro reformatione status, eorundem congregationem cum iis fecissemus, ab eiusdem nobilibus, saxonibus, siculis et olahis diligentur inquiri fecissemus etc.«¹⁵, că românii, după venirea celorlalte populații în Transilvania, și-au avut încă mult timp „jurisdicțiunile lor politice, cum a fost a țării Făgărașului și a Omlașului (terra Blachorum) și chinezatele cele multe din fundul regium, din săcuime și comitate. Românii au avut nobili, boieri, libertini, castrenați, cetățeni liberi și alte clase de posesori. Românul a fost cel mai fidel apărător al patriei și a dat pe cei mai renumiți eroi în contra semilunii, cum a fost Ioan Huniade, regele Matei, Getzi, Mailat etc.«¹⁶

Pe baza unei astfel de motivări, unii vorbitori, așa cum a făcut George Damsia, au ajuns la următoarea concluzie: „...prin recunoașterea egalei îndreptățiri a națiunii române nu se face alta, nu se face nici un act nou, numai se restituie națiunea română în drepturile sale de cari s-a despoiat prin sistema trium nationum et quatuor religionum“¹⁷.

Iată deci, ca primă mențiune în legătură cu activitatea legislativă a Dietei de la Sibiu că *pentru prima dată în istoria Transilvaniei se enunța pe cale de lege deplină egalitate a națiunii române și a confesiunilor ei cu celelalte națiuni și religii recunoscute, lichidîndu-se inegalitatea feudală* instituită la 1437, care a transformat națiunea română în „națiune tolerată“, și s-a realizat astfel și una din revendicările fundamentale formulate în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848.

O a doua mențiune care se impune în legătură cu legile amintite se referă la faptul că această dietă, în care majoritatea deputaților au fost români *a preconizat egalitatea tuturor națiunilor*. „Națiunile recunoscute prin lege, și adică, națiunea maghiarilor, secuilor, sașilor și a românilor, față una cu alta sînt pe deplin egal îndreptățite și ca atari se folosesc în sensul constituțiunii transilvane de asemenea drepturi politice“ (art. 3 al primei legi amintite mai sus), iar art. 4 al Legii privitoare la egala „îndreptățire“, în lichidarea oricărui privilegiu național, a statuat că: „Numirile diferite ale părților țării nu întemeiază și nu dau pe seama naționalităților singuratiche nici un fel de drepturi politice“.

Cît de înaintată a fost o asemenea prevedere, dacă ne amintim ce au făcut unele populații din „pămîntul crăiesc“, din „secuime“ sau din comitate în timpul feudalismului!¹⁸.

¹⁵ *Idem*, p. 87.

¹⁶ *Idem*, p. 151.

¹⁷ *Idem*, p. 165.

¹⁸ Luînd cuvîntul la proiectul legii pentru „Inarticularea națiunii române și a confesiunilor ei“, Timotei Cipariu spunea, foarte semnificativ pentru ceea ce numeam noi „o anumită maturitate politică a națiunii române“, următoarele: „Această zi de astăzi va să înceapă o nouă epocă în viața națională a românimii transilvănene, o epocă, care, ne place a crede, va fi spre mulțămirea, ..., ...tuturor naționalităților, cari... sînt puse în mijlocul nostru, nu spre împărechierea

În privința folosirii limbilor, art. 2 al celei de-a doua legi amintită mai sus a stabilit ca *principiu general* că în justiție, școli, administrație etc., „părților le stă în voie a întrebuința..., ori și care din cele trei limbi ale țării“. Cît de înaintată a fost această prevedere, dacă avem în vedere că nu după mult timp, ca urmare a instaurării dualismului austro—ungar, conducerea reacționară din Ungaria a elaborat măsuri legislative prin care s-a pus în practică o politică deschisă de deznaționalizare forțată¹⁹, încercată fără succes și în Transilvania.

În afară de aceste două legi excepționale, Dieta de la Sibiu a mai elaborat și alte măsuri legislative, dintre care amintim: *organizarea tribunalului suprem al țării, Legea pentru aducerea unor modificări în patenta urbarială, Legea privitoare la serviciul militar, Legea electorală*.

Prin art. 1 al Legii electorale s-a stabilit că: „circurile electorale (circumscripțiile electorale — n.ns.) sînt astfel combinate, ca toate națiunile să poată trimite reprezentanți la dietă în număr corespunzător“²⁰, punîndu-se și pe această cale în aplicare principiul care a străbătut ca un fir roșu lucrările acestei diete: *egala îndreptățire a națiunilor țării*. cu toate consecințele, reprezentarea urmînd a se face proporțional cu numărul locuitorilor fiecărei națiuni.

Cu toate acestea, nici Dieta de la Sibiu n-a făcut pași deosebiți pe linia unei reprezentări autentice (gîndindu-ne și la o reprezentare socială), pentru că censul de avere — de opt florini valoarea austriacă — a fost menținut, majoratul politic a fost tot la 24 de ani, iar cei ce țineau de clasa servitorilor erau da capo excluși de la exercițiul dreptului de vot. De asemenea, s-a menținut categoria deputaților regaliști, și deputatul sas Conrad Schmidt apărînd-o, justifica prezența acestor deputați prin rolul de a micșora „contrastele naționale“ dintre reprezentanții diferitelor națiuni în dietă.

Prin prisma transformării Dietei Transilvaniei într-un organ al claselor posedante, a existat și o altă propunere, a minorității, care tindea să înlocuiască principiul reprezentării proporționale a națiunilor cu

și asuprirea uneia prin cealaltă, ci *spre împrumutată ajutorare și conlucrare spre același scop, care e înflorirea acestei patrii...* Națiunea română, împreună cu confesiunile ei, înarticulată prin legea care formează obiectul zilei, va ști respecta cu umanitate, iubire, reverință și frățietate pe toate naționalitățile Transilvaniei, ..., toate confesiunile, ..., și nu va pune din partea sa nici o piedecă liberului exercițiu al deplinei libertăți individuale, al convingerilor politice și religioase, ci va conserva cu scumpătate înaltele principii ale umanității, care sînt proclamate și recunoscute de toate națiunile civilizate“ (apud T. V. Păcățian, *op. cit.*, III, p. 134—135).

¹⁹ A se vedea Legea XLIV, cu privire la naționalități (T. V. Păcățian, *op. cit.*, IV, p. 790—796) și Legea XXXVIII, privind învățămîntul (idem, p. 418—428), ambele votate de parlamentul maghiar în anul 1868. Prima a proclamat că în Ungaria exista o singură națiune, națiunea maghiară „una și indivizibilă“, din care făceau parte și „naționalitățile“ — comunitățile de altă limbă — și deși le considera pe acestea ca cetățeni ai statului maghiar, nu li se recunoștea individualitatea politică aparte. Limba maghiară a fost decretată *singura* limbă oficială în stat. Cea de-a doua, Legea învățămîntului, a statuat că în școlile de orice grad limba maghiară era obligatorie. Cu toate că au fost făcute unele concesii pentru „naționalitățile“ din Ungaria, cele două legi au avut urmări nefaste pentru dezvoltarea politică și culturală a acestor popoare oprite din Ungaria.

²⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, III, p. 505.

principiul *reprezentării intereselor*. Nici prin gînd n-a trecut, însă, membrilor minorității din comisia de redactare a proiectului legii electorale ca această reprezentare să fie a tuturor intereselor (a tuturor claselor sociale). Luînd cuvîntul în favoarea proiectului majorității, Ioan Pușcariu critica astfel proiectul minorității: „Pentru că dacă minoritatea comisiunii și-a luat alt principiu, care nu se află în proiectul regimului, adică principiul reprezentării intereselor, atunci ea trebuie să facă o lege perfectă, care să mulțamească toate interesele țării, pe cînd noi vedem că operatul comisiunii în privința aceasta este cu totul neperfect. Întîiu, pentru că nu toate interesele sînt reprezentate; al doilea, pentru că nu sînt *drept* reprezentate; al treilea, pentru că nu e proporțiune între clasele reprezentate. Așa vedem că multe clase au fost reprezentate aci în măsură prea mare și de repețite ori, de es. »Der grosse und kleine Grundbesitz«, negustorii și industriașii ca orășeni, și iarăși orășenii ca «Handels- und Gewerbekammer». Noi vedem că aceste cuvinte vin înainte și de cite trei ori, pe cînd noi avem și alte clase de locuitori în Transilvania, ale căror interese încă nu joacă rolă mică, de es. oierii și băieșii (minerii)“²¹.

*

Ultima ședință a Dietei de la Sibiu s-a ținut la 29 octombrie 1864, lucrările ei fiind amîinate, pentru că urma, începînd cu 19 noiembrie același an, a se ține sesiunea Senatului imperial. Nu s-a mai întrunit, însă, niciodată, cu toate că la închiderea ei s-a promis că după terminarea lucrărilor Senatului imperial își va relua activitatea.

Anul 1865 a marcat ascuțirea contradicțiilor interne și externe ale Imperiului austriac, iar lupta pentru hegemonie între Austria și Prusia s-a amplificat și s-a încheiat, în 1866, cu victoria Prusiei.

În această situație, burghezia și moșierimea austriacă, cu tot sprijinul birocrăției și al armatei, nu au mai putut asigura existența pe mai departe a Imperiului în forma de organizare din perioada așa-numitului „regim liberal“. Revenirea la sistemul absolutist, în condițiile creșterii luptei antihabsburgice, de eliberare națională a popoarelor din Imperiu, era imposibilă. Se căuta altă soluție și a fost găsită în *crearea dualismului austro—ungar*, adică în atragerea la conducerea Imperiului a burgheziei și moșierimii națiunii celei mai numeroase din acest conglomerat de națiuni, în *detrimentul* luptei maselor populare și a națiunilor oprite atît din Austria cît și din teritoriile intrate sub conducerea Pestei.

Actul de creare al dualismului austro—ungar în 1867 a fost intens pregătit între anii 1865—1867. În ceea ce privește Transilvania, împăratul a *desființat*, la 1 septembrie 1865, *Dieta de la Sibiu*²² și a *convocat Dieta Ardealului*, pentru 19 noiembrie 1865, la Cluj²³.

²¹ *Idem*, p. 509.

²² Ion Rațiu scria lui George Barițiu, în legătură cu această samavolnicie: „Am citit azi decretul (din 1 septembrie), care îți face greață!! Ce crimă a comis dieta din Sibiu pentru a fi distrusă în felul acesta?“ (Arhiva istorică a Bibliotecii Academiei R.S.R., filiala Cluj, fondul Blaj, corespondența lui Ion Rațiu cu George Barițiu, Rațiu către Barițiu, 15 septembrie 1865).

²³ T. V. Păcățian, *op. cit.*, III, p. 769—781.

Dieta Ardealului, convocată la Cluj, la 19 noiembrie 1865, a constituit un mare pas înapoi, în raport cu Dieta de la Sibiu din 1863—1864, atît sub aspectul modului de constituire, cît și al activității pe care urma a o desfășura și pe care a desfășurat-o.

Sub aspectul componenței, rescriptul de convocare²⁴ stabilea că compunerea ei va fi cea „statornicită în art. de lege XI din anul 1791“ (se revenea deci la regimul feudal de constituire al dietelor Transilvaniei), după care acest organ se compunea din *deputați desemnați de locuitorii Transilvaniei*, care aveau acest drept în concepția feudală, censul de avere fiind criteriul de stabilire a dreptului de vot. Această categorie de deputați a fost în număr de 108, de acum cuprinzînd și 14 deputați români. A doua categorie de deputați au fost *regaliștii*, 190 la număr, dintre care 34 au fost români.

Măsurile luate au trezit nemulțumiri și proteste, în primul rînd, cum era și firesc în rîndul națiunii române, dar este demn de subliniat că au existat și alte luări de poziție pe aceeași linie. Ziarul „Zukunft“ denumea impunerea unei asemenea diete *octroiate*, denunța prevederile electorale ale rescriptului imperial pentru că „acesta eschide de la dreptul de alegere *multe mii de români foști îndreptățiți la 1863*“ și conchi-dea că „dacă se ia în considerare, că art. XI din 1791, citat în numitul rescript, cunoaște în Ardeal numai trei națiuni privilegiate, sași, unguri și secui, și cumcă legile ungurești de la 1848 într-adevăr au proclamat egala îndreptățire individuală, dar *au respins egala îndreptățire națională*, și fiindcă numitul rescript a primit în sine, pe lingă un element ale legilor din 1848, și devisa acelei perioade, îndreptățirea egală pentru toate clasele poporului, — în aceasta împrejurare nu să cere a fi profet pentru a prevedea, că acest pasaj din rescript va provoca mișcare mare de spirite la românii transilvăneni“²⁵.

Din punct de vedere al activității, atît rescriptul imperial de convocare a noii Diete a Ardealului, cît și cel adresat dietei la deschiderea ei au prevăzut: „ca obiect exclusiv și unic al dezbaterii — *revisiunea articolului de lege I din anul 1848, despre uniunea Ungariei și a Transilvaniei*, cu privire la interesele comune ale ambelor țări“²⁶. Așadar, împăratul se dezice de această dată, în favoarea claselor exploatatoare ale națiunii maghiare, de promisiunile și atitudinile anterioare (mai ales din perioada anului 1860 și din perioada convocării Dietei de la Sibiu), lovind în Dieta de la Sibiu care a elaborat mai înainte *egala îndreptățire a națiunilor din Transilvania și a religiilor lor*.

Dieta aleasă de privilegiații Transilvaniei, în imensa lor majoritate din rîndul națiunii maghiare, s-a grăbit și a votat în 1865 „uniunea“ Transilvaniei cu Ungaria, fapt ce a trezit vaste acțiuni de protest din partea românilor (protestul înaintat împăratului în anul 1866 purta cca. 1450 de semnături), dar a fost în zadar. Împăratul capitulasese.

Se confirma încă o dată că la ivirea unor momente prielnice, care nu mai puneau în pericol soarta Imperiului și dominația exploatatorilor,

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Idem*, p. 773—775.

²⁶ *Idem*, p. 770 și 784.

conducerea monarhiei austriece, ca și altă dată, era gata — prin orice fel de măsuri — să lichideze cuceririle obținute de mase în lupta lor de eliberare națională și socială.

Cu formarea dualismului austro-ungar în 1867 s-a terminat revoluția burghezo-democratică din Austria, printr-un compromis între burghezie și moșierime²⁷, și a început o nouă perioadă în evoluția Transilvaniei, care s-a caracterizat nu numai prin intensificarea exploatării maselor muncitoare (în condițiile dezvoltării relațiilor capitaliste), ci și prin creșterea aspirării naționale a românilor, fapt ce va duce la amplificarea luptei lor pentru eliberare națională, pentru desăvîrșirea unității național-statale a poporului român.

DUMITRU V. FIROIU

LA DIÈTE DE SIBIU (1863—1864). SA PLACE DANS L'HISTOIRE POLITIQUE DE TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'auteur se rapporte à un moment de grande importance pour l'histoire de la Transylvanie: la Diète de Sibiu (1863—1864), créée pendant le soi-disant „régime libéral“ instauré en Autriche en 1860, dans des circonstances difficiles pour l'Empire des Habsbourg. On cherchait l'issu dans une certaine autonomie accordée aux „Provinces“ menacées par les puissantes révolutions bourgeoises-démocratiques de 1848 suivies par les luttes de libération nationale.

On s'arrête sur deux aspects, les plus significatifs pour cette Diète. Premièrement, on relève sa nouvelle structure, étant constituée conformément au principe de la représentation des nations transylvaines, cette représentation n'étant pas authentique à cause du cens et du droit au vote qui favorisaient les nations hongroises et les colons allemands, connus sous le nom générique de „Saxons“. De même, il n'y avait aucune représentation sociale, le peuple était exclus à l'élection des députés justement par ce cens de 8 florins valeur autrichienne.

Deuxièmement, on présente l'activité de la Diète, qui par ses lois a supprimé l'ancienne inégalité féodale régnant en Transylvanie après 1437.

En insistant sur ce deuxième aspect, l'auteur le rapporte à la situation précédente de la nation roumaine, en nation „tolérée“, et, en même temps, il rappelle les événements de 1868, quand sous le régime des lois hongroises, on a usé d'une politique de dénationalisation forcée.

A la fin de l'ouvrage sont présentées les circonstances de l'apparition du dualisme autrichien—hongrois, et ses conséquences concrétisées aussi par l'abolition de la Diète de Sibiu et la convocation d'une Diète à Cluj. Sous l'aspect de sa structure (système féodal de nomination et de recrutement des membres) et l'activité (elle a discuté et approuvé l'annexion de la Transylvanie à la Hongrie), cette nouvelle Diète a représenté une regression, étant l'instrument des éléments réactionnaires intéressés à étouffer la lutte de libération nationale.

Il a fallu encore quelques décennies pour que la nation roumaine écarte l'oppression et réalisé l'unité nationale d'état, le 1 décembre 1918.

²⁷ A se vedea V. I. Lenin, *Opere alese în două volume*, vol. I, ed. a II-a. București, 1954, p. 675 și urm.

SOCIETĂȚI CULTURALE ROMÂNEȘTI DIN MONARHIA AUSTRO-UNGARĂ ȘI ACADEMIA ROMÂNĂ

Întemeierea Societății Literare din București, mai târziu Societatea Academică Română și apoi Academia Română, a trezit, cum era și firesc, interesul cărturarilor români ce trăiau în afara hotarelor țării.

Crearea ei a deschis calea realizării dezideratelor înscrise în programele și statutele celor trei asociații culturale românești din monarhia habsburgică („Astra“, „Asociația Națională Arădeană“ și „Societatea pentru cultura și literatura română“) de a concentra pe plan științific și literar pe cei mai de seamă cărturari, care, printr-o muncă asiduă pe tărîmul culturii naționale, să militeze și pentru realizarea idealului politic. Acest ideal răzbate și din cuvîntul rostit la inaugurarea Societății Literare de către Alexandru Roman, profesor la Universitatea din Budapesta și președinte al societății culturale a studenților de la aceeași universitate, „Petru Maior“, în primii ani de la creere. Alexandru Roman, vorbind despre țelurile noii societăți înființate, în încheiere își exprimă dorința ca „din unitatea limbii literare pre calea cea pașnică a științelor să rezulte unitatea noastră națională“¹.

Presa transilvăneană și societățile culturale românești au primit cu entuziasm vestea inaugurării Societății Literare din București. Iosif Vulcan, întemeietorul asociației „Petru Maior“, salută — și prin el tinerii săi colaboratori, membri ai Societății — crearea înaltului for. Sub titlul „Societatea Literară Română“ I. Vulcan își manifestă bucuria de a vedea adunați laolaltă cărturarii României și pe cei mai de seamă cărturari ai românilor din provinciile supuse².

„Astra“ salută și ea întemeierea noii societăți printr-o telegramă căreia i se dă citire în ședința Societății Literare din 17/22 august 1867³. La rîndul ei, Societatea Literară trimite o felicitare Asociațiunii, întrunită în adunare generală la Cluj⁴.

Înființarea Societății Academice, dincolo de importanța ei pentru propășirea studiilor științifice și literare din România, a avut urmări favorabile pentru susținerea materială și morală a vieții culturale românești din teritoriile din afara României locuite de români, în primul rînd a societăților culturale din monarhia austro—ungară. Toate acestea priveau cu speranță spre înaltul for de dincolo de Carpați, solicitînd

¹ V. A. Urechia, *Actele și solemnitatea oficiale și neoficiale a inaugurării Societății literare române*, București, 1867, p. 47; V. Maciu, V. Netea, *Unitatea națională în preocuparea Academiei Române*, în *Studii*, 6, 1966, p. 1097.

² *Familia*, nr. 11, 15/27 aprilie 1866, p. 131.

³ *Analele Societății Academice Române*, tom. I, 1867—69, sesiunea 1867, București, 1869, p. 45.

⁴ *Idem*, p. 32.

sprijin mai ales în cărți și participînd, după posibilități, la viața cultural-științifică desfășurată de Societatea Academică.

În primii ani de la înființare Societatea Academică a venit în întîmpinarea aspirațiilor tineretului studios din monarhie, dîndu-i un real ajutor material prin acordarea de burse-stipendii. Fondurile bănești erau alocate de orașele porturi Galați, Brăila, Turnu Măgurele și urmau să fie date — așa cum s-a hotărît în ședința din august 1867 —, „junilor români din diversele provincie dependenți de scepstrul străin”⁵. La numai o lună de la adoptarea hotărîrii de mai sus, șapte tineri din Maramureș, Banat și Transilvania beneficiază de burse de studii ale Societății Academice Române, la diverse universități din Europa⁶. Tinerii beneficiari își exprimă mulțumirile scriind Societății Academice și promițînd că vor face totul pentru a contribui la dezvoltarea culturală și națională a poporului român⁷. Înființarea Societății „Transilvania”, al cărei țel era tocmai ajutorarea tinerilor din ținuturile supuse monarhiei austro-ungare, a determinat, începînd cu anul 1868, trecerea tuturor fondurilor destinate acestui scop de la Societatea Academică Română la Societatea „Transilvania”.

Legăturile stabilite între Societatea Academică și asociațiile culturale românești s-au concretizat și în înzestrarea bibliotecilor asociațiilor culturale cu diverse publicații ale Academiei. Încă din 1870, Asociația pentru cultura poporului român din Maramureș salută Societatea Academică Română, exprimîndu-și convingerea că numai prin activitatea desfășurată în cadrul ei se poate ajunge la „realizarea prosperității intelectuale a poporului român din toate provinciile Dacia”⁸. Aceeași societate solicită cu această ocazie, pentru biblioteca ei, exemplare din *Analele Societății*, ea angajîndu-se să trimită cărți vechi românești⁹. Tot pentru a ajuta la îmbogățirea fondului bibliotecilor cu cărți de mare utilitate, Societatea Academică hotărăște în august 1872 să trimită gratuit bibliotecilor asociațiilor culturale lipsite de fonduri exemplare din *Dictionarul limbii române*¹⁰.

Solicitarea publicațiilor Academiei de către Societatea de lectură a studenților din Cluj „Iulia” stirnește discuții în cadrul ședințelor Societății Academice¹¹ în legătură cu folosul trimiterii acestor publicații. Se remarcă în discuțiile amintite luările de poziție ale lui Titu Maiorescu, Al. Odobescu, Gr. Ștefănescu, V. Alecsandri și Al. Roman. V. Alecsandri afirmă că „Academia trebuie să fie mult mai darnică, foarte darnică cu acele societăți și instituții române, ce se formează totdeauna cu fonduri și cu puteri foarte mărginite dincolo de hotare,

⁵ *Idem*, p. 17.

⁶ *Idem*, p. 108. Printre ei este și N. Densușianu, stipendist al Brăilei pentru Paris și Nicolae Oncu, viitor membru al societății „România Jună”.

⁷ Dan Berindei, *Societatea Academică Română, (1867—1878)*, în *Studii*, 6, 1966, p. 1086; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 234—235.

⁸ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 235.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Analele Societății Academice Române*, tom. V, 1872, p. 25.

¹¹ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. III, 1880—1881, p. 38, 130—131.

adică în Banat, Transilvania și Bucovina¹². Alexandru Roman multu-mește pentru încurajările și sprijinul acordat societăților constituite, în general de studenți, cu fonduri reduse, și era de părere că Academia ar trebui să procedeze la o selecție a cărților ce urmau a fi trimise¹³. Se hotărăște în final ca tipăriturile ce urmează a fi expediate societăților culturale să fie selectate în funcție de importanța lor generală și de utilitatea pe care o reprezintă fiecare în parte pentru diferitele societăți.

În anii următori se trimit cărți societăților: „România Jună” din Viena¹⁴, Societății de lectură a studenților „Alexi Șincai” din Gherla¹⁵, Societății de lectură a studenților de la gimnaziul român din Brașov¹⁶, Societății de lectură a studenților teologi „Andrei Șaguna” din Sibiu¹⁷, Societății academice „Petru Maior”¹⁸. „Analele” și alte publicații ale Academiei sînt donate la cerere, în 1897, Societății naționale arădene¹⁹, iar în anul 1898, Societății de lectură a tinerimii gimnaziale din Blaj²⁰. Urmare a solicitărilor primite, se trimit publicații și Reuniunilor învățătorilor români din districtele Sibiu²¹, Cluj²², Banat-Comloș²³, Mercurea Sibiului²⁴.

În anul 1892, la propunerea lui D. A. Sturdza Societatea Academică Română hotărăște trimiterea cîte unui exemplar din cartea lui G. Barițiu „Părți alese din istoria Transilvaniei” și societăților române de studenți universitari, considerînd trimiterea de reală utilitate²⁵.

La rîndul lor, societățile culturale își fac cunoscută activitatea pe care o desfășoară, trimițînd Academiei o serie de publicații editate de ele: rapoarte de activitate, reviste și foi, almanahuri, prelegeri populare, diverse cărți. „Astra” este prima care, în schimbul publicațiilor Academiei și a numeroase donații de cărți venite să-i îmbogățească biblioteca²⁶, a trimis regulat, încă din 1868, foaia sa „Transilvania”, Statutele Asociațiunii, precum și cărți apărute în Biblioteca Populară²⁷. Trimit publicații Academiei, de asemenea, Societatea studenților clujeni „Iulia”²⁸, Socie-

¹² *Idem*, p. 131.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Idem*, tom. II, 1879—1880, p. 88.

¹⁵ *Idem*, tom. III, 1880—1881, p. 228.

¹⁶ *Idem*, p. 149.

¹⁷ *Idem*, tom. XI, 1888—1889, p. 58.

¹⁸ De ex.: în anii 1890/91 trimis șapte publicații (*Raportul general al Societății de lectură „Petru Maior” a tinerimii române de la Universitatea din Budapesta pe anul școlastic 1890/91*, p. 16), iar în 1897/98 trimis 12 opere în 14 volume (*Almanahul Societății de lectură „Petru Maior”*, Budapesta, 1901, p. 46).

¹⁹ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XX, 1897—1898, p. 26.

²⁰ *Idem*, p. 87.

²¹ *Idem*, tom. XIII, 1890—1891, p. 12.

²² *Idem*, p. 121.

²³ *Idem*, tom. XIV, 1891—1892, p. 101.

²⁴ *Idem*, tom. XVII, 1894—1895, p. 192.

²⁵ *Idem*, tom. XV, 1892—1893, p. 10.

²⁶ *Idem*, tom. V, 1872, p. 20; tom. XI, 1878, p. 241; seria II, tom. V, 1882—1883, p. 214.

²⁷ *Idem*, seria II, tom. IV, 1881—1882, p. 230.

²⁸ Rapoarte de activitate pe anii 1877—79 (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. V, 1881—1882, p. 230).

tatea Academică „România Jună”²⁹, „Petru Maior”³⁰, Societatea pentru literatura și cultura română din Bucovina³¹. Se adaugă donațiile de cărți și obiecte ale unor membri ai societăților culturale³².

Societățile culturale au urmărit îndeaproape activitatea desfășurată de Academia Română. Pe această linie se înscriu felicitările adresate cu ocazia jubileului ei³³, scrisorile ce exprimau simțămintele aceluiași societăți în legătură cu dispariția din viață a unor membri ai Academiei³⁴ sau în legătură cu primirea altora în înaltul for, toate primite cu grațitudine de membrii Academiei. O remarcă în acest sens aparține lui D. A. Sturdza, în raportul prezentat la jubileul de 25 de ani de activitate al Academiei (aprilie 1891), unde spunea: „am avut a ne bucura de simțămintele exprimate Academiei de către diferitele societăți de studenți români de pe la universități”³⁵.

Activitatea Academiei era bine cunoscută românilor de peste munți, în primul rînd din „Anale” și apoi datorită publicării dărilor ei de seamă la început de Timotei Cipariu în al său „Arhiv pentru filologie și istorie”, apoi de G. Barițiu în „Gazeta Transilvaniei” și în „Transilvania”. „Astra” face cunoscută membrilor ei activitatea Academiei nu numai prin foaia sa „Transilvania”, ci și prin dizertațiile care se țin cu ocazia adunărilor generale. Astfel, în 1891, la adunarea generală a Asociațiunii de la Hațeg, Zaharia Boiu a prezentat conferința „Academia Română”³⁶, iar în 1897 la cea de la Sebeș a prezentat prelegerea „Fundatiunea Otteleșeanu”³⁷. La rîndul lor, membri ai „Astrei” și totodată ai Academiei

²⁹ Raportul de activitate și Almanahul pe anii 1882/83 (*Analele Academiei*, seria II, tom. VI, 1883—1884, p. 165).

³⁰ Rapoartele de activitate pe anii 1882/83, 1883/84 precum și cunoscuta „Istorie” a lui Petru Maior editată de societate (*Analele Academiei Române*, tom. VII, 1884—85, p. 266).

³¹ Trimite regulat foaia societății, rapoarte de activitate, calendare, prelegeri populare editate de societate (*Analele Academiei Române*, 1879—1880, p. 236; seria II, tom. V, 1882—1883, p. 214; tom. VI, 1883—1884, p. 148; tom. VII, 1884—1885, p. 262).

³² De ex., P. Dulfu, secretar al societății studențești „Iulia” din Cluj, trimite două traduceri în versuri din latină și o lucrare despre V. Alecsandri în limba maghiară realizate de el, precum și un manual de gramatică a limbii române (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. IV, 1881—1882, p. 230), iar D. Comșa din Sibiu, membru al „Astrei”, dăruiește Academiei o colecție și un album artistic de broderii, cusături și țesături naționale românești din Transilvania și Ungaria, realizat de Reuniunea agricolă română și Reuniunea de femei din Sibiu (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVII, 1904—1905, p. 137—140).

³³ „România Jună” trimite următoarea telegramă: „Salutăm cu mîndrie națională aniversarea a douăzecișicincea a Academiei Române. Fie ca acest mare areopag al științelor să reverse și de aici înainte o lume de lumini printre neamul românesc însetoșat de cultură” (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XIII, 1890—1891, p. 116, 150; *Serbarea aniversară de la 1/13 aprilie 1891 pentru împlinirea a XXV-ani de la înființarea ei, 1866—1891*, București, 1891, p. 13—46, 150—151).

³⁴ De ex., „România Jună” exprimă telegrafic condoleanțe pentru pierderea lui G. Sion, secretarul general al Academiei (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XII, 1890—1891, p. 310).

³⁵ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XIII, 1890—1891, p. 116, 150.

³⁶ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, iulie—august 1911, p. 386.

³⁷ *Idem*, p. 388; D. Vatamaniuc, *Ion Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1968, p. 411.

au încercat să facă cunoscută activitatea Asociațiunii și a altor societăți pe tărîmul culturii naționale în cadrul ședințelor Academiei. Astfel, la 13 martie 1889, G. Barițiu vorbește despre rolul și scopul „Astrei”, oprindu-se la prezentarea mai amănunțită a unor acte și documente ale școlii superioare de fete, înființată de Asociațiune³⁸. Monografia acestei școli, scrisă de V. Bologa, este trimisă Academiei pentru a concura la premiul Năsturel³⁹. Cu același scop trimite și Asociațiunea din Maramureș publicația sa: „Analele Asociațiunii pentru cultura poporului român din Maramureș”⁴⁰.

Membrii societăților culturale au urmărit cu interes dezbaterile care au avut loc în cadrul sesiunilor Societății Academice, în primul rînd în ceea ce privește adoptarea unui sistem unitar ortografic. Preocupări privind problemele de limbă, mai ales de ortografie au manifestat membrii unor societăți literare din monarhie înainte de înființarea Societății Academice. În anul 1865 Asociațiunea arădeană, „Astra” și Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina iau inițiativa de a forma împreună o comisie cu scopul elaborării unui sistem unic ortografic⁴¹. În ședințele Comitetului Asociațiunii din 1866, se duc vii dezbateri în chestiunea unității ortografiei limbii române⁴². Toate aceste inițiative au fost preluate un an mai tîrziu de Societatea Academică Română. La decretarea sistemului ortografic elaborat de aceasta din urmă, ca sistem oficial, în 1880⁴³, unele societăți l-au adoptat, încercînd treptat să-l introducă⁴⁴. După anul 1900 „Astra” dezbate în cadrul secției literare teme privind „Chestiunea îndreptării limbei literare”, „Chestiunea unificării limbii și ortografiei”⁴⁵, iar numărul 18 al Bibliotecii Populare poartă titlul „Regule ortografice stabilite de Academia Română în anul 1904”⁴⁶. Tot pentru unificarea limbii și peste granițele României pledează I. Corbu din Bistrița, membru al Asociațiunii, care într-o scrisoare propune Academiei să alcătuiască un mic dicționar portativ, eventual în colaborare cu „Astra”. Propunerea, la îndemnul lui Titu Maiorescu, e acceptată de Academie⁴⁷. De altfel, numai din 1905, se poate spune că sistemul de unificare a ortografiei a început a fi adoptat în teritoriile aflate sub dominația austro-ungară.

O altă direcție comună spre care s-au îndreptat „Astra” și Academia Română a fost elaborarea unui dicționar. Reluarea problemei dicționarului în 1884, prin publicarea lui de către B. P. Hașdeu, a solicitat

³⁸ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XII, 1889—1890, p. 59.

³⁹ *Idem*, seria II, tom. XXXIV, 1911—1912, p. 89.

⁴⁰ *Idem*, tom. XXIX, 1906—1907, p. 366.

⁴¹ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 53—56; D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 45.

⁴² Arhiva istorică a Academiei R.S.R. Filiala Cluj, fond Timotei Cipariu, doc. nr. 1365.

⁴³ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XIII, 1890—1891, p. 198—199.

⁴⁴ De ex., Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina trimite în 1882 o scrisoare Academiei, prin care-și exprimă azeziunea la noul sistem ortografic, iar calendarul pe același an reflectă normele noi ortografice stabilite de Academie (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. IV, 1881—1882, p. 104).

⁴⁵ *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iulie—august 1911, p. 358.

⁴⁶ *Idem*, p. 390; vezi și E. Glodariu, *Din activitatea editorială a „Astrei”*: „Biblioteca Poporală a Asociațiunii”, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 316.

⁴⁷ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXIX, 1906—1907, p. 248.

și societățile culturale din monarhia austro—ungară care au răspândit cele 5000 de chestionare și au trimis — după cum s-a remarcat — „din cele mai bune răspunsuri”⁴⁸.

Membrii societăților culturale au sprijinit și acțiunea de alcătuire a unei bibliografii a periodicelor românești între 1817—1887. Și-au dat concursul, trimițând liste cu colecțiile de periodice, Societățile studenților teologi din Sibiu, Blaj și Gherla⁴⁹.

Colaborarea la redactarea unor opere de mare extindere a venit și din partea membrilor Academiei. Amintim în acest sens contribuțiile lui Gr. Antipa, Victor Babeș, Titu Maiorescu, D. C. Olănescu, I. G. Sbiera, N. Teclu, A. D. Xenopol, Ovid Densusianu, la elaborarea Enciclopediei Române inițiate la 1895 de primsecretarul Asociațiunii, Cornel Diaconovici⁵⁰. De asemenea, membri de seamă ai Academiei, unii dintre ei foști membri ai Societăților academice „Petru Maior” sau „România Jună”, au sprijinit editarea almanahurilor societăților trimițând lucrări spre a fi publicate. Astfel, la almanahurile societății „România Jună” de la Viena din 1883 și 1888 au colaborat V. Alecsandri, T. Maiorescu, I. Negruzzi, Al. Mocioni, D. C. Olănescu, I. Sbiera, I. Slavici, N. Teclu, I. Vulcan, A. D. Xenopol⁵¹, iar în Almanahul Societății „Petru Maior” din 1901 semnează, printre alții, V. Alecsandri, At. Marienescu, P. Poni, I. Slavici, I. Cav. de Pușcariu⁵².

Tot aici putem menționa și vizitele făcute de unii membri ai Academiei la unele societăți culturale. Așa de pildă, N. Iorga, în 1901, cu ocazia călătoriilor făcute în scopul cercetării trecutului românilor transilvăneni, ia contact la Budapesta cu membrii societății „Petru Maior”, participând la câteva adunări. La manifestația patriotică organizată de societate cu ocazia comemorării lui Mihai Viteazul evocă într-un entuziast discurs figura și rolul politic al marelui voievod⁵³.

Societatea Academică și apoi Academia Română a inițiat și a participat la o serie de acțiuni organizate împreună cu societățile culturale din România și de dincoace de Carpați. „Astra” a apelat deseori la acest înalt for, cerînd sprijin într-o serie de întreprinderi. Încă din 1871 membrii Societății Academice iau la cunoștință și răspundesc apelul „Astrei” adresat tuturor de a contribui „în folosul înstituirii unei Academii române de drepturi în Transilvania”⁵⁴, iar în 1898, în cadrul ședinței Academiei se dă citire unui nou apel al Comitetului Asociațiunii pentru a contribui cu fonduri la zidirea unei Case Naționale, care să cuprindă un muzeu istoric și etnografic, precum și biblioteca Asociațiunii⁵⁵. Chiar dacă Academia ca instituție nu a putut răspunde în-

⁴⁸ V. Maciu, V. Netea, *op. cit.*, p. 1103.

⁴⁹ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. X, 1887—1888, p. 177.

⁵⁰ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, iulie—august 1911, p. 389—390; Mircea Avram, „Astra” inițiatorea primei enciclopedii românești, în *Centenarul revistei „Transilvania”*, Sesiunea de comunicări 11/12 mai 1968, Sibiu, 1969, p. 22.

⁵¹ Vezi *Almanahul Societății Academice social-literare „România Jună”*, I, Viena, 1883 și II, Viena 1888.

⁵² *Almanahul Societății de lectură „Petru Maior”*, Budapesta, 1901.

⁵³ *Tribuna*, nr. 177, 26 sept./9 oct. 1901, p. 706—707.

⁵⁴ *Analele Societății Academice Române*, tom. IV, 1871, p. 103.

⁵⁵ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XX, 1897—1898, p. 33.

totdeauna acestor apeluri, nedispunînd de asemenea fonduri, prin intermediul ei, acțiunile „Astrei“ au fost sprijinite de diverși particulari din România. În schimb, la apelul lansat în noiembrie 1911 de președintele „Astrei“, Andrei Bîrseanu, membru al Academiei, de a participa la subscripția publică deschisă de Asociațiune pentru ridicarea bustului lui G. Barițiu la Sibiu, Academia contribuie cu suma de 1000 lei⁵⁶. Astfel, bustul a putut fi ridicat datorită strădaniei acestor două societăți și inaugurat festiv la 12 mai 1912⁵⁷.

Organizarea marilor festivități în cinstea memoriei lui Ștefan cel Mare la Putna, în anul 1871, și apoi în 1904, au constituit un prilej pentru Academia Română de a veni în contact și de a cunoaște viața și activitatea societăților academice ale tinerilor studenți atît din România, cît mai ales de la universitățile din străinătate. Inițiată și organizată de societatea studenților de la Viena, marea sărbătoare de la Putna din 1871 a întrunit participarea membrilor a o serie de societăți culturale studentești din: București, Budapesta, Graz, Paris, Torino, Pisa, de la Academiile din Sibiu, Oradea, Cluj, Blaj, Arad⁵⁸. Societatea Academică Română reprezentată la această mare sărbătoare de M. Kogălniceanu și I. Sbiera felicită junimea studioasă, încredințându-i pe toți că Societatea participă din inimă la „jubilațiunea generoasă a închinătorilor la mormîntul marelui domn român“⁵⁹, iar în cuvîntul rostit cu această ocazie I. Sbiera arată necesitatea ca toți „bătrîni și tineri să-și dea mîna ca să dezvolte, ca să cultive și să ridice la un grad mai înalt, prin știință, prin artă și industrie, ceea ce străbunii... au păstrat pe cîmpul luptelor cu sabia în mină“⁶⁰.

Aniversarea lui Ștefan cel Mare de la Putna din anul 1904 a fost reeditarea manifestărilor de solidaritate națională dintre asociațiile culturale participante, Academia fiind reprezentată de C. Olănescu, P. Poni și I. C. Istrati⁶¹.

Membrii Academiei Române au participat sau au colaborat apoi la o serie de acțiuni organizate de „Astra“. Astfel, în 1881, o delegație a Academiei, formată din Vincențiu Babeș, G. Sion, Al. Roman și G. Barițiu, ia parte la adunarea generală a „Astrei“ însoțită de deschiderea unei expoziții, precum și la inaugurarea monumentului de la mormîntul lui Al. Papiu Ilarian, ridicat cu contribuția Academiei⁶². În mai 1892 la marea sărbătorire de la Sibiu a lui G. Barițiu cu ocazia împlinirii a 80 de ani, Academia a fost reprezentată de V. A. Urechia, Gr. Ștefănescu și Gr. Tocilescu, care a fost plăcut impresionat de „marea sărbătoare de recunoștință ce s-a făcut de toată românimea adunată“ marelui cărturar. Academia hotărăște ca relatarea desfășurării festivi-

⁵⁶ *Idem*, seria II, tom. XXXV, 1911—1912, p. 24, 42.

⁵⁷ *Idem*, p. 117—118.

⁵⁸ *Centenarul „România Jună“ 1871—1971*, Viena, 1971, p. 35—47.

⁵⁹ *Analele Societății Academice Române*, tom. IV, 1871, p. 12.

⁶⁰ D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 116.

⁶¹ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVII, 1904—1905, p. 25, 27, 156.

⁶² Raportul lui G. Barițiu prezentat în ședința din 23 mai/4 aprilie 1881, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom. IV, 1881—1882, p. 91—93.

tății să fie publicată împreună cu fragmente din lucrările lui G. Barițiu⁶³.

Delegații Academiei iau parte în anii următori la sărbătorirea a 40 de ani de la apariția revistei „Familia” și totodată a conducătorului ei, I. Vulcan (1904)⁶⁴, la comemorarea morții lui G. Barițiu organizată la 23 aprilie 1904 de „Astra” și de Reuniunea femeilor din Sibiu⁶⁵, la festivitatea de la Blaj de comemorare a nașterii lui Timotei Cipariu, în 12 iulie 1905⁶⁶.

Membrii Academiei participanți la toate aceste manifestări au ținut să releve, de fiecare dată, prestigiul de care se bucură instituția pe care o reprezentau la românii de peste munți și importanța acțiunilor organizate de ei pentru cultivarea spiritului național⁶⁷.

Inaugurarea Muzeului istoric-etnografic al „Astrei” de la Sibiu, în august 1905, a prilejuit dezbateri în ședințele Academiei. Titu Maiorescu propune să contribuie și Academia la succesul expoziției trimițând din colecțiile sale acte, scrisori și alte documente, Academia „arătând prin aceasta o bunăvoință foarte meritată unei frumoase întreprinderi naționale, care se face de către cea dintâi instituție culturală de peste Carpați”⁶⁸. Discuțiile sînt contradictorii și se reiau și în alte ședințe, hotărîndu-se în final trimiterea doar a publicațiilor și dubletelor Academiei⁶⁹.

La festivitatea de inaugurare a Muzeului Asociațiunii au luat parte, alături de reuniunile de femei din toate ținuturile, societățile culturale din Maramureș, Arad, societățile Academice „Petru Maior” și „România Jună”, societățile de muzică și corurile de plugari, Societatea pentru fond de teatru român etc. și membrii Academiei Române în frunte cu N. Iorga. Cel din urmă în discursul său a subliniat importanța „Astrei” născută din „curentul neîntrerupt spre lumină care a însuflețit de 150 de ani măcar, pe românii din Ardeal și țările ungurești, din iubire adevărată către popor...”⁷⁰

„Astra” și alte societăți culturale transilvănene au participat, la rîndul lor, în ciuda restricțiilor impuse de către autorități, la Expoziția Jubiliară de la București (1906), la a cărei organizare a contribuit în mare măsură Academia Română. În cadrul unei secții speciale au fost prezentate aspecte din viața economică, socială și culturală a românilor din Ardeal. Expoziția și festivalul au prilejuit un amplu schimb de opinii între participanți, s-au organizat numeroase manifestări artis-

⁶³ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XV, 1892—1893, p. 3—5, 8—9.

⁶⁴ *Idem*, tom. XXVII, 1904—1905, p. 156.

⁶⁵ *Idem*, p. 6, 9—10.

⁶⁶ *Idem*, XXVIII, 1905—1906, p. 18—20.

⁶⁷ At. Marienescu și Gr. Tocilescu subliniază în raportul prezentat referitor la comemorarea morții lui G. Barițiu „cît de prețuită este peste Carpați Academia Română, căci la toate ea a prezidat și totul sub auspiciile ei s-a manifestat” (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVII, 1904—1905, p. 6, 9—10). Același lucru îl remarcă și I. Bianu, care a participat la Blaj în 12 iunie 1905 (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVIII, 1905—1906, p. 18—20).

⁶⁸ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVII, 1905—1906, p. 11—13.

⁶⁹ *Idem*, p. 14—15.

⁷⁰ *Transilvania*, nr. 4 jubiliar, iulie—august 1911, p. 332; M. Sofronie, „Astra” și activitatea muzeistică, în *Centenarul revistei „Transilvania”*, p. 27.

tice și culturale, întâlniri între oamenii de știință și cultură, toate reflectând afirmarea unității culturale și naționale a românilor de pe ambele versante ale Carpaților⁷¹.

Pe linia acestor manifestări se înscrie, cîtiva ani mai tîrziu, în vara anului 1911, prezența la Blaj a unei delegații a Academiei — printre ei Ion Bianu și N. Iorga — la marile serbări jubiliare ale „Astreii”⁷².

Am relevat pînă acum unele aspecte privind legăturile dintre societățile culturale din monarhia austro-ungară și înaltul for cultural din România — Academia Română. Nu poate fi scăpată din vedere însă nici activitatea desfășurată în cadrul Academiei de membrii acestor societăți culturale care au devenit și membri ai Academiei. Unii dintre ei, de altfel, făceau parte concomitent din mai multe societăți. De ex.: E. Hurmuzaki, Titu Maiorescu, Gavril Munteanu, T. Cipariu, G. Barițiu, Al. Roman, I. Hodoș, pentru a nu aminti decît cîtiva dintre cei mai vechi membri ai Academiei, au fost totodată și membri ai „Astreii” și ai altor societăți. În același timp conducători ai unor societăți culturale cum sînt Ion Mihaly, I. Vulcan, Grigore Silași, Virgiu Onițiu, Andrei Bîrseanu sînt aleși în Academia Română. I. Vulcan, întemeietorul Societății academice „Petru Maior”, mai tîrziu al Societății pentru crearea unui fond de teatru român, devine membru corespondent al Academiei în 1879⁷³ și membru plin în 1891⁷⁴; Grigore Silași, profesor de limba și literatura română la universitatea din Cluj, membru onorific al societății „România Jună”, întemeietor și președinte al societății studenților din Cluj „Iulia”, desfășoară activitate și în cadrul Academiei ca membru onorific între anii 1877—1897⁷⁵, contribuind la strîngerea unor documente aflate la Cluj, la copierea lor pentru îmbogățirea fondurilor Academiei⁷⁶, întreține corespondență cu Academia Română informînd-o cu știri despre viața științifică și culturală a Clujului⁷⁷. Datorită lui probabil, P. Dulfu, student la Cluj și secretar al societății „Iulia”, trimite în 1880 Societății Academice o serie de lucrări elaborate de el pentru a fi discutate în cadrul secției literare. Cîtiva ani mai tîrziu, în 1895, obține premiul Eliade Rădulescu⁷⁸, iar în 1903 o parte din premiul Adamachi⁷⁹. Virgil Onițiu, vicepreședinte în 1903 al Societății pentru crearea unui fond de teatru român, fost membru al societății „Petru Maior”, este ales în anul 1902 membru corespondent al Academiei⁸⁰, iar Andrei Bîrseanu, președinte al „Astreii” și membru în

⁷¹ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXIX, 1906—1907, p. 65; tom. XXX, 1907—1908, p. 72; I. Iacoș, *Rolul expozițiilor în strîngerea legăturilor multilaterale ale poporului român, în Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, București, 1972, p. 375—383.

⁷² N. Iorga, *Serbările de la Blaj, însemnătatea lor politică, culturală și literară*, Vălenii de Munte, 1911, p. 8.

⁷³ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. I, 1879, p. 200.

⁷⁴ *Idem*, tom. XIII, 1890—1891, p. 116.

⁷⁵ *Analele Societății Academice Române*, tom. X, 1877, p. 96.

⁷⁶ *Analele Academiei Române*, seria II, tom. III, 1880—1881, p. 41; tom. VI, 1883—1884, p. 5—6.

⁷⁷ *Idem*, tom. II, 1879—1880, p. 1, 24—28.

⁷⁸ *Idem*, tom. XVII, 1894—1895, p. 215, 235—237.

⁷⁹ *Idem*, tom. XXV, 1902—1903, p. 423, 438.

⁸⁰ *Idem*, tom. XXIV, 1901—1902, p. 198.

mai multe societăți, este ales membru corespondent al Academiei în anul 1902⁸¹, devenind membru plin în 1908⁸² și obținând două premii ale Academiei pentru lucrările prezentate⁸³.

În cele de mai sus nu am amintit decât unele din variatele legături între Academia Română și societățile culturale românești de dincoace de munți. Fără a fi spectaculoase sau de mare anvergură, fără a viza deschis — cât timp oficial era imposibil — anumite țeluri de unitate politică între românii din țară și din teritoriile aflate sub stăpânire străină, relațiile continue între Academia Română și societățile culturale sînt tot atîtea manifestări pe plan cultural, adesea cu nuanțe politice evidente, ale dezideratului realizării unității poporului. Tendința manifestă a membrilor Academiei Române și a conducerii și membrilor societăților culturale românești de utilizare a aceleiași limbi românești în scris, de respectare a acelorași norme ortografice, participarea la manifestări culturale comune, schimbul de publicații, contribuția la elaborarea unor opere lingvistice, enciclopedice și de altă natură ce se adresau tuturor românilor sînt, în ultimă instanță, expresia pe plan cultural-național a dezideratelor politice. Iar interesul arătat de Academie și de societățile culturale pentru înlesnirea studiilor tinerilor români în teritoriile monarhiei era de fapt expresia atenției acordate creșterii și formării unor intelectuali în măsură să continue, să lărgească și să adîncească o fructuoasă operă de colaborare cultural-națională pusă în slujba întregului popor român, indiferent de teritoriile unde se afla. Pentru societățile culturale românești crearea Academiei Române a reprezentat înființarea celui mai înalt for științific și cultural, în măsură să le susțină activitatea mai ales moral, uneori și material, iar colaborarea dintre societățile culturale și Academia Română a avut la bază țelurile comune de propășire culturală și națională a poporului român, desființînd pe plan cultural și național fruntariile politice ce-i despărteau pe români.

E. GLODARIU

RUMÄNISCHE KULTURVEREINE DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE UND DIE RUMÄNISCHE AKADEMIE

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin beleuchtet Aspekte der Beziehungen zwischen den Kulturvereinen in der österreichisch-ungarischen Monarchie und der rumänischen Akademie, das Interesse, welches die letztere an der Tätigkeit dieser Vereine nahm und das sich im Laufe der Jahre in materieller und moralischer Unterstützung

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Idem*, tom. XXX, 1907—1908, p. 143—147.

⁸³ Prima este prezentată în anul 1885 împreună cu U. Jarnik „Doine și strigături“, iar a doua „Istoria școalelor centrale române gr. ort. din Brașov“ în 1902 (*Analele Academiei Române*, seria II, tom. XXVI, 1903—1904, p. 410).

zu deren Entwicklung ausdrückte. Der Beitrag der rumänischen Akademie bestand in Bereicherung des Bücherschatzes der Vereine durch verschiedene Veröffentlichungen und in Verleihung von Stipendien an die Mitglieder der Studentenvereinigungen.

Des weiteren werden Aspekte der Tätigkeit hervorgehoben, die einige Führer oder bedeutende Mitglieder dieser Kulturvereine im Rahmen der Akademie entfalteten. Auch wird die — gleichermassen seitens der Akademie als auch seitens der Leitung der rumänischen Kulturvereine bestehende Bestrebung hervorgehoben, die gleiche Schriftsprache zu verwenden, dieselben Regeln der Rechtschreibung zu befolgen, an rumänischen kulturellen Darbietungen teilzunehmen und bei Ausarbeitung linguistischer und enzyklopädischer Werke mitzuarbeiten, was alles — auf kulturell-nationaler Ebene — den Wunsch der politischen Einheit ausdrückt.

Gemeinsames Ziel der Zusammenarbeit zwischen der rumänischen Akademie und den Kulturvereinen war der kulturelle und nationale Fortschritt des rumänischen Volkes und die Beseitigung der politischen Grenzen, welche die Rumänen trennten, auf kultureller und nationaler Ebene.

PRIMUL STATUT CUNOSCUȚ AL ASOCIAȚIEI GENERALE A MUNCITORILOR DIN TIMIȘOARA*

Mișcarea muncitorească organizată din Transilvania are un trecut de peste un secol. În urma dezvoltării industriale în deceniile 6 și 7 ale secolului trecut, numărul muncitorilor din Transilvania cunoaște o creștere rapidă. Concomitent cu acest proces obiectiv „muncitorii încep prin a forma coalitiții împotriva burghezilor” (Manifestul Partidului Comunist). Această coalizare împotriva burgheziei începe în Transilvania în ultimii doi ani ai deceniului 7 din secolul trecut. Anterior acestei date, muncitorimea din Transilvania a căutat să se încadreze în anumite forme organizatorice, care aveau un singur scop: întrajutorarea. Aceste organizații profesionale (la Timișoara, Arad, Brașov, Reșița, Cluj, Sibiu etc.) au asigurat muncitorilor asistența medicală, medicamente și ajutor bănesc. Aceste prime organizații, care se aflau sub influența ideologiei burgheziei liberale, constituiau primii pași spre organizarea muncitorimii din Transilvania.

În lupta sa pentru organizare, muncitorimea transilvăneană a primit un prețios ajutor din partea primei Internaționale. Internaționala I, marcînd linia justă a organizării muncitorimii din toate țările, a stimulat dezvoltarea mișcării muncitorești socialiste și în Transilvania. În procesul luptei pentru înființarea organizațiilor muncitorești independente de burghezie, un loc important îl ocupă Asociația Generală a Muncitorilor din Timișoara, înființată din îndemnul Internaționalei I, la 11 octombrie 1868. La adunarea muncitorească de constituire a asociației a fost adoptat și statutul, care era similar cu cel al asociației muncitorești din Budapesta. Datorită însă faptului că muncitorimea trebuia să țină seamă de dispoziția Ministerului de Interne dată autorităților ca să fie aprobate numai statutele asociațiilor muncitorești care n-au „tendințe politice”, statutele nu oglindesc scopul real al asociațiilor înființate în această perioadă. Nu dispunem de acest prim statut al Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara, dar se cunosc discuțiile ministeriale în legătură cu el, discuții din care reiese clar că Ministerul de Interne a constrîns pe muncitori să renunțe la tendințele lor inițiale și să nu înscrie în statut adevărul lor țel. (A. Egyed, *Asociațiile muncitorești din Transilvania între 1868—1872*, în *Studii*, nr. 6/1956).

* Textul în limba română al Statutului, transcris după ortografia actuală, a fost publicat în: *Documente privind începuturile mișcării muncitorești și socialiste din România, 1821—1878*, Edit. politică, București, 1971, p. 515—529.

(Statutul se află în posesia Muzeului de istorie al Transilvaniei, nr. inv. M 1829).

Noul statut al asociației a fost aprobat în primăvara anului 1870, și astfel activitatea Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara a dobândit un caracter legal. În statut, tipărit în limbile: română, maghiară, germană și sîrbă, arătîndu-se că poate deveni membru al asociației orice muncitor, sau persoană aparținînd altei clase sociale, care locuiește în Timișoara sau în împrejurimi, se preciza că activitatea asociației „are două direcțiuni: A) La clasa constitutivă (secția de educație n.n.) cultivarea spirituală; B) La clasa spriginitoria (secția de ajutorare n.n.) dezvoltarea intereselor materiale“. În legătură cu activitatea desfășurată în cele două secții, statutul preciza:

Spre promovarea culturii spirituale se cere:

1. instruirea celor prezenți în obiectele reale și limbistice (umanistice); a se îngriji după putință de ridicarea magazinelor de mostre, precum și, din timp în timp, de expoziții;

2. bărbați apti (pentru aceasta) să țină prelegeri enciclopedice și economice în legătură cu comunicarea ideilor;

3. acuirarea (cumpărarea) foilor periodice și a cărților enciclopedice, economice și reale, a le ceta acelea publice și pentru cei mai neexperți a le și explica.

Clasa sprijinitoare (comitetul de sprijin, secția de sprijin) a asociațiunii se îngrijește:

- a) ca să înființeze din contribuțiile săptămînale menite în acest scop o casă de păstrare, care să anticipeze celor bolnavi pentru cură, celor orfani pentru înmormîntare și creștere, iar celor neputincioși sub formă de gratificații cîte o sumă de bani, fie ca împrumut, fie ocazional și ca subvenție.

- b) casa de păstrare primește și plasează și alte sume de bani dar numai de la membrii săi, pentru ca și membrii sănătoși să poată scoate (bani) pentru scopurile lor;

- c) asociația va influența cu autoritatea sa corporația (în sensul) ca să se poată înființa cît mai lesne case de lucrători și ca la înființarea unor asemenea asociații de consum membrii ei să se poată asocia cît mai avantajos.

Membrii de bază ai asociației proveneau din rîndul muncitorilor și numai aceștia aveau drepturi depline în cadrul asociației. În legătură cu membrii între 15 și 20 de ani, în statut se precizează că aceștia au drepturi egale cu ceilalți membri, în afară de dreptul de a fi aleși și de a alege.

Conform statutului, în fruntea asociației stă un comitet de conducere compus din: un președinte, doi vicepreședinți, 12 membri ordinari și 6 membri supleanți, precum și funcționarii asociației (secretarul și adjunctul, casierul, revizorul și percepătorul asociației), dar numai cu vot consultativ.

Ordinea adunărilor se stabilea în felul următor: adunarea generală se ține o dată pe an (în a doua jumătate a lunii decembrie), Comitetul de conducere trebuie să țină lunar cîte o ședință deschisă, Comitetele pe secții țineau ședințe săptămînal, iar secțiile și cluburile își țineau ședințele în termenele stabilite de membrii acestora. Statutul mai re-

glements gospodărirea fondurilor asociației, situația membrilor precum și organizarea și activitatea celor două secții.

În baza acestui statut, avînd și un program care conținea — ca de altfel și celelalte programe ale asociațiilor muncitorești din Ungaria de atunci — revendicări cu caracter burghezo-democratic, cit și unele teze lassalliene, și-a început activitatea asociația muncitorească din Timișoara.

Pe lângă activitatea profesională, asociația s-a ocupat și de probleme politice, cum sînt: dreptul de vot universal, dreptul de întrunire, presa liberă, acordînd, totodată, o mare atenție problemei culturalizării muncitorilor. În preocupările asociației un loc însemnat îl ocupă programarea diferitelor idei socialiste, la început mai ales ale lui Lassalle. Documentele vremii ne dovedesc că totodată începuse și pătrunderea ideilor socialismului științific în Transilvania prin care se atenua treptat influența lassallianismului. Asociația generală a muncitorilor din Timișoara a început să răspîndească scrierile socialiste editate de Internaționala I. Documentele atestă faptul că muncitorii din Timișoara citeau ziarul secției Internaționalei de la Geneva, „Vorbote”. În primăvara anului 1869 la asociație au sosit unele lucrări ale lui Marx și Engels, ca: *Manifestul Partidului Comunist*, Statutul Internaționalei I și Procesul Comunist de la Colonia.

Lupta între adepții lui Lassalle și muncitorii care depășiseră unele teze lassalliene s-a manifestat și în adunările asociației. Astfel, de exemplu, la 6 iulie 1870, cu ocazia dezbaterii programului asociației, un muncitor a declarat în fața adunării: „Statului nu putem să-i cerem să se îngrijească de dotarea clasei muncitoare” sau că „...numai prin forțe proprii își poate făuri muncitorul un viitor...” (*Neue Temesvarer Zeitung*, din 6 iulie 1870).

În cadrul Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara au activat muncitori de diferite naționalități. Internaționalismul asociației s-a manifestat și prin faptul că asociația a folosit în mod consecvent limbile română, maghiară, germană și sîrbă. La conducerea asociației au participat, de asemenea, muncitori de diferite naționalități, pe deplin uniți în probleme principiale. Din conducerea asociației, pe lângă Carol Farkas (primul conducător al asociației muncitorești din Timișoara), au făcut parte muncitorii Gheorghe Ungureanu, G. Förk și Novotni, reprezentînd cele patru naționalități ce locuiau în Timișoara. După plecarea lui Carol Farkas la Budapesta (în a doua jumătate a anului 1869), sarcina conducerii Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara a revenit tot mai mult lui Gh. Ungureanu, care a stat în fruntea mișcării timp de 20 de ani.

Activitatea Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara, împreună cu activitatea celorlalte asociații muncitorești, marchează începutul mișcării muncitorești socialiste din Transilvania și prima etapă a luptei pentru un partid al clasei muncitoare.

ANEXE

REGULAMENTULU ASOCIATIUNEI GENERALE A LUCRATORILORU
DIN TEMESIOR'A.

PARTEA I.

Statutele principale.

1.

In Temesior'a s'au constituitu sub titlulu „asociatiunea generala a lucratoriloru“ un'a asociatiune, care se folosesce de sigilulu seu cu asemenea inscriptiune, spe a promová și a cercetá cu tóta atentiunea interesele materiali și spirituale a lucratoriloru, a carei-a membru poate fi ori si care lucratoriu d'in Temesior'a seu d'in tienuturile mai de aproape pana la unu numeru nehotarat, precum si individi d'in alte clase, cari se interesédia de bunulu acestor'a.

2.

Activitatea asociatiunei are do'ue direptiuni:

A) La clas'a constitutiva cultivarea spirituala.

B) La clas'a spriginitoria desvoltarea intereselor materiale.

Spre promovarea culturai spirituale se recere:

1. instruarea celoru presinti in obiectele reale si limbistice; a se ingriji dupa potinti'a despre radicerea magazinelor de mustra precum d'in tempu in tempu si despre espositiuni;

2. ca se tiena barbati apti prelegeri encyclopedice si economice in legatura cu comunicarea ideiloru;

3. acuirarea foiloru periodice si a cartiloru encyclopedice, economice si reale, a le ceti acelea publice si pentru cei mai neesperti a le si explica.

Clas'a spriginitoria a asociatiunei se ingrigesce;

a) ca se se infiintieze d'in contribuirele septemanarie menite spre acestu scopu o cassa de pastrare, carea se anticipeze celoru morbosi pentru cura, celoru orfani pentru inmormentare si crescere, éra celoru neputintiosi in forma de gratificatiune cate o suma de bani, si adeca seu ca unu imprumutu seu la intemplanare si ca subventiune.

b) Cass'a de pastrare primesce si disclochiaza si alte sume de bani, dara numai dela membri sei, ca se pota scote si membrii cei sanatosi imprumuturi pe interese;

c) asociatiunea va influintia cu autoritatea s'a ca corporatiune, ca catu mai lesne se se póte asedia case de lucratori, si ca la infiintiarea atarei asociatiune de consumare membrii acelei-a catu mai favorabile se póta pacta.

3.

Afacerile juridice, economice precum și susținerea ordinii a asociațiunii le administrează comitetul; clas'a constitutivă se împarte în secțiunea de învățământ și literară, a magazinului industriale, a cântului și a gimnasticii, a solemnității și a reviziunii; ci membru fiescecarei-a secțiunii poate lua parte în ori și care secțiune, —

asia și clas'a spriginitoria cuprinde în sine secțiunea ajutoră, a casei de păstrare și a reviziunii banale totu cu dreptu reciproc.

4.

De membrii se voru primi numai persoane nepătate, și se împartu în elevi, membri ordinari, esteriori, și onorari;

1. elevu poate fi fiescecare membru dela 15 până la 20 ani, cu învoirea păranților respective tutorului seu principalului și se împartășește de toate favorurile asociațiunii — afara de a alege și a fi alesu;

2. membru ordinaru este fiescecare barbatu trecut de 20 ani până cându solvesce tas'a s'a regulatu;

3. membri esteriori sunt fameile și acei-a, cari nu locuescu în locu acestea solvescu numai jumătate d'în tas'a prescristă pentru clas'a spriginitoria, sunt înse deobligati, — deca voiescu a face pretensiuni la favorurile clasei constitutive seu deca — și stramuta domiciliulu loru aici, a contribui tas'a mambrilou ordinari.

4. Membru onorariu a asociațiunii vâ fi acela, carele vâ sucurge la scopulu asociațiunii celu puțin cu o sumă de 50 fl. fara de a mai pretinde îndereptu acest'a sumă, seu pe carele lu vâ alege asociațiunea pentru meritele sale de atare, acest'a înse se bucura numai de favorurile clasei constitutive.

5.

Directiunea asociațiunii o manipulează comitetul, acest'a consta d'în următorii membrii:

a) d'în unu presedinte și doi vicepresedinti, unulu d'în cesti d'în urma este presedintele clasei constitutive, era celalaltu a clasei spriginitore;

b) d'în 12 membri ordinari și 6 membri suplinitori a comitetului pentru afacerile clasei constitutive, și totu atati-a pentru afacerile clasei spriginitorie, cari afacerile comune a asociațiunii compun senatul directorale, și provedu posturile loru fara nici unu onorariu;

c) d'în dirigatorii asociațiunii, dăra numai cu votu consultativu, și si atunci numai cându nu sunt afacerile loru pe tapetu — și adeca d'în unu secretariu și adjunctulu acelu-a, unu cassaria și unu revisoru, precum și d'în unu perceptoru; onorariulu acestor a lu termina adunarea generală și numerulu loru se poate după împregiurari unmulți seu micșoră;

6.

Datorințiile comitetului sunt următoarele:

I. presedintele reprezintă asociațiunea în afacerile sale ori și la care juridictiune și în casu de împedecare conchiama și dirigeza unulu d'în vicepresedinti

siedintele generale si ale senatului asociatiune, elu se ingrisesce despre escutarea concluseru, subscie d'inpreuna cu secretarului tôte espedarile si revisionéza mai cu doi membri a comitetului in restempuri nesotarate si fara avisare cass'a si perceptoratulu.

II. vicepresedintele primariu conduce clas'a constitutiva si comitetulu acelei-a, ca si unu presedinte, conchiama siedintele si veghiaza peste cursurile de invatiamentu si peste biblioteca; elu dirige activitatea sectiunelu, dara grigesce mai vertosu de sectiunea financiara si revisionarie, precum si despre portarea economiei, elu asignéza, erogetele referitórie la acest a amesuratu decisiunelu adunarei generale séu a comitetului ma póte in contielegere mai cu unu membru a comitetului asigná in casuri de lipsa pana la 20 fl. si afara de siedintia, dara sunt in solidum respundietori pentru aceea, elu cuitéza d'inpreuna cu cassariulu tôte sumele incurse pe séma clasei, a carei afaceri si cassa tótu-deună o póte esaminá — in casulu de impedećare a presedintelui pesiesce elu in cerculu de aptivitate a acelu-a;

III. vicepresedintele secundariu este din oficiu presedintele clasei sprigitórie si a comitetului acelei-a, elu efectuesce conclusele comitetului si a adunarei generale, asignéza erogatele in casu urgente mai cu unu membru a comitetului pe lenga raspundere solidaria pana la 20 fl. si afara de siedintia elú pestréza un'a d'in chieile cassei a acesteí clase, d'in care cauza si este in solidum respundietoriu, si substitue in atare casu de impedicare pe vicepresedintele primariu, si si in'susi pe presedintele;

IV. Comitetul asociatiunei reprezenta ca senatu comunu asociatiunea facia cu alte persóne afara de asociatiune, precum si facia cu alte corporatiuni, d'in care cauza si signéza la facerea atarei datorii afaru de presedinte si mai doi membri a comitetului; represinta si manipuléza interesele asociatiunei si sucurge la efectuarea decisiunelu adunantielu generale in intielesulu statuteloru; esaminéza aratarile claselu, si le compune pentru referare la adunarea generala, a carei conchiemare se pótei pretinde pr'in 5 membri; elu póte pretinde revisionarea socotiloru si esaminézá cassele — despre acestea si despre tóta averea asociatiunei este in solidum respundietoriu;

V. Datorintiele acestea suntu si ale comitetelu sectiunale, la a caroru siedintie potu lua parte si membrii altei sectiuni, sedintiele loru suntu inchise, pe candu a senatului asociatiunei deschise, si in acestea se si decide despre cei propusi de membri onorari.

Cari voru absentá la 5 siedintie ordinarie un'a dupa alta — fara nice o cauza — se voru respectá de eschisi, loculu acelu a lu ocupa membrii suplinitori, si remanu sub raspundere pana la finea anului;

VI. secretariulu are datorinti'a a portá protecóle la siedintiele generale, la ale comitetului precum si la siedintiele claselu, elu concipiaza si espedéza tote corespondintiele si publicatiunele, ma la inceputu póta si perceptoratulu, d'in care cauza i-se dá-dupa-ce se voru inmulti agendele — unu adjunctu, totu odata standui si servitoriulu aficale spre dispositiune — pecatu nu va fi ocupatu cu alte locuri mai ponderóse.

Secretariulu este respundietoriu pentru implinirea punctuala a afaceriloru sale, éra mai vertoru pentru portarea corecta a cartiloru perceptorale — ca si mai tardiu perceptorulu.

VII. Casariulu manipuléza sub raspundere tôte venitele asociatiunei, si adeca dechilinu a fiescecarei-a clase, la elu se afla o chiea dela cass'a principala si

este îndatorit: a depune și cautela, elu scontréza tôte perceptele cassei d'inpreuna cu comisariulu lunariu-cestu din urma pastréza a trei-a chiea și este in solidum respundietoriu — erogate pote face casariulu neconditionatu numai la presentarea asignațiunei, pe care este a se și cuită.

7.

Ordinea adunariloru e următoria:

a) adunare generala se va tiene odata in anu și adeca in dile d'in urma a lunei lui Decembre, la carea se voru alege presiedintii, jumătate d'in membrii camitetului și jumătate d'in membrii suplinitori (in anulu atain pr'in sortitura era in anii urmatori dupa rangulu dirigatorie) precum și diregetorii, totu cu acést a ocașiune se voru staveri lefele și relatiunele diregatoriloru între sine; propunerile, cari se voru face d'in partea comitetului seu celu putieniu de 20 membri cu 8 diele nainte de adunare, debuescu a se pertrapta și decide in inte-resulu comunu a asociatiunei.

Deca doresc maiortatea comitetului, séu 50 membri, precum și déca afla presiedintele de lipsa, se póte conchiemá și altadata o adunare generala estra-ordinaria, dar numai in modulu celoru ordinare, la o serbatóre, și anuciata in diarele locale seu pr'in placate celu putieniu cu 8 dile nainte.

De nu s'aru presintă la adunarea generală afara de comitetu și 100 membri, atunci se vá conchiemá adunara peste 8 dile de nou, publicandu-se totu-odata și obiectele principale, cari se voru pertraptá la aceea, la care ocașiune aduce decisiuni vâlide maiortatea absoluta a celoru de fatia, afara de impartire, despre cari, in casu de nu s'aru infatiosiá membrii in numerulu recerutu, numai mai-oritatea absoluta a unei a trei'a totu peste 8 dile anuciata adunari póte aduce decisiuni vâlide;

Comitetulu intregu tiene siedintie deschise la 4 óre in domineca prima a fies-cecarei-a luni.

c) Comitetele claseloru tienu sidintie in tóta spteman'a;

d) Sectiunele și cluburile și tienu siedintele loru la termine, cari le hotarescu singure și la a caror'a adunari decide totu-deuna maiortatea voturiloru, in casu de sunt voturile inpartite in dóue parti egaele derima votulu presiedintelui.

Fiinduca de obiectele adunariloru se tienu și alegerile, se ordinéza in pri-vintia acestor'a ca déca nu se voru pote intemplá p'r'in aclamatiune, atunci se se conduca votisrea secreta p'r'in o comisiune de 3 membri alesi p'r'in sortitura. Comitetulucérca calitatele celoru-ce competéza la posturile diregatoriloru, éra pre-siedintele i-candidéza, și i-pune la votisarea secreta.

8.

Averea asociatiunei consta d'in fundatiunele membriloru onorari, d'in dona-tinuni și d'in contribuirile membriloru, d'in venitulul acestor'a și d'in inventariulu mobileroru și imobileloru acuirate.

Inventariulu sa afla sub inspectiunea secretariului, banii gata și papirele pretioase se afla in cassa de pastrare, d'in cele trei chiei a acestei casse se afla una la vice presiedintele secundariu, un'a la cassariu, și a treia la comisariulu lunariu — cassariului i-se preda pentru coperirea erogateloru interimale o cassa mai mica pana la 300 ft. o. a. care suma este coperita cu cautiunea lui.

Averea asociatiunei este in privintia organisarei sale de d  ue plesse:

Tota fundatiunile, donarile si contribuirile (afara de cele a membriloru exteriori, cari curgu in cassa spriginitoria) precum si veniturile se impartu in d  ue parti egale, una se intrebuintiaza spre promovarea scopului clasei constitutive,   ra ceealalta pentru celu a clasei spriginitorie.

9.

In asociatiune p  te intr   fiescecare barbatu nepatatu si sanatosu dela 15 pana la 60 ani dara elevii numai cu ingaduirea parintiloru, tutoriloru seu a principaliloru d  ca v   solvi 50 cr. ca tasa de inscriere, dupa primire i-se ca escri   8 dile numele in localitatea asociatiunei si dec   s'aru face observari in contra lui, v   alege unulu d'in presiedinti unu arbitru, carele v   decide despre acest'a.

Femeile membriloru, s  u veduvele lucratoriloru voru fi primite intre membrii exteriori, inse despre cele d'in'taiu au a se eszeptor   la incrierea loru si barbatii   ra cele d'in urma au a face cunoscuta maritarea loru.

Membrii altei asociatiuni de asemenea caracteru sunt, la stramutare locuintiei loru aice, liberi de tas'a inscrierii, d  ca si-voru produce rectificariile loru, asia suntu liberi si acei-a cari stramutandu-si locuinti'a de aici   rasi se rentorcu.

Contribuirea eleviloru si a membriloru ordinaru este 20 cr. pe septemana, d'in cari incurgu 10 cr. in cass'a clasei constitutive   ra 10 sr. in cass'a clasei spriginitorie; sum'a ulteri  re se pastredia in cass'a de pastrare fara interese ca proprietatea membriloru pana candu v   sust   asociatiunea, si la desfintiarea asociatiunei se v   imparti proportionalmente. Ac  st'a suma o p  te sc  te membrulu numai la stramutarea locuintiei s  u eschiderea s'a d'in cass'a de pastrare, si in casu de m  rte se v   d   urmat  riloru, dar membrii cari au esitu d'in asociatiune, s  u au fostu eschisi, acei-a nu potu face nici o pretensiune la sum'a acest'a, ci aceea devine proprietatea asociatiunei. Despre aceea — c     re socotisev   la intra-rea de nou a unui membru   ra si sum'a picata deja in proprietatea asociatiunei hotaresce adunarea generala.

10.

Fiescecare inc  ta a fi membru pr'in eschiderea seu pr'in esirea s'a d'in asociatiune. Eschisi voru fi acei-a, cari voru fi condamnatu d'in partea sedriei criminale de criminalisti, s  u acei-a pe cari i-va afla arbitriulu demni de eschidere. — De esiti se voru consieder   acei-a, cari si la admoniere repetita voru remane pe 3 luni in restantia cu contribuirele loru, deca nu-i va escus   atare morbu s  u lipsa de castigu, despre ce v   decide arbitriulu.

Acel'a membru, carele este constrinsu de impregiurari a-si schimba locuintia p  te esi d'in asociatiune, d  ca a documentatu impreguiarile acelea, se v   folosi — atatu la esire catu si la rentr  cerea s'a — de t  te favorurile reguleloru referitorie la acestea.

11.

In t  te casurile pana acuma amintite precum si in alte casuri posibile, cari s'aru esc   intre membrii ei, se judecad  ca acele s'au aratatu vicepresiedinte in sensulu legii d'in 1868 art. LIV. tit. 9 part. 3. cu aceea, cumaa membrii ca atari

sunt supusi de după oalitatea loru acestui județiu și cumca asociatiunea ca parte certanda și alege județii sei d'în membrii onorari-și cumca în casurile permise de lege procedur'a este sumaria.

Se concede, ca și controversele escate între unu membru și între alta persóna se se pôte pertraptá naintea arbitriului, în care casu înse se recere ca nemembrulu se-si dee la acesta învoirea s'a de libera voia în scrisu.

12.

Asociatiunea se constituie în speranția a durá neconținutu deocamta pe 50 ani, și adunarea, ge. ultima decide despre continuarea mai desarte a asociatiunei și deca aru deveni disolvarea ci neevitabila, prin devenirea membriloru la 100, atunci mai nainte de tôte se voru coperi atari passive a asociatiunei, și se vóru întórce sumele înlocate în cassa ei de pastrare, éra venitulul curatu, carele vá remane, se vá depune în cass'a de pastrare a Temesiórei, ca fundatiune pentru copii orfani a lucratoriloru și în favorulu institutulu lucratoriloru. Acést'a hotărare nu se vá pôte stramutá nici prin unanim'a decisiune a ver și cari-a adunare generale.

13.

Protocolulu adunantiei generale este a se aterne în 8 dile la aficiolatulul de industria d'în casu în casu, fie fostu adunarea ordinari a séu estrordinaria.

14.

Antisti asociatiunei debue la finea fie-carui'a anu se astérna o însemnare despre averea asociatiunei la adunarea generala, și esaminendu-se acést'a pr'în o comisiune se tramite unu esemplariu pr'în jurisdictiunea politica la înaltulu ministeriu m.r.

Organizarea clasei constitutive

1.

Tientia clasei constitutive este înaintarea și cultivarea spirituala și morala a lucratoriloru, spre care scopu deschide cursuri de invatiementu, arangiaza disertatiuni populare precum și cetiri împreunate cu comonicare de idei, acuirea fai și carti economice și educatórie și le pune în localitati acomodate la dispozițiunea membriloru. Se vá îngriji despre fundarea magazineloru de mustra și vá arangia espositiuni industriale, și vá promová desteptarea membriloru și a familiiloru lor pr'în petreceri solide, pr'în cantare gimnastica; și îngrigindu-se de institute de creștere pentru pruncii cei mici; la înfiintarea sperativa a coloniei de lucratori și-va estinde atentiunea s'a pana la lucrát'orie de invatiementu.

2.

Participatorii acestei clase sunt edevii, membrii ordinari si onorari, presedintele acestei-a e visepresedintele primariu, si afacerile ei le conduc cu cei 12 membri ordinari si cei 6 suplinitori a comitetului, actuariulu ei este secretariulu séu adiunctulu aceluia.

3.

Membrii formdeia 5 sectiuni, si adeva in asa modu, cá fiescecare póte luá parte la tóte celelalte.

a) sectiunea de invatiementu este indatorita a se ingriji despre deschiderea cursurilor, despre denumirea invatiatorilor la acéstea, precum si despre cercetarea regulata celor insinuati si despre diliginti'a acelor'a; tiene catra finea tómei cu cei mai teneri ascultatori esamene, impartun-du spre mai mare animerá si premii. Incursuri se va pune deschilinita ponderositate pe limbi, scrisore, mecanica, istoria naturala ói chemia, era membrii clasei debue se auspitione cursurile.

b) Chiemarea sectiunei bibliotecarie si a magazinului industriale este o conchiema pe cei mari espert barbati la disertatiuni popolarie economice, si de cultivare, asa, ca celu putienu in tote duminica si serbetorie dupá amiadi se tiena peste semestrului de erna continuative cate o disertatiune. Si dace nu nu aru cuccede acestia, atunci se se tiena cetiri publice cu esplicare si comunicare de idei. Sub manipularea acestei sectiuni se afla biblioteca si magazinulu industrialu, din cari se voru da prin unu bibliotecariu alesu de sectiune si exemplare singurate, dara numai pe lenga respondere de imunitate. Dar nu vá fi ingaduitu a dá esemplare singurate d'in foile periodice-afara déca voru fi legate la unu locu de pe unu patrariu seu de pe o jumătate de anu.

c) Sectiunile cantretiloru si a gimnasticiloru se voru perfectiona in facultatile loru, se voru ingriji despre invatiatori si voru contribui dupa potintia la solemnitate asociatiunei.

d) Sectiunea de solemnitate este chiemata a arangia petreceri cuvintiose si a se ingriji despre bun'a ordine la acelea, precum si a se nisui spre efeptuirea espositiunelor.

e) Sectiunea finantiala si revisionare se ingrisesce d'in'preuna cu comitetulu despre afacerile economice, acuire localitatile recerute, si luandu in considerare starea materiala a clasei se ingrisesce si de procurarea foiloru, cartiloru, mustreloru si despre cele debuintiose la instruare, acordeza invatiatorii si le staveresce lefele. — Erogatele cari nu suntu anca staverite le pote comitetulu numai in contielege cu sectiunea acest a asigná, — sectiunea acést'a are dreptu a provóca pe presedinte la esaminarea cassei, la care ocasiune i-da ajutoriu pr'in doi membri d'in sinulu seu.

4.

Fiescecare sectiune se póte organisá si sengura ea sipote alege unu presedinte si unu comitetu de 6 membrii, ci la siedintele loru potu luá parte si membrii comitetului clasei constitutive cu votu decisivu. Ea pote asterne naintea.

clasei si pr'in acést'a si naintea adunarei generale propuneri, pe cari are dreptu dupa poteriile sale si singura ale efectui, numai se corespunda scopului asociatiunei si se servésca spre promovarea acelui-a.

5.

Are dreptu a propune de membri onorari pe acei invatiator si barbati de specialitate, cari celu putienu peste dóue érinu a tinutu prelegeri si cetiri gratis.

6.

Obiectele de cetire suntu a se afice peste intreg'a septemana premergatoria in localitatea asociatiunei, si incatu se referedia la scintie speciale, este presiedintele respektivu indatoratu a face despre acestea aratare la sectiune, ca se faca atenti pe membri.

7.

Fiescecare sectiune pote pretinde dela presiedinte conchiemare senatului intregu a clasei, care senatu cuprinde in sine cele cinci comita'te ale sectiuneloru, membrii commitetului principale precum si membrii suplinitori; acestui senatu póte decide in cauzele, care se referedia la interesulu clasei intregi, éra mai cu séma hotaresce tempulu esameneloru, festivitateloru espositiuneloru s. a. — efectuirea acestoru botarari se inredintiază comitetului sectiunei carele este indatoratu a face protestu in contra atarei hotarari, déca obiectuluu aceleia séu de dupa natur'a s'a séu pentru ponderositatea s'a s'aru tiene de afacerile senatului asociatiunei, séu tocmai de ale adunarei generale, ci acest'a debue indata aratatu presiedintelui.

8.

Incatu s'aru desfintia clas'a acést'a in asia modu, ca clas'a spriginitorie totu se mai esiste, atunci averea si inventur'a clasei acesti'a — carea si asia se manipuléza deschilinitu, se vá intrebuintiá conformu 12. a statuteloru spre scopurile amintite acolo, si nu se vá stapune nicipum la clas'a spriginitória.

9.

Unu venitu deschilinitu a clasei este aceea suma, carea vá incurge ca pretiulu vorbililoru, desertatiuneloru si brosuileloru, cari le vá tipari clas'a si dens'a este indatorita a se ingrigi despre tiparirea statuteloru si a bilateloru membriloru, cari se voru inmanuá fara nici o tasa. — Manipularea acestor a se tiene de afacerile sectiunei finantiarie.

10.

Si comitetului sectioneloru debue se tiena celu putienu in tóta septaman'a cate o siedintia, si déca se recere si cate o siedintia sectionala, ci in care diua, si care sectiune, — acest'a va decide elu senguru.

PARTEA III.

Organisarea clasei spriginitorie

1.

Scopulu clasei spriginitorie este a impintená membrii spre crutiare, a întinde celor morboşi ajutoriu pentru curare, a mediloci înmormentarea cuvintioasă a reposatiloru şi a împartasi ajutoriu gratuitu orfaniloru şi celor'a ce devinu fara vin'a loru neputintiosi.

2.

Participatorii acestei clase sunt elevii, membrii ordinari şi exteriori; presedintele ei este vicepresedintele secundariu, şi afacerile ei le conduc cei 12 membri ai comitetului şi cei 6 membri suplinitori.

3.

Membrii se împartu în două secţiunei în cea a cassei de pastrare şi în cea ajutatória, şi fie-care şi poate alege singura comitetulu şi presedintele seu propriu, carele e îngriješce despre aplicarea regulor, cerca suplicele incurse sile aterne pr'în presedintele clasei la comitetu.

4.

În cass'a de pastrare incurgu contribuirile fundatiunarie şi donatiunele, precum şi tasa de 10 kr. pe septamana dela totu membrulu — cari se înlochiază spre fructificare ára venittulu acelor'a se întrebuintiază pentru spriginire, şi numai în casu de nu s'aru ajunge venittulu se voru poate atacá şi sumele depuse; d'în care cauza nici nu tragu membrii interese dupa solvirile de septamana, căci în locul acelor'a voru trage în casu de morbu său nepotintia densii, éra în casu de mórte veduvele lor un ajutoriu — contribuirele înse se voru pastr'a, ca în casu de stramutarea domiciliului, eshiderei său a morţii se se póta rentórce, pe catu nu aru fi fostu atacate mai adese pr'în ajutorari, în care casu sevá pote numai o parte proportionala rentórce — acest'a se vá pote numai o parte proportionala rentórce — acest'a se vá întemplá şi la desfintiarea eventuala a asociatiunei — dar unu plus nu se vá rentórce nicicandu.

5.

Cass'a de pastrare primesce ca medolicitoriu şi alte sume spre fructificare danduse acelea o carticica anumite, sumele aceste se voru pote depune odata său şi în perioade — pentru cari bani garantéza fundatiunea cassei de pastrare şi întreaga avere a asociatiunei; ea se îngriješce despre dislocarea fructifera a depositelor, şi alatura interesele de 6% totu la jumătate de anu catra capitalu, său la doriti'a contribuitoriloru să solvi şi în bani gata.

6.

Totu in acestu modu dá cass'a de pastrare si membriloru senguratici imprumute pe interese — socotindu tote spesele manipularii cu 1 percentu la luna si adeca séu pe lenga unu pemnu pretiosu séu deca sta pentru densulu altu membru, carele este recunoscutu de acceptibile, bunu — si anume cu usiurarea a solvi in rate, séu si la unu terminu hotaritu.

7.

Afacerile sectiunei cassei de pastrare si a comitetului acelei-a suntu: a dispune despre dislocarea fructifera a baniloru incursi si a judecă si decide despre suplicele in cari se vá rogá cineva dupa ajutoriu-si in casu de reiciare nu suntu indatoriti a comunica motivele.

8.

Sectiunea spriginitória se ingrisesce despre ajutorarea membriloru si mai vertosu cauta a acuirá medicin'a, cu carea suntu morbosii séu gratis séu pe lenga o tasa moderata a provedé; fara inspitionarea acestei-a nu se vá pôte nimnui intinde ajutoriu, asia si atunci, dupa ce sa'au aratatu diu a de insana-tosiare. — Ea face pasii receruti la apotecari pentru a socoti medicina mai lesne — carea inse se vá solvi d'in ajutoriulu primitu.

Medicii cari voru curá gratis, voru fi recomandati de membri onorari.

9.

Ajutoriulu este pentru morbosii in lun'a prima cate 5 ft. pe septemana, éra mai departe cate 4 ft, cari bani se prenotéza respektiviloru inpregiurariloru se se irte dupa insanatosiarea seu mórtea morbosului celu putinu o parte d'in ce a anticipatu, precum si despre acca, ca pana candu se se estnida ajutoriulu la unu morbu mai indelungatu, séu ca dasevá cuiv'a gritificatiune — vá decide comitetulu, clasei, dupace s'a fi consultatu despre acestea si cu mediculu.

10.

Dar se vá detrage morbosului ajutoriulu déca morbulu lui a devenitu d'in betie séu d'in galceva cu altii, si déca nu vá urmă ordinatiuneloru medicului.

11.

Fiescecare membru pôte numai pentru morbulu seu pretinde ajutoriu, si nu si pentru membrii familiei sale, déca acei-a nu sunt membri exteriori. Nasce-rea in decursulu ei regulatu se va considerá la famei, ca membri exteriori, de regula ca unu morbu de dóue septemane.

12.

Veduva séu consengenii unui membru reposatu capata pentru spesele de inmormontare un a suma, care aru compete unui morbosu pe o luna — la mórtea unui membru a familiei membrului asociatiunei, pote cestu d'in urma pretinde dela asociatiune numai unui imprumutu pe interese.

13.

Comitetulu are a votisá la recomandarea clasei spriginitórie gratificatiuni pentru crescerea orfaniloru, si déca s'arii néga acestea, atunci potu apelá suplicantii la adunarea generala. Nu se póte inse mai mult decatu la doi orfani, sisi acestora'a numai pana la 13 ani, cate 2 ft. la septemna asigná.

14.

Gratificatiunea membriloru neputintiosi — la carea se vá luá in considerare tempulu catu a fostu respectivulu membru, caus'a si gradulu neputintiei — fie aceea o suma anumita pentru totudeun'a seu unu ajutoriu lunariu, se constatéza, ascultandu-se si mediculu, pr'in comitetulu clasei, in contra careia decisiuni póte suplicantele neindestulitu apelá la adunarea generala. — Nu se vá pote asigna mai multu de 3 ft. séu o alta asemenea indestulare la septemana.

15.

Déca s'aru intemplá intre membrii societatii in privinti'a atarei societate de consumare séu in privinti'a atarei infiintieri de colonia a lucratoriloru confederatiuni, atunci asociatiunea le vá concede a dispune gratis despre diregatorii ei, si a-si depune banii in cassa ei; le vá protegia cu autoritatea s'a de asociatiune; si déca organisatiunea loru va fi sigura, a atunci asociatiunea vá pasi in numele seu propriu spre ajutorarea loru, inse atunci voru fi deobligate a-si depune banii loru in manile asociatiunei, si a stá scripturisticu in solidum bune una pentru altá — decá nu voru fi in stare a dá cautia esterióra.

16.

Fie-care sectiune are celu putinu odata in septemana a tieneo siedintia, la care ocasiune pote cere, ca comitetulu se tiena si pentru desbaterea propuneloru ei siedintie afara de cauzele curgatóre, si a nume siedintie generale. — Si la dorintia ori si carei sectiuni este comitetulu indatoritu a revidiá cassa, ca care ocasiune intre-vine si presedintele.

17.

Fie-care clasa séu sectiune póte staveri in sinulu seu o ordine partiala a afaceriloru ei, incatu nu vá veni in contradicere cu statutele generale, d'in care cauza suntu aceste ordine a se aterne senatului asociatiunei spre incuvintiare.

Timisiór'a, in 10. Maiu 1870

Regulamentul asociațiunii generale a lucrătorilor din Temesior'a.

PARTEA I.

Statutele principale.

§. 1.

În Temesior'a s-au constituit sub titlul „asociațiunea generală a lucrătorilor” un'a asociațiune, care se folosește de sigiliul sau cu asemenea inscripțiune, spre a promova și a cerea cu toată atențiunea interesele materiale și spirituale a lucrătorilor, a cărei-a membru poate fi ori și care lucrătorii din Temesior'a sau din ținuturile mai de aproape până la unu număr nehotărât, precum și indivizi din alte clase, cari se interesează de binul acestora.

§. 2.

Activitatea asociațiunii are două direcțiuni:

A) La clas'a constitutivă cultivarea spirituală.

B) La clas'a spriginitoară dezvoltarea intereselor materiale.

Spre promovarea culturii spirituale se recore:

1. instruirea celorlora prezinti în obiectele reale și limbistice; a se îngriji după putință despre rădăcirea magazinelor de muștra precum din timp în timp și despre expozitii;
2. ca se țină barbatii apti plegerii encyclopedice și economice în legătura cu comunicarea ideilor;
3. achiziția foliilor periodice și a cartilor encyclopedice, economice și reale, a le ceta acelea publice și pentru cei mai neșperți a le si explica.

Clas'a spriginitoară a asociațiunii se îngrijesc:

- a) ca se se înființeze din contribuțiile săptămânare menite spre acestu scopu o cassa de pastrare, carea se anticipaze celorlora morboși pentru cura, celorlora orfani pentru înmormântare și creștere, era celorlora neputincioși în forma de gratificațiune câte o suma de bani, si adica sau ca una împrumut sau la întem-plare si ca subvențiune.
- b) Cass'a de pastrare primesce și dislocuiază și alte sume de bani, dăru unu de la membrii sei, ca se pota scote și membrii cei sanatoși împrumuturi pe interese;
- c) asociațiunea va influența cu autoritatea sa ca corporatiune, ca catu mai lesne se se pota asedia case de lucratori, si ca la înființarea atarei asociațiune de consumare membrii acelei-a catu mai favorabile se pota pacta.

A temesvári általános munkásegylet szabályzata.

ELSŐ RÉSZ.

Alapszabályok.

1. §.

Általános munkás-egylet cím alatt, s hason köriratu pecsét használattal Temesvárott egylet alakítatik, a munkások anyagi és szellemi érdekeinek egy figyelemmel tartása mint előmozdítása céljából, melynek tehát tagja lehet minden Temesvárott vagy akár közel környéken lakó munkás az alábbi határozmányok alatt határozatlan számig, valamint az ezek javáért érdeklődő más osztálybeli egyének is.

2. §.

Az egylet tevékenysége tehát két irányban működik:

A) a képző osztályban szellemi művelődés,

B) a segélyző osztályban anyagi érdekek fejlesztésére.

A szellemi művelődés előmozdítására igénybe vették:

1. reál tárgyak és nyelvekbeni oktatás a jelentkezők részére, telhetőleg mintatárat és plönként ipar kiállításra is törekedve;
2. illetékes férfiak által tartandó népszerű felolvasások közműveltségi, közgazdasági és szaktárgyakról, ahhoz kapcsolandó eszmecserevel;
3. közműveltségi, közgazdasági és reál tanokat tárgyaló időszakos lapoknak és könyveknek szerzése, s esetleg belőlük közfelolvasás, hogy a járattanabbaknak magyaráztassanak.

Segélyző osztálya az egyletnek arra törekszik, hogy:

- a) a heti betétek ide szánt összeleiből takaréktár létesítessék, melyből betegok gyógytási, özvegyek és árvák temetkezési és növelési előleget, úgy munkakeptelenek kedgyit nyerhessenek kölcsönkép vagy esetleg segélykép;
- b) takaréktár önkényes betéteket is elfogad, de csak saját tagjaitól, ezokat elhelyezi, hogy egésszes tagok is kamatos kölcsönökkel aphassanak;
- c) a egylet testületi tekintélyével hat közre, hogy úgy olcsó munkásszállak telepjenek, mint fogyasztási egyletnek létesítésére tagjai szívesen szövetkezessenek.

3. §.

Az egyletnek jogi, gazdasági és rendtartási ügyeit a választmány kezeli, a képző osztály tanulmányi, könyv- és műtári, énekes, tornász és ünnepélyi, végre pénzügyellenőrzői szakosztályokra oszlik, de minden tag részt vehet valamennyi ezekben.

Statuten des Temesvarer allgemeinen Arbeiter-Vereines.

1. Theil. Grund-Statuten.

§. 1.

Unter dem Titel und mit der Aufschrift eines gleichen Zinnetags wird in Temesvar ein allgemeiner Arbeiter Verein constituirte, zur Unterstützung und Förderung sowohl der materiellen als geistigen Interessen des Arbeiterhandes, wozu also ein jeder in Temesvar oder nächstliegender Gegend domicilirter Arbeiter unter den hier nachfolgenden Bedingungen in unbeschränkter Anzahl als Mitglied beitreten kann, wie auch Anderen anderen Standes, die, sich um das Wohl des Arbeiterhandes interessieren.

§. 2.

Die Thätigkeit des Vereines richtet sich demnach:

- A) in der Bildung des Vereines auf die Entfaltung der geistigen, B) in der Föhrung oder Unterhaltung Sectionen auf jene der materiellen Interessen.

Zur Entfaltung der geistigen Bildung werden in Anspruch genommen:

1. Vorträgen in Reden, Handen und Sprachen für Jene, welche sich dafür melden, nach Möglichkeit auch auf Einrichtung einer Bibliothek, Sammlung und zeitweiligen Verwechselung.
2. Volkshandliche Vorträgen, encyclopädischen und haatsökonomischen Inhaltes, so auch Sachwissenschaften, durch competente Männer, erläutert durch hierzu anstehenden Vorträgen.
3. Aufsat von Büchern und periodischen Schriften encyclopädischen, haatsökonomischen und rechtswissenschaftlichen Inhaltes, Einführung geistigwissenschaftlicher Vorträgen, damit solche den Unbedarften erläutert werden.

Aus dem Theil Section des Vereines steht an, daß

- a) aus dem hier bestimmten Antheil der Wochen Einnahmen eine Sparschaft errichtet werde, aus welcher die Kosten eines Vorstufes für die Helfenden, Witwen und Waisen zu Unterstützung und Erziehung, werden, und Jene, die eine Gnadenerhöhung als Anleihe, erfordern, sich erhalten können.

- b) Die Sparschaft übernimmt — jedoch nur von Vereines Mitgliedern — auch freiwillige Einnahmen, und besterlet solche, daß auch solche Mitglieder vorzugsweise Antheil bekommen.

STATUTI TAMNIGRADSKOG OBŠTEG DRUŠTVA RAĐENIKA.

I. DEO.

Osnivatelni statuti.

§. 1.

Pod titulum i nazivom soglasnost pečata konstituirano se u Tamnigradu obšte društvo za radnike za poznavanje i napredovanje kako materijalnih, tako i umnih interesa stajba radenika, kojim daju se u Tamnigradu naj u najobilnijoj okolini se nalazeći radenik koji daju sledećim uslovljama u neograničenoj meri kao član pristupiti može, kao i osobe drugog reda, koji se za blagostanje radenika zauzimati hoću.

§. 2.

Radnost društva uprava se daju:

- A) u sekciju izobražavanja na razvijanje umni.

- B) u pomoćuju sekciju na one materijalni interese.

Za razvijanje umni izobraženosti zahtevaju se:

1. Časovi predavanja realni stvari i jezika za one, koji se za iste prijaviti budu, po mogućstvu gladaše se i na osnivanje jedne primerne zbirke i na povremeno izdavanje radenih stvari.

2. Narodna predavanja enciklopedijskog — i državnog ekonomijskog sadržaja, tako isto i stručne nauke kroz stručni osoba, i protokovanje kroz za ove skopčavajući promeravanja ideja.

3. Priredivanje knjiga u vreme listova enciklopedijskog — kao: — državni ekonomijskog — i realno učenoj sadržaja, i od ovih obšit časovni čitanka, daju nauku tako se protokovale.

Pomoćatelni sekcija društva teži na to:

- a) da se na u čet oznake čestih nedelnih uloga jedna štetionica ustanovi, iz koje bi dobijeni zaјom za

DIE ERSTEN BEKANNTEN STATUTEN DES TEMESVARER ALLGEMEINEN ARBEITERVEREINS

(Zusammenfassung)

Der Verfasser veröffentlicht den Gesamttext der ersten bekannten Statuten des Temesvarer Allgemeinen Arbeitervereins mit einem kurzen Vorwort über den Werdegang der Arbeiterbewegung in Siebenbürgen, über die Tätigkeit des Temesvarer Allgemeinen Arbeitervereins, sowie über den Inhalt seiner ersten bekannten Statuten. Aus der einleitenden Studie ersieht man, dass der Temesvarer Allgemeine Arbeiterverein am 11. Oktober 1868 gegründet wurde. In seiner Gründungssitzung wurde auch ein Statut angenommen, das uns aber nicht erhalten blieb. Im Frühjahr 1870 wurde ein neues Statut beschlossen. Das (in rumänischer, ungarischer, deutscher und serbischer Sprache gedruckte) Dokument bestimmt erstlich die zum Eintritt in den Verein erforderlichen Bedingungen und setzt eine zweifache Tätigkeit des Vereins fest: a) die Sektion für Erziehung; b) die Sektion für Unterstützung. Zur Hebung des Kulturniveaus der Vereinsmitglieder ist die Abhaltung von allgemeinwissenschaftlichen und ökonomischen Vorträgen, der Ankauf von Zeitschriften und allgemeinwissenschaftlichen Büchern, die Organisation von Ausstellungen usw. vorgesehen. Bezüglich der Unterstützungsaktion bestimmten die Statuten die Gründung einer Kasse, aus den Wochenbeiträgen der Mitglieder, welche den Kranken, Schwachen und Waisen Anleihen oder Unterstützungen gewähren sollte. Für eigenen Bedarf konnten auch „gesunde Mitglieder“ Geld in Form von Anleihen erhalten. Die Vollmitglieder stammten aus Arbeiterkreisen und nur sie waren im Verein vollberechtigt. Im Alter von 15—20 Jahren hatten die Mitglieder gleiche Rechte mit den Erwachsenen, ausser dem aktiven und passiven Wahlrecht. Die Führung hatte ein Komitee bestehend aus einem Präsidenten, zwei Vizepräsidenten, zwölf ordentlichen und sechs Ersatzmitgliedern, sowie einem „Beamtenstab“ (der Sekretär und sein Gehilfe, der Kassier, der Revisor und der Inkassant), diese letzteren aber hatten nur beratende Stimme. Einmal jährlich (in der zweiten Hälfte des Monats Dezember) wurde eine Generalversammlung abgehalten; das Führungskomitee hielt monatlich eine öffentliche Sitzung, die Sektionen aber wöchentlich. Die Sektionen und Klubs hielten die Sitzungen nach einem von ihren Mitgliedern bestimmten Plan ab. Die Statuten waren von einem Programm begleitet, das auch einige allgemeine politische Forderungen enthielt: allgemeines Stimmrecht, Versammlungsrecht, Pressefreiheit usw.

Die ersten Statuten des Temesvarer Allgemeinen Arbeitervereins und deren Veröffentlichung in vier Sprachen (rumänisch, magyarisch, deutsch und serbisch) beweist den zutiefst internationalistischen Charakter, den die Arbeiterbewegung unseres Landes von allem Anfang an zeigte.

„AMICUL POPORULUI“ ȘI PROBLEMELE AGRICULTURII RAȚIONALE

Legile agrare din 1848, confirmate prin patentele imperiale din 2 martie 1853 pentru Banat, Crișana și Maramureș și 21 iunie 1854 pentru Principatul Transilvaniei, au dus la schimbarea radicală a situației economice agrare din Transilvania. În locul proprietății feudale apare proprietatea capitalistă sub forma marilor moșii pe de o parte și a loturilor mici țărănești pe de altă parte. Deși feudalismul a fost zguduit din rădăcini, mai existau cauze care frinau dezvoltarea agriculturii, astfel despăgubirile mari cerute ca urmare a desființării raporturilor urbariale, numeroasele procese intentate împotriva țăranilor, care pe unii i-au dus la ruină, lipsa unui cadastru, iar mai târziu politica agrară adoptată de către clasele conducătoare din Austro—Ungaria față de micii producători, care a avut drept urmare sărăcirea unui număr foarte mare de mici proprietari.

În aceste împrejurări intelectualitatea românească și în primul rând specialiștii agronomi se preocupă de problema ridicării nivelului agriculturii și în mod deosebit de sprijinirea gospodăriei țărănești. Dacă până în preajma anului 1848 literatura agrară apare sporadic¹, după revoluție încep să apară rând pe rând în presa vremii articole de specialitate, care căutau să indice căi practice de îmbunătățire a situației agrare, în special a micii proprietăți².

Alături de literatura agrară de specialitate un rol deosebit de important l-au avut calendarele în răspîndirea cunoștințelor agrare. Ele au cunoscut o largă circulație la sate, în majoritate fiind destinate populației rurale. Nu întâmplător se spunea în presa vremii: „Dar chestiunea calendarelor nu are însemnătate numai pentru particulari, ci ea are o importanță generală, deoarece pentru o mare parte din popor calendarele sînt aproape singurele cărți de citire, aproape singurele izvoare de învățătură și petrecere...“³, arătîndu-se mai departe că: „Cele mai multe din calendarele noastre sînt destinate pentru săteni, care formează marea majoritate a poporului nostru și prin urmare sînt, sau cel puțin ar trebui să fie, atît după cuprins, cît și prin formă (înțeleg tonul și graiul) un fel de calendare țărănești...“⁴.

¹ C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*, în *Studii*, 1956, nr. 1, p. 87—106.

² N. Cordoș, I. Kovács, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a sec. XIX*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 291—316.

³ *Călimdarele noastre*, în *GazTrans*, nr. 1, 1897.

⁴ *Idem*, nr. 2, 1897.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea apar o serie de calendare⁵, care pe lângă rolul lor pur calendaristic aveau însemnătate și prin materialele ce conțineau date practice, îndrumări prețioase, ele constituind mijlocul prin care se răspîndeau în lumea satelor cunoștințe despre lucrarea pămîntului, noțiuni științifice, date despre trecutul istoric și opere literare.

Dintre numeroasele calendare se desprinde „Amicul poporului”⁶, care apare la Sibiu între anii 1861—1941, cunoscînd o mare răspîndire. Primul său redactor V. Roman a subliniat scopul apariției calendarului: „... a răspîndi cunoștințe privitoare la toate relăciune vieții poporului nostru întinzînd nutrimînt și pentru minte și pentru inimă”⁷. Atîngerea scopului propus a făcut ca numărul exemplarelor să crească an de an, astfel că pe la 1870 ajunge „... de se tipărește la 3000 de exemplare la care numere n-a ajuns în timpul nostru altă scriere română”⁸.

Datorită activității intense, fie pe linia organizării vieții de credit în Transilvania, fie ca redactor al altor periodice, în anul 1883 V. Roman se retrage de la redactarea calendarului. După acest an se perindă o serie de redactori⁹, care au căutat să continue linia urmată de V. Roman.

În primii ani de apariție calendarul a fost tipărit cu caractere chirilice, ca apoi din 1866 să se folosească caracterele latine.

Calendarul „Amicul poporului”, destinat lumii satelor, celor puțin cunoscători de carte, tratează o serie de probleme, care urmăreau prin limbajul simplu și pe înțelesul tuturor să îndrumeze și să „lumineze poporul”. Prima parte a calendarului cuprindea date cronologice, partea calendaristică propriu-zisă, lista tîrgurilor de țară din Austro-Ungaria și de dincolo de Carpați etc. După aceste generalități urmau, sub titlul „Foi pentru învățătură și petrecere”, materiale foarte bine alese, între care predomină sfaturile practice, economice, cu predilecție cele legate de agricultură, tratate uneori într-un capitol aparte intitulat „Agronomie”. Un loc important ocupă și răspîndirea cunoștințelor de istorie a neamului¹⁰, informații despre diferite popoare, animale de pe alte continente, sfaturi medicale și un capitol aparte de literatură sub titlul

⁵ Amintim între aceste calendare următoarele: „Calendariu pe anul de la Hristos... Întocmit pe gradurile și clima Țării Ungurești, a Ardealului, Bănatului precum și a Țării Românești și a Moldovei” (1852—1970), Sibiu, „Calendar pentru poporul românesc” (1852—1865), Brașov, „Calendarul săteanului” (1892—1948), Sibiu, „Calendarul bunului econom” (1877—1884), Sibiu etc.

⁶ În legătură cu problemele de editură și tipografie a se vedea E. Dunăreanu, *Calendarile românești sibiene*, Sibiu, 1970, p. 9.

⁷ V. Roman, *Călimariu*, în *Amicul poporului*, 1861, p. 13.

⁸ M. At. Marienescu, *Călimariul preste tot și deosebi la noi*, în *Amicul poporului*, Sibiu, 1870, p. 35.

⁹ E. Dunăreanu, *op. cit.*, p. 9.

¹⁰ V. Roman arăta în calendarul din 1863 că „... în lipsă totală de istorii bune și populare...” răspîndește cunoștințe despre istoria Ardealului prin intermediul calendarului. Alături de istoria Ardealului care apare pînă în anul 1877, prin calendar se face cunoscută și istoria de dincolo de Carpați.

„Poesii“¹¹. În încheiere se completează cu un capitol de varietăți, umoristică și diverse anunțuri.

Dacă pînă în preajma secolului XX calendarul era destinat cu precădere săteanului, cu timpul fiind cerut de un cerc tot mai larg de cititori, își schimbă conținutul. Problemele legate direct de viața satului nu mai predomină, mărindu-se interesul pentru literatură¹², muzică. Tot acum apar lucrări ale unor personalități științifice¹³. Literatura economică este restrînsă, apărînd sub titlul de „Povește economice“ sau „Mic dicționar economic“.

*

În lucrarea de față vom analiza rolul pe care l-a avut calendarul „Amicul poporului“ în îndrumarea țaranului devenit proprietar, spre o economie agrară rațională. O mare parte a articolelor ce tratează probleme legate de agricultura rațională sînt extrase din literatura agrară de specialitate semnată de Șt. Pop¹⁴, G. Barițiu, Axente Sever, P. S. Aurelian, V. Roman, I. Chitu¹⁵, N. N. Andronescu¹⁶, I. Georgescu¹⁷, Al. de Vraniy¹⁸.

Faptul că în paginile calendarului apar astfel de lucrări nu este ceva întîmplător, deoarece se știe că începînd cu secolul al XVIII-lea și mai mult în secolul al XIX-lea calendarele erau cărțile care aveau cea mai mare răspîndire în masele largi ale populației românești. Ele erau consultate pentru nevoile gospodărești, comerciale și spirituale. Toate aceste materiale au izvorît și sînt legate de necesitățile țărănimii mici și mijlocii. S-a urmărit prin ele îndrumarea gospodăriilor țărănești, care se aflau într-o stare jalnică, spre practicarea unei agriculturi intensive și raționale. O parte din materialele publicate caută să arate că bunăstarea materială a unui popor este legată de dezvoltarea facto-

¹¹ În paginile calendarului găsim literatura din Ardeal și de dincolo de Carpați. Sînt publicate poeziile lui: A. Mureșanu, G. Sion, S. Tăutu, V. Cîrlova, Al. Donici, D. Bolintineanu, V. Alecsandri, Gr. Alexandrescu, M. Eminescu, V. Micle, I. Creangă, G. Coșbuc etc.

¹² Alături de literatura românească legată de numele lui Al. Vlahuță, Oct. Goga, G. Topîrceanu, I. Slavici, L. Rebreanu, M. Sadoveanu, apar și traduceri din literatura universală.

¹³ În calendar apar unele lucrări ale lui: A. D. Xenopol, N. Iorga, T. V. Păcățianu, I. Lupaș, Z. Bîrsan, T. Maiorescu.

¹⁴ N. Cordoș, I. Kovács, op. cit., p. 300; T. Pavel, *Din ideile economice și sociale ale lui Șt. Pop*, în *Lucrări științifice*, 1, Oradea, 1967, p. 123—134; T. Pavel, *Activitatea ziaristică a lui Ștefan Pop (1845—1890)*, în *Centenarul revistei „Transilvania“*, Sibiu, 1969, p. 183—188.

¹⁵ V. Roman, *Cătră cetitoriu*, în *Amicul poporului*, 1863, p. 1; I. Chitu a colaborat la „Federațiunea“ (1868—1876) și „Economul“, Blaj (1873—1879).

¹⁶ Director la „Amicul agricultorului“, București (1890/91—1904), în care publică o serie de articole.

¹⁷ Aneta Spiridon, Elena Gheran, *Un eminent propagator al științei economice și al metodelor agrotehnice înaintate: I. Georgescu*, în *Terra nostra*, II, București, 1971, p. 437—441.

¹⁸ Numele lui Al. de Vraniy este amintit între cei care au fost trimiși la studii la Institutul de agricultură din Hohenheim (vezi Gheorghe Ionescu-Sisești, *Din trecutul științei agricole românești*, în *Terra nostra*, I, București, 1969 p. 11). El a scos și lucrarea intitulată „Agronomia. Dedicată agricultorilor români“, Viena, 1893. Din această lucrare sînt redată capitole în calendar.

rului economic, în care un rol important îl joacă agricultura. Pentru agronomul I. Chitu fericirea fiecărei națiuni, a întregii omeniri „...se poate cerca și cu siguranță afla acolo unde cultivarea pământului se află pe un grad înalt și care este convins, că numai acolo se pot afla adevăratele comori spre îmbunarea stării materiale”¹⁹.

Materialele calendarului arată starea înapoiată a agriculturii în Transilvania și cauzele acestei situații. Astfel agronomul I. Chitu, trăind despre necesitatea progresului în agricultură, spunea: „Deși este adevărat că pe la noi înaintează agronomia și economia, totuși trebuie să mărturisim — deși cu durere — că mai toate bunurile patriei noastre au încă multe defecte, și că ar fi o organizare a lor foarte de lipsă”²⁰. Mai hotărât reia problema Șt. Pop, pe atunci student la Institutul agronomic din Kolşafska²¹, care afirma următoarele: „Încît e pentru economia de cîmp, aceea încă stă foarte rău la noi. Cu puține excepțiuni în toată Transilvania se poartă economia cea mai falsă și vechia, încă de pre timpul lui Noe, după care economia în fiecare an joacă a treia parte a posesiunii fiecărui econom, ca ogor desiert, ne luîndu-i nece un folos”²², arătînd în continuare și cauzele acestei situații „...dar mi se pare că de reînouri te temi foarte, și nu ești amicul înaintării în economie”²³.

Constatîndu-se această stare, materialele apărute în calendar au urmărit să orienteze gospodăria țărănească spre practicarea unei agriculturi raționale bazate pe știință. Astfel, în partea introductivă la „Catehism agronomic”²⁴ V. Roman explică pe scurt anumite noțiuni de astronomie, geografie fizică, influența chimiei asupra vegetației. S-a urmărit să se explice importanța cunoașterii categoriilor solului, felul în care se poate cunoaște și ce calități prezintă pentru cultura diferitelor plante. În acest sens afirma V. Roman că: „Lucrătorul de pămînt are așia dară mai nainte de toate a fi cu băgare de seamă la două lucruri: ca cum e pămîntul cel de asupra și ca numai decît după ala ce pămînt urmează de desupt, căci de la aceasta atîrnă mult rodirea locului”²⁵.

Problema compoziției solului este tratată în primul număr al calendarului sub titlul de „Soiurile și calitățile pămîntului; moduri de îmbunătățire a lor; analizul pămîntului.” Ea este reluată în calendarul din 1867 sub titlul de „Cunoștința pămîntului” și în 1878 sub titlul de „Clasificarea pămînturilor după plante”. Primele două lucrări tratează categoriile de pămînt cu însușirile lor. Pentru a cunoaște com-

¹⁹ I. Chitu, *Gunoitul*, în *Amicul poporului*, Sibiu, 1863, p. 39.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ N. Cordoș, I. Kovács, *op. cit.*, p. 300.

²² Șt. Pop, *Economice*, în *Amicul poporului*, Sibiu, 1866, p. 27.

²³ *Idem*, p. 26.

²⁴ V. Roman, *Catehism agronomic*, în *Amicul poporului*, Sibiu, 1867, p. 22—23. Este de fapt un capitol din periodicul „Progresul”, apărut într-un singur număr la Sibiu, în 1866, sub redacția lui V. Roman. Deoarece situația financiară nu a permis apariția lui mai departe, s-a hotărît publicarea materialului în mai multe numere ale calendarului.

²⁵ *Amicul poporului*, Sibiu, 1863, p. 30.

poziția pământului se indică metoda analizei²⁶, care este explicată amănunțit. O altă metodă indicată este aceea a stabilirii calităților pământului după plantele care cresc și se dezvoltă în el. Aceasta presupune cunoașterea condițiilor în care se dezvoltă diferite plante²⁷.

Multe din materialele calendarului au dat indicații de îmbunătățire a calității pământului. Un rol mare s-a atribuit gunoiului și însemnătății lui în practicarea unei agriculturi înaintate. Rămîneri în urmă se constată și în acest domeniu, prepararea gunoiului și gunoirea nu se făceau în mod corespunzător. Agronomul I. Chitu constată această situație: „Văzînd însemnătatea cea mare a gunoiului de o parte, de alta manipulațiunea și prepararea lui cea necorespunzabilă seau de tot neajunsă în cele mai multe economii a patriei noastre, socotirăm a fi cu scopul citeva cuvinte despre «aurul agriculturii» a discuta²⁸. Sublinia importanța gunoierii în ridicarea fertilității pământului. Explica într-un mod școlăresc categoriile de gunoi, cum se poate prepara și condițiile în care să se facă gunoirea. În final explică și modul cum se prepară gunoiul: în staul sau în grajd, unde excrementele rămîn la dospit sau în gunoitoare speciale, dîndu-se și schema lor cu explicațiile necesare²⁹.

Pentru ca gunoirea să se facă corect, se sublinia importanța cunoașterii condițiilor în care să se facă. Se arată și metodele de gunoire, în șire, gropi sau prin împrăștiere. O ultimă cerință era aceea a cunoaște cantitatea gunoiului, care se stabilea în funcție de puterea pământului, lucrarea acestuia, după cerințele plantelor ce urmau a fi semănate, de însușirea gunoiului și de rotirea plantelor.

Însemnătatea gunoiului în agricultură face ca această problemă să fie tratată și în alte numere ale calendarului, în 1864, în 1866 cînd este accentuată de Șt. Pop³⁰, în 1868 de către V. Roman³¹ și în 1875 de către Axente Sever.

Nu întîmplător s-a acordat o mare atenție problemei gunoiului. În Transilvania nu se poate vorbi în această perioadă despre chimia agrară. Doar în mod sporadic îngrășămintele obținute pe cale chimică erau folosite doar de marii proprietari. Cît privește țărănimea, singurele metode de fertilizare ale pământului erau gunoirea și introducerea sistemului de asolamente.

Autorii materialelor ce tratau probleme de agricultură au fost preocupați în permanență să arate felul în care se poate produce și obține mai mult. De aceea au răspîndit unele din cele mai noi metode de cultură a pământului. Analizîndu-se stadiul de dezvoltare a agriculturii, s-a arătat că în Transilvania era cunoscut numai sistemul de cultură cu trei cîmpuri, adică două treimi din pămînt era cultivat, iar o treime era lăsat de ogor. V. Roman a confirmat în lucrările sale această situație: „Cea mai veche e sistema de trei, pe care unica o cunosc și

²⁶ *Idem*, 1861, p. 29—30.

²⁷ *Idem*, 1878, p. 89. Articolul este redat din „Ajutorul comerciantului...” de I. Ghica și D. Sturza.

²⁸ *Idem*, 1863, p. 39.

²⁹ *Idem*, p. 48—49.

³⁰ *Idem*, 1866, p. 27.

³¹ *Idem*, 1868, p. 32.

tien tieranii noştri³². Sistemul de trei cîmpuri este criticat de Şt. Pop, care sublinia faptul că lăsîndu-se ogor, nu se ia nici un folos de pe el. Mai arată că nu exista nici o ordine în cultivarea plantelor, „aceasta primăvara se schimbă una pe alta fora de nici o ordine, numai după arbitriu...“³³. Şt. Pop arăta că plantele trebuie să urmeze una după alta într-o anumită ordine: „Fiecare planta trebuie ordonată în loc corespunzătoru naturii sale, şi încă după plante, care mult, puţin au pregătît pamentul spre primirea aceluia“³⁴. V. Roman dă chiar o definiţie a ordinei în care urmează a se cultiva plantele, el o numeşte „sistema economica“³⁵. V. Roman afirma că ar fi necesar, pentru a argumenta avantajele înlocuirii sistemului de trei cîmpuri cu cel de patru, ca o comună să accepte împărţirea hotarului în patru părţi, deci numai o pătrime să fie ogor. După cinci-şase ani să se împartă în cinci părţi, ca numai o cincime să rămînă ogor. Prin toate îndrumările date se urmărea în final să apropie cît mai mult pe ţăran de practicarea unui sistem raţional de agricultură.

Insistîndu-se asupra importanţei rotaţiunii semănăturilor, se redă un capitol din lucrarea lui Al. de Vraniy „Agronomia“ privitor la această problemă. Cu această ocazie s-a scos în evidenţă că numai prin practică s-a ajuns la concluzia schimbării culturilor pe acelaşi lot şi se indică respectarea anumitor reguli.

Un rol important în practicarea unei agriculturi înaintate îl aveau unelte şi maşinile agricole. În calendar nu există prea multe materiale privitoare la această problemă, fapt explicabil, deoarece ţăranul nu avea posibilitatea practicării unei agriculturi bazate pe maşini agricole. Vorbind despre „agricultura mecanică“, prin care înţelegea „... modul după care prin întrebuinţarea puterii noastre fizice şi cu ajutorul instrumentelor lucrăm pamentul şi îl aducem în stare de a rodi plantele ce le semănăm întrînsul“³⁶, V. Roman înşiră un număr de unelte agricole necesare lucrării pămîntului. Pentru a fi concret, V. Roman dă şi ilustraţii ale unor unelte. Problema este reluată atunci cînd se redau capitole din lucrarea lui Al. de Vraniy³⁷.

În cadrul uneltelor agricole un loc important îl ocupă plugul. Al. de Vraniy arată că sînt mai multe feluri de pluguri, acestea fiind folosite în funcţie de pămîntul ce urmează a fi lucrat. Se vorbeşte şi despre plugul cu mai multe fiare. După plug, unealta care se foloseşte este grapa, care la rîndul ei este de mai multe feluri: grapa în trei unghiuri, în patru unghiuri, grape simple sau combinate şi grapa norvegiană. Sînt date ilustraţii cu diferite feluri de grapă. Este amintită şi tavăla (tăvălug), care, aşa cum afirma V. Roman în 1868, nu era cunoscută în Transilvania. „Mai este un instrument ce se întrebuinţează cu mult

³² *Idem*, 1868, p. 40.

³³ *Idem*, 1866, p. 27.

³⁴ *Idem*, p. 31.

³⁵ *Idem*, 1868, p. 40.

³⁶ *Idem*, p. 35.

³⁷ *Idem*, 1898, p. 84—87.

folos după grăpat și care la oamenii noștri încă nu e cunoscut, e tavăla (walze, henger)³⁸.

Pentru a se trece la o agricultură rațională era necesară lucrarea pământului după cerințele agrotehnice. Calendarul „Amicul poporului“ a căutat să lămurească pe înțelesul tuturor principalele lucrări agricole, modul în care urmează să se efectueze ele. Explicînd termenul de agricultură, V. Roman spunea: „Agricultura sau cultivarea sau lucrarea pământului, cuprinde în sine modul cum trebuie a se lucra și grigi pământul spre a-l aduce la productivitatea (rodirea) cea mai mare³⁹.”

Din lucrarea lui Al. de Vrani reiese că pământul trebuie lucrat mecanic în funcție de calitățile lui și plantele ce se pot cultiva⁴⁰. Primul loc în lucrarea pământului îl ocupă aratul, pe care V. Roman îl numește „lucru de căpetenie“. Prin arat pământul se expune la influența aerului, la căldură și umezeală, gunoiul va fi bine împrăștiat, iar rădăcinile plantelor ce urmau a fi cultivate se puteau bine dezvolta.

Semănatul este o altă lucrare agricolă explicată în paginile calendarului. Înainte de semănat trebuia efectuat grăpatul, care avea drept scop pulverizarea pământului arat pentru a acoperi sămînța. Se recomandă pentru pămînturile mai grele, unde rămîneau bulgări după grăpare, să se treacă cu tăvălugul.

Asupra semănatului se insistă mai mult, explicîndu-se problemele ridicate de această lucrare. Se explică ce se înțelege prin sămînță: „Sămînța este acea parte a fructului, care pentru deosebita sa dezvoltare se întrebuințează pentru prășirea sau straplantarea mai departe a acelu fruct⁴¹. Sămînța trebuie să întrunească anumite calități, care se păstrează doar pentru o anumită perioadă de timp, după care este necesar să se reimprospăteze, ținîndu-se cont de clima sub care s-a format. Sămînța trebuie să fie deplin dezvoltată, curată, deoarece triurile folosite de agricultori sînt defectuoase și permit trecerea semințelor de buruieni pe lîngă celelalte⁴², să fie păzită de umezeală și căldură prea mare. În acest sens se dau unele tabele cu puterea de încolțire, perioada de vegetație și greutatea mijlocie a principalelor plante⁴³.

Cunoștințele despre lucrarea pământului sînt completate prin apariția, începînd cu anul 1871, în partea calendaristică propriu-zisă, a unui „Calendariu agronomic, sau ce are se lucre agricultoriul (plugariul) în fiecare luna?“, care după 1886 se reduce la o rubrică specială, paralelă cu calendarul, sub titlul de „povește economice“. Prin aceasta se urmărea îndrumarea țăranului spre folosirea cît mai utilă a timpului, chiar și în anotimpurile cînd nu existau lucrări de cîmp, cum ar fi: revizuirea uneltelor, pregătirea semințelor pentru semănat precum și a loturilor ce urmau a fi semămate⁴⁴.

³⁸ *Idem*, 1868, p. 37.

³⁹ *Idem*, p. 31.

⁴⁰ Al. de Vrani, *Lucrarea pământului*, în *Amicul poporului*, 1898, p. 84—87.

⁴¹ *Amicul poporului*, 1869, p. 23.

⁴² Georgescu I., *Influența seminței asupra recoltei*, în *Amicul poporului*, 1888, p. 87—88.

⁴³ *Amicul poporului*, 1878, p. 102—104.

⁴⁴ *Idem*, 1871—1886.

Dacă în calendar se indică problema folosirii timpului în mod judicios, se arată și necesitatea existenței unui plan întocmit pe baze științifice: „Și știut este, că la noi, o bucată oarecare de pământ aduce rod mult mai puțin ca în alte țări, unde toate se fac după un plan anumit, plan întemeiat pe știință și pe învățăturile culese în practica vieții de toate zilele a agriculturului”⁴⁵.

Cultura plantelor este o altă problemă tratată în calendar. Principalul loc între plantele de cultură îl ocupă cerealele. Nu s-a insistat asupra cerealelor, ci s-a acordat o atenție deosebită plantelor de nutreț și plantelor industriale, care erau cultivate într-o măsură mai mică în acea vreme. Calendarul din anul 1868 dă un capitol aparte, „Cultura plantelor”, care încearcă o clasificare a plantelor de cultură în: plante de bucate, care la rindul lor sînt de vară și de toamnă, plante păstăioase, plante cu tuberculi și rădăcinoase, plante de nutreț și plante de negoț. În numărul din anul următor se dă o clasificare mai restrînsă, apar doar trei grupe: plante pentru hrănirea omului, pentru hrănirea vitelor și pentru comerț. În prima grupă intrau spicoasele, cele de săpă, tuberoasele sau rădăcinoasele și păstăioasele. Dintre plantele de săpă cel mai important se spune că este porumbul, care era „...una dintre plantele cele mai însemnate pe locurile noastre, mai cu seamă la poporul românesc”⁴⁶.

Cultura plantelor de nutreț ocupă un spațiu important în calendar. Așa cum spunea Șt. Pop, aceasta era mai puțin cunoscută: „Lăsînd bucatele, cari le cunosc fiecare econom cît de bine, de o parte cuget a fi cu scop a aminti ceva și despre plantele de nutreț”⁴⁷. Importanța lor consta, pe lîngă faptul că erau hrana vitelor, și în aceea că dădeau pămîntului putere, creînd un loc bun pentru semănăturile de toamnă. Țăranii erau îndemnați să treacă la cultivarea plantelor de nutreț și cu scopul de a se înlătura ogorul. Șt. Pop enumeră plantele de nutreț și în primul rînd lucerna, care într-o vară se poate cosi de trei-patru ori. În Transilvania ea prosperează în orice loc, dînd un nutreț gustos pentru toate vitele. Se indică apoi trifoiul, mazăricea, porumbul semănat des și folosit verde, rapița și napii burgundici.

Problema plantelor de nutreț este reluată și de V. Roman, care spunea: „E timpul ca tieranii noștri români precum în toți ramii economiei asia și în privinția nutrețului de vite se introduce reformele impuse de timp și recerute la o economie rațională”⁴⁸. În numărul din anul 1870 se indică locurile unde pot fi cultivate plantele de nutreț, arătîndu-se că nutrețul poate fi semănat împreună cu cerealele. Procedul acesta era răspîndit în multe state europene: „Destul ca prin tierile mai cultivate ale Europei agronomii seamănă cu fiecare fruct spicos și iarba de nutrețiu sau de pașune”⁴⁹.

Alt domeniu care s-a bucurat de mare atenție a fost cel al cultivării plantelor industriale, ele fiind cunoscute în calendar sub numele

⁴⁵ *Idem*, 1888, p. 88.

⁴⁶ *Idem*, 1869, p. 34.

⁴⁷ Șt. Pop, *op. cit.*, în *Amicul poporului*, 1866, p. 29.

⁴⁸ *Amicul poporului*, 1866, p. 56.

⁴⁹ *Idem*, 1870, p. 19.

de plante de negoț sau comerț. Este vorba de plantele oleioase ca rapița, macul, muștarul, inul, cînepa, hameiul, apoi tabacul, cicoarea și chiminul⁵⁰.

Inul, plantă textilă, avea o mare importanță atît pentru fibrele sale cît și pentru semințe, din care se extrăgea ulei. Despre in apar lucrări în două numere consecutive ale calendarului, dintre care unul scris de N. N. Andronescu sub titlul de „Cultura inului”. El își începe lucrarea cu un citat din P. S. Aurelian: „Cultura inului este una din cele care plătește mai cu prisos munca cultivatorului”⁵¹. Ca atare țăranul este îndrumat să cultive inul, care are toate condițiile la noi, pentru a nu mai fi subjugat industriei străine. Alături de in este amintită cînepa, din care, în afară de fibre, din semințele ei se extrăgea ulei bun în fabricarea săpunului.

Rapița este o altă plantă industrială a cărei cultivare se recomandă. La început rapița era cultivată doar de marii proprietari și prea puțin de țărani. Pentru cultivarea rapiței era nevoie de locuri bune, arate de două ori și grăbate.

O altă plantă industrială era muștarul negru, a cărui sămînță era folosită pentru fabricarea muștarului. Tratîndu-se despre muștar se arată că în Franța din semințe se mai extrăgea un ulei galben folosit la fabricarea săpunului și iluminat⁵².

Un domeniu neglijat de țărani era acela al grădinii de legume. Șt. Pop sublinia acest fapt: „...deoarece legumile sunt foarte rare pre la noi. Pre cîmpia cea întinsă abia se poate vedea cîte două grădini într-o comuna ceva și cultivate; iar celelalte zac pline de brusturi, scaieți și de alte buruieni”⁵³.

O mare parte a materialelor se ocupă de cultura pomilor fructiferi, dînd povește practice pentru răspîndirea acestora. Deși erau condiții prielnice, cultura pomilor fructiferi nu era dezvoltată. Sub titlul „Cele zece porunci ale pomăritului”⁵⁴, se dau o serie de indicații prețioase. Fiecare loc nefolosit să fie cultivat cu pomi, să se facă o alegere atentă a poamelor ce pot fi cultivate în acea zonă, să se aleagă cu atenție altoii ce urmează a fi sădiți. Pomii, pentru a se putea dezvolta și a da o recoltă bună, trebuie să fie curățiți de mușchi și de coajă uscată, iar trunchiul să fie spoit cu var. Pomii trebuie gunoiți în fiecare an. Alte materiale dădeau indicații cu privire la școala de pomi⁵⁵.

Privitor la altoirea pomilor apare un material sub titlul de „Pomăritul practic”⁵⁶. Se explică o serie de procedee de altoire; toate pentru a fi înțelese erau însoțite de ilustrații.

Deoarece Transilvania oferea condiții prielnice dezvoltării viței de vie, calendarul insistă și asupra acestei probleme. În două numere consecutive apar materiale sub titlul „Despre cultura viței de vie”⁵⁷. Consta-

⁵⁰ *Idem*, 1868, p. 30—43.

⁵¹ *Idem*, 1893, p. 75.

⁵² *Idem*, 1892, p. 71.

⁵³ *Idem*, 1866, p. 27.

⁵⁴ *Idem*, 1889, p. 94—95.

⁵⁵ *Idem*, 1887, p. 83—85.

⁵⁶ *Idem*, 1864, p. 48—63.

⁵⁷ *Idem*, 1871, p. 69—71; 1872, p. 68—71.

tîndu-se starea înapoiată a culturii viței de vie, se arăta: „O reformă rațională a culturii viilor și introducerea unei manipulațiuni corespunzătoare este neapărată, dacă vrem a trage folos adevărat din viile noastre. Acum Transilvania are în privința vinurilor sale un frumos viitor. Ea ar putea produce vin înziceit mai bun și mai mult de cum produce”⁵⁸.

O preocupare a celor care au scris în paginile calendarului a fost aceea a îmbunătățirii stării materiale a țaranului. Dezvoltarea altor ramuri economice, arătau ei, contribuia la ridicarea stării materiale. Stupăritul era considerat un domeniu care aducea ciștiguri: „Un ram însemnat al economiei, un izvor de mare venit pentru țierani este, pe lîngă o mînuire rațională și stupăritul sau cultura de albine. Durere că și acest ram de economie, ca mai toate celelalte, se află la românii noștri într-o stare cu totul înapoiată”⁵⁹. Problema stupăritului este re-luată și în alte numere ale calendarului⁶⁰.

*

Calendarul „Amicul poporului”, prin întreg conținutul său, a fost un bun îndrumător pentru țaranul român. Prin tratarea problemelor de agricultură s-a urmărit neîncetat sprijinirea și îndrumarea gospodăriilor țărănești spre practicarea unei agriculturi intensive, raționale și spre ridicarea bunăstării materiale a țărănimii. Publicînd momente din istoria poporului român, biografii ale unor personalități românești, literatură din Transilvania și de dincolo de Carpați, calendarul a contribuit la emanciparea națională și la ridicarea nivelului de cultură a maselor de la sate.

Nu întîmplător calendarul a avut asemenea preocupări, dacă ne gîndim la primul său redactor, cel care a inițiat apariția „Amicului poporului”, V. Roman, cunoscut prin neobosita sa activitate⁶¹ de ridicare a bunăstării materiale și spirituale a poporului român, în special a țărănimii. Multe din materialele publicate, fie în domeniul agriculturii, fie în domeniul istoriei, au fost scrise de el urmărind același scop de îndrumare a poporului român pentru afirmarea acestuia în toate domeniile. Din periodicul „Progresul”, publicat în mai multe numere ale calendarului, se deduce clar scopul scrierilor sale: „...de a lăți între poporul țieran român cunoștințele de folos comun cu deosebită privire la cele economice și la cele care atînta la îmbunătățirea stării lui materiale”⁶².

Ceea ce caracterizează materialele publicate în acest calendar este că ele au analizat situația concretă a gospodăriei țărănești. Ele au urmărit să arate în mod practic trecerea la o exploatare intensivă, rațională a pămîntului. Prin aceasta se urmărea și ridicarea bunăstării ma-

⁵⁸ *Idem*, 1872, p. 68.

⁵⁹ *Idem*, 1865, p. 66.

⁶⁰ *Idem*, 1873, p. 42—46.

⁶¹ O. Ludu, *Rolul lui V. Roman în viața economică a Ardealului*, Sibiu, 1940; V. Netea, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui V. Roman. Corespundența sa cu Gh. Barițiu și I. Hodoș*, Sibiu, 1942.

⁶² V. Roman, *Lipsa de scrieri populare*, în *Amicul poporului*, 1867, p. 5.

teriale a țăranului. În acest sens se insistă asupra măririi interesului pentru practicarea pomăritului, a cultivării plantelor industriale, practicarea legumiculturii, dezvoltarea culturii viței de vie și a stupăritului, domenii în care se obțineau mari venituri, Transilvania oferind condiții prielnice pentru practicarea lor.

Deși lucrările cu problematică agrară apărute în calendar nu se ridicau la un nivel științific sau n-au oglindit întotdeauna cele mai noi cunoștințe în domeniul agriculturii, ele au avut importanță în sprijinirea micii proprietăți. Față de nivelul de cunoștințe al țăranimii, materialele calendarului au fost un bun îndrumător.

Materialele au fost redactate într-un limbaj simplu, modul de explicare fiind în cele mai multe cazuri școlăresc, corespunzând puterii și nivelului de înțelegere al țăranimii.

Privind în ansamblu problemele tratate în „Amicul poporului“, putem afirma că acest calendar, prin larga sa răspîndire în lumea satelor, și-a adus aportul său în lupta pentru îndrumarea și sprijinirea gospodăriilor țărănești și pentru ridicarea nivelului material și cultural al țăranimii transilvănene.

MARIA MAGDALENA JUDE

„AMICUL POPORULUI“ (DER VOLKSFREUND) UND DIE FRAGEN DER RATIONELLEN LANDWIRTSCHAFT

(Zusammenfassung)

Vorliegender Artikel behandelt die Art, in welcher der Kalender „Amicul Poporului“ (der Volksfreund) durch seinen Inhalt die nach der 1848-er Revolution zu Landeigentümern gewordenen Siebenbürger Bauern anzuleiten sucht, eine rationelle, intensive Landwirtschaft zu betreiben.

In diesem Sinne erscheinen von Fachleuten verfasste Artikel, mit Ratschlägen betreffend die Hauptprobleme der Landwirtschaft: Düngung und Bearbeitung des Bodens, Felderwechsel, Züchtung verschiedener Pflanzen, alles Gebiete, wo viele Mängel festgestellt wurden.

Die erteilten Hinweise verfolgten einesteils die Hebung und Stärkung des bäuerlichen Grundbesitzes, andernteils die Besserung der materiellen Lage der Bauernschaft.

Durch Verbreitung von Kenntnissen über Geschichte, Geographie, rumänische und fremde Literatur, versuchte man, auch das kulturelle und geistige Niveau der Bauernschaft zu heben.

Bei Gesamtbeurteilung der im Kalender erschienenen Artikel kann man feststellen, dass er sein Ziel erreichte, nämlich die Bauernwirtschaften zu beraten und zu unterstützen, sowie das materielle und kulturelle Niveau der Siebenbürger Bauernschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. zu heben.

DATE PRIVIND PARTICIPAREA TRANSILVANIEI LA EXPOZIȚIA MONDIALĂ DE LA VIENA (1873)

Ideea organizării unor expoziții industriale apare în Europa, încă înainte de 1848, odată cu progresele înregistrate de dezvoltarea industriei.

După 1848, expozițiile industriale au început să ia proporții mai mari, prin participarea mai multor state. Așa a fost expoziția de la Londra, din anul 1851, și 1862, apoi expoziția de la Paris din 1855 și 1867¹.

Inceputurile organizării expoziției mondiale de la Viena, din 1873 se fac încă din 1871, când împăratul Franz Iosef I-a însărcinat pe baronul Schwarcz Senborn să deschidă un birou de organizare². Drept loc pentru expoziție a fost ales Praterul. Sala construită special pentru expoziție se înfățișa ca o galerie lungă în două părți, avînd ca punct central Rotonda. Prin această formă a construcției, s-a rezervat un spațiu expozițional cît mai mare, cu o împărțire judicioasă și care să aibă un aspect plăcut. Expoziția mondială de la Viena era proiectată a fi de cinci ori mai amplă decît ultima, cea din 1867 de la Paris, și de 12 ori mai mare decît cea din 1863 de la Londra³.

Toată expoziția a fost împărțită în 26 de grupe, organizată pe categorii de exponate⁴. În afară de acestea, existau și expoziții complementare, ca de pildă cea de istoria culturii, expoziția de utilizare practică a deșeurilor, expoziția instrumentelor muzicale din Cremona etc. Un loc de seamă îl ocupau expozițiile temporare, ca de la cea a florilor, expoziția de animale etc.

Din punct de vedere economic, perioada de după 1867 marchează, în Transilvania, o dezvoltare a forțelor și relațiilor capitaliste și, în general, o intensificare a producției și circulației mărfurilor. În aceste condiții, participarea la expoziție a solicitat o serie de organizații economice industriale precum și mulți particulari.

¹ *Magyar Polgár*, nr. 89 din 19 aprilie 1873, p. 2.

² *Telegraful Român*, nr. 63 din 5/17 august 1873, p. 212; nr. 89 din 19 aprilie 1873, p. 2.

³ *Magyar Polgár*, nr. 89 din 19 aprilie 1873, p. 2.

⁴ I. Mineritul și metalurgia; II. Agricultura: viticultura și cultivarea fructelor, horticultura și mașinile agricole; III. Industria chimică; IV. Articole alimentare și de lux; V. Industria țesătoriei și îmbrăcămînții; VI. Industria pielii și cauciucului; VII. Industria metalurgică; VIII. Industria lemnului; IX. Industria pietrei, ceramicii și sticlei; X. Articole de mercerie; XI. Industria hîrtiei; XII. Artele grafice și desenul; XIII. Mașini și mijloace de comunicație; XIV. Instrumente științifice; XV. Instrumente muzicale; XVI. Arta militară; XVII. Marina; XVIII. Arhitectura și ingineria civilă; XIX. Locuințe civile; XX. Locuințe țărănești; XXI. Industria casnică; XXII. Învățămîntul; XXIII și XXIV. Expoziții temporare.

În privința participării transilvănenilor la expoziția din 1873, în rîndul conducătorilor românimii din Transilvania s-au conturat două curente deosebite, unul fiind pentru participare, celălalt împotriva participării. Gruparea care, în frunte cu Gh. Barițiu, a lansat în rîndul românilor lozinea industrializării, era pentru participarea la expoziție. În acest sens au apărut articole în coloanele revistei *Transilvania*, militînd pentru „a participa la espozițiunea universală cu obiecte diverse, precum produse de ale naturii, de agricultură, manufacture, fabricate, artefacte, chiar și de literatură. ... a se face cunoscut lumii încă și la una ocaziune extraordinară cum este acesta? Sînt în lume mai multe popoare, și chiar indivizi de înaltă cultură, cari încă nici pînă astăzi nu știu, necum de limba și literatura, dar nici de existența poporului daco-romănesc ...”, scrie revista *Transilvania*⁵.

Cealaltă grupare era pentru neparticiparea cu exponate, dar socotea utilă vizitarea ei de toți cei interesați în economie, industrie etc.⁶.

În ciuda diferenței de opinii la fruntașii politici români, interesele economice ale burgheziei și-au spus și de astă dată cuvîntul. Participarea transilvănenilor a fost neașteptat de mare, între cei ce expuneau un loc de seamă avîndu-l meseriașii și manufacturieri români din Transilvania, subliniind, cel puțin în parte, locul ocupat de ei în viața economică a Transilvaniei. Burghezia românească, care a demonstrat încă la expoziția de la Brașov, din anul 1862, faptul că românii transilvăneni constituie o masă de mare însemnătate, a făcut și de data aceasta dovada faptului că românii, prin industria și comerțul lor, ocupă un loc bine determinat în viața economică a Transilvaniei.

În Transilvania, lucrările pregătitoare erau efectuate de comitetele locale, înființate în 1872. Aceste comitete locale erau organizate pe secții; articolele industriale, acolo unde existau, erau adunate de camerele de industrie, iar produsele agricole de asociațiile economice. Cunoaștem asemenea centre de colectare la Brașov, Sibiu, Tg. Mureș, Cluj⁷.

Comitetul care reprezenta Transilvania la Viena avea trei membri conducători: președintele, vicepreședintele Finály Henrik, cunoscutul istoric și colaborator al Muzeului Ardelean și un notar. Gámán Vilmos a fost ales inspector al expoziției mondiale, însărcinat cu reprezentarea intereselor expozanților din Transilvania. El era totodată conducătorul centrului de colectare din Cluj.

Cheltuielile de transport erau plătite numai pînă la centrele de colectare, de unde transportul pînă la Viena se făcea gratuit. Puteau să se prezinte ca expozanți atît persoane particulare, cît și grupuri: astfel, grupul Erdélyi Gazdasági Egylet (Asociația Economică Ardeleană) a organizat o expoziție colectivă. Grupurile care expuneau colecții mari se bucurau de anumite avantaje materiale.

Expozanții individuali plăteau o taxă ce acoperea costul locului de expunere, taxa pentru vitrine, pentru instalarea și împodobirea lor, precum și costul confecționării afișului. Vizitarea expoziției era gratuită⁸.

⁵ *Transilvania*, nr. 8 din 1873.

⁶ *Albina*, nr. 29 din 22 aprilie/4 mai 1873.

⁷ *Magyar Polgár*, nr. 92 din 23 aprilie 1873, p. 2.

⁸ *Idem*, nr. 39 din 13 februarie 1873, p. 2.

Condițiile amintite asigurau expozanților transilvăneni o situație foarte avantajoasă: ele dădeau posibilitatea de a prezenta lumii produsele industriei și agriculturii locale, iar expozanții să cunoască ei înșiși produsele provenite din alte țări mai avansate. Din Transilvania, la această expoziție erau reprezentați bineînțeleș mulți, mici meseriași.

Inițial, comitetul de organizare din Transilvania a hotărât ca în centrele de colectare să se organizeze câte o expoziție cu obiectele adunate, înainte de a le transporta la Viena.

Aceste expoziții nu au avut însă loc, din lipsă de timp, deși ele ar fi fost deosebit de utile pentru meseriași, agricultorii, negustorii autohtoni, care ar fi cunoscut măcar o mică parte a materialului și, pe lângă aceasta, taxele de intrare ar fi acoperit cheltuielile de transport pentru cițiva meseriași care ar fi putut vedea expoziția mondială.

Despre expozanții transilvăneni și succesele lor aflăm din paginile revistelor ilustrate editate cu ocazia expoziției. Aceste reviste au apărut în mai multe limbi cu câteva luni înainte de deschiderea expoziției și îi înștiințau de-a lungul întregului an pe cei interesați despre pregătirea expoziției, despre influența pe care a avut-o, despre principalele evenimente, despre compoziția juriului internațional. Din Transilvania au făcut parte în juriu Paget János, conducător al asociației vinicole din Cluj, și Nagy Ferencz, președinte al Asociației Economice din județul Turda-Arieș, fotografal bistrițan Koller Károly, profesorul Schuller, Sziklay Frigyes și Schokterus Károly, ambii din Sibiu⁹.

Fiecare juriu urma să atribuie câte cinci medalii și diplome. Diplome de onoare (Ehrendiplom), constituind distincția maximă, era atribuită numai în semn de recunoaștere a unor merite excepționale. „Medalia progresului” (Fortschritts Medaille), rezervată celor care au adus ceva nou față de expozițiile anterioare, dînd dovadă deci de spirit de progres. În cadrul medaliei pentru merit (Verdienstmedaille), existau mai multe trepte: medalia pentru bunul gust (Medaille für guten Geschmack) se dădea pentru aranjarea și expunerea cu gust a obiectelor; medalia pentru artă (Kunst-Medaille) răsplătea lucrările deosebite din domeniul sculpturii și picturii, iar ultima treaptă, diploma de merit (Anerkennungsdiplom) recunoștea meritele acelora care, cu toate că au expus obiecte remarcabile, nu au putut obține medalia de merit, avînd rivali mai iscusiți¹⁰.

În cea dintîi grupă expozițională figurează mineritul și metalurgia. Aici găsim reprezentate centrele cele mai de seamă ale bogățiilor de subsol din Transilvania. Oficiul montanistic din Petroșani a expus cărbune de pămînt de formație oligocenă și o piramidă din cărbune de pămînt. Pe perete, era afișată o secțiune transversală a aripei de nord a bazinului carbonifer oligocen din Valea Jiului. Produsele expuse ale minelor de cărbune de pămînt din Reșița și Șteierdorf erau: cărbunele negru din liasic, rocile auxiliare și fosilele aflate în interiorul stratului, bucăți frumoase de cărbune negru pur, cocs natural și artificial și, în sfîrșit, produse rezultate din distilarea uscată a cărbunelui de pămînt

⁹ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 17 din 26 iunie 1873, p. 201.

¹⁰ *Magyar Polgár*, nr. 196 din 28 august 1873, p. 2; *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 15 din 19 iunie 1873, p. 176.

(benzină, unsoare de căruță, țiței și ulei de parafină de mare puritate). Pe pereți se găsea schița geologică și geografică a teritoriului minei carbonifere din Reșița și Șteierdorf. Tot aici se aflau expuse mostre de cărbune de pământ din minele de la Dognecea și Oravița. Aceste mine formau proprietatea Societății căilor ferate de stat imperiale și regale¹¹. Dintre exponatele industriei miniere băimărene, pe lângă alte produse, cele mai frumoase erau minereurile cristalizate, printre care se găseau splendide exemplare de barită, tetradit compact, antimonit¹².

Întreprinderile metalurgice hunedorene au prezentat un furnal înalt care producea fier brut și turnat; rafinările de fier de la Cugir și Sebeșul au expus fier brut pur, fier comercial și excelente minereuri de fier.

Din județul Maramureș, la expoziție s-a prezentat atelierul metalurgic din comuna Iapa (Sighet), care prelucra fierul brut de la Valea Albă¹³ sub formă de fier comercial, expunând sape, lopeți, topoare, pluguri, coase de bună calitate. Întreprinderea din Păduroi, care producea fontă, a adus în expoziție cuptoare de gătit și sobe de încălzit, mașină de sfărîmat porumb, un plug și schița tehnică a topitoriei de fier¹⁴. Nu lipsea din expoziție nici mineritul metalifer de la Săcărîmb și Roșia Montană.

Lista premiilor atribuite în cadrul acestei prime grupe, a mineritului și metalurgiei, ne informează că au mai luat parte și au primit distincții următoarele unități: Societatea anonimă minieră și metalurgia din Brașov, direcția minieră din Cluj și întreprinderea minelor de cupru de la Bălan, care au obținut medalia pentru progres. Colecția de mine-reu aurifer a lui Diószeghi Lajos din Abrud și forja de la Ploscabaia (Hunedoara) au luat diplome de merit, la fel ca seria completă (1000 bucăți) de roci eruptive din Transilvania formînd o parte din exponatele trimise de Muzeul Ardelean¹⁵.

Salinele au fost și ele bogat reprezentate la expoziția mondială, fiind una din principalele ramuri ale mineritului transilvănean. Salinele din Slatina, Coștiui și Ocna Șugatag (Maramureș), Ocna-Mureșului, Ocnele Dejului, Turda, Praid și Ocna Sibiului s-au prezentat la expoziție.

Exploatărilor forestiere le era rezervat un pavilion separat. Oficiul fiscal din Maramureș a trimis macheta a patru instalații de transport al lemnului, aflată într-o cutie de sticlă pe soclu de ghips cu indicațiile necesare: un dig, o linie de transport pentru lemne tăiate, din pădure pînă în șantier, o linie de transport pentru lemne de foc și un basculator¹⁶. Direcția forestieră fiscală din Cluj a expus și ea o instalație de transport, și anume un jgheab de apă.

Au mai expus Direcția forestieră din Gurghiu și Bistrița.

¹¹ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 15 din 19 iunie 1873, p. 172—173.

¹² *A bécsi Kiállítási Lapok*, nr. 7 din 1873, p. 50 și *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 11 din 6 iunie 1873, p. 124.

¹³ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 14 din 17 iunie 1873, p. 160—161.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Magyar Polgár*, nr. 196 din 28 august 1873, p. 2.

¹⁶ *Kolozsvári Közlöny*, nr. 101 din 3 mai 1873, p. 3.

Cea de a doua grupă expozițională cuprindea agricultura, viticultura, cultivarea fructelor, horticultura și mașinile agricole. Dintre expozanții transilvăneni, un număr de 16 au obținut diplome de merit: ospiciul din Sibiu, pentru stupii de miere; blănurile din expoziția colectivă a Asociației Economice Transilvane; apoi persoane particulare din diferite localități ale Transilvaniei, majoritatea din Brașov și din județul Cluj, pentru grâu, secară, semințe de cîneapă, in, pentru iască și speciile confecționate din iască. Diplomă de merit au primit și mai mulți cultivatori de zarzavaturi, în special pentru diferite soiuri de cartofi, fasole și morcovi. Din Cluj Brassai József a trimis la expoziție un manuscris și desene privitoare la cultivarea fructelor, care s-a bucurat de un mare succes și a fost premiat cu diplomă de merit. S-au distribuit trei medalii de merit: Asociația Economică Transilvană a primit una pentru producția de grîne, porumb și semințe, Heinrich Gust din Brașov una pentru valorificarea părului de porc, iar Asociația Economică din Sibiu pentru lîna și blănurile prezentate¹⁷.

La expoziția temporară de fructe au fost prezenți din Transilvania mai mulți expozanți din județele Bihor, Arad și Maramureș.

Printre expozițiile temporare figura și cea de animale. Transilvania era destul de bine reprezentată și în acest sector. Numai de la Cluj au fost trimise 72 animale: boi, vaci, tauri, porci, oi și capre. Așezarea lor în expoziție a întîmpinat mari greutăți, animalele fiind apărate de ploaie și vînt numai printr-o prelată. Dintre expozanții clujeni patru au cîștigat: unul pentru vaci montane soi pur și încrustate, doi pentru oi și unul pentru porcine¹⁸. Dacă luăm în considerare faptul că în aceste sectoare ale expoziției au luat parte în majoritate mai ales marii moșieri, mai puțin cei cu proprietăți mai mici și deloc țărani, aceste rezultate pot fi calificate destul de slabe. Expoziția de animale (în grup) ale Asociației Economice Transilvane nu au fost deloc amintite. Deci aici putem conchide asupra situației economice a Transilvaniei, a lipsei de capital și a rămîinerii în urmă. Unde era asigurat capitalul și s-au dezvoltat unități agricole capitaliste în stil mare ca de exemplu la Arad și crescătoria de animale legată de fabrică, pe moșiile fraților Neumann din Arad. Această fabrică constituie un exemplu clasic al capitalizării agriculturii transilvănene. În pavilionul pentru agricultură, firma și-a expus toate produsele. Diversele ei soiuri de rachiu au obținut o medalie de merit, nouă sorturi de făină produse în moara cu aburi a fabricii au dobîndit diplomă de merit, iar pentru vitele și porcii îngrășați trimiși la expoziția temporară frații Neumann au primit de asemenea diplomă de merit¹⁹. Îngrășătoria de pe lingă rafinăria de spirt din Timișoara, îngrășătoria Kuffner și Guttman din Diosig, animalele grase

¹⁷ *Magyar Polgár*, nr. 196 din 28 august 1873, p. 2.

¹⁸ *Erdélyi Gazda*, nr. 20 din 30 mai 1873, p. 126; nr. 22 din 13 iunie 1873, p. 173.

¹⁹ *Erdélyi Gazda*, nr. 21 din 6 iunie 1873, p. 164—165.

prezentate de Mittelmann și D. Ferencz din Arad au obținut diplome de merit²⁰.

În grupa a treia a expoziției erau prezentate produsele industriei chimice. Din Transilvania au luat diplome de merit șapte persoane, pentru produse de ceară, clei, săpun, petrol și derivatele lor. De mențiune specială s-a bucurat expoziția de parfumuri a lui Bányay L. Károly din Cluj, care a participat și la expozițiile de la Paris și Londra²¹. El a obținut și la expoziția de la Viena o diplomă de merit. Medalie de merit au primit fabrica de luminări și săpun Tauffer și Gestettner din Cluj, precum și fabrica similară din Sibiu. Tot în cadrul grupei produselor chimice au participat din Transilvania fabrica de ulei de parafină și țitei din Oravița, ca și fabrica de sodă și chimicale din Maramureș, care însă — după cunoștința noastră — nu au obținut nici un premiu.

Cea de a patra grupă cuprindea articole alimentare și de lux. Aici, expozanții transilvăneni au câștigat 43 distincții. Dintre ele, pentru diferite vinuri s-au atribuit 25 diplome de merit; Societatea de export de vinuri din Mediaș și expoziția colectivă sibiană au dobândit câte o diplomă, iar celelalte diplome au fost câștigate de persoane particulare. Nouă persoane au primit medalie de merit. O medalie pentru progres, atribuită tot pentru vinuri, a primit Asociația Vinicolă Transilvană și contele Mikó Imre din Cluj. Asociația Economică Transilvană a câștigat o diplomă de onoare. Mulți admiratori și-a cucerit expozantul din Oravița, care a prezentat 119 butelii de rachiu de prune din anii 1856—72, și o carte în care descrie cea mai economicoasă metodă de preparare a acestei băuturi²².

S-a acordat și o diplomă de merit la doi producători de băuturi spirtoase. De asemenea, s-au mai înmînat diploma de merit pentru mezeluri²³.

Nu au lipsit din expoziție nici apele minerale din Transilvania. Locul de frunte îl ocupa apa de la Borsec²⁴.

În grupa a V-a, cea a țesătoriei, îmbrăcămînții și încălțăminteii, diploma de merit au primit 20 transilvăneni, iar medalie de merit 10 persoane. Pentru pături și lucrările din postav expoziția colectivă a fabricii de postav și pături din Brașov, ca și prima fabrică de postav din Transilvania, de la Orlat, au primit diplome de merit, iar expoziția colectivă a mărfurilor de lână din Sibiu și Láng Márton din Brașov au primit pentru diferite postavuri medalie de merit. Pentru lucrări de funărie au fost distinse 3 persoane. În sectorul vestimentar cei premiați au fost la fel, persoane particulare. Pentru încălțăminte s-au conferit medalii. Asociației pantofarilor din Turda, expoziției comune a pantofarilor din Cluj și Sibiu și pentru doi pantofari din Tirgu Mureș. Pentru

²⁰ *Idem*, nr. 22 din 13 iunie 1873, p. 173; *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 11 din 6 iunie 1873, p. 171.

²¹ *Magyar Polgár*, nr. 72 din 29 martie 1873, p. 2; *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 12 din 10 iunie 1873, p. 189.

²² *Képes Kiállítási Lapok*, seria nouă, nr. 12 din 19 octombrie 1873, p. 94.

²³ *Magyar Polgár*, nr. 296 din 28 august 1872, p. 2.

²⁴ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 10 din 3 iunie 1873, p. 110—111.

lucrări de bumbac, pînă și lucruri de tăbăcărie, tot persoane particulare au cîștigat diploma de merit. Majoritatea premiaților au fost din orașele mari din Transilvania, adică din Brașov, Sibiu, Cluj, Tîrgu-Mureș.

Grupa a VI-a era destinată industriei pielii și cauciucului. Aici, cu diplomă de merit au fost premiate lucrările de curelărie, piei frumos decorate și trei perechi de piese de harnașament. Medalii de merit au obținut pentru cordoane și pentru piei²⁵.

În grupa a VII-a, a industriei metalurgice, au fost obținute 9 diplome de merit, pentru grilaje din fier forjat, vasele de aramă, vase emailate, lopeți și grape, un cazan, lucrări de lăcătușerie și arme, creațiile unor meșteri din Brașov, Sibiu, Alba Iulia²⁶. Aici menționăm faptul că s-a bucurat de multă apreciere și a cîștigat o medalie de merit o capodoperă confecționată în atelierul de căruțarie Porm și Klimesch din Cluj: un phaeton²⁷.

În grupa a VIII-a erau expuse lucrările din domeniul industriei lemnului, pentru mobile lucrate artistic și obiecte de butnărie s-au distins cu diplomă de merit 6 meșteri din Brașov, Cluj, Reghin și Sibiu. Medalie de merit au cîștigat cinci persoane din Brașov pentru parchetul de calitate deosebită, o masă de popice, un meșter din Reghin, pentru lucrările de butnărie și unul din Sibiu, pentru o masă de birou²⁸.

Grupa a IX-a cuprindea lucrări din piatră, lut și sticlă. Aici, remarcabilă a fost nu cantitatea exponatelor, ci calitatea lor. Deși diplome de merit au obținut numai doi meșteri clujeni, numărul expozanților a fost mai mare. Amintim aici interesanta expoziție personală a fabricantului de sticlă Zahn J. G. din Zlatna²⁹.

În grupa a X-a figurau produsele de mercurie. Orendt Mihály et Comp. au luat medalie de merit pentru lucrările de pielărie, iar Pattack Károly din Sibiu diplomă de merit pentru periile expuse.

În grupa a XI-a, cuprinzînd industria hîrtiei, Cserny Antal a primit diplomă de merit pentru o lucrare de compactorie ornamentală. La expoziție a participat și fabrica de hîrtie de la Zărnești.

Lucrări reușite au trimis la expoziție și diverse tipografii din Transilvania, după cum relatează „Gazeta Ilustrată a Expoziției”. Tipografia liceului reformat din Tîrgu Mureș, tipografia brașoveană a lui J. Gött și fiul, tipografia sibiană a urmașilor lui Closius, tipografia fraților Magyar din Timișoara și tipografia Pap Miklós a liceului din Cluj au fost reprezentate cu frumoase rezultate.

Grupa a XII-a era destinată artei grafice și desenului industrial. Dintre transilvăneni, aici au participat mai multe persoane, mai cu seamă fotografi. Peste tot, pe primul loc este amintit profesorul bistrițan Koller Károly, ale cărui fotografii înfățișau portul popular românesc, săsesc și maghiar, obiceiurile populare. Pentru aceste fotografii, grupate pe două panouri, Koller a luat premiul decernat bunului gust. Foto-

²⁵ *Magyar Polgár*, nr. 197 din 29 august 1873, p. 2.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, nr. 71 din 27 martie 1873, p. 2.

²⁸ *Idem*, nr. 197 din 29 august 1873, p. 2.

²⁹ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 9 din 28 septembrie 1873, p. 71.

graful sibian Schivert Albert a primit o diplomă de merit, iar fotograful Veress Ferencz din Cluj o medalie de merit³⁰.

În cadrul celei de a XIII-a grupe, a mecanicii și mijloacelor de comunicație, o medalie de merit a câștigat Henning Károly, care a prezentat o vană de baie ce se putea încălzi. Aici a figurat pentru prima oară ca exponat cea dintâi locomotivă, fabricată la Reșița (1872).

În cadrul grupei a XIV-a, XV, XVI, XVII (vezi nota 4) nu avem cunoștință despre existența vreunui exponat din Transilvania.

În grupa a XVIII-a, a arhitecturii și ingineriei civile, inginerul brașovean Bartsch P. a obținut o diplomă de merit cu proiectul unui poligon orășenesc de tir, la fel ca arhitectul Luckhard N., de asemenea brașovean, cu proiectul unui cartier de locuințe.

În grupa a XXI-a era expusă industria casnică. „Industria casnică internațională” din Europa a fost descoperită de lumea artelor pe timpul expoziției mondiale pariziene din 1867. Frumusețea ambianței materiale în care trăia populația satelor și succesul înregistrat la Paris l-au determinat pe Jacob Falke să organizeze sectorul „industrii casnice” la expoziția mondială de la Viena³¹. La această expoziție a avut loc prezentarea artei popoarelor Transilvaniei în fața lumii. Au fost atribuite 14 distincții, dintre care diplome de merit au obținut din județul Mureș pentru stofele țesute, covoarele brodate, pentru fețele de masă din bumbac și așternuturi, din județul Cluj Gregur Simion pentru diferite sculpturi în lemn. Medalie de merit au primit 11 expozanți: din Sibiu și Brașov pentru cordoane și briuri cu cusături, din Cluj pentru sumanele brodate, din Reghin și Brașov pentru blănurile de dame și mintene, mănăstirea fecioarelor Elisabetei pentru broderii, elevii școlii profesionale din Alba Iulia³².

Materialul expoziției populare românești a fost adunat de Xántus János. *Gazeta Transilvaniei* descrie obiectele expuse. Deasupra se află pictura unei femei îmbrăcate în port popular românesc. Autorul picturii e Kővári E. în anul 1873. În dulapuri sînt așezate 35 ștergare cu desene, diverse figuri, vreo 80 catrințe, unele din ele splendid colorate, brodate, 40 scoarțe de lînă cu minunate motive, 10 perechi de desagi și straițe de piele, „4 galantare sau dulapuri mici așezate pe masa lungă, acoperită cu sticlă, pline cu mîncei și brățare, cîteva bărbățești cusute cu arniciu, care cu mătase... sînt și cămăși întregi, cercei, coliere, ace de păr suflate cu argint sau cu aur. Mai încolo vreo 14 cingătoare sau brane de lînă în desene diverse, niște cojoace și vreo 8 pieptare lungi de piele cusute în culori, 1 glugă, 1 suman alb, 5 șerpere de piele, parte simple, parte cusute cu lînă; niște mosoare de lînă vopsită, însă totul lînă țurcană; un vâl de pănură; niște cizme și vreo 3—4 perechi de opinci; 1 cimpoi de piele; puține lucruri de meseriași, mai multe însă de dogari și de lingurari; vreo 10 fluier, pipe, țevi de

³⁰ *Idem*, nr. 6 din 20 mai 1873, p. 64; *Magyar Polgár*, nr. 197 din 29 august 1873, p. 2.

³¹ Kresz Mária, *A baranyai népi fazekasság hagyománya és a Zsolnay gyár*, în *100 éves a Pécsi porcelángyár*, Pécs, 1971, p. 45.

³² *Magyar Polgár*, nr. 197 din 29 august 1873, p. 2.

pipă, teacă cu cuțite, 3 rogojini, furcă, greblă...; în fine — circa un car de oale de la Banat și Ardeal³³.

Ziarul *Magyar Polgár* are cuvinte de laudă despre expoziția de artă populară românească: „...ele ocupă primul loc printre cele expuse, se poate simți că la acest popor talentul artistic s-a păstrat ca o moștenire... mesele, ștergarele și hainele de pat ale celor din județul Hunedoara sînt surprinzătoare atît ca ornamentație, cît și în privința coloritului. Oriunde am privi, întîlnim geniul artistic al acestui popor; desagii ciobanilor, splendidele modele ale catrinței româncei din județul Timiș, în zona de graniță cojocul alb brodat cu culori și care se închide într-o parte cu nasturi. Bluza de sărbătoare a româncei, confecționată din pînză de așternut, dar minunat brodată, cu multă răbdare și concepție artistică. Portul popular din Caraș și Năsăud s-ar potrivi și de îmbrăcăminte princiară³⁴.

Un sector interesant al expoziției de industrie casnică era așa-numitul „sat internațional“. Este înfățișat un sat întreg, care ne face cunoștință cu obiceiurile, moravurile, locuințele, îmbrăcămintea tuturor popoarelor din aproape toate țările Europei. Din Transilvania a fost expusă o casă românească, una sâsească și una secuiască, cu aranjamentul interior complet³⁵.

După cum am amintit, în expoziția mondială s-au încadrat și așa-zisele expoziții complementare. Acestea înfățișau rarități interesante care nu erau supuse aprecierii juriilor. În cadrul acestui sector a expus și Muzeul Ardelean. Înființat în 1859, muzeul participă în 1873 cu o colecție științifică interesantă la expoziția mondială. Organizatorul participării a fost profesorul Finály Henrik. El prezintă din biblioteca sa cîteva unicate. Muzeul a mai dus la Viena, de la secția de numismatică, monede din anii 1528—1690, foarte interesante piese din epoca pietrei, a bronzului și din epoca romană, dintre acestea remarcîndu-se ca interesante și rare tăblițele cerate; de asemenea, au fost duse la Viena și piese din epoca medievală.

Expoziția mondială de la Viena din 1873 a avut un mare succes. Ea a fost vizitată de peste două milioane de oameni. Expoziția nu a fost o gală a invențiilor de răsunset, ci ea a prezentat modul în care au fost perfecționate invențiile existente. *Gazeta Magyar Polgár* dă următoarea caracterizare expoziției: „Se poate vedea în expoziție tot ce au proiectat științele, ceea ce au creat artele, ceea ce a făurit sirguința și ceea ce s-a transmis prin comerț³⁶, ea fiind o demonstrație masivă a rezultatelor obținute de hărnicia și spiritul omului³⁷.

Scopul comitetelor de organizare din Transilvania nu a fost numai acela ca numărul expozanților să fie cît mai mare, ci și ca expoziția să fie vizitată de cît mai mulți oameni. Corporațiile și asociațiile meșteșugărești au organizat colecte, baluri, ale căror venituri fură împărțite

³³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 50 din 28 iunie/10 iulie 1873, p. 2; *Telegraful Român*, nr. 9 din 1/13 februarie 1873, p. 35.

³⁴ *Magyar Polgár*, nr. 31, din 7 februarie 1873, p. 2.

³⁵ *Képes Kiállítási Lapok*, nr. 4 din 15 mai 1873, p. 38—40.

³⁶ *Magyar Polgár*, nr. 89 din 19 aprilie 1873, p. 2.

³⁷ *Ibidem*.

doritorilor pentru cheltuielile de drum, spre a putea vedea expoziția. „Scopul expoziției este pentru un popor de a trage foloasele în fiecare ramură obținute de alte țări” — scria *Telegraful Român*³⁸. *Gazeta Transilvaniei* atrage de asemenea atenția românilor din Transilvania ca expoziția să fie vizitată de cât mai mulți oameni. „Cît mai mulți să vină la Viena și la expoziție pentru ca să învețe să se folosească de produsele spiritului omenesc pe viitor atît în interesul propriu cît și al patriei, al națiunii. Nu este om care nu ni poate învăța mii de lucruri din expoziție. Trebuie văzută expoziția ca să se trezească neamul românesc, să vadă cum vor fi subjugați nu peste mult timp dacă nu se trezesc, nu învață tehnica, mecanica că n-o să mai poată lupta pentru existență”³⁹. E necesar ca și românii din Transilvania să părăsească politica de retragere și să treacă la o activitate mai dezvoltată, pentru a fi cunoscuți pe plan european — subliniază *Telegraful Român*⁴⁰. Un accent deosebit se pune pe vizitarea expoziției privitoare la învățămînt: „și noi avem nevoie de științele exacte, de matematici și de mașini . . . spre a putea înainta . . . sîntem rămași în urmă, noi avem numai belșug economic, dar știința și tehnica lipsesc”⁴¹. „Veniți cît mai mulți să vedeți cum trăiesc agricultorii, cum folosesc științele în agricultură, ce mașini agricole sînt, cum trebuiesc crescute animalele. Profesorii să vină să vadă cum a evoluat știința predării în școli . . .”⁴² Societatea studenților români din Viena, „România Jună”, care era un loc obișnuit de întîlnire a românilor care au trecut prin Viena, a oferit găzduire și la sediul Societății. În acest chip se căuta să fie ajutați românii din Transilvania, pentru ca dintre ei cît mai mulți să poată vizita expoziția.

*

Expoziția mondială din 1873 a constituit un moment foarte important din punct de vedere al dezvoltării economice a Transilvaniei. Avîntul economic general din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, s-a manifestat prin remarcabile rezultate atît în industrie, cît și în agricultură. Prezentarea acestor rezultate în fața lumii a făcut posibil ca și produsele industriei și agriculturii transilvănene să-și cîștige piețe de desfacere, ceea ce ar fi dus la înviorarea comerțului, la creșterea capitalului, la o înflorire generală a economiei. Pe de altă parte însă, expoziția a dovedit că, din punctul de vedere al nivelului european de dezvoltare al economiei capitaliste, industria și agricultura Transilvaniei erau încă foarte înapoiate față de țările capitaliste avansate. Existau puține întreprinderi industriale mari, predominînd mica producție de mărfuri, meșteșugarii individuali fiind în număr preponderent.

³⁸ *Telegraful Român*, nr. 63 din 5/17 august 1873, p. 212.

³⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 49 din 24 iunie/6 iulie 1873, p. 2.

⁴⁰ *Telegraful Român*, nr. 59 din 22 iulie/3 august 1873, p. 225.

⁴¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 46 din 14 iunie 1873, p. 1—2.

⁴² *Idem*, nr. 49 din 24 iunie/6 iulie 1873, p. 2.

În cadrul expoziției de la Viena, în ceea ce privește industria din Transilvania expun, după cum am văzut mai mult marile societăți ale industriei extractive cât și prelucrătoare, concentrate în bazinul Văii Jiului, Hunedoarei, la Baia Mare etc., majoritatea cu capital străin. Dintre produsele expuse de români s-au remarcat mai mult exponatele meșteșugărești și de artă populară, mai puțin cele industriale, dovedind și prin aceasta numărul mic al elementelor burgheziei industriale recrutate din sînul populației românești. De altfel, este bine cunoscut faptul că în această vreme burghezia românească a ocupat un loc important în credit și comerț și mai puțin în industrie. (Singura fabrică românească participantă la expoziție era cea de hîrtie de la Zărnești).

În schimb, în agricultură, deși numărul gospodăriilor țărănești mici și mijlocii era covârșitor: în Transilvania, nivelul scăzut al productivității nu a permis relevarea nici participarea acestora la expoziție decît într-un număr foarte mic, în cadrul Asociațiilor agricole. Rezultate remarcabile au putut prezenta în domeniul agricol numai marii moșieri, proprietarii latifundiilor organizate după sistemul capitalist care dispuneau de suficient capital.

Expoziția mondială de la Viena din 1873, așa cum au remarcat contemporanii, prin amploarea ei, prin felul de organizare și prin exponate a atras atenția nu numai a cercurilor economice interesate, ci și a opiniei publice, ea fiind viu comentată în presa vremii. Expoziția mondială a fost o întrecere pașnică, cu această ocazie străinătatea putînd afla despre progresul economic înregistrat în Transilvania, iar pe de altă parte transilvănenii au putut cunoaște cuceririle economiei și culturii din străinătate, toate acestea contribuind la promovarea progresului. Așa cum scria și *Gazeta Transilvaniei*: „expoziția este în adevăr mai minunată și mai presus decît oricîte s-au scris despre dînsa; expozițiune în adevăr universală”⁴³.

ANA MARIA ARDOS

ÜBER DIE TEILNAHME SIEBENBÜRGENS AN DER WELTAUSSTELLUNG IN WIEN (1873)

(Zusammenfassung)

Nach dem Ausgleich von 1867 beschleunigte sich in Siebenbürgen die kapitalistische Entwicklung. Als Folge davon stellten zahlreiche Produzenten ihre Erzeugnisse auf der Weltausstellung in Wien aus. 172 von diesen erhielten Medailles, hauptsächlich Einzelerzeuger und kleine Handwerker. Hieraus ergibt sich, dass trotz des wirtschaftlichen Aufschwungs die kapitalistische Produktionsform im Vergleich zum europäischen Stand noch recht zurückgeblieben war. Grosse Unternehmen gab es nur wenige, vorherrschend war die kleine Warenproduktion.

⁴³ *Képes Kiállttási Lapok*, seria nouă, nr. 14 din 9 noiembrie 1873, p. 106; și *Gazeta Transilvaniei*, nr. 44 din 7/19 iunie 1873, p. 3.

Unter den Auststellungsstücken der Rumänen fielen besonders die Erzeugnisse des Handwerks und der Volkskunst auf und errangen einen grossen Erfolg. Dies wurde auch in der zeitgenössischen Presse des In- und Auslandes hervorgehoben. Es war aber ein Beweis für das Fehlen eines rumänischen industriellen Bürgertums und betonte die bekannte Tatsache, dass in dieser Zeit das rumänische Bürgertum, das im Kredit- und Bankwesen einen wichtigen Platz einnahm, in der Industrie sehr schwach vertreten war.

Die Weltausstellung von 1873 in Wien war vom wirtschaftlichen Standpunkt ein friedlicher Wettbewerb. Die Teilnahme der Siebenbürger war gewiss sehr nützlich; das Ausland, die ganze Welt lernte die Reichtümer, die Entwicklungsmöglichkeiten und -bestrebungen Siebenbürgens kennen, die Siebenbürger hingegen konnten sich mit den Ergebnissen der wirtschaftlichen Entwicklung Europas bekanntmachen. Daher kann man behaupten, die Wiener Wirtschaftsausstellung von 1873 habe eine wichtige Rolle im Antrieb und Aufschwung des wirtschaftlichen Fortschritts in Siebenbürgen gespielt.

UN PROFESOR CLUJEAN — PIONIER AL AERONAUTICII

Ideea de a străbate văzduhul o aflăm cu mii de ani în urmă, ea fiind o năzuință dintotdeauna a omului. Depășind stadiul de mitologie, omenirea a pornit să realizeze acest vis. Calea parcursă din timpurile în care zborul era o enigmă și pînă la realizările zilelor noastre a fost lungă și plină de încercări. Ceea ce cu numai un veac înainte frămînta încă fantezia îndrăzneată a romancierilor, a devenit realitate în pragul secolului al XX-lea.

Românii se numără și ei printre primele popoare care au participat la această manifestare a geniului omenesc, printre eroii măreței epopei a aeronauticii găsindu-se la începutul secolului al XX-lea inventatorii români Traian Vuia, Aurel Vlaicu și Henri Coandă. Dar preocupările și încercările în domeniul aeronauticii pe teritoriul țării noastre sînt cu mult mai vechi, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Din Transilvania, putem aminti astfel pe meșterul clujean Enyedi Orás Sámuel, care în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a încercat un zbor mecanic cu ajutorul a două aripi confecționate de el¹.

La 1878, revista „Albina Carpaților“ din Sibiu, prin articolul intitulat *Aeronautica (Navigațiunea aeriană)*², semnat de profesorul Iosif Popescu³, face o prezentare în linii mari a încercărilor în aeronautică, remarcînd progresul rapid al acestei științe de la anul 1783, cînd frații Étienne și Joseph Montgolfier reușesc să ridice un balon umplut cu aer cald, și pînă la apariția articolului său. „Nici un mijloc de locomoție nu a progresat atît în așa de scurtă vreme — se spune în articol. E drept, că astăzi științele pozitive au ajuns la mare perfecțiune și că prin urmare invențiunile au devenit mai ușoare. Nu vor trece poate o sută de ani, pînă cînd omul va străbate văzduhul cu iuțeala vîntului și noțiunea spațiului va fi redusă la cea mai mică a ei expresiune. Atunci se va introduce o revoluțiune complectă în societate, o carieră se va deschide oamenilor, și descoperirea polului nordic va deveni un joc de copil, dacă nu se va săvîrși pînă atunci prin alte mijloace. Nu cutezăm să exprimăm toate speranțele de un viitor strălucit pentru care și-au

¹ Dani János, *Egy elfeltettett kolozsvári ezeremester: Enyedi Orás Sámuel* (Un meșter atotștiutor, uitat, din Cluj: Enyedi Orás Sámuel), în *Igazság*, Cluj, nr. 273 din 16 noiembrie 1968, p. 3.

² *Albina Carpaților*, 1878, nr. 35, p. 412—416.

³ Acesta va deveni din 15 octombrie 1878 redactor la *Albina Carpaților*.

jertfit viața atîți măreți martiri, trebuie să reușească” — își încheia Iosif Popescu surprinzătoarea sa viziune asupra aeronauticii⁴.

În această fază de pionierat, nu-l putem uita pe autodidactul Ion Stoica din Ormindea Zarandului, care, printre multiplele sale preocupări de fotograf, pictor etc., va construi un aeroplan, prezentat public cu ocazia expoziției naționale organizate de *Astra* la Sibiu în anul 1881⁵.

Dintre cercetătorii problemei zborului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Transilvania, se detașează însă Martin Lajos, profesor la vechea Universitate clujeană și considerat pe bună dreptate pionierul aviației maghiare⁶.

Neglijat de istoriografii aeronauticii, ne facem o datorie ca în articolul de față să prezentăm succint viața și activitatea profesorului Martin Lajos — unul dintre primii cercetători ai zborului bazat pe principii științifice⁷. Facem această prezentare cu atît mai mult, cu cît la baza ei stau manuscrisele, patentele originale, vasta corespondență a profesorului Martin Lajos și relatările scrise ale fiului său, ce se păstrează în Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, Secția Arhiva istorică⁸, cît și lucrările publicate de cercetător și despre el în literatura maghiară de specialitate.

Născut la Buda, în 30 august 1827, dintr-o familie de negustori, Martin Lajos, după absolvirea în anul 1844 a Gimnaziului catolic din localitate, studiază întîi (doi ani) filozofia la Universitatea din Pesta. Se înscrie apoi la facultatea de inginerie de la „Institutum Geometricum”, pe care nu o va termina însă din cauza izbucnirii revoluției de la 1848, la care de altfel a participat ca voluntar⁹. La înăbușirea revoluției, Martin Lajos a fost arestat și dus la închisoarea din Spielberg, de unde după trei săptămîni de prizonierat a fost încorporat în rîndurile armatei habsburgice din Italia (ca om de serviciu la Școala militară din Neapole).

Surprins de comandantul școlii că făcea exercițiile de matematică ale elevilor-ofițeri, ținîndu-le chiar și cursuri aparte, ca o apreciere a

⁴ *Albina Carpaților*, 1878, nr. 35, p. 416. În acest context, credem că merită a fi semnalată și „dizertația” studentului Petru Ilieșiu: *Despre aeronautică*, ținută în anul universitar 1872/73, în cadrul Societății „Petru Maior” din Budapesta (vezi P. Ilieșiu, *Raport general istoric, despre activitatea societății „Petru Maior” a junimei române din Budapesta, de la înființarea ei pînă în prezent*, Budapesta, 1877, p. 30).

⁵ *Telegraful român*, nr. 100 din 27 august 1881, p. 397; I. Radu. *Un zburător — Ion Stoica*, în *Albumul Vlaicu*, Orăștie, 1920, p. 231; D. Moroianu, I. M. Ștefan, *Focul viu. Pagini din istoria invențiilor și descoperirilor românești*, București, 1963, p. 209—210.

⁶ Gyalui Farkas, *Ma 100 éve született a magyar aviatikának első zsenije* (Azi se împlinesc 100 de ani de la nașterea celui dintîi geniu al aviației maghiare), în *Ellenzék* (Cluj), nr. 196 din 31 august 1927, p. 4.

⁷ O prezentare a profesorului Martin Lajos, prima de acest fel în limba română, am făcut-o în cadrul sesiunii științifice a Muzeului Tehnic „Prof. Ing. Dimitrie Leonida” — București, la 24 octombrie 1969 și în *Magazin istoric*, VI (1972), nr. 1 (58), p. 97—98.

⁸ Mapa Martin Lajos.

⁹ Gyalui Farkas, *op. cit.*

înclinațiilor sale spre tehnică, este trimis în anul 1851 la Academia militară de geniu din Viena pentru a deveni inginer militar. Absolvind această școală superioară, obține gradul de locotenent de geniu, fiind numit în anul 1855 profesor de geometrie, studiul mașinilor și arhitectură la academia respectivă¹⁰.

Pe baza observațiilor făcute în anii revoluției asupra rachetelor de război, Martin Lajos va elabora în 1856 un studiu cu privire la racheta propulsată de o elice, pe care a și construit-o cu succes¹¹. Studiul a fost publicat de abia în anul 1860 în revista de matematică și științe naturale a Academiei maghiare, cu titlul: *A középfüterő befolyása a forgatott testek szilárdságára* (Influența centripetală asupra stabilității corpurilor în rotație)¹².

Părăsind în anul 1858, la cererea sa, cadrele armatei habsburgice, după multe peregrinări prin funcțiile de inginer, profesor și funcționar, iată-l pe Martin Lajos numit la 29 iulie 1871 director al telegrafului din Cluj și în anul următor, mai precis la 29 septembrie 1872, numit profesor de matematică superioară la noua universitate de abia înființată în orașul de pe Someș¹³.

Preocupat de problemele zborului (plecând de la cel al păsărilor, ca de altfel toți pionierii aeronauticii), începând din anul 1856 și mai ales după stabilirea sa la Cluj¹⁴, Martin Lajos va ajunge în urma cercetărilor sale la rezultate teoretice și practice remarcabile. Ca o recunoaștere a meritelor sale, este ales la 27 noiembrie 1859 membru corespondent al Academiei de științe maghiare, susținându-și în fața acestui for științific, la 28 aprilie 1862, discursul inaugural despre: *A madár-szárny erőszete* (Liniile de forță ale aripii de pasăre)¹⁵.

Pe baza calculelor teoretice, Martin Lajos va construi la 1870 primul său aparat de zburat numit „légsikló”, care, de altfel, imita zborul păsărilor¹⁶. Între anii 1871—1875, Martin Lajos construiește primul ornithopter, cunoscut sub numele de „Sólyom” (Șoimul)¹⁷, iar între 1889—1891 construiește pe al doilea. Principiul „aripei plutitoare”, ce stătea la baza ornithopterului, va fi brevetat de Martin Lajos în Ungaria („lebegő szárny”) și Austria („Schwebeflügel”) la 21 martie 1891¹⁸.

¹⁰ Tulogdy János, *Martin Lajos élete és munkássága* (Viața și opera lui Martin Lajos), în *ErdM*, 1941, nr. 3—4, p. 352.

¹¹ *Din istoria Transilvaniei*, ed. a II-a, 1963, vol. II, p. 491.

¹² *Magyar Akadémiai Értesítő. A Matematikai és Természettudományi Osztályok közlönye* (Buletinul Academiei maghiare. Buletinul secțiilor de matematică și științele naturii), 1860, t. I, nr. 4, p. 237—262.

¹³ *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni MDCCCLXXII—III*, 1873, fasc. I, p. 5—8.

¹⁴ *A madárrepülés általános elmélete* (Teoria generală a zborului păsărilor), prezentată de Martin Lajos și sub forma unor conferințe de popularizare în cadrul Asociației Muzeului Ardelean, va fi publicată în cinci părți, în anuarul asociației respective, ori separat, între anii 1888—1892 (vezi în acest sens și Tulogdy János, *op. cit.*, p. 354—363).

¹⁵ *Magyar Akadémiai Értesítő...*, 1860—1861 (de fapt anii 1862—1863), nr. 2, p. 176—184.

¹⁶ Mapa Martin Lajos, mss. 9—9a.

¹⁷ *Idem*, mss. 8.

¹⁸ *Idem*, Brevete. Vezi și *Tribuna*, nr. 228 din 11/23 octombrie 1892, p. 911.

„Aripa plutitoare — scria Martin Lajos într-un studiu al său, în-tocmit probabil în vederea patentării acesteia — este un mecanism de aripi care este capabil ca la mișcarea aripilor în sus și în jos, să ridice de pe suprafața pământului în aer, în afara greutății sale proprii, o greutate oarecare, să se mențină acolo sus, plutind liber și să pornească după voința miinilor conducătoare în orice direcție dorită”¹⁹.

După mai multe încercări, probabil nereușite, ale acestor prime aparate de zbor, care nu aveau forța necesară de susținere mecanică, Martin Lajos și-a propus să dovedească — după cum însuși mărturisește, în discursul său rectoral din 15 septembrie 1895 — că omul se poate ridica de la pământ și cu forța lui proprie²⁰. El a observat că la o suprafață a aripilor de 20—30 m², forța musculară a omului nu este suficientă pentru a le pune în mișcare și de aceea a căutat un alt procedeu prin care a urmărit ca noul său aparat de zburat să fie adaptat acestei forțe²¹. Așa a ajuns, pe baza cercetărilor teoretice, făcute între anii 1888—1892, la ideea unei „roți plutitoare”, încă înaintea austriacului G. Wellner²², și al cărei model l-a terminat de construit în iulie 1893. „Roata plutitoare” va fi prezentată public pentru prima dată la 28 august 1893²³, în fața unei comisii tehnice din Cluj și legalizată de notariat la 6 septembrie 1893 cu nr. 318—1893, în urma descrierii făcute de Martin Lajos (5 septembrie 1893)²⁴, iar apoi publicată în revista *Asociației Muzeului Ardelean* din același an²⁵.

Această „roată plutitoare” este de fapt un grup de pene ca de pasăre, învîrtindu-se într-un sistem rotativ, adică o roată prevăzută cu palete, palete care pe partea mai restrînsă a mișcării circulare urcă în direcția axului, pe urmă, scoase din drumul lor de un excentror, cad de data aceasta perpendicular pe ax — aidoma aripilor de pasăre — pentru ca apoi să revină în linia axului. Principiul „roții plutitoare”, dedus din observarea și calcularea zborului păsărilor, se poate rezuma în aceea că activitatea de rezistență a aerului, provocată în timpul mișcării de coborîre a paletelor, acționează cu efect de ridicare. În această situație, trebuie să aibă loc un număr cît mai mare de coborîri eficiente de palete, fără însă a lăsa să se dezvolte în timpul ridicării

¹⁹ Mapa Martin Lajos, mss. 10—10a (*A lebegő szárny — Der Schwebel Flügel*).

²⁰ *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV—XCVI*, 1895, fasc. I, p. 73.

²¹ Mészáros Vince, *Martin Lajos a repülés magyar úttörője* (Un pionier maghiar al aviației), în *Élet és tudomány* (Viață și știință), nr. 24 din 14 iunie 1968, p. 1110.

²² Martin Lajos, *A lebegő kerék a Wellner-félével összehasonlítva* (Roata plutitoare în comparație cu cea a lui Wellner), în *Értesítő az Erdélyi Múzeum-egylet Orvostermészettudományi szakosztályából*. II. Természettudományi szak (Bulletinul sectorului de medicină și științele naturii al Asociației Muzeului Ardelean. Secția a II-a de științe naturale), 1894, t. XVI, fasc. 2, p. 189—196.

²³ Vezi și planul-schiță al „roții plutitoare” care poartă data de 28 august 1893, în Mapa Martin Lajos.

²⁴ Mapa Martin Lajos, mss. *A „lebegő kerék” leírása*.

²⁵ Martin Lajos, *A lebegő kerék bemutatása* (Prezentarea roții plutitoare), în *Értesítő az Erdélyi Múzeum...*, 1893, t. XV, fasc. 3, p. 231—238, 286. Vezi și *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV—XCVI*, 1895, fasc. I, p. 72.

paletelor o activitate contrarie a aerului. Cu alte cuvinte, „roata cu palete“ sau „roata plutitoare“, cum este mai cunoscută, este un dispozitiv care, în legătură cu un număr de dispozitive de aceeași construcție, servea la ridicarea și mișcarea unui aparat zburător²⁶.

Prin intermediul biroului de patentare berlinez H. & W. Pataky, cu sucursale la Budapesta, Praga, Varșovia, New-York etc., Martin Lajos a dus tratative pentru brevetarea „roții plutitoare“ în străinătate. Sub denumirea de „lebegő kerék“ (roata plutitoare), va fi brevetată în Ungaria și Austria („Schweberad“), la 8 septembrie 1893; în Germania („Schauferad für Flugmaschinen oder dgl.“), la 31 martie 1894; în Anglia („Improvements in Propellers for Aerial Navigation“), la 25 februarie 1895 și în Franța („roue volante“), la 4 martie 1895. Au fost purtate tratative pentru brevetarea ei și în Statele Unite (februarie—august 1895), dar fără a se reuși acest lucru²⁷.

Pe principiul „roții cu palete“ sau al „roții plutitoare“, profesorul Martin Lajos începe, încă în anul 1893, elaborarea teoretică a unui prototip experimental de zbor legat de dimensiunile omului²⁸, cel mai valoros din activitatea de cercetare a inventatorului. Construirea aparatului începu în 1895 și a fost terminată, după multe dificultăți, numai la sfârșitul lunii iunie 1896, în atelierele Universității clujene²⁹, deoarece inventatorul n-a primit un sprijin susținut din partea statului austro-ungar. Acest aparat consta din patru roți cu palete, fixate pe un cadru de tinere, ce puteau fi puse în mișcare toate deodată cu 1/10 c.p., pe baza forței de pedalare, ceea ce permitea folosirea forței musculare a omului. Persoana care sta în aparat, acționînd cu ajutorul celor două pedale, punea în mișcare, prin intermediul rulmenților celor patru perechi de pinioni conici, roțile cu palete, permițînd astfel ridicarea și planarea aparatului.

Cu acest aparat experimental, a cărui adecvată denumire ar fi fie „roțile cu palete“, fie „roțile plutitoare“, s-au desprins de la pămînt și s-au înălțat la 2—4 m în aer, la 30 august 1896, după relatarea fiului lui Martin Lajos³⁰ și a publicistului Nemes Ferenc³¹, trei persoane: inventatorul, comandantul pompierilor din Cluj Bartha Gergely și mecanicul Deésy Sándor. Încercarea de ridicare de la pămînt a acestei mașini experimentale — chiar dacă din cauza surselor de informare contradictorii³² nu avem deplina certitudine a reușitei ei — este totuși demnă de semnalat prin ineditul ei în acea fază de căutări a aeronauticii de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

²⁶ Mapa Martin Lajos, Brevete.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Cercetările teoretice și practice făcute de Martin Lajos cu privire la *A lebegő kerék repülőgépnél alkalmazva* (Roata plutitoare aplicată la avion), au văzut lumina tiparului după moartea lui, în *Értesítő az Erdélyi Múzeum...*, 1897, t. XIX, fasc. I, p. 54—65. Vezi în Mapa Martin Lajos, mss. 11—11a (*Bevezetés — Entwurf einer Flugmaschine*).

²⁹ Vezi relatările fiului său scrise la 28 septembrie 1913, în Mapa Martin Lajos.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Nemes Ferenc, *Az első erdélyi repülőgép regénye* (Romanul primului avion din Transilvania), în *Pásztortűz*, nr. 9 din septembrie 1938, p. 471—474.

³² Vezi Tulogy János, *op. cit.*, p. 356—357.

Pe lângă activitatea lui neobosită de cercetător și inventator al procedeeelor și mijloacelor de zbor, Martin Lajos s-a preocupat de introducerea elicei în navigație, în locul roților cu palete, a întocmit manuale școlare, și-a adus contribuția la dezvoltarea telegrafiei și a făcut unele proiecte de mașini cu aburi³³. Inventatorul a purtat, după cum vom vedea în continuare, o interesantă corespondență cu pionierul aeronauticii mondiale, inginerul german Otto Lilienthal (1848—1896)³⁴.

La data de 5 august 1891³⁵, profesorul Martin Lajos a expediat asociației berlineze *Verein für Förderung der Luftschiffahrt*, citeva extrase ale studiului său *A madárrepülés általános elmélete*, împreună și cu alte lucrări, se pare cu intenția de a i se cunoaște activitatea de cercetare. Cu această ocazie, după cum scrie chiar profesorul clujean în primăvara anului 1891, „m-am gândit să reflectez în scrisoarea însoțitoare asupra lucrării lui Lilienthal *Der Vogelflug als Grundlage der Fliegekunst* [apărută în anul 1889], folosind formulele mele proprii pentru experiențele descrise în ea”³⁶. Aceste observații critice, făcute sub forma unei recenzii asupra lucrării lui Otto Lilienthal, urmau să fie tipărite în publicația asociației berlineze „*Zeitschrift für Luftschiffahrt und Physik der Atmosphäre*”³⁷. Înainte însă de publicarea acestei recenzii, respectiva asociație berlineză o va înainta, spre luare la cunoștință despre conținutul ei, chiar lui Otto Lilienthal, care făcea parte din redacția revistei amintite³⁸. Acest lucru, după cum remarcă și Martin Lajos, „a atras după sine o corespondență vioaie și deosebit de interesantă” între cei doi cercetători³⁹.

Scrisorile lui Otto Lilienthal sînt axate pe discuția provocată de inginerul german, prin care îi cerea profesorului de la Cluj să lămurească contradicțiile din aplicarea propriilor lui formule la funcționarea aparatului său de zbor. „În calcularea dumneavoastră a aparatului meu cu aripi — scrie Lilienthal la 13 august 1891 — despre care eu, în calitatea mea de membru al redacției, trebuie să raporteze asociației, se găsește însă o eroare despre care ar fi de preferat să corespondăm în prealabil în particular, înainte de a vi se publica explicația”⁴⁰.

Disputa științifică inițiată de Otto Lilienthal urma să aibă, după cum scria el la 22 august 1891, un caracter obiectiv, pentru care s-a „lăsat

³³ *Idem*, p. 351—365.

³⁴ Vezi cele patru scrisori originale ale lui Otto Lilienthal, expediate din Berlin între 13 august și 10 noiembrie 1891 profesorului de la Cluj, în Mapa Martin Lajos, Corespondență și la Anexele 1—4 ale articolului de față. Ele au fost publicate pentru prima dată, în limba maghiară, de Mészáros Vince și Nicolae Cordoș: *Lilienthal-levelek Martin Lajoshoz* (Scrisori ale lui Lilienthal către Martin Lajos), în *Korunk*, 1973, nr. 5, p. 790—794.

³⁵ Vezi Anexa 1.

³⁶ Vezi *Ertésítő az Erdélyi Múzeum...*, 1892, t. XV, fasc. 2, p. 278 și *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco-Josephinae anni MDCCCXCV—XCVI*, 1895, fasc. I, p. 74.

³⁷ Recenzia va fi publicată de altfel în nr. 2 din februarie 1892, p. 54—56 al acestei reviste.

³⁸ Vezi Anexa 1.

³⁹ Despre această corespondență (fără a fi publicată), ne sesizează pentru prima dată însuși Martin Lajos, când prezintă recenzia unui articol de-al lui Lilienthal (vezi nota 36) și apoi Tulogdy János, *op. cit.*, p. 359.

⁴⁰ Vezi Anexa 1.

condus doar de gîndul de a sluji adevărul⁴¹. Această atitudine obiectivă, științifică reiese și din alt pasaj al scrisorii respective, pe care Otto Lilienthal i-a comunicat-o lui Martin Lajos: „Nu mă consider însă de loc infailibil și urăsc orice polemică infructuoasă; în cinstea adevărului nu vreau decît să scriu așa cum gîndesc despre acest caz și doresc din toată inima ca și dumneavoastră la rîndul dumneavoastră să-mi comunicați ce gîndiți despre expunerile mele. Astfel vom obține cel mai repede o clarificare. Nu interesează cine are dreptate, ci ce este adevărat și ce va rămîne veșnic adevărat⁴². Din păcate, această dispută științifică dintre cei doi inventatori n-a mai continuat după 10 noiembrie 1891, iar răspunsurile lui Martin Lajos nu le cunoaștem pînă în prezent decît prin prisma corespondenței lui Lilienthal.

Martin Lajos s-a dovedit a fi și un cugetător și vizionar al aeronauticii⁴³, care vedea în cucerirea aerului doar o problemă de timp, iar avionul „o invenție care va transforma complet societatea și sistemul social⁴⁴. Acest lucru se vede mai ales din cuprinsul discursului său de inaugurare în funcția de rector al Universității clujene, la începutul anului universitar 1895/1896: „Înainte de a-mi încheia discursul — spune Martin Lajos — vreau să arunc o privire fugară asupra influenței pe care o va avea avionul asupra vieții publice. Se vor crea condiții noi de viață; circulația va deveni mai independentă față de rețeaua de căi ferate. Se vor lichida acele bariere care despărțeau popoarele și statele unele de altele, căci nu vor fi obstacole în fața drumului liber al omului, iar societatea, ca nu cumva să pornească pe calea destrămării, se va asigura prin noi tratate și înțelegeri internaționale. Dreptul internațional va fi nevoit să se acomodeze noii situații, iar pe lângă dreptul maritim se va dezvolta un alt drept — dreptul aerului. Știința, arta, industria și comerțul vor atinge o și mai mare înflorire, iar comunicațiile se vor înviora într-o măsură uriașă. Dar să nu creadă nimeni că avionul ne va face să ne putem dispensa de calea ferată sau vasul maritim. Avionul ca nou factor de locomoție va mări circulația, o va înviora, dar nu o va absorbi⁴⁵.

Eminentul cercetător al zborului și al altor domenii ale științei, care a fost Martin Lajos, nu-și poate îndeplini însă proiectele pînă la capăt (construirea unei mașini de zbor cu motor care să fie capabilă a transporta trei oameni), pentru că moare, sărac și uitat de autorități, la 4 martie 1897 în Clujul rodniciei sale activități, unde de altfel a și fost înmormîntat.

Aparatul experimental „roțile plutitoare“, singurul ce ni s-a păstrat, rămas familiei sale, a ajuns prin donația acesteia, la 30 august 1913, în posesia Muzeului Ardelean, el găsindu-se expus astăzi în secția de

⁴¹ Vezi Anexa 2.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Martin Lajos dorea să înființeze chiar un institut de cercetări în acest domeniu (vezi Mapa Martin Lajos, mss. *Szárnny számítás — május 1 1889*).

⁴⁴ *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Francisco—Josephinae anni MDCCCXCV—XCVI*, 1895, fasc. I, p. 60.

⁴⁵ *Idem*, p. 75—76.

istorie modernă din cadrul Muzeului de istorie al Transilvaniei Cluj — pus ca un omagiu alături de machetele avioanelor construite de pionierii aviației românești, transilvănenii Traian Vuia și Aurel Vlaicu.

NICOLAE CORDOŞ

ANEXE

1

Berlin d. 13 August 1891

Sehr geehrter Herr Professor.

Der Vorstand des Vereines für Förderung der Luftschiffahrt übersandte mir Ihren Vortrag und Ihr geschätztes Manuskript vom 5 Aug. Für ersteren sage ich Ihnen meinen besten Dank. Mit Rücksicht Ihrer Zuschrift muss ich Ihnen zunächst meine Freude darüber ausdrücken, dass Sie mein Buch über den Vogelflug einer so eingehenden Prüfung würdigten.

In Ihrer Berechnung meines Flügelapparates, über welche ich als Redaktionsmitglied dem Vereine zu berichten habe, findet sich jedoch ein Irrthum, über den wir wohl am besten erst privatim correspondiren, bevor Ihre Auseinandersetzung veröffentlicht wird.

Sie folgern aus der Fallhöhe des nicht unterstützten Flugkörpers während eines Flügelschlages auf die Arbeit, welche bei Erzeugung des hebenden Luftwiderstandes aufgewendet werden muss. Dieses scheint mir im Prinzip nicht richtig zu sein. Erstens deshalb, weil Hebearbeit eine Function der Flügelgrösse ist, welche in Ihrer Formel gar nicht vorkommt. Je grösser die Flügel sind, desto langsamer brauchen Sie nur bewegt werden und je kleiner wird die dazu erforderliche Arbeit. Nach meiner Meinung kann man die zum Fliegen erforderliche Arbeit nur dadurch berechnen, dass man die Flügelgrösse zu Grunde legt und die erforderliche Geschwindigkeit der abwärts gedrückten Flügel mit dem erzeugten Luftwiderstand oder was dasselbe ist, mit dem zu hebenden Gewichte multipliziert. Dieses habe ich in dem angeführten Beispiele gethan und die richtige secundliche mechanische Arbeit von 72 kgm erhalten.

Zweitens scheint es mir unzulässig, die Fliegearbeit als Funktion der Flügelschlagzahl zu formuliren, indem Sie sagen $A = \frac{G \cdot g}{4n}$. Nicht die Zahl der Flügelschläge, sondern die Geschwindigkeit der Flügel ist maassgebend für die Arbeit. Es muss sich nothwendigerweise gleichbleiben, ob ich einer Secunde die Flügel um 1 m herabschlage, oder 2 mal um $\frac{1}{2}$ m.

Nach Ihrer Formel wird aber die Flugarbeit um so kleiner je grösser die Zahl der Flügelschläge ist, unbekümmert ob die Flügelschläge gross oder klein sind.

Sie haben wohl die Freundlichkeit, mir Ihre Ansicht über diese Punkte mitzutheilen.

Ihr ganz ergebenster
Otto Lilienthal

Fig. 1 — Martin Lajos (1827—1897).

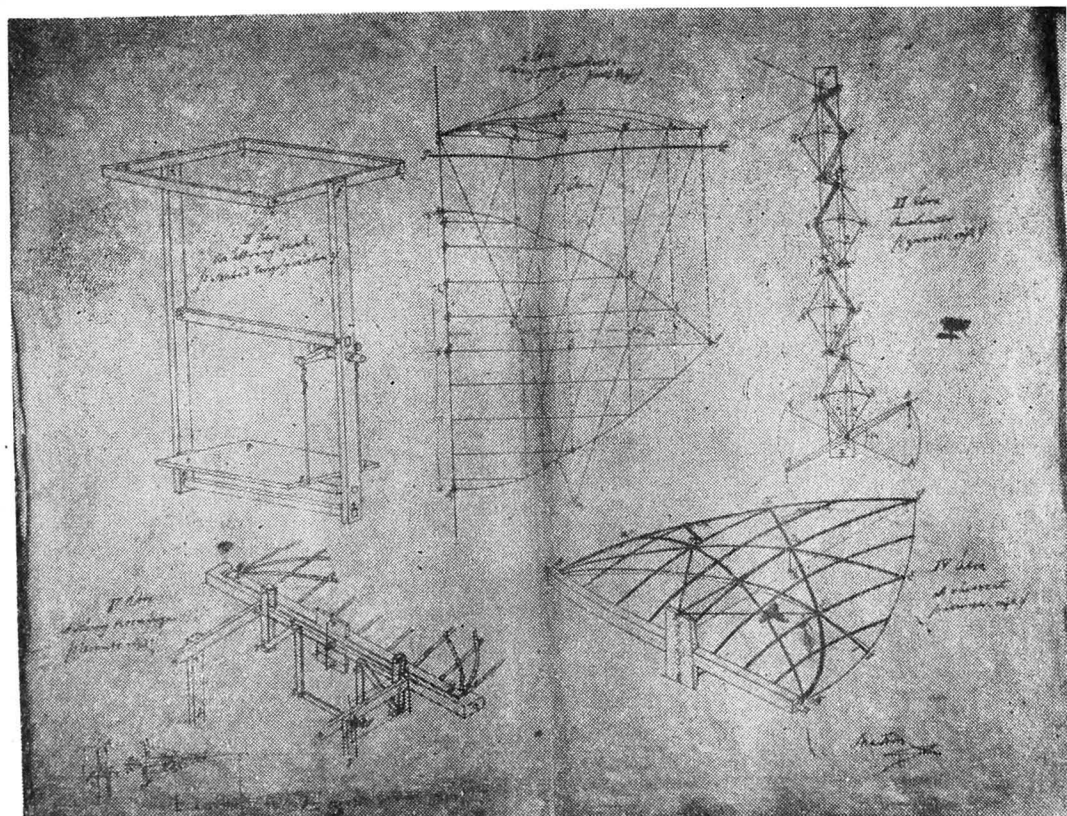

Fig. 3 — Schița ornithopterului „Sólyom” — întocmită la 14 martie 1891 (Mapa Martin Lajos).

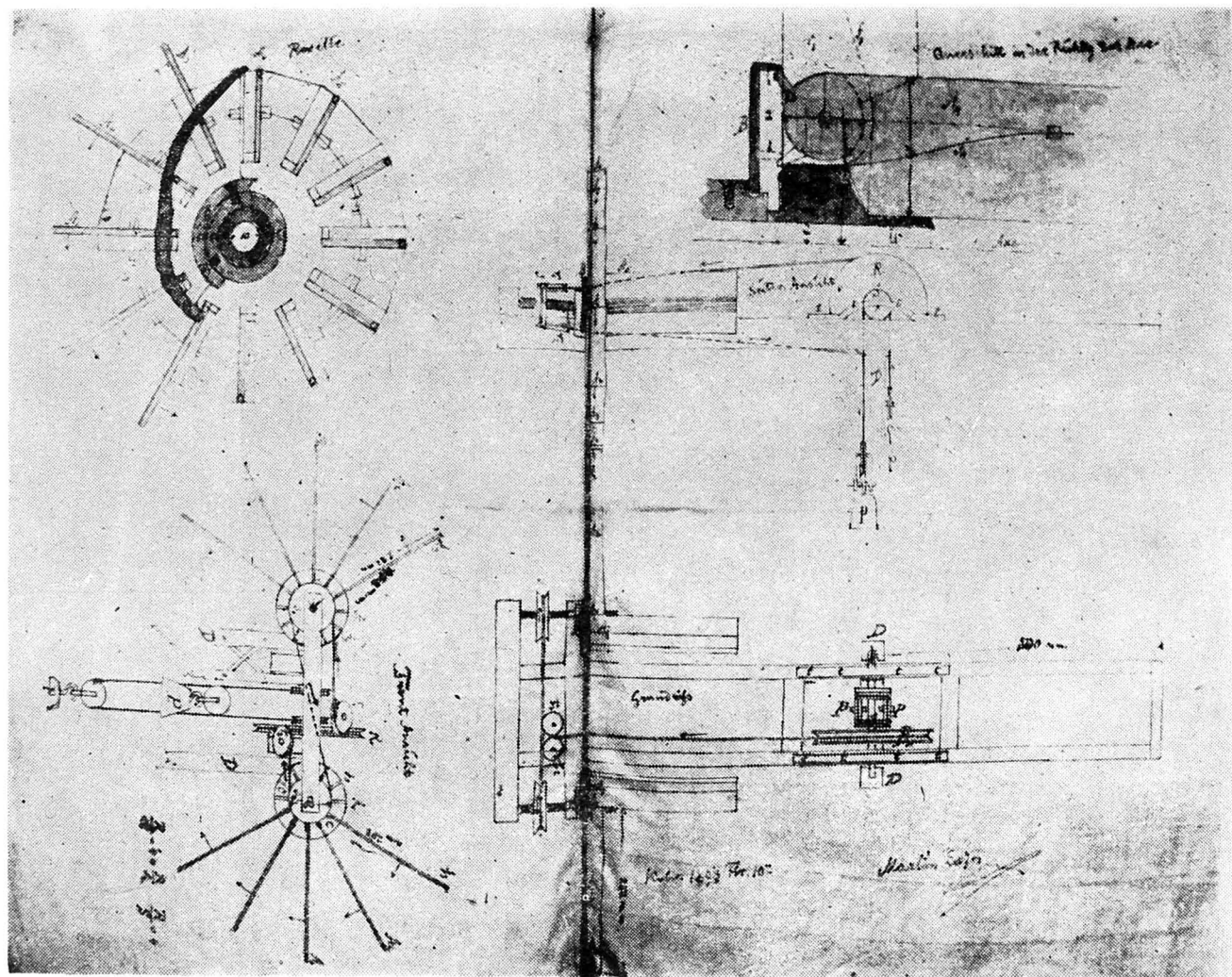

Fig. 4 — Una din schițele aparatului experimental de zbor „roțile plutitoare”, întocmită la 10 februarie 1893 (Mapa Martin Lajos).

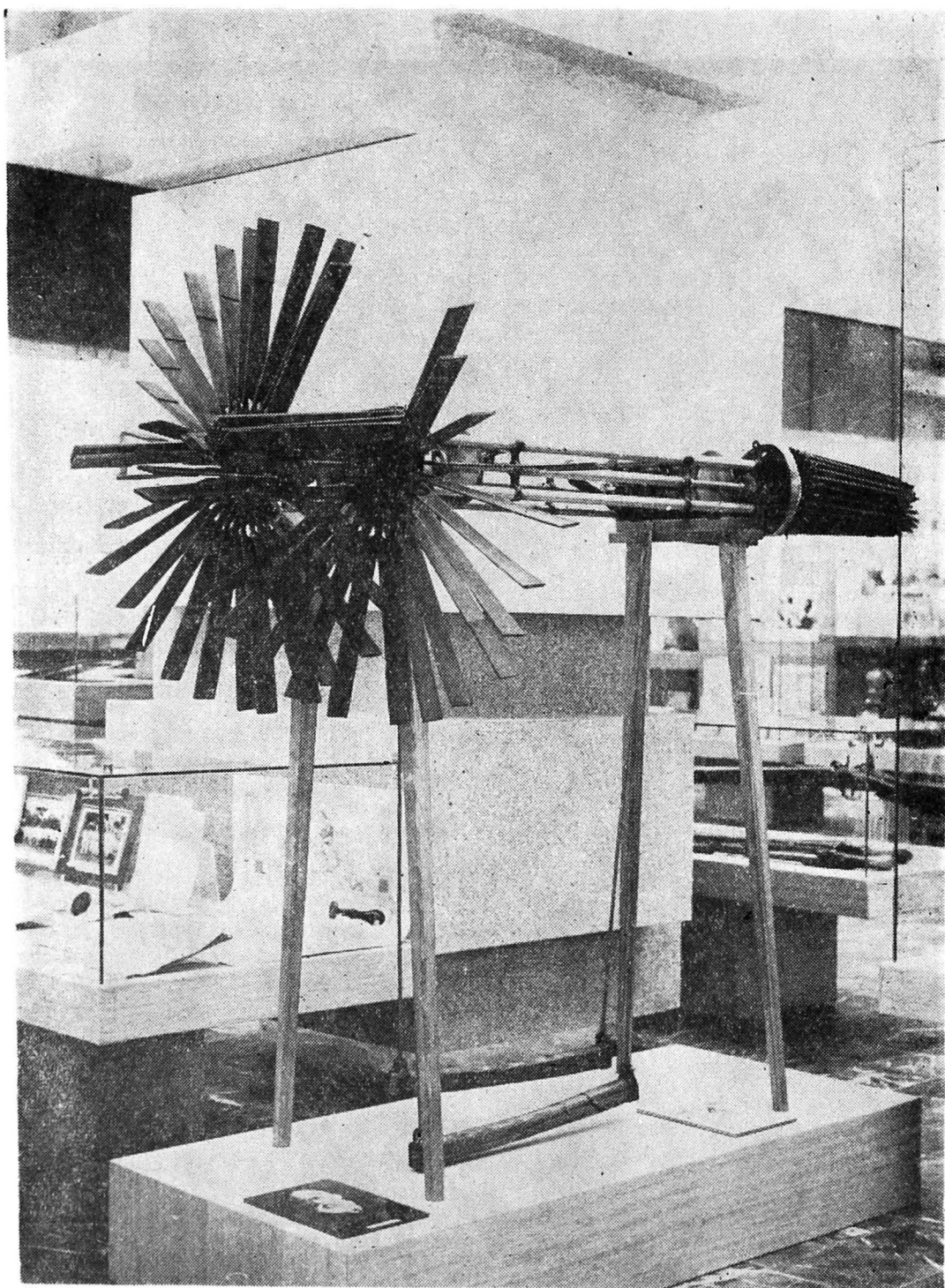

Fig. 5 — Aparatul experimental de zbor „roțile plutitoare”.

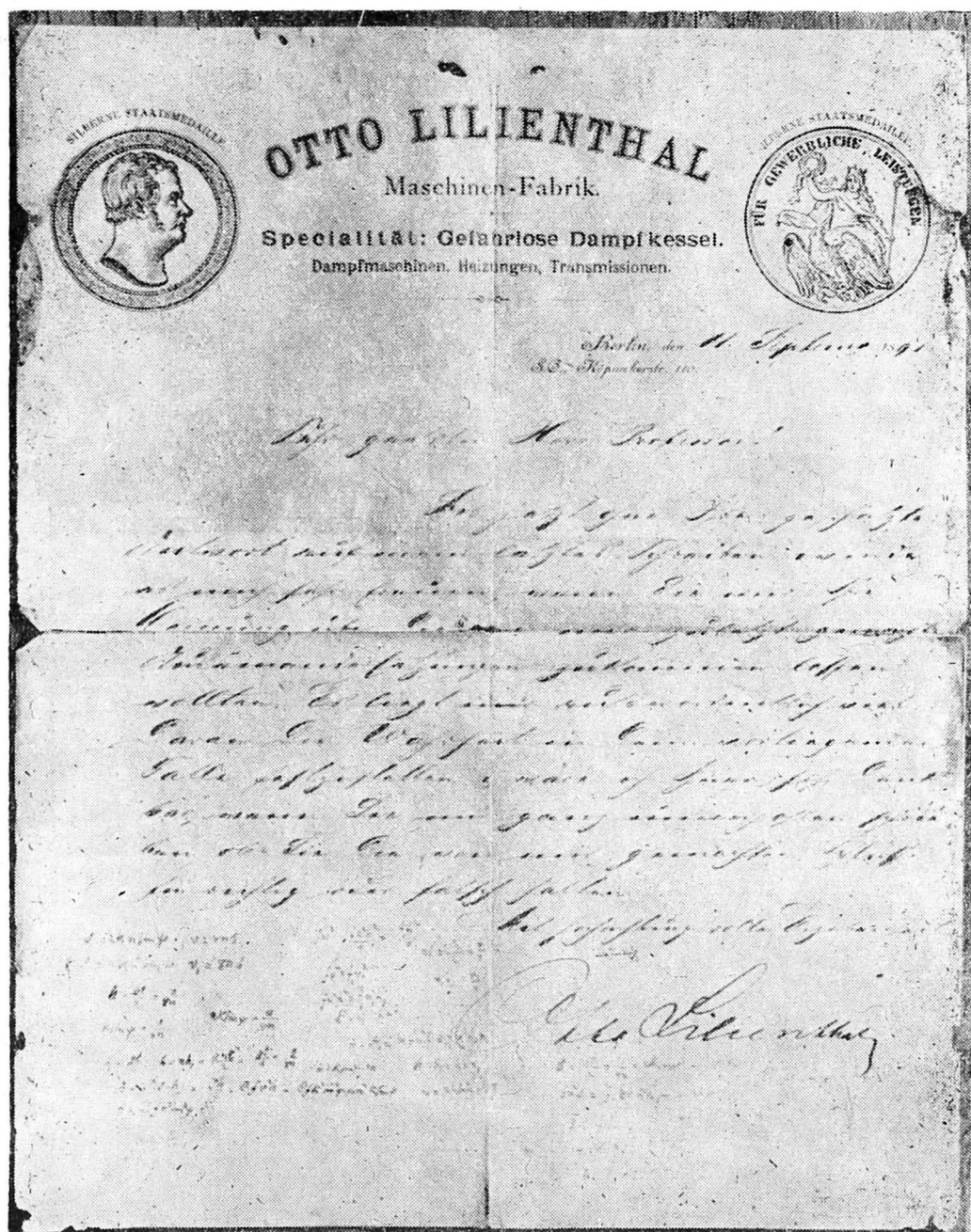

Fig. 6 — Scrisoarea din 11 septembrie 1891 a lui Otto Lilienthal către Martin Lajos (vezi Anexa 3).

2

Berlin, den 22 August 1891⁴⁶

Sehr geehrter Herr Professor!

Für Ihre geschätzten ausführlichen Auseinandersetzungen sage ich Ihnen meinen besten Dank. Die Rücksendung Ihres Schreibens ist durch Versehen eines Buchhalters geschehen und bitte ich um Rückgabe desselben. Ich würde aber unendlich bedauern, wenn meine Erwiderung auf Ihr erstes Schreiben einen anderen Charakter als den einer streng sachlichen Ausführung hätte. Sollte Ihnen dies so geschienen haben, so nehmen Sie die Versicherung hin, dass es nicht in der Absicht gelegen hat, und dass ich lediglich von dem Gedanken geleitet werde, die Wahrheit zu fördern.

Es sollte mich sehr freuen, wenn wir über den fraglichen Punkt recht in's Klare kommen könnten. Ich habe Ihr Schreiben vom 18. ds. möglichst eingehend studirt und mir viele Mühe gegeben, die Richtigkeit Ihrer Ausführung einzusehen: bin aber leider nicht dahin gelangt, mit klarem Bewusstsein und gutem Gewissen

Ihre Formel $A = \frac{G \cdot g}{4n}$ als richtig anerkennen zu können. Ich glaube doch nicht,

dass unsere Ansichten auf einer und derselben Basis stehen, denn sonst würden unsere Berechnungen nicht so verschiedene Resultate liefern. Die Verschiedenheit dieses Resultats ist es ja eben, worum es sich handelt. Einer von uns kann ja doch nur Recht haben. Auf einer Seite muss ein Irrthum liegen. Sie sagen zwar, die Zahl sei keine abstracte Zahl und dennoch wenden Sie die Formel an, indem Sie die absolute Zahl der secundlichen Flügelschläge dafür einsetzen. Unter dieser Anwendung muss doch die Formel allemal etwas richtiges ergeben. Sie sagen, mein Apparat macht 2 Flügelschläge pro Secunde, mithin ist $n=2$. Er soll 40 K° heben oder tragen, mithin ist $G=40$; ergo: $A = \frac{40+9,81}{8} = 49$. Ich komme bei Ihrer

Formel immer auf einen ganz hartnäckigen Widerspruch; und zwar folgendermassen. Angenommen, mein Apparat würde an den Flügeln verändert, und zwar blieben die Flügel etwa ebenso lang, aber sie würden bis auf $\frac{1}{4}$ der Breite verschmälert. Die ganze Fläche hätte dann den vierten Theil des Inhalts der vorigen. Um nun den selben Trageeffect zu erzielen, müsste ich die Flügel genau doppelt so schnell bewegen. Bei doppelter Geschwindigkeit erhalte ich 4 fachen tragenden Luftwiderstand. Da die Fläche aber nur $\frac{1}{4}$ der vorigen ist, erhalte ich denselben Trageeffect von 40 K°. Es bliebe also alles dasselbe, die Flügellänge, der Flügelausschlag, der Trageeffect, — nur statt 2 Flügelschläge pro Secunde müsste ich deren 4 machen. Ob ich dadurch an Arbeit mehr oder weniger zu leisten habe, sagt mir Ihre Formel, in welcher jetzt $n=4$ ist und $A = \frac{40 \cdot 9,81}{4 \cdot 4} = 24,5$.

Ich bezweifle aber, dass Sie selber der Ansicht sind, dass, wenn ich 4 Flügelschläge mit den kleineren Flügeln machen muss, ich dadurch weniger Arbeit

⁴⁶ Anexelex 2—4 au următorul antet: „OTTO LILIENTHAL. Maschinen-Fabrik. Specialität: Gefährlose Dampfkessel, Dampfmaschinen, Heizungen, Transmissionen. Berlin, den./../ S.O. Köpnickerstr. 110“.

nöthig habe, als wenn ich mit 2 Flügelschlägen pro Secunde auskomme. Die Praxis hat mich auch eines anderen belehrt. Wo liegt hier der Widerspruch? Ich bitte sehr, mir hierüber Ihre Meinung zu sagen; denn Ihre Formel gilt doch nicht für einen Fall, sondern für alle Fälle.

Wenn Sie es mir gestatten, so werde ich mir erlauben, Ihnen meine Ansicht hierüber mitzutheilen. Ich halte mich aber durchaus nicht für unfehlbar und hasse jede unfruchtbare Polemik; ich will nur, um der Wahrheit die Ehre zu geben, genau so schreiben, wie ich über diesen Fall denke und wünsche von ganzem Herzen, dass Sie mir dann auch wiederum mittheilen, was Sie von meinen Auseinandersetzungen halten. Wir werden dadurch am schnellsten eine Klärung erzielen. Es kommt nicht darauf an, wer Recht hat, sondern was wahr ist und was ewig wahr bleiben wird.

Sie schliessen folgendermassen: Wenn der tragende Luftwiderstand nicht wäre, so fiel der Körper während *eines Flügelschlages* eine gewisse Strecke herab, so dass dadurch eine Arbeit der Schwere repräsentirt wird. Sie folgern nun, dass die Luftwiderstandsarbeit oder die Fliegearbeit dieser Arbeit der Schwere äquivalent sei, und dies ist nach meiner Meinung ein Trugschluss. Ich glaube, man ist nicht berechtigt diese beiden Arbeiten zu vergleichen, um zu richtigen Schlüssen zu gelangen. Die Cardinalbedingung beim Fliegen ist nicht die, dass gewisse *Arbeiten* sich aufheben, sondern dass gewisse *Kräfte* sich aufheben, und ich definire: Ein Körper fliegt, wenn dauernd ein von unten nach oben gerichteter Luftwiderstand auf ihn einwirkt, welcher mindestens gleich dem Gewichte des Körpers ist. Wie dieser Luftwiderstand entsteht, ist an sich gleichgültig, ob er durch aufsteigenden Luftstrom oder durch abwärts geschlagene Flügel oder seitlich gedrehte Schrauben entsteht. Von dem Mittel, welches ich anwende, wird die zu leistende Arbeit abhängig sein. Fliegen findet statt, wenn Gleichgewicht zwischen 2 Kräften herrscht, zwischen der Schwere und dem Luftwiderstand. Das Resultat ist schliesslich, dass die Schwere nicht zur Geltung kommt, was aber nicht zur Wirkung kommt, mit dem kann ich auch nicht rechnen. Um ins Extrem zu gehen, könnte man sonst sagen; Ein Tisch leistet Arbeit, wenn ein schwerer Gegenstand auf ihm liegt; Denn wenn der Tisch nicht wäre, so fiel der Gegenstand, und die Schwere würde die äquivalente Tischarbeit leisten. Ich bitte diesen Vergleich nicht überzudeuten, ich will nur übertreiben, um so scharf wie möglich zu charakterisiren.

Ihre Formel müsste eigentlich für jedes Medium gelten, denn ihrem Baue nach hat sie allgemeine Gültigkeit. Wenn ich mit meinem Apparat im Wasser fliegen will, so brauchte ich offenbar mit den Flügeln nur äusserst langsam zu schlagen, um nicht unterzusinken, selbst wenn mein Übergewicht im Wasser auch 40 K^o betrüge. Dieses langsame Schlagen hätte aber bei ihrer Formel mit sehr kleinen n im Nenner eine sehr grosse mechanische Arbeit A zur Folge und dieses stimmt wieder mit der Wirklichkeit nicht überein. Es ist dies noch ein neuer Widerspruch um dessen Aufklärung ich Sie bitten möchte, bevor ich der Redaction der Zeitschrift Ihre Zuschrift überweisen kann.

Ihr ganz ergebenster

Otto Lilienthal

II⁴⁷

Berlin, den 22 August 1891

Welche mechanische Arbeit ich aufwenden muss, um den erforderlichen Luftwiderstand zu erzeugen, hängt von dem Medium ab, in dem ich fliegen will, hängt von der Grösse, der Form und der Bewegungsart der Flügel ab. Welche Arbeit die Schwere leisten würde, wenn die Flügel nicht wirkten, hat mit der Fliegearbeit meiner Meinung nach garnichts zu tun, so lang die Flügel wirken. Ich weiss auch nicht, wie ich das d'Alembert'sche Prinzip mit Ihrer Formel in Zusammenhang bringen soll, denn wenn wir die statische Gleichung zwischen den sogenannten verlorenen Kräften am fliegenden Körper aufstellen wollen, so müssen wir zu dem betrachteten System auch die umgebende in Bewegung gerathende Luftmasse rechnen. Nicht die Schwere verzehrt die Fliegearbeit sondern die in Wirbel versetzte umgebende Luftmasse verzehrt die mechanische Fliegearbeit. Das Gehobenbleiben ist eigentlich ein Nebenproduct der Fliegearbeit, die in Erzeugung resp. Ueberwindung vom Luftwiderstand besteht.

3

Berlin, den 11 Septemb. 1891

Sehr geehrter Herr Professor!

Bis jetzt ohne Ihre geschätzte Antwort auf mein letztes Schreiben würde es mich sehr freuen, wenn Sie mir Ihre Meinung über die von mir zuletzt gemachte Auseinandersetzung zukommen lassen wollten. Es liegt mir ausserordentlich viel daran die Wahrheit in dem vorliegenden Falle festzustellen & wäre ich Ihnen sehr dankbar, wenn Sie mir ganz unverhohlen schrieben, ob Sie die von mir gemachten Schlüsse für richtig oder falsch halten.

Mit hochachtungsvoller Ergebenheit

Otto Lilienthal

4

Berlin, den 10 Novbr. 1891

Herrn Ludwig Martin

Professor a. d. Universität zu *Klausenburg*

Indem ich erst heute in Veranlassung mehrerer Reisen zur Beantwortung Ihrer beiden letzten Schreiben gelange, sprach ich Ihnen vor allen Dingen meinen Dank aus für die Mühe, welche Sie sich gaben, um mir Ihre Anschauungen klar zu machen. So interessant mir auch Ihre Auseinandersetzungen sind, so bin ich aber dennoch nicht zu der Überzeugung von ihrer Richtigkeit gelangt. Namentlich kann ich immer noch nicht einsehen, wie Sie dazu kommen, den Widerstandswegs der Luftwiderstands, durch den Sie die Arbeit berechnen, die der Luftwiderstand macht, gleichsetzen können dem Fallwege, den der Körper ohne Flügelschlag in

⁴⁷ La scrisoarea din 22 august 1891, Otto Lilienthal mai adaugă această completare pe o nouă pagină cu antet, datată și numerotată după cum se vede, dar nesemnată.

derselben Zeit sich senken würde. Meiner Meinung nach ist dies unzulässig und besteht hierin der Kernpunkt in dem Unterschied unserer Ansichten.

Ich glaube daher, dass unsere Theorien in keiner Weise auf derselben Basis ruhen und nur einheitlich werden können, wenn auch hierüber Einheit herrschen würde, was mir vor der Hand nach Ihren Auseinandersetzungen nicht möglich erscheint.

Ihr an das Comité des Vereins zur Förderung der Luftschiffahrt gerichtetes Schreiben habe ich an seine Adresse zurückgegeben und werden Sie von dort weitere Mittheilungen erhalten.

Hochachtungsvoll
Otto Lilienthal

EIN PROFESSOR VON CLUJ — VORLÄUFER DER AERONAUTIK

(Zusammenfassung)

Unter den Erforschern des Flugwesens aus der zweiten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts hebt sich die Gestalt des Professors der höheren Mathematik an der alten Universität von Cluj, Martin Lajos hervor, der mit Recht als Vorläufer der ungarischen Luftschiffahrt gilt.

Von den rumänischen Geschichtsschreibern der Aeronautik nicht berührt, sucht die vorliegende Arbeit im Kurzen das Leben und Werk des Professors Martin Lajos — eines der ersten Forscher des auf wissenschaftlichen Prinzipien beruhenden Flugwesens — vorzustellen.

Wir fühlen uns dazu umsomehr berechtigt, als derselben originelle Handschriften, Patente und die reiche Korrespondenz Martin Lajos's zugrunde liegen, sowie die Erinnerungen seines Sohnes, die alle im historischen Museum aus Cluj aufbewahrt sind, in der Stadt in welcher der hervorragende Wissenschaftler in den letzten Jahren seines Lebens wirkte (1871—1897).

László Barkóczi, András Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns. 1. Lieferung — Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum — Arrabona* (RIU I), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. Cuprinde 230 p. de text în 16°, 261 de desene și 3 hărți.

Reeditarea *Corpus*-ului de inscripții latine a devenit de multă vreme o necesitate, mai ales în ce privește volumul III. Minuirea acestuia, alcătuit din atâtea fascicule, e destul de anevoioasă, pentru a nu mai vorbi de enormul material descoperit de la apariția lui și care e răspândit, în parte, în *Année épigraphique*. Fără a se renunța la acribia științifică a editorilor vechiului *Corpus*, se cere a se face apel la toate noile procedee tehnice. Formarea între timp în statele naționale de pe fostul teritoriu al Imperiului Roman a mai multor generații de istorici și epigrafiști ușurează mult condițiile de detectare și prelucrare a materialului epigrafic, dar prezintă și două mari dezavantaje: pe de o parte se editează culegeri de inscripții ținând seama de actualele granițe dintre state și nu de hotarele fostelor provincii romane, pe de alta nu mai e cu putință o coordonare și o editare după principii unitare. Toate acestea țin de factori obiectivi și nu pot fi imputate celor doi savanți maghiari. László Barkóczi și András Mócsy, care prin volumul de față au adăugat o nouă contribuție meritelor cîștigate pe tărîmul istoriei provinciale și al epigrafiei romane.

Inscripțiile latine de pe teritoriul Ungariei sînt plănuite de a apărea în 5 volume, urmate de un *Index* epigrafic. Primul criteriu de care se ține seama în ordinea publicării este cel geografic; direcția urmată este de la vest la est și de la nord la sud. Volumul prezentat cuprinde 284 de inscripții de pe teritoriul actualelor comitate Győr-Sopron și Vas, corespunzînd teritoriilor orașelor romane Savaria și Scarbantia ca și porțiunii de *limes Ad Flexum — Arrabona*. *Colonia Claudia Savaria, Municipium Flavium Scarbantia* și amintita porțiune de *limes* sînt pe scurt prezentate. Fotografiiile, excelent executate, după aproape jumătate din numărul inscripțiilor, sînt trecute la sfîrșitul volumului. Nu sînt cuprinse, din motive de economie, în primul rînd fotografiile acelor piese care-și vor găsi locul în CSIR. Cît despre felul de a prezenta inscripțiile, acesta este original și, pe alocuri, straniu. Pentru inscripțiile dispărute se dă, pe pagina din dreapta, facsimilul din CIL. Pentru cele existente se face în stînga o sumară descriere arheologică cu amintirea bibliografiei esențiale, iar desenele sînt reproduse în dreapta. Nu e redat textul în capitale, așa cum s-a făcut în CIL, dar

nu se dă nici lectura folosindu-se parantezele mari și mici. În felul acesta sînt puși în încurcătură nu numai cei mai puțin versați în epigrafie, dar și acei care ar dori să știe la ce soluție au ajuns autorii în interpretarea unor texte mai dificile. Această lipsă se resimte cu atît mai mult cu cît mai avem, se pare, de așteptat pînă la apariția indicilor. E adevărat însă că autorii și-au propus mai puțin și anume de a pune la dispoziție materialul brut și informația strict necesară pentru reeditarea, într-un viitor destul de îndepărtat, a volumului III din CIL. Dacă lucrurile sînt privite din acest unghi, László Barkóczi și András Mócsy s-au achitat cu succes de sarcina pe care și-au asumat-o. În afară de condițiile grafice excelente, avem de subliniat încă un aspect: autorii au înțeles că un subiect de un interes atît de general trebuie tratat într-o limbă de circulație. Indiferent de părerile diferite despre felul de publicare a inscripțiilor, să nu uităm că prin volumul de față Pannonia s-a evidențiat printr-o contribuție meritorie.

IOAN PISO

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AÖG	= Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien, I (1848) și urm.
AR	= Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
Archeologia	= Archeologia. Trésors des âges. Dijon, I (1964) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XXII (1899).
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) — XVIII (1939).
AVSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BKL	= Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1871—1944.
BullÉpig	= Bulletin Épigraphique. Paris.
CDGTr	= I. H. Crișan, Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania. București, 1969.
Civiltà	= Civiltà romana in Romania. Roma, 1970.
DA	= Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
Dam	= B. Milleker, Délmagyarország régiségleletei. Timișoara, 1897—1906.
DissPann	= Dissertationes Pannonicae. Budapest.
DolgCluj	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919).
DolgSzeged	= Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
EmlKel	= Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
ErdM.	= Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945).
ErdMúzÉvk	= Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve. Cluj, 1874—1914.
ErdRep	= Erdély régészeti repertóriuma. I. Óskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I, Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
ÉTTK	= Értekezések a történeti tudományok köréből. Budapest.
FöldrKözl	= Földrajzi Közlemények. Budapest.
Gooss, Chronik	= C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.
Hunyadv. Tört.	= Hunyadvármegye története (red. G. Téglás). Budapest, 1901.

IstRom	= Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
JCC	= Jahrbuch der k.k. Central-Commission. Viena, 1856—1861, 1903—1916.
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
LexMyth	= Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1937).
Marțian, <i>Rep.</i>	= I. Marțian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistrița, 1920.
Materiale	= Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) — X (1973).
MCC	= Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) și urm.
Neigebaur, <i>Dacien</i>	= J. F. Neigebaur, Dacien aus den Überresten des klassischen Altertums. Brașov, 1851.
OltR	= D. Tudor, Oltenia romană. București, 1942; ed. II, 1958; ed. III, 1968.
OmD	= Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
OTS	= D. Tudor, Orașe, târguri și sate în Dacia romană. București, 1968.
RA	= Revue archéologique. Paris.
RE	= Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly—Wissowa—Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
Reinach, <i>RépStat</i>	= S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
<i>Rep.ms.</i>	= Repertoriu arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
RevMuz	= Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
RevRHist	= Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
RömRum	= Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch—Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
RRHA	= Revue roumaine d'histoire ancienne. București.
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei. București.
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — XXIV (1973).
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. Continuă publicația SCIV. București, XXV (1974) și urm.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968), V (1971).
Studia	= Studia Universitatis Babeș—Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
T.I.R.	= Tabula Imperii Romani, L 34. Budapest, 1968; L 35, București, 1969.
Torma, <i>Limes</i>	= K. Torma, A limes dacicus felső része. Budapest, 1880.
TransAnt	= C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).

Lei 30.—

Index 40565